Э2973
182

Серія заснована
в 1999 році

альма матер

В. І. Лубський
В. І. Теремко
М. В. Лубська

Релігієзнавство

Підручник

АБОНЕМЕНТ-1

Київ
Академвидав
2005

ББК 86.3
Л 82

Y24634

**Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів**
(Лист № 14/18.2 — 1532 від 15.07. 2002 р.)

Підручник містить відомості щодо структури, принципів, методології релігієзнавства, його взаємодії з іншими галузями гуманітарних знань.

З використанням загальноприйнятих у релігієзнавчій науці підходів висвітлено походження, сутність структури релігії як феномену людського буття, подано класифікацію релігійних систем, розкрито особливості ранніх політеїстичних вірувань, національних, світових релігій, неорелігій, релігійних учень секулярного змісту та їх ролі в духовному розвитку людства.

У контексті загальнолюдських цінностей і невід'ємних прав людини розглянуто розвиток релігійного вільнодумства, проблему свободи совісті, а також особливості релігійного життя в Україні.

Адресований студентам вищих навчальних закладів, усім, хто цікавиться феноменом релігії, прагне пізнати її різноманіття, вияви її буття за різних часів і в різних народів.

За редакцією
доктора філософських наук, професора *В. І. Лубського*

Рецензенти:
доктор філософських наук, професор *М. М. Закович*;
доктор історичних наук, професор *О. І. Уткін*

© В. І. Лубський, В. І. Теремко,
М. В. Лубська, 2005
© «Академвидав», оригінал-макет, 2005

ISBN 966-8226-00-3

Зміст

1. Предмет, структура і методологія курсу «Релігієзнавство»

Релігієзнавство як наука 9
Предмет, об'єкт і структура релігієзнавства 11
Понятійно-категоріальний апарат релігієзнавства 16
Методологічні принципи релігієзнавства 16
Методи дослідження в релігієзнавстві 18

2. Феномен релігії

Сутність релігії 22
Концепції релігії 24
Виникнення релігії 26
Соціальні, гносеологічні, онтологічні та психологічні чинники релігії 28
Основні теорії походження релігії 29
Структура релігії 34
Головні функції релігії 43
Класифікація релігій 47

Загальна характеристика релігій світу

Первісні вірування 49
Національні релігії 59
Світові релігії 63
Нетрадиційні релігії, неорелігії 64

3. Ранні національні (народні) релігії

Давньоєгипетська релігія 67

Релігія народів Давнього Дворіччя (месопотамська релігія) 73

Релігії народів Малої Азії та Східного Середземномор'я 80
Хетська релігія 80
Фригійська релігія 81
Сирійсько-фінікійська релігія 82
Халдейська релігія 83

Релігії античного світу 84
Релігія Давньої Греції 84
Релігія Давнього Риму 91

Давні європейські релігії 98
Релігія давніх германців 98
Релігія давніх кельтів 103
Релігія давніх слов'ян 110

Релігії доколумбової Америки 115
Вірування давніх майя 116
Вірування ацтеків 118
Вірування інків 120

Релігія Австралії та Океанії
Вірування австралійських аборигенів 122
Вірування народів Океанії 126

4. Пізні національні релігії

Іудаїзм
Історичні умови виникнення та розвитку іудаїзму 130
Талмуд — священна книга іудаїзму 134
Філософські й моральні принципи іудаїзму 136
Іудейські обряди і свята 138
Напрями, течії в іудаїзмі 142

Релігії Давньої Індії 147
Ведична релігія 148
Брахманізм 151
Індуїзм 155
Сикхізм 165
Джайнізм 167

Релігії Давнього Китаю 170
Конфуціанство 171
Даосизм 177

Релігії Давньої Японії
Синтоїзм 180

Давньоіранські релігії 184
Мітраїзм й анахітизм 185
Зороастризм (маздеїзм, авестизм, вогнепоклонство) 187

5. Світові релігії

Буддизм
Соціально-економічні та історичні умови виникнення 198
Трипітака — священна книга буддизму 202
Філософська концепція буддизму 203
Буддійське віровчення 204
Морально-етичні принципи буддизму 210
Буддійський культ 213
Напрями, течії буддизму 215

Християнство

Історичні передумови виникнення 223
Біблія — священна книга християн 229
Хрест — священний знак християн 232
Утворення християнської церкви 236
Розкол у християнстві 237
Особливості календаря християнських свят 239
Християнське віровчення 240
Християнський культ 244

Православ'я 257
Церкви Вселенського православ'я 258

Давні вірування та християнство в Україні 271
Дохристиянські вірування українського народу 271
Головні дохристиянські боги 272
Початок християнства на українських землях. Хрещення України-Русі 279
Митрополія Київська і всієї Русі 284
Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) 288
Українська греко-католицька церква 295

Католицизм 308

Протестантизм 319
Ранній протестантизм 321
Пізній протестантизм 325
Тенденції в сучасному протестантизмі 328

Іслам

Формування і поширення ісламу 331
Коран — священна книга мусульман 334
Віровчення ісламу 337
Свята, звичаї та обряди ісламу 339
Напрями, течії ісламу 347
Мусульманські релігійно-політичні рухи 361
Іслам в Україні 363

6. Нетрадиційні релігії та секулярні вчення релігійного характеру

Нетрадиційні релігії

Загальні особливості нетрадиційної релігійності 367
Неохристиянські течії, вірування на загальнохристиянській основі 369
Орієнталістські (східні) релігії 372
Езотеричні об'єднання 375
Неоязичництво 375
Синтетичні релігії 377
Сайєнтологічні рухи 379
Сатанізм 380

Секулярні вчення релігійного характеру 381

7. Свобода совісті як загальнолюдська цінність

Історичні форми критичного розгляду релігії

Вільнодумство як форма індивідуальної та суспільної свідомості 393
Форми вільнодумства 398

Сутність та умови забезпечення свободи совісті 401

Реалізація принципів свободи совісті в Україні 404

Короткий релігієзнавчий словник 415

1.

Предмет, структура і методологія курсу «Релігієзнавство»

Відколи людство почало задумуватися, звідки походить і на чому ґрунтується віра в надприродне, потойбічне, відтоді беруть початок релігієзнавчі знання, які згодом розвинулися у складну, багатоаспектну, полідисциплінарну науку — релігієзнавство, що постало на перетині різних дисциплін, живиться їх набутками, одночасно збагачуючи їх.

Різним є бачення предмета, специфіки, завдань, методологія *конфесійного* (зорієнтованого на апологію релігії) й *академічного* (досліджує релігію зі світських позицій) *релігієзнавства*, непростим був і розвиток їх, але спродуковані ними знання про феномен релігії, особливості релігійних систем різних народів і за різних часів розширюють горизонти бачення людиною світу і себе у світі.

Релігієзнавство як наука

Прагнення людини до пізнання світу, до самопізнання невичерпне і вічне. У процесі пізнавальної діяльності вона формує себе як особистість, набуває фахових знань, акумулює енергію для подальших інтелектуальних і духовних пошуків. Різні системи знань відкривають перед нею свої обшири. Однією з особливих систем,

у координатах якої фігурують проблеми духовного самовизначення людини у світі, її розуміння і тлумачення трансцендентного (потойбічного), надприродного, є релігієзнавство.

> ***Релігієзнавство*** *— гуманітарна наука, яка досліджує суспільно-історичну природу релігії, механізм її соціальних зв'язків з політичними, економічними, духовними системами суспільства, особливості їх впливу на віруючих*[1].

Як галузь гуманітарного знання, релігієзнавство сформувалося в Європі у другій половині XIX ст., хоч окремі знання про релігію почали з'являтися у давні часи — в Китаї, Індії, Греції. Як система наукових поглядів, воно постало на межі філософії, психології, соціології, антропології, етнографії, археології, мовознавства, порівняльної міфології, фольклористики та інших галузей знань.

Основоположником релігієзнавства є англійський історик-етнограф Едуард-Барнетт Тайлор (1832—1917), який досліджував вірування первісних народів, причину появи та особливості анімізму, зв'язок первісних релігій з розвинутими релігійними системами, започаткував культурницький підхід до аналізу релігії. Найбільш відомі його праці «Первісна культура» та «Антропологія».

Релігія як особливий феномен, що концентрує в собі духовну діяльність людини, була сферою досліджень англійського філософа Герберта Спенсера (1820—1903), англійського історика, етнографа Джеймса-Джорджа Фрезера (1854—1941), австрійського психолога Зигмунда Фрейда (1856—1939), французького соціолога, етнолога Леві-Брюля Люсьєна (1857—1939) та ін. Спираючись на емпіричні дані, вдаючись до раціональних методів їх інтерпретації, вони намагалися сформулювати загальнонауковий погляд на особливості зародження та розвитку релігійних уявлень, виробити універсальні засади науки про релігію. За тогочасних умов це викликало відчутний спротив європейських теологів, які побоювалися, що порівняльний аналіз різних релігій неминуче спричинить ревізію християнських цінностей. Одним із використовуваних ними аргументів було й те, що не варто вивчати релігію за допомогою раціональних методів, оскільки за своєю суттю вона є ірраціональною (позасвідомою). Але це вже не могло ослабити уваги європейської науки до релігієзнавства.

[1] Тлумачення понять подано за «Релігієзнавчим словником» (К., 1996) або в редакції, наближеній до нього.

У 70-ті роки XIX ст. лекції з історії та філософії релігії читали у найбільших університетах Англії, Голландії, Німеччини, Франції, Італії. Релігію з різних точок досліджували антропологія, філософія.

На межі XIX—XX ст. у лоні релігієзнавства сформувалися відносно самостійні дисципліни: філософія релігії, історія релігії, психологія релігії, соціологія релігії, остаточно окреслилися проблеми, які вони, як і релігієзнавство загалом, досліджували. У XX ст. наукові набутки релігієзнавства використовували не тільки світські вчені, ліберальні теологи, а й навіть релігійні ортодокси.

Певний час, під впливом марксистської доктрини, особливо в колишньому Радянському Союзі, релігієзнавство ототожнювали з критикою, дискредитацією релігії. З крахом комуністичної ідеології та політичної системи цю тенденцію було подолано.

Вчення про релігію поділяють на *релігійні* (конфесійні) та *нерелігійні* (неконфесійні). Релігійні вчення об'єднують напрями, течії, представлені теологами або дослідниками, які, хоч і не є богословами, перебувають на позиціях релігійного світогляду, вважаючи, що по-справжньому пізнати феномен релігії може лише віруюча душа. Нерелігійні дослідники у своїх студіях послуговуються методологією, інструментарієм різних галузей знань, у тому числі суто релігієзнавчими.

Предмет, об'єкт і структура релігієзнавства

Релігієзнавство належить до складних за структурою, багатоаспектних полідисциплінарних галузей знань. Його предметом є об'єктивні закономірності виникнення, становлення, розвитку та функціонування релігій, їх структурні особливості, різноманітні феномени, взаємозв'язки і взаємодія релігії з іншими галузями знань. Він охоплює не тільки трансцендентні, що ґрунтуються на вірі у потойбічне, але й світські та громадянські релігії.

> ***Світські релігії*** *— віровчення, які наділяють надприродними властивостями осіб (вождів) націй, держав.*

Найчастіше вони формуються в тоталітарних державах і пов'язані з обожнюванням їх правителя, в імперіях, у яких нав'язується обожнювання народу-завойовника (культ імператора Риму, культ вождів марксизму-ленінізму). Нерідко причиною їх появи є підневільне

становище народів, боротьба за національне і політичне звільнення.

Громадянські (цивільні) релігії — релігійна єдність громадян певної країни, незалежно від їх конфесійної належності.

Вони закликають усіх громадян поклонятися Всевишньому, їх Бог — позаконфесійний, але віра в нього є обов'язковою для всіх громадян. Об'єктом релігієзнавства є стан людини, який виражає її єдність із трансцендентним, свідчить про її самовизначення у світі.

Предмет релігієзнавства значно ширший за його об'єкт. Він постійно розвивається, розростаючись за обсягом, змінюючись за структурою. Головним для нього є вироблення універсальних понять і теорій науки про релігію. Ця особливість релігієзнавства спричинилася до того, що його наукові пошуки та результати досліджень активно використовують історія, культурологія, психологія, правознавство, мовознавство, фольклористика, етнографія, мистецтвознавство, інші науки, які аналізують релігію крізь призму своїх інтересів. У своїх дослідженнях релігієзнавство неминуче звертається до філософсько-світоглядних поглядів на людину, світ, суспільство, спирається на історію природничих і суспільних наук, наукове тлумачення феномену релігії.

Релігієзнавство об'єднує в собі такі структурні системи, як філософія релігії, психологія релігії, феноменологія релігії, соціологія релігії, історія релігії, географія релігії, лінгвістичне релігієзнавство, футурологія релігії, антропологія релігії, релігійне вільнодумство, а також, на думку деяких учених, науковий атеїзм.

Філософія релігії. Як особливий погляд на релігію, вона заявила про себе тоді, як і філософія, окресливши свій предмет у XVII—XVIII ст., що було зумовлено намаганнями осмислити релігію як феномен, конституюванням філософії як виду пізнавальної діяльності.

Філософія релігії — філософське осмислення природи, сутності, сенсу релігії та Бога.

Фундатором її вважають нідерландського філософа Бенедикта Спінозу (1632—1677). Особливий внесок у її розвиток зробили англійський філософ Дейвід Юм (1711—1776), німецькі філософи Іммануїл Кант (1724—1804), Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель (1770—1831), Готхольд-Ефраїм Лессінг (1729—1781).

Філософія релігії зосереджується на проблемах релігієзнавства, пов'язаних із гносеологічними (пізнавальними) та онтологічними (буттєвими) чинниками, вивчаючи основні релігійно-філософські ідеї в їх історичному розвитку, сукупність філософських понять, принципів, які тлумачать релігію. Її представляють різноманітні концепції, що інтерпретують релігію під кутом зору *герменевтики* (тлумачення давніх текстів залежно від культури, в яких вони існували, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію), *феноменології* (вчення про феномен, який постає як певна реальність, її самовияв і саморозкриття), *екзистенціалізму* (вчення, яке значення сущого виводить із існування людини), *прагматизму* (вчення, яке зводить суть понять, ідей до практичних операцій), *позитивізму* (вчення, яке єдиним джерелом пізнання вважає емпіричний досвід), *матеріалізму* (вчення, що проголошує матерію першоосновою всього сущого) та ін.

Психологія релігії. Ця дисципліна вивчає психологічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігійних явищ, суспільні, групові, індивідуальні потреби, почуття, настрої, традиції, їх зміст, структуру і спрямованість, місце і роль у релігійному комплексі, вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності суспільства, соціальних спільнот і особистостей.

Психологія релігії — релігієзнавча дисципліна, яка вивчає психологічні, емоційні джерела релігії, психологію віруючої людини.

Її предметом є релігійні почуття, переживання, настрої, установки, мотиви тощо. Як окрема галузь знань, вона оформилася в середині XIX ст. у зв'язку з виходом у світ праці німецького теолога і філософа Фрідріха-Ернста-Даніеля Шлейєрмахера (1768—1834) «Психологія» (1862), в якій стверджувалося, що релігія є відчуттям людиною своєї єдності з Вічним і Цілим, ґрунтується на відчутті її залежності від Бога.

Дальший розвиток психології релігії пов'язаний із працями німецького психолога і філософа Вільгельма Вунджа (1831—1920), американського психолога Гренвінла-Стенлі Холла (1896—1924), американського філософа Вільяма Джемса (1842—1910) та ін.

Феноменологія релігії. Як релігієзнавчий напрям, вона сформувалася в першій половині XX ст. завдяки працям німецьких теолога і філософа Рудольфа Отто (1869—1937), філософа Макса Шелера (1874—1928), голландського філософа Герарда ван дер Леува (1890—1950) та ін., які зосереджувалися на описуванні, класифікації властивих релігійним явищам ознак.

Феноменологія релігії *— релігієзнавчий напрям, предметом дослідження якого є релігійний феномен.*

Головна вимога до таких досліджень полягає в тому, щоб побачити релігію такою, якою вона є насправді у своїх самовиявах, у недопущенні світоглядних, ідеологічних упереджень.

У полі її зору не тільки релігія, релігійна свідомість, а й акти віри, містичні аспекти. Напрацювання її є важливим джерелом знань при з'ясуванні природи та сутності релігії, сенсу релігійності.

Соціологія релігії. Функціонуючи на межі теології та соціології, вона розглядає релігію передусім як соціальний феномен.

Соціологія релігії *— галузь релігієзнавства, яка досліджує взаємодію релігії та суспільства, вплив релігії на соціальну поведінку індивідів, груп, спільнот.*

Головне для неї — соціальний вимір релігії, її вплив на соціальну поведінку. У сфері інтересів цієї галузі не релігія сама по собі, а те, як відбувається процес формування, функціонування релігійних об'єднань, інших інститутів, стосунки всередині них і між ними. Вона виходить з того, що належність індивідів до певної релігійної спільноти не завжди впливає на їх поведінку, а релігійні інститути нерідко визначають дії людей незалежно від їх вірувань, а то й навіть усупереч їм. Поза межами її дослідження перебуває все, на чому зосереджена релігійна поведінка віруючих — Бог, трансцендентне, надприродне. Не переймається вона й сутнісними особливостями релігії.

Засади соціології релігії були сформовані наприкінці XIX ст. старанням німецьких філософів, соціологів Макса Вебера (1864—1920), Георга Зіммеля (1858—1918), французького філософа, соціолога Еміля Дюркгейма (1858—1917), англійського соціолога польського походження, етнографа, антрополога Броніслава Малиновського (1884—1942).

Нині її погляд спрямований на соціальні аспекти розвитку нетрадиційних релігій та неорелігій, екуменістичні тенденції, процеси секуляризації, динаміку релігійності населення та ін.

Історія релігії. Будучи однією з базових релігієзнавчих дисциплін, вона акумулює знання від виникнення примітивних вірувань, первісних релігійних форм до становлення і розвитку національних і світових релігій, відтворює минуле різних релігій у конкретності їх форм, накопичує і зберігає інформацію про них.

Історія релігії *— галузь релігієзнавства, що вивчає походження і внутрішній розвиток релігії, а також особливості її соціально-культурних зв'язків.*

Передусім вона зосереджується на дослідженні ранніх вірувань і культів народів світу. Щодо цього багатий матеріал містять праці англійських етнографа Альфреда-Едуарда Тейлора (1869—1945), історика Джеймса-Джорджа Фрезера (1854—1941), американського соціолога Люїса-Генрі Моргана (1818—1881), українського історика, культуролога, теолога Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1882—1972) та ін.

Географія релігії. Предметом її дослідження є роль природного чинника у процесі формування і поширення релігій, взаємозв'язок етнічності й конфесійності, питання автохтонності (вкоріненості) релігійних утворень у конкретних країнах.

Географія релігії *— галузь релігієзнавства, що вивчає загальну схему поширення релігій, сучасну релігійну карту світу.*

Засадничою тезою її досліджень є визнання того, що географічне середовище і релігії пов'язані між собою завдяки етносу, історичний шлях, культурні, психологічні особливості якого значною мірою впливають на особливості його релігійності. Значну увагу вона зосереджує на прогнозуванні динаміки релігійної карти світу.

Лінгвістичне релігієзнавство. Як релігієзнавчий напрям, воно сформувалося на межі філософії релігії, філософії мови, психології та інших дисциплін.

Лінгвістичне релігієзнавство *— напрям релігієзнавства, предметом дослідження якого є мова релігії як знакова система, що включає в себе вербальні та невербальні (образотворчі, пластичні, музичні) засоби символічно зашифрованої інформації.*

Джерелом інформації для лінгвістичного релігієзнавства є усні та писемні сакральні (священні) тексти. Багато з них містять зашифровану інформацію, архетипи (первинні схеми образів фантазії, що складають основу символіки). Їм властивий «лінгвістичний консерватизм». У зв'язку з цим часто постає необхідність інтерпретації священних текстів, перекладання їх іншими мовами. Важливі сфери його досліджень — втілення релігійного досвіду у словесній формі, зв'язок мови та свідомості віруючих, співіснування національних і конфесійних мов.

Найпомітніший слід у пізнанні лінгвістичних аспектів релігії залишили австрійські філософи Людвіг Вітген-

штейн (1889—1951), Моріц Шлік (1882—1936), німецько-американський філософ Рудольф Корнан (1891—1970), німецький філософ Карл Ясперс (1883—1969), англійський філософ Джон Остін (1911—1960), українські вчені — мовознавець Олександр Потебня (1835—1891) та історик, культуролог, теолог Іван Огієнко.

Понятійно-категоріальний апарат релігієзнавства

Власних понять, категорій релігієзнавство виробило мало, послуговуючись у своїх студіях як загальнофілософськими, конкретно-науковими (психологічними, правовими та ін.), так і спеціальними теологічними.

До загальнофілософських належать категорії «буття», «свідомість», «пізнання», «відображення», «символ», «істина», «омана», «фантазія», «суспільство», «матеріальне і духовне виробництво», «культура», «відчуження». Часто вдається воно до понять із царини логіки, етики, естетики: «знак», «значення», «суть», «совість», «відповідальність», «милосердя», «співчуття», «краса». Із загальнонаукових найпоширенішими в релігієзнавстві є поняття «система», «структура», «функція», «роль», «закон».

З-поміж конкретно-наукових найчастіше використовуються поняття «епоха», «право», «ілюзія», «віра», «почуття», «настрій», «страждання», «спілкування», «мова», «життя», «смерть».

Найуживаніші релігієзнавчі поняття — «релігія», «теологія», «релігійний культ», «церква», «конфесія», «храм», «молитва», «теїзм», «деїзм», «пантеїзм», «атеїзм», «скептицизм». Особливе місце посідають терміни «Бог», «ангел», «рай», «бодхісаттва», «карма» та ін. Окремі поняття відображають динаміку релігійних процесів: «сакралізація», «секуляризація», «церквоутворення», «розцерковлення», «сектоутворення», «деетеологізація», «деміфологізація», «модернізація».

Методологічні принципи релігієзнавства

Методологічні принципи є вихідним пунктом, засобом організації пізнавальної діяльності будь-якої науки.

Релігієзнавство не ставить за мету узгодити погляди на релігію віруючого і невіруючого чи віруючих різних конфесій, воно пізнає, досліджує релігію, продукує наукові знання про неї, виробляє критерії аналізу та об'єктивно

оцінює релігійні явища, релігію як суспільний феномен, події, що відбуваються в релігійному житті. Світоглядна зорієнтованість наукової школи, ученого відчутно впливає на методологічні засади, систему принципів наукових досліджень.

Принцип об'єктивності. Будучи одним із базових, він передбачає сувору об'єктивність, конкретно-історичний погляд на предмет дослідження, толерантність, неупередженість, неприйняття абстрактних стереотипів, тенденційного тлумачення явищ релігії чи релігійного вільнодумства. Важливим при цьому є дотримання вимог плюралізму, що зумовлює однакове ставлення до різних релігій, течій, конфесій, до віруючих і невіруючих. Не терпить він професійної, територіальної, етнічної, соціальної упередженості, нехтування загальнолюдськими цінностями.

Принцип історизму. Він налаштовує на розгляд релігійних явищ, процесів у їх історичному розвитку на різних культурно-історичних етапах, потребує особливої уваги до їх внутрішніх змін, прогнозування тенденцій розвитку.

Інструментарій цього принципу в основному зорієнтований у минуле. Ним однаковою мірою, хоч і не без певної специфіки, послуговуються як богословські, так і світські дослідники. Найефективнішим є використання його стосовно сформованих об'єктів.

Принцип толерантності й терпимості. Передбачає взаємоввічливий діалог релігійних і нерелігійних світоглядів у поглядах на людину, суспільство, світ тощо. Безумовно, вихідні засади релігійних і нерелігійних світоглядів неоднакові, різняться в них і пояснення процесів у природі, суспільстві, але економічні, екологічні, моральні, естетичні, соціально-політичні та інші ідеї, цінності можуть бути близькими.

Принцип правового забезпечення свободи совісті. Маючи загальнофілософський, теологічний, етичний, естетичний, політологічний і правознавчий аспекти, він передбачає за людиною право сповідувати певну релігію чи не сповідувати жодної, відправляти чи не відправляти релігійні культи і відповідно організовувати їх наукові дослідження.

Культурологічний принцип. Стрижнем його є необхідність розгляду релігії, релігійної філософії, вільнодумства в контексті розвитку духовної культури. Важливість принципу полягає в тому, що релігієзнавство вивчає особ-

Чайка 34

ливості релігії як феномену культури, властивості релігійно-культурних утворень, специфіку релігійної філософії, своєрідність різних форм вільнодумства в духовному житті суспільства та особистості.

Антропологічний принцип. Використання його зосереджує увагу на проблемах буття людини, суті, мети її життя, смерті й безсмертя. Найчастіше науковий пошук розгортається в координатах «людина — природа», «людина — суспільство — історія», «людина — людина».

Методи дослідження в релігієзнавстві

При дослідженні релігії використовують найрізноманітніші методи, прийоми пізнання. Нерідко вдаються до інтегрування їх, що значно розширює пізнавальні, дослідницькі можливості.

Генетичний метод. Завдання його полягає у відтворенні розвитку релігії на всіх етапах від її зародження. Важливим при цьому є пошук, встановлення проміжних ланок її еволюції. Але чим більше заглиблюється дослідник в історичні пласти, тим менше фактичного матеріалу потрапляє в його поле зору. В такому разі історизм виступає у формі *актуалізму* — вивчення минулого через пізнання сучасності.

Історичний метод. Він налаштовує на вивчення релігійних систем у процесі їх виникнення, становлення та розвитку, а також взаємодії при цьому закономірностей історії та конкретних обставин. Історичний метод може бути реалізований через генетичний підхід, коли дослідник послідовно вивчає всі, в тому числі й проміжні, стадії розвитку релігії.

Порівняльно-історичний метод. Передбачає порівняння різноманітних ступенів розвитку однієї релігії на різних її історичних етапах, багатьох релігій, що існують одночасно, але перебувають на різних стадіях розвитку. Завдяки цьому стає доступним багатий науковий матеріал через зіставлення різних аспектів й етапів розвитку конкретних релігій, конфесій. На основі порівняльного аналізу сформувалася спеціальна галузь дослідження — порівняльне релігієзнавство.

Структурно-функціональний метод. Він спрямований на розкриття структури і функціонування релігій, релігійних організацій, культів тощо. Виділення елементів релігійних систем, порівняння з іншими елементами і системою загалом дає змогу глибше пізнати особливості їх функціонування.

Соціологічний метод. Передусім він надає широкі можливості пізнання релігії як певної соціальної системи (підсистеми), яка є об'єктом зовнішніх впливів і водночас суб'єктом впливу на різні соціальні інститути, буття людей. Соціологічний аналіз розкриває механізм функціонування релігійних вірувань і вчень у різних соціальних групах віруючих, висвітлює головні тенденції розвитку релігійних ситуацій з урахуванням впливів різноманітних соціальних чинників.

Типологічний метод. Використання його дає змогу охарактеризувати історичні типи релігій, а також типи вільнодумства. Виявляється він у розподілі, групуванні об'єктів дослідження (релігійних систем, церков, конфесій тощо), внаслідок чого можна виділити стійкі групи їх ознак. Інваріантність (незмінність) ознак певного об'єкта є підставою для віднесення його до відповідного типу.

Каузальний (лат. causalis — причина) **метод**. Сприяє пізнанню причинно-наслідкових зв'язків виникнення й еволюції різних релігійних явищ. Головним при цьому є з'ясування причин, внаслідок дії яких релігія не може бути зрозумілою через саму себе, не є causa sui (причина самої себе). Цей метод допомагає пізнати різні релігійні та нерелігійні форми завдяки аналізу відносин людей у процесі їх життєдіяльності.

Філософсько-логічний метод. Розглядаючи релігію як об'єкт філософських знань, соціально-духовний феномен суспільства, він досліджує процес відображення релігії у свідомості людини, формування духовних цінностей, релігійних символів і понять. За такого аналізу об'єктом дослідження є не тільки сама релігія, а й природне та соціальне середовище, яке впливає на її формування.

Незалежно від використовуваних методів, релігієзнавчі пошуки повинні відповідати таким засадничим принципам:

— *об'єктивність, конкретно-історичний розгляд предмета дослідження*. Цей принцип виключає упередженість, намагання підігнати висновки під заздалегідь сформовані стереотипи, вимагає використання встановлених фактів, науково обґрунтованих положень;

— *розгляд релігії, релігійної філософії, вільнодумства в контексті розвитку духовної культури*. Це дає змогу пізнати особливості релігії, релігійних утворень, специфіку

релігійної філософії, різних форм вільнодумства як феноменів культури, а також їх місця в духовному житті особистості й суспільства;

— *аналіз світоглядних питань під кутом зору буття людини*. Ця проблематика, будучи закоріненою у філософську антропологію, стосується питань, пов'язаних із поглядами на мету і зміст життя, смерть і безсмертя тощо;

— *терпимість, толерантність, діалог релігійного і нерелігійного світоглядів*. Попри те, що релігійний і нерелігійний світогляди по-різному тлумачать світ, процеси в природі, суспільстві, людину, вони можуть бути близькими або й ідентичними в баченні економічних, соціальних, екологічних, естетичних та інших проблем. Водночас носії кожного з них повинні визнавати право їх опонентів на власну точку зору.

Сучасне релігієзнавство, сповідуючи принципи світоглядного плюралізму, свободи совісті й інші невід'ємні свободи людини, прагне пізнати особливості буття в її свідомості Бога, як і особливості релігійного вільнодумства, дослідити загальні закономірності розвитку і функціонування релігій світу, а також специфічні риси кожної з них.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте місце релігієзнавства у системі гуманітарних знань.
2. Чим був спричинений і в чому виявлявся спротив розвитку релігієзнавства у XIX ст.?
3. Обгрунтуйте спільні ознаки й відмінності об'єкта і предмета релігієзнавства.
4. У чому полягають особливості конфесійного й академічного релігієзнавства?
5. Охарактеризуйте структурні елементи релігієзнавства.
6. У чому полягають особливості методологічних принципів релігієзнавства?
7. Яке значення має вивчення релігієзнавства для вашої професійної орієнтації?

Теми рефератів

1. Особливості академічного релігієзнавства.
2. Гуманістична спрямованість релігієзнавства.
3. Об'єкт і суб'єкт релігієзнавства як науки.
4. Структура релігієзнавства.
5. Релігієзнавство як наука про релігію.

Література

Академічне релігієзнавство. — К., 2000.
Аринин Е. И. Философия религии. Принципы сущностного анализа. — Архангельск, 1998.
Классики мирового религиоведения. — М., 1996.
Лекции по религиеведению. — М., 1998.
Митрохин Л. М. Философия религии. — М., 1993.
Психологія з викладом основ психології релігії. — Львів, 1998.
Радугин А. А. Введение в религиеведение: теория, история и современные религии. — М., 1996.
Релігієзнавство: предмет, структура, методологія. — К., 1996.
Релігієзнавчий словник. — К., 1996.
Угринович Д. М. Психология религии. — М., 1986.
Яблоков И. Н. Религиеведение. — М., 1998.
Яблоков М. Н. Социология религии. — М., 1990.

2.

Феномен релігії

Релігія як феномен сформувалася у намаганнях людини пізнати особливості буття світу, сили, що панують у ньому, а також своє місце і роль у процесах, що відбуваються у природі, суспільстві, різним чином торкаючись її буття. У цьому процесі вона прийшла до розуміння існування у Всесвіті Вищих Сил, які по-особливому освітлюють людську душу, завдяки яким людина вивищується над собою і, пізнаючи Бога, починає відчувати його буття в собі.

Сутність релігії

Термін «релігія» як означення відношення «людина — Бог» був запроваджений у XV—XVI ст. Тоді його вживали тільки в теїстичному значенні, без урахування усіх особливостей феномену, який він позначав. А перед тим мислителі вдавалися до понять «совість», «пошана», «страх» перед Богом. Осмислений погляд на релігію як особливий феномен був започаткований філософією Нового часу, в чому найбільша заслуга німецьких філософів Фрідріха-Іммануїла Канта (1724—1804), Ернста-Даніеля Шлейєрмахера (1768—1834), Георга-Вільгельма-Фрідріха Гегеля (1770—1831), Людвіга-Андреаса Фейєрбаха (1804—1872), Карла Маркса (1818—1883), Фрідріха Енгельса (1820—1895), французького філософа Огюста Конта (1798—1857), англійських філософів Дейвіда Юма (1711—1776), Герберта Спенсера (1820—1903) та ін.

Походить термін «релігія» з латини (religio — набожність), охоплюючи своїм змістом благочестя, святиню, предмет, що співвідноситься у житті людини з абсолютним, вищим, надлюдським — Богом, Божеством. Кожна релігія по-своєму іменує цю Вищу Силу. Однак було б некоректно тлумачити релігію лише як відображення зовнішніх щодо людини сил. Бо релігія є формою самовизначення людини у світі, її причетності до явищ, що відбуваються під впливом Вищих Сил, а відповідно, до світу надприродного. Водночас релігія є не лише формою свідомості, а для багатьох людей реальним життям, що ґрунтується на засадах віри.

> ***Релігія*** *— духовний феномен, що постає як форма самовизначення людини у світі, виражає її віру в надприродне Начало — джерело буття всього існуючого, є засобом спілкування з ним, входження в його світ, причетності до нього.*

Поняття «релігія» безпосередньо пов'язане з поняттям «Бог». Релігії без уявлення про Бога не існує. Бог є началом і сенсом кожної релігії.

Бог, за релігійними уявленнями, є передусім Абсолютом, вивищеним над людськими, природними силами, здібностями, якостями та відносинами. Він розглядається як творець світу, хоч і не належить до нього. Бог є трансцендентним (потойбічним), тобто він перебуває поза межами конкретного іманентного (замкненого) кола свідомості. Тривалий час стверджувалося, що людина не може відкрити Бога, побачити його, пізнати так, як вона може пізнати будь-яке природне явище, бо лише сам Бог може відкритися людині, подолати межу між трансцендентним та іманентним. Сучасні мислителі стверджують, що буття Бога людина стверджує всім своїм життям, вважаючи його силою, що пронизує, зумовлює все у світі, є орієнтиром її помислів і вчинків.

> ***Бог*** *— верховна надприродна сутність, яка, згідно з різними релігійними вченнями, наділена вищим розумом, абсолютною досконалістю і всемогутністю, є творцем світу, зумовлюючи все, що відбувається в ньому.*

Теологія (богослов'я) та її світоглядні опоненти віками шукають доказів як «за», так і «проти» існування Бога. Але жодні аргументи нічого не доводять людині, яка

не вірить, і непотрібні людині, яка вірує. Щодо цього І. Кант стверджував, що існування Бога не можна логічно ні довести, ні спростувати.

Концепції релігії

Намагання з'ясувати витоки і сутність релігії покликало до життя спеціальну галузь знань — релігієзнавство, яке разом з теологією є двома, хоч і відмінними між собою, формами осягнення феномену релігії. У лоні кожної з них розроблено відповідно до їх засадничих принципів концепції релігії: теологічні, філософські, соціологічні, біологічні, психологічні, етнологічні. Прагнучи з'ясувати особливості феномену релігії, кожна з них виходить зі своїх світоглядних орієнтацій. Водночас вони тісно взаємодіють між собою, користуючись дослідницьким інструментарієм одна одної, взаємозбагачуючись і взаємокоригуючись.

Богословсько-теологічні концепції. *Теологія* (teos — Бог, logos — вчення) — вчення про Бога і *богослов'я* — наука про уславлення Бога є історично першими формами вчення про релігію. Вони сформувалися внаслідок намагання пояснити, зрозуміти релігію «зсередини»; зробити доступними для віруючих загальні положення певної релігії, образи, втілені у священних книгах, догматичні формули. До них належать: *догматика* — системний виклад положень, які згідно з конкретною релігією вважаються істинними, *екзегетика* (грец. ezegeomai — витлумачую, пояснюю) — тлумачення біблійних текстів, *каноніка* — теорія церковного права та ін.

Якщо теологія безпосередньо пов'язана з конкретним віросповіданням, вивчає релігію, різні форми релігійного життя з погляду їх практичного використання, то релігієзнавство намагається порівняти різні релігійні системи, узагальнити релігійний досвід різних народів у історичному розвитку.

Богословсько-теологічний підхід до релігії — це погляд на неї зсередини, з позиції самої релігії, відповідного релігійного досвіду. Основою його є релігійна віра. Збагнути релігію, вважають теологи, може тільки релігійна людина, а невіруючим релігія недоступна. Віруючим властивий особливий вид духовного пізнання — *релігійний досвід* — переживання, пов'язані з відчуттям присутності у житті Вищого начала. Реалізується він на основі визнання абсолютності релігійного віровчення.

Головне в богословсько-теологічному підході — обґрунтування та захист релігійного віровчення, визнання вічної цінності релігії для кожної людини і людства загалом. Теологічні пояснення релігії наскрізь пронизані ідеями, які відображають конфесійну належність їх авторів. Єднає їх визнання того, що релігія є особливим феноменом, результатом взаємопричетності Бога і людини.

У процесі становлення теологічних пояснень окреслилося два підходи у визначенні релігії: супранатуралізм та історична школа в теології. *Супранатуралізм* ґрунтується на визнанні існування надприродної, надрозумної субстанції, а релігію тлумачить як «надприродне одкровення», «нестворюваний феномен». Але такий погляд вступає в суперечність із залежністю еволюції релігії від тенденцій суспільного розвитку. Саме на це звертали увагу представники *історичної школи в теології*. Найвідоміший серед них німецький теолог, філософ, соціолог Ернст Трельч (1865—1923) стверджував, що релігія є водночас суб'єктивним ставленням до Бога та об'єктивною історичною реальністю.

Згодом у теологічному релігієзнавстві заявили про себе роз'єднуюча та об'єднуюча тенденції. Стосувалися вони відносин суспільства і релігії. Представники *роз'єднуючої тенденції* стверджували, що суспільство і релігія існують як «самостійні величини», різняться між собою. Втілена у догматичному вченні суть релігії постає «вічними істинами», «позачасовими принципами», «надісторичним зерном». Соціальними аспектами наділені лише явища релігії, а також релігійні організації, установи. Прихильники *об'єднуючої тенденції* стверджують, що релігійні ідеї та принципи неухильно оволодівають світською сферою, яка вже не є позарелігійною.

Теологічному підходові до релігії (погляду «зсередини») протистоїть філософський метод розуміння її (погляд «ззовні»).

Філософський аналіз релігії. Розглядаючи релігію з певної дистанції, філософія прагне з'ясувати загальні її принципи та закономірності, пізнати їх сутність. Вона сповідує критичний підхід до всього, у тому числі й до релігії. Філософія є розгалуженою системою вчень, шкіл, течій, напрямів. Однією з них є *релігійна філософія*, яка, вдаючись до філософської методології, досягає такої самої мети, що й богословсько-теологічний підхід до релігії. Одночасно з релігійною філософією у XVII—XVIII ст. зароджується *філософія релігії* — розділ релігієзнавства, завдання якого по-

лягає у пізнанні, осмисленні природи, сутності й сенсу релігійного феномену, ролі релігії у житті людини та суспільства. Її тлумачення релігії виходить за межі конкретного релігійного напряму, релігійних конфесій. Особливість філософії релігії полягає і в тому, що вона, будучи методологічною основою інших розділів літературознавства, водночас синтезує, узагальнює результати їх досліджень.

Одним із перших зосередився на філософських аспектах релігії І. Кант, який вважав, що наукове знання про душу, Бога неможливе, але у своїй етичній концепції застосовував ідеї душі та Бога. Філософський аналіз релігії домінував до середини XIX ст., коли поряд з теологічним та філософським починає формуватися науковий підхід.

Наукові дослідження релігії. Відмінність між філософським і науковим підходами в дослідженні релігії виявляється як у предметній сфері, так і в методах дослідження. Предметною сферою філософії є дослідження дійсності під кутом зору світоглядних проблем. Тому філософія акцентує увагу на світоглядних аспектах релігії. Найсуттєвіше для неї — як вирішується у релігії проблема духовного й матеріального начал (що є первинним): чи Бог створив світ і людину, чи людина створила у своїй свідомості Бога. Наука вивчає релігію як одну зі сфер суспільного життя у її взаємозв'язках та взаємодії: як формується релігія; як певні релігійні системи пояснюють світ; які цінності, норми та моделі поведінки вони виробляють у людей; як діють релігійні організації; які функції виконує релігія в суспільстві.

Виникнення релігії

Релігія виникла на певному етапі історії суспільства, її зародження та формування зумовлені розвитком людської свідомості. Перший етап цього розвитку пов'язаний з появою мавполюдей і тривав до епохи неандертальської людини (формування родової общини). Це був період чуттєво-конкретної, безпосередньо залученої до трудового процесу стадної свідомості. Вона не виходила за межі матеріальної практики, оскільки духовна сфера ще не була відокремленою. Вести мову про релігію на цьому етапі немає підстав.

У родовій общині свідомість людини вже була певною мірою свідомістю суспільною. Людина мала світогляд, на основі якого взаємодіяла з навколишнім світом. Первісну суспільну свідомість характеризували наївно-реалістичні погляди на світ, які переплітalися з нереалістичними, фантастичними. Усі вони відображалися в міфах. А міф на той час був головним носієм інформації, його запам'ятовували і передавали від покоління до покоління.

> ***Міф*** *(грец. myfhos — розповідь, переказ) — символічне уявлення людей про світ; витвір наївної віри, колективного художньо-образного мислення на чуттєвому рівні; оповідання про богів, героїв.*

Міф виконував роль світогляду, оскільки містив загальну оцінку світу, формував ціннісні орієнтири, норми поведінки і діяльності. Одні вчені ототожнюють міф і релігію, інші категорично не згодні з цим. Основою міфологічного світогляду було уособлення природи, уподібнення її до людини, перенесення на природу всіх людських якостей, насамперед здатності діяти свідомо. Міфологічний світогляд формувався під час трудової діяльності людини. Водночас розвивалося її мислення, закладалися умови для формування системного світогляду.

Формування релігійних уявлень почалося в неандертальську епоху, яка тривала 100—400 тис. років тому. Свідченням цього є те, що неандертальці вже ховали померлих. На стоянці в печері Кіїк-Коба (Крим) виявлено поховання дорослої людини і дитини. Обох було покладено на бік зі злегка зігнутими колінами, тіла пофарбовано вохрою. В печері Тешик-Таш (Узбекистан) було поховано дитину, навколо її черепа парами лежали роги козла, які, можливо, були об'єктом полювання людей цього роду. В обох випадках наявне певне ставлення до факту смерті, покійника, піклування про нього. Можливо, тоді з'явилися уявлення про ймовірність існування людини за межами реального буття.

Інші дослідники вважають, що релігійних уявлень неандертальці не мали, а поховання вони здійснювали із санітарно-гігієнічних потреб чи визнання авторитету в общині жінки-матері, яка захищала свою дитину і після її смерті.

Релігійні уявлення були властиві кроманьйонській людині, залишки якої знайдено в 1868 р. у печері Кро-Маньон (Франція). Її існування датується пізнім палеолітом (приблизно 40 тис. років тому). Вона вже була «homo sapiens» — людиною розумною. Кроманьйонці застосовували вдосконалені засоби полювання, будували землянки, носили одяг, жили кровнородинною общиною. У цей час панував матріархат.

Неподалік м. Іркутська у долині р. Біла (с. Мальта) на кроманьйонській стоянці виявлено поховання дитини з

численними прикрасами — намистом, браслетами тощо. Тіло було пофарбовано червоною вохрою. Очевидно, кроманьйонці мали уявлення, що й після смерті людина десь існуватиме, її зв'язок з родом не перерветься.

Формування релігійних уявлень людей не було одномоментним, процес тривав упродовж 20 тис. років, охоплюючи останній період доби розкладу первіснообщинного ладу і початковий період класового суспільства.

Соціальні, гносеологічні, онтологічні та психологічні чинники релігії

Релігія як явище духовного життя суспільства виникла внаслідок дії різних чинників. За своєю природою вона є соціальним явищем, тісно пов'язана із соціальним життям та розвитком суспільства.

Давня людина жила в умовах елементарного виробництва матеріальних благ. Знаряддя праці були недосконалими, виробничі технології — примітивними, продуктивність праці — низькою. Людина цілковито залежала не тільки від природи, а й від ще не пізнаних нею сил суспільного життя, яке весь час ускладнювалося. Це породжувало відчуття безсилля, зумовлювало пошуки його причин. У такому складному соціальному контексті поставали як реальні, так і фантастичні уявлення про світ, зокрема релігійні уявлення про надприродне. У релігієзнавстві все це називають *соціальними чинниками релігії*.

Отже, релігійна свідомість притаманна лише людині розумній, в якої почали формуватися абстрактні поняття, що дало їй змогу відірватися від конкретності, продукувати уявлення, в тому числі й такі, що не відповідали реальності. Однак це не послабило пізнання, оскільки помилки також допомагають вивірити істинне знання. Саме помилки пізнання породили перекручені, фантастичні уявлення. Так складалися умови для виникнення релігії, які мали гносеологічний (теоретико-пізнавальний) характер, іншими словами — *гносеологічні чинники релігії*.

Інтереси первісної людини, очевидно, не виходили за межі її потреб у їжі, теплі, продовженні роду. Вона відчувала й пізнавала світ у його гармонії та суперечностях, намагалася якось пояснити своє існування. У первісному суспільстві філософів не було, суспільна свідомість не мала філософського аспекту, всі пізнавальні потреби задовольняв міф, у якому людина знаходила відповіді на питання, пов'язані з її буттям. Саме міфологічна свідомість живила *онтологічні* (онтологія — вчення про буття) *чинники релігії*. Сформульована на цій основі релігійна свідомість стала задовольняти і цю духовну потребу людства.

Величезний вплив на формування релігійної картини дійсності у первісної людини справили психологічні обставини. Безсилля людей перед силами природи і суспільства породжувало постійне психологічне напруження. Головною емоцією був страх. Унаслідок постійних життєвих труднощів та небезпек життя первісної людини майже цілком складалося з афектів, під час яких втрачався контроль над діями і думками. Тому фантастичне починало панувати над реальним. Так сформувалися *психологічні чинники релігії*.

Усі чинники походження релігії (соціальні, гносеологічні, онтологічні, психологічні) взаємодіяли та взаємопосилювали один одного, набуваючи особливої ваги за різних обставин.

Основні теорії походження релігії

Спроби пізнати походження, сутність, розвиток релігії були започатковані давно. Більшість віруючих і духовенства стверджує, що релігію подарував людству Бог, вона є вічною і незмінною, саме їхня релігія істинна і не потребує знань щодо її походження. Але, попри це, існує загальновизнана історія релігій, яка фіксує початок кожної з них. Залежно від концептуальних засад сформувалися різні теорії походження релігії.

Теологічні теорії походження релігії. Вони ґрунтуються на твердженнях про надприродні причини та обставини походження релігії.

Традиціоналістська теорія. Згідно з нею релігію відкрив людям безпосередньо Бог. У християнстві це викладено в біблійній оповіді про спілкування перших людей Адама та Єви в раю з Богом, а також про надприродні контакти з Богом Мойсея, інших біблійних персонажів. Базуючись на беззастережній вірі, вона не спирається ні на які аргументи, не апелює до розуму.

Такий підхід властивий давній філософії. Так, давньогрецький мислитель Платон (428—348 до н.е.) вважав, що існують реальний світ речей і світ ідей, які відображають ці речі. Світ ідей сповнений ідеєю Єдиного. Воно є особливою субстанцією всього світу, його витоком і основою, не

має ні початку, ні кінця, жодних ознак, не потребує простору і руху, бо для руху потрібні зміни, а Єдине — незмінне. Релігія є наслідком споглядання людською душею ідеї Єдиного, яке втілює у собі Бога. Отже, сповнена ідеєю Бога людська душа згадує про нього в матеріальному світі, що і є основою релігії.

Цю теорію походження релігії пізніше розвивали мислителі, яких церковна історія назвала святими отцями Церкви. У православ'ї це Афанасій Александрійський (прибл. 295—373), Іоанн Златоуст (прибл. 350—407), Іоанн Дамаскін (прибл. 675—753), у католицизмі — Августин Блаженний (354—430), Фома Аквінський (1225—1274).

Традиціоналістська теорія не потребує доведення, оскільки ґрунтується на вірі. Стосується вона тільки християнства. Тому набула значного поширення у християнському богослов'ї. Щодо походження інших релігій християнство допускає будь-які пояснення.

Теїстична теорія. Ідейним джерелом її є теїзм, який визнає буття Бога як істоти, принципово відмінної від світу речей і явищ, істоти абсолютної, вищої за людину і природу, тобто надлюдської й надприродної. Бог є джерелом усього, а отже, і релігії.

Усі варіанти теїстичної концепції єдині в головному — релігія є результатом розумового розвитку людства. Ця теорія теж виходить із беззастережного визнання існування Бога. Її сповідувало багато визначних мислителів, особливо у XVI—XIX ст.

Концепція вроджених ідей. Згідно з нею ідея Бога притаманна людині від її народження. Уявлення про Бога як найдосконалішу істоту передбачає визнання його існування: людина мислить про Бога, отже, він існує. А мислить вона про Бога тому, що ідея Божества є провідною вродженою ідеєю, вона існує у свідомості людини від народження і виявляється як пізнання Бога. Найпомітнішим представником цієї концепції був французький філософ, математик, природодослідник Рене Декарт (1569—1650).

Богословський раціоналізм. На думку його засновника, німецького філософа Готфріда-Вільгельма Лейбніца (1646—1716), розгортання декартівських вроджених ідей починається під впливом досвіду, емпіричних знань. Завдяки цьому людство прийшло до християнства — єдиної релігії Одкровення.

Споглядальний теїзм. Започаткувавши його, німецький філософ Іммануїл-Герман Фіхте (1797—1879) вважав, що релігія як ставлення людини до Бога є комплексом певних почуттів, породжених усвідомленням людиною скінченності свого буття. З цього народжується благоговіння.

Містичні теорії. Їх єднає визнання надприродного походження релігії, яка є наслідком Одкровення, але не назавжди даного людям Богом, а результатом постійного впливу Божества на дух людини, що діє вічно. Наприклад, німецький письменник, філософ-ірраціоналіст Фрідріх-Генріх Якобі (1743—1819) вважав, що знання Бога людині дають лише її внутрішні почуття, які і є джерелом релігії. Людина споглядає Бога внутрішнім зором, не тілесними, а духовними очима. Це споглядання виникає за певних специфічних умов і потребує не розуму, а віри. Богослови, які оперують логічними категоріями і науковими даними, до містичних концепцій ставляться стримано.

Православно-академічна теорія. Сформувалася вона в другій половині XIX ст. у російському богослов'ї. Засновником її був професор Московської духовної академії Федір Голубинський (1797—1854). Згідно з цією теорією виникнення релігії зумовлене дією двох джерел: 1) об'єктивного, що існує поза людиною і виявляється у впливі Бога на дух людини; 2) суб'єктивного, яке залежить від людини, від засвоєння нею цього впливу. Для аргументації цієї точки зору використовувалася теорія вродженого знання: свідомість містить знання, яке існує, коли душа ще до народження тіла споглядає сутності поза межами фізичного світу, тобто Бога.

Оскільки вроджені ідеї є результатом Божественної волі, вони повинні містити ідею Бога. Ці ідеї є релігією. Але наявність невіруючих у світі доведеться за такою логікою пояснювати відсутністю у них вроджених ідей про Бога. Тому стверджувалося, що не слід вважати, ніби вроджена ідея Бога з самого початку існує у свідомості людини як уявлення чи поняття. Вона існує навіть не як здатність утворювати поняття про Бога, а як вроджене прагнення до нескінченного, як потреба здобуття знань про Бога.

Одкровення має дві передумови: безмежні здібності Бога; процес людського пізнання. Під впливом Одкровення і людської розумової діяльності твориться релігія.

Академічний теїзм використовує наукові аргументи і тому до певної міри удосконалює богословські теорії походження релігії. Але він визнає абсолютний пріоритет віри і не переходить межі, за якою починається справжня наука, а прагне досягти сучасного рівня розвитку людського мислення, осучаснити релігію.

Наукові теорії походження релігії. Головна їх особливість полягає у намаганні пояснити релігію як результат реалізації певних потреб, інтересів чи неспроможності людини подолати свою залежність від зовнішніх сил.

Політико-державна теорія. Започаткована вона у V ст. до н.е. давньогрецьким філософом Крітієм (460—403 до н.е.), який висловив припущення, що релігія є вигадкою законодавців. Її поділяв Лактацій (250—225 до н.е.), який вважав засновником релігії римського царя Помпілія. Цю гіпотезу розвинули гуманісти (ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування незалежної від релігії світської культури) та енциклопедисти (французькі мислителі-просвітники Дідро, Монтеск'є, Вольтер, Руссо та ін.), які брали участь у створенні «Енциклопедії» — першого твору, що систематизував тогочасні наукові знання) XVII—XVIII ст. Релігію вони вважали ошуканством, вигадкою, результатом неуцтва, свідомої нечесної змови для досягнення чиїхось інтересів чи загального суспільного спокою.

Євгемеризм. Його автором був грецький філософ Євгемер (340—260 до н.е.), який гадав, що релігія бере початок із вшанування й обожнювання найдавніших царів.

Натуралістична (матеріалістична) концепція. Поставши одночасно з євгемеризмом, вона ґрунтувалася на твердженнях, що сфера духовного, зокрема релігія, є похідною від матеріального світу. Її прихильники вважали релігію фантастичним відображенням світу в свідомості людей. Серед мислителів цього напряму — грецький філософ-матеріаліст Епікур (342—270 до н.е.), який висунув гіпотезу про атомістичну будову світу, що є вічним і нескінченним, і тому не міг бути створений богами. Лукрецій Кар (прибл. 99—55 до н.е.) писав, що уявлення про богів виникло зі спостережень за природою, а страх людей перед її могутніми силами спонукає їх на спорудження богам капищ. Одному з послідовників Епікура — римському письменнику Петронію (? — прибл. 66 н.е.) належить вислів: «Перших богів на Землі створив страх». Так думав і засновник матеріалістичної лінії у філософії Демокріт (460—361 до н.е.), за часів якого було поширене твердження, що релігія виникла у давніх єгиптян від страху перед природою, у них її запозичили інші народи. Про це писали й історик Діодор Сицилійський (прибл. 90—21 до н.е.), письменник із сирійського міста Самосата — Лукіан (прибл. 120—180).

Натуралістична концепція походження релігії прижилася в численних теоріях як матеріалістів, так і нематеріалістів. Серед її прибічників — англійські філософи Д. Юм, Т. Гоббс, представники німецької класичної філософії — Г.-В.-Ф. Гегель, Ф. Ніцше, засновник «філософії життя» Л. Фейєрбах, представник марксистської філософії Ф. Енгельс та ін.

Міфологічна теорія. Її сповідував англійський лінгвіст Макс Мюллер (1823—1900), який, вивчаючи мови давніх народів, зробив припущення, що релігія бере початок з міфу про Сонце, з обожнювання Сонця. Це було ударом по теологічній концепції, бо певною мірою заперечувало надприродне походження релігії. Концепція Мюллера мала хитку наукову основу, оскільки не вписувалася в історію виробництва. Міфи про Сонце відображали перехід окремих племен до землеробства, а релігійні уявлення існували задовго до цього.

Міфологічну теорію походження релігій сповідували брати Грімм, О. Потебня та ін. Вона є своєрідним продовженням *астральної теорії* походження релігії, представники якої вважали її виникнення наслідком намагань давніх людей пояснити метеорологічні, астральні явища.

Анімістична теорія. Поширилася наприкінці XIX — на початку XX ст. Засновником її був англійський етнограф, релігієзнавець Е. Тайлор. Він вважав, що релігія сформувалася від віри в духів і в душу. Цю віру він назвав анімізмом (лат. anima, animys — душа, дух), який пізніше було доповнено іншими релігійними уявленнями.

Англійський філософ і соціолог Г. Спенсер виводить походження анімізму з ідеї «двійника»: первісна людина бачила свого двійника чи двійника іншої людини уві сні або у маренні, і в неї з'являлася думка про подвійну сутність людини. За іншими твердженнями, анімізм виник завдяки прагненню первісної людини до самопізнання у філософському самозаглибленні. Анімістична теорія спонукала до визнання розумових здібностей первісної людини.

З критики анімізму постала *концепція преанімізму*, згідно з якою найважливішими чинниками виникнення релігії є переживання, емоції. Англійський учений Роберт Маретт (1866—1943) вважав, що анімізму передувала віра в силу, позбавлену індивідуальності та фізичних властивостей, не пов'язану з матеріальними тілами, яка, однак, виявляється в них.

Теорія аніматизму. Її висунули критики анімізму, стверджуючи, що анімізму передувало одухотворення речей, всієї природи, згідно з яким кожна річ, кожне явище має «свого господаря», «свій голос». Це був примітивний

пантеїзм — обожнювання природи. Теорію аніматизму активно поглиблювали етнографи В. Богораз (1865—1936) і Л. Пштернберг (1861—1927).

Теорія прамонотеїзму. Автор цієї теорії католицький монах і етнограф А. Ланг (1841—1912) переконував, що люди споконвіку визнавали існування єдиного Бога. Ця віра виникла з розмірковувань первісної людини щодо своєї творчої діяльності та з традиції батьківської влади в родині. Ланг пов'язував зародження релігії з періодом розвинутого патріархату, але історія свідчить, що вона існувала ще за часів матріархату.

Магічна теорія. Вона постала в намаганнях англійського етнографа, історика, релігієзнавця Джеймса-Джорджа Фрезера пояснити духовний розвиток людства як процес, що проходить три стадії: магії, релігії, науки. Основу первісної релігії, на його думку, становить магія, що впливає на волю надприродних сил. Людина спочатку намагається боротися за свій добробут з допомогою магічних засобів, але, впевнившись у їхній неспроможності, вдається до релігії, яка виникає з магічних образів. Переконавшись згодом у безсиллі релігії, людина «винаходить» науку. Звідси випливає, що магія, релігія і наука є елементами одного ряду. Насправді — це різні сфери мислення і галузі діяльності людей.

Психологічна теорія. В основу її взято тезу, що зародження релігії зумовлене особливостями природи людини. Її започаткував австрійський психолог, автор теорії психоаналізу З. Фрейд. Релігія, згідно з його вченням, є наслідком психічних переживань людини в стресовій ситуації. Духовний світ первісної людини подібний до світорозуміння душевнохворого, бо він, як і первісна людина, вірить у силу своїх ідей. Тому психічне передує соціальному, зумовлює, визначає його, а значить, психічне сприйняття світу первісною людиною є джерелом її релігійного світорозуміння.

Структура релігії

Релігія є складним соціально-історичним явищем, усі елементи її структури — релігійні погляди, уявлення, почуття, інтуїція, обряди, свята, ритуальні церемонії, моральні та канонічні приписи, культові споруди, релігійні організації, навчальні заклади, служителі культу — перебувають у тісній єдності та взаємозалежностях.

Проблема структури релігії має кілька аспектів. Перший із них пов'язаний з релігійною свідомістю — особливістю поглядів, уявлень, почуттів та переживань віруючих; другий — з культовою діяльністю; третій — з релігійними організаціями.

Релігійна свідомість. Охоплюючи міфи, концепції, ідеї, теорії, уявлення про надприродне, догмати, зміст священних книг, легенд, молитов тощо, вона становить концептуальний аспект релігії.

> ***Релігійна свідомість*** *— ставлення віруючих до світу, виражене в системі поглядів, почуттів, смисл яких становить віра у надприродне.*

Суттєвими ознаками релігійної свідомості є образність, символічність, інтимність, утаємниченість, поєднання ілюзорного та реалістичного.

Найважливішими аспектами релігійної свідомості є:

— *релігійні погляди*, які виявляються через розуміння і тлумачення світу, існують у формі уявлень, понять, суджень. Головною рисою їх є віра в надприродне;

— *релігійні почуття*, що виражають емоційне ставлення до світу і його явищ, є індикатором щирості релігійних вірувань. Особливих релігійних почуттів не існує, це звичайні людські почуття, зосереджені у релігійній сфері. Вони бувають позитивними (любов, благоговіння, радість) і негативними (страх, розгубленість, розпач);

— *релігійний смисл*, який, стосуючись сенсу буття, життя і смерті, добра і зла тощо, охоплює взаємозв'язки людини і світу.

Сутність релігії найхарактерніше виявляється у сфері релігійної свідомості, якій властива наявність віри. Будь-яка віра має свій предмет. Людина не просто вірить, а вірить у щось. Це «щось» не може бути предметом віри незалежно від його усвідомлення. Не можна вірити в об'єкт як такий. Вірити можна тільки в певні уявлення про цей об'єкт (що він існує і наділений певними властивостями).

> ***Віра*** *— стан релігійної свідомості, що виявляється у бездоказовому визнанні істинності релігійного вчення, існування надприродних сил, абсолюту.*

Віруючі люди визнають віру дарованим Богом феноменом, що має надприродну сутність.

Предметом віри є гіпотетичні уявлення, образи, поняття, теорії, надприродне. Релігійна людина вірує у винятковість надприродних істот або сил, не застосовуючи

до них критеріїв вірогідності. Але не всі гіпотези є предметом віри.

Зміст віри обумовлює символічний аспект релігійної свідомості. Як складова акту вольового вибору, віра відображає стверджувальну силу духу, допомагає людині в мобілізації її духовних, моральних, фізичних сил. З вірою пов'язаний і діалогічний аспект релігійної свідомості, оскільки людина постійно перебуває в мисленому спілкуванні з об'єктом своєї віри.

Віра в надприродне є суттєвою ознакою будь-якої релігії. Для представників богословсько-теологічної думки монотеїстичних релігій — це віра в єдиного Бога. А поширена у ранніх формах релігії віра у духів, богів, дияволів та інші потойбічні сили, на їх думку, є лише підготовчою стадією до істинної віри в Бога.

Віру в надприродне, в можливість установлення з ним певного зв'язку визнає й чимало світських релігієзнавців. Такий підхід до релігії зветься преформізмом.

Преформізм *(лат. preformo — утворюю заздалегідь) — учення, яке стверджує, що всі вищі форми, яких досягають явища у процесі свого розвитку, зароджуються і черпають енергію у нижчих формах.*

Деякі вчені тлумачать релігійну віру переважно як інтелектуальний феномен, акцентуючи на змістовому характері релігійних уявлень. На їх погляд, релігія є переважно міфологічною системою, а формування релігійної свідомості починається із зародження релігійних уявлень, які постають у чуттєво-зорових образах. Їх джерелом є природа, суспільство, людина. На основі цих образів формуються розумові конструкції: поняття, судження, висновки.

Розходження у поглядах релігієзнавців починаються з тлумачення джерела цих почуттів (любов, страх). Богословсько-теологічна думка в релігієзнавстві пов'язує ці почуття з надприродним джерелом, «із зустріччю віруючого з божеством, священним». Представники психології релігії вважають, що питання про природне та надприродне джерело релігійних переживань не підлягає науковим методам пізнання. Прихильники атеїстичної течії стверджують, що людські почуття можуть стати релігійними, якщо вони спрямовані на фантастичні істоти, зв'язки та відношення.

Проблема пріоритету раціональних та емоційних аспектів релігійної свідомості набуває актуальності при розгляді взаємодії різноманітних її рівнів. На концептуальному рівні релігійна свідомість існує у формі віровчення, зміст якого розкривається та обґрунтовується у спеціальній галузі релігійних знань — богослов'ї (теології).

Богослов'я (теологія) *— система обґрунтування і захисту релігійних учень про Бога, сукупність доказів істинності догматики конкретної релігії, релігійної моралі, правил і норм життя духовенства та віруючих.*

До його складу належать теоретичні та практичні дисципліни — апологетика, догматика, пастирське богослов'я та ін.

Апологетика *(грец. apologetikos — захищаючий) — розділ богослов'я, що виправдовує та захищає певну релігійну систему, її догмати за допомогою апелювання до розуму.*

На перших порах існування релігійної системи апологетика покликана захищати її у переважно несприятливому середовищі. Пізніше, коли релігійна система здобуває визнання, вона зосереджується, в основному, на протидії єресі, іншим релігіям, будь-якій критиці.

Догматика *(грец. dogmatos — думка, вчення) — віровчення релігійної конфесії, що визнаються як установлені Богом, вічні, незмінні істини.*

Релігійні догмати визнаються як абсолютні, недосяжні для критики істини. Будь-які спроби взяти їх під сумнів засуджуються як єресь, піддаються анафемі (грец. anafhema — прокляття) від імені Бога.

Пастирське богослов'я *— розділ православного і католицького богослов'я, що обґрунтовує боговстановленість пастирського богослужіння, його необхідність у справі спасіння.*

Воно формує основні вимоги до священиків у церкві та поза нею, правила призначення їх на посади, посвячення їх у сан (хіротонія) та ін.

Завданням теології є формування релігійних уявлень, інтерпретація основних положень віровчення згідно з інтересами церкви, боротьба з єрессю.

Представники богословсько-теологічної думки визначають безумовним пріоритет догматичного аспекту релігійної свідомості. А прихильники наукового релігієзнавства вважають його вторинним.

Наявність у людській свідомості релігійних ідей, уявлень та почуттів ще не є свідченням існування релігії. Адже надприродні істоти можуть фігурувати у творах мистецтва

як художні образи, людина може знати релігійне вчення і не бути віруючою. Релігія сприймає надприродне як справді існуюче, віруючий прагне встановити з ним зв'язок як з реальним об'єктом. Як і всі явища духовного життя, релігія є результатом психічної діяльності людини — розуму, почуття, волі. Складовими цієї діяльності є уявлення, світорозуміння, світовідчуття, ставлення до світу.

Релігійний культ. Наявність його відрізняє релігію від інших форм суспільної свідомості. Зумовлений релігійний культ релігійними уявленнями віруючих, догматами віри і спрямований на задоволення їхніх потреб. Специфіка його виявляється не в особливих предметах, об'єктах вірування, а в тому, що релігійні уявлення, образи, належачи до культової системи, набувають у ній символічного змісту.

Релігійний культ *(лат. cultus — догляд, поклоніння) — реалізація віри у предметах, символах, діях індивідів, груп віруючих.*

Предметом культової діяльності є різні об'єкти (матеріальні предмети, тварини, ліси, гори, Сонце, Місяць), сили (духи, боги, Всевишній Бог), усвідомлювані як релігійні образи. Суб'єктом культу можуть бути віруючий індивід, релігійна спільнота. Участь у релігійному культі може бути спричинена як релігійними (вірою, почуттями, потребами, сподіваннями), так і нерелігійними (намаганням отримати естетичну насолоду) мотивами. Засобами культу є культові споруди (храми, молитовні будинки, капища), релігійне мистецтво (архітектура, живопис, музика), релігійні предмети (хрест, свічки, церковне обладнання). Результатом культової діяльності є задоволення релігійних потреб.

За особливостями реалізації потреби віруючих розрізняють два види релігійного культу — магію та умилостивлюючий (виявляється у жертвопринесенні — запалюванні свічок, лампад перед іконами, іншими священними зображеннями). Сукупність певних конфесійно зорієнтованих обрядів, символів утворює *культову систему*. Релігійний обряд є визначальним аспектом релігійного культу.

Релігійний обряд *— зумовлені звичаями, традиціями символічні індивідуальні, колективні дії, що втілюють певні ідеї, норми, ідеали та уявлення і спрямовані на встановлення взаємовідносин людини з надприродними об'єктами.*

Важливою ознакою релігійного обряду є його символічність. До головних складників його належать: *знак* — рухи, які мають певне смислове навантаження, і *символ* — умовне позначення змісту предмета, явища. Знак і символ

мають аналогічну структуру, яка передбачає матеріальну форму, певне значення або зміст.

Знак є штучним утворенням, яке не відтворює об'єкт, а лише його позначає. Таке позначення є формальним, зовнішнім процесом вияву оформленого змісту. Символізація значною мірою має змістовий характер, оскільки є здатністю свідомості образно відтворювати інші об'єкти або явища дійсності. Обряд теж можна розглядати як різновид символу. Мета його полягає не в конкретних діях, а у втіленому в ньому ідеальному змісті.

Еволюція релігійних обрядів відбувалася шляхом їх спіритуалізації (одухотворення), спричинившись до появи молитви, починалася від язичницьких заклинань як невід'ємного елементу обряду жертвопринесення. Згодом молитва відокремилася від нього, ставши важливим компонентом культу багатьох релігій.

Молитва *— вербальне (словесне) звертання людини до об'єкта своєї віри.*

Залежно від почуттів віруючих молитви бувають, наприклад, у християнстві: возвеличувальні, вдячні, прощенні; від кількості учасників — колективні та індивідуальні. Відправлення їх здійснюють під час богослужінь у храмах, молитовних будинках, на цвинтарях.

Богослужіння супроводжуються читанням священних книг, хоровим співом, проповідями. Для впорядкування їх у багатьох розвинутих релігіях існує *богослужбовий канон* (грец. kanon — правило, зразок) — установлення послідовності (кола) річних, тижневих, добових богослужінь.

Річне коло богослужінь передбачає щорічну присвяту кожного числа місяця конкретним подіям або пам'яті святих церкви. Кожен день *тижневого кола богослужінь* присвячений «особливим спогадам». У християнстві, наприклад, понеділок присвячений ангелам божим, вівторок — пророкам, середа — зрадництву Христа Юдою, четвер — святителям християнства, п'ятниця — розп'яттю Ісуса на хресті, субота — всім святим, неділя — воскресінню Христа. Кожному дню призначені відповідні молитви та ритуали: в суботу і неділю — урочисті, в середу і п'ятницю — сумні. *Коло добових богослужінь* охоплює вечірню, післявечірню, опівнічну, ранкову і чотири денних (першої, третьої, шостої і дев'ятої годин) служби.

Найголовнішим богослужінням є *літургія* (грец. litos — загальний, ergos — справа), яка здійснюється лише в неділю та святкові дні.

Значну роль у культовій системі відіграє емоційно-естетичний чинник, під впливом якого у свідомості віруючих творяться релігійні образи, внаслідок чого нейтральні чи негативні емоції трансформуються в позитивні.

Релігійні організації. Культові дії не можуть відбуватися спонтанно, а потребують упорядкованості, організованості, що є основною передумовою формування релігії як соціального інституту, тобто формування релігійних організацій. Першою їх ланкою є релігійна група.

> ***Релігійна група*** *— малочисельна релігійна організація, утворена для задоволення релігійних потреб; сукупність віруючих усередині релігійної спільноти, об'єднаних певним інтересом; моно-, поліконфесійні об'єднання, створені для проведення релігійних заходів.*

У первісних суспільствах до релігійної організації належали всі члени роду, племені. Тоді ще не існувало ознак, за якими можна було розглядати релігійну групу як окрему соціальну спільноту. Адже в культових діях брали участь усі члени первісної спільноти. То був стан так званої «*примітивної релігії*», якій була притаманна міфологічна свідомість, ще не здатна відокремити природне від сакрального (священного).

Соціальній організації релігії передував соціальний розвиток суспільств, передусім процес соціальної диференціації. Релігійна група як прообраз соціальної спільноти вперше виокремилася в ранньокласовому суспільстві, коли постала потреба впливу на думки людей, управління ними, обґрунтування надприродного походження влади. Тоді в первісних релігійних групах з'явилися організатори культових дій: чаклуни, шамани, які згодом утворили *жрецьку корпорацію* — професійну групу, яка оформилася як соціальний прошарок, стан. Однак жрецька корпорація ще не мала достатньої кількості системоутворюючих ознак, на підставі яких її можна класифікувати як релігійну організацію, а заодно і як соціальний інститут.

Одним із найсуттєвіших чинників інституалізації релігії (формування релігійних організацій) є усвідомлення людьми власної самобутності, спільності їх вірувань, культових особливостей, необхідність встановлення певних стосунків з оточенням. Водночас надмірна централізованість релігійних організацій живила рухи, які не мирилися з жорсткими правилами певної релігійної спільноти, домагалися права на реалізацію власних уподобань. Таких відступників від домінуючих поглядів, правил називали *єретиками*.

Головною метою релігійні організації вважають формування у людей відповідних цінностей, ідеалів. Це досягається виробленням систематизованого віровчення, формуванням системи його захисту та виправдання, культовою діяльністю, контролем та здійсненням санкцій щодо виконання релігійних норм, підтриманням зв'язків із світськими організаціями, державними органами.

Релігійна організація є складним соціальним інститутом. Серед різноманітності релігійних організацій окреслюються такі їх основні типи: церква, секта, харизматичний культ і деномінація.

> ***Церква*** *— релігійна організація зі складною, суворо централізованою та ієрархізованою системою взаємодії священнослужителів і віруючих.*

Вона відіграє важливу роль у регламентації відносин всередині релігійних спільнот, їх взаємозв'язків зі світськими соціальними спільнотами, владою. До атрибутів церкви належать віровчення, догматика, релігійна культова і позакультова діяльність, заснована на ієрархічному принципі система управління. Відносини в ній будуються на основі *канонічного права* — сукупності правових норм, що ґрунтуються на церковних правилах (канонах). Здебільшого церковна дисципліна є гнучкою, налаштованою на компроміс, що не вимагає обов'язкового дотримання всіх принципів усіма членами церкви.

Церква є складною системою, у ній чітко відлагоджено взаємодію керуючої та керованої підсистем. Їй властивий високий ступінь згоди із суспільними цінностями. Тому людина з народження завдяки спеціальним обрядам (наприклад, хрещення) стає членом церкви.

Залежно від належності громадян суспільства до певної церкви, визнання віруючими церкви цінностей суспільства визначають організаційний устрій церкви, в якому виділяють:

— *універсальну церкву*, яка охоплює всіх членів суспільства, задовольняє більшість їх індивідуальних потреб;

— *еклесію* (грец. ekklesia — церква) — «універсальну» церкву в стані закостеніння, нездатну адекватно реагувати на динаміку інтересів і потреб своїх членів.

Найчастіше такими є національні церкви, діяльність яких відчутно узалежнена від інтересів нації. Нерідко вони намагаються злитися з державою.

До основних функцій церкви належать вироблення, збереження та передавання релігійної інформації, орга-

нізація, координація релігійної діяльності, контроль за поведінкою людей.

Якщо церква завдяки гнучкості своєї діяльності, нерідко — компромісам, прагне охопити всіх людей, то секта постає як група обраних, не визнає жодних компромісів, вимагає від своїх членів неухильного дотримання дисципліни.

***Секта** — течії, об'єднання віруючих, опозиційні щодо певних релігій.*

Виникає секта внаслідок відокремлення від церкви частини віруючих та священнослужителів. Їй притаманне специфічне тлумачення традиційних догматів пануючого або найпоширенішого віровчення, відмова від традиційних обрядів, проповідь винятковості своєї релігійної доктрини (істинного шляху до спасіння).

Сектантство супроводжує всі релігії, протестуючи проти консерватизму внутріконфесійного життя, водночас стимулюючи його оновлення. Найчастіше секта постає як релігійна опозиція чи опозиційна релігія, пристанище відступників. Утворення секти зумовлюють політична, соціальна, етнічна, расова дискримінація, невдоволення внутрішньоцерковними справами.

Сектантська громада є специфічним організаційним утворенням погляду, відрізняється особливостями внутрішнього спілкування. Як правило, тут нетерпимо ставляться до інакомислення, вважаючи істинними свої релігійну доктрину, культ, спосіб життя.

У ставленні до суспільства, більшість громадян якого сповідують традиційну релігію, одні секти не прагнуть конфронтації з ним, хоч і бачать його вади, інші активно протидіють суспільству, прагнуть реформувати його на свій лад.

Одним із різновидів секти є харизматичний культ, який виникає навколо особи, проголошеної носієм благодаті Божої (харизми).

***Харизматичний** (грец. charisma — дар) **культ** — різновид секти, учасники якої вважають, що завдяки дотриманню певного морально-етичного кодексу і ритуальних приписів вони отримають харизму (особливу силу, дар Божий).*

Найчастіше харизматичні культи виникають у лоні православ'я, католицизму. Засновники і керівники їх оголошуються Богом або посланцем Бога чи іншої надприродної сили. Такі організації здебільшого є малочисельними. Їх прибічники схильні до надмірної екзальтованості, містицизму, ізоляціонізму, фанатичної відданості лідерові. Безплідність їх намагань змінити світ часто породжує явище *ескапізму* (англ. escape — рятуватися, втікати) — намагання втекти від суспільства, знецінює для них вартість земного життя, породжує сподівання на отримання благ у потойбічному житті. Нерідко це проявляється в міграції за кордон чи у віддалені місця своєї країни.

Сектою, що примирилася зі своїми противниками, вважають деномінацію.

***Деномінація** (лат. denominatio — зміна імені) — перехідний тип релігійної організації, який залежно від характеру виникнення та спрямованості еволюції має риси церкви та секти.*

Вона ще зберігає в собі немало рис секти (суворий контроль за поведінкою своїх членів, віддаленість від світського життя), але дух бунтарства та ізоляціонізму їй менш властивий. З церквою її зближує централізація, ієрархічний принцип управління, визнання можливості духовного відродження і спасіння всіх віруючих.

У процесі свого розвитку секти, харизматичні культи можуть перетворитися на церкви, а від церков час від часу відмежовуються сектантські угруповання.

Головні функції релігії

Релігія є невід'ємним елементом суспільного життя, важливим чинником суспільних відносин. Її місце і роль у соціальній системі визначають і функції релігії в суспільному житті. Зрештою, релігія як соціальний феномен самовиражається через свої функції.

***Функції релігії** — способи, рівень, напрями впливу релігії на соціум, його структурні елементи, особистість.*

Функції релігії тісно пов'язані із структурою релігії, кожен елемент якої визначає їх специфіку, дають змогу глибше, всебічніше пізнати її особливості, вплив на соціум. Вони виявляють себе явно чи приховано (латентно), постійно чи тільки на певних етапах історії, виражаючи можливості релігії та її роль у суспільстві. Якщо функції релігії окреслюють і характеризують форми, способи, напрями, рівень впливу релігії в суспільстві, то роль релігії є наслідком реалізації релігією своїх функцій.

Релігія задовольняє різноманітні потреби людини, але жоден із соціальних феноменів не здатен замінити її. Саме це і визначає особливість її функцій, серед яких виділяють-

ся: компенсаційна, терапевтична, втішальна, світоглядна, регулятивна, комунікативна, інтегративна, дезінтегруюча, ідеологічна, політична, правова, культуроформуюча, легітимуюча. Це дає підстави стверджувати, що релігія є поліфункціональним феноменом. Кожна із функцій релігії є відображенням духовних потреб, інтересів індивідів, спільнот.

Компенсаційна функція. Вона є своєрідною реакцією на різноманітні переживання людини, забезпечуючи процес розв'язання в трансцендентному вимірі життєво важливих суперечностей і проблем людського буття. Релігія психологічно компенсує обмеженість, безсилля, залежність людей від об'єктивних умов існування, наповнює змістом сенс їхнього життя, впливає на ціннісні орієнтації, систему ідеалів, цілеспрямування.

Терапевтична, втішальна функції. Вони тісно пов'язані з компенсаційною, оскільки забезпечують зняття психологічної напруги, відчуття невизначеності й тривоги на індивідуальному рівні, збереження внутрішньої рівноваги, душевного спокою, емоційного, соціального оптимізму. Забезпечується вона внаслідок спілкування між віруючими, між віруючими і священнослужителями в процесі культових церемоній тощо.

Світоглядна функція. Її особливість полягає у виробленні своєрідної сукупності поглядів, оцінок, норм, установок, які визначають розуміння людиною світу, орієнтують і регулюють її поведінку.

Залежно від способів та аргументів, завдяки яким людина пояснює світ, її світогляд може бути філософським, міфологічним або релігійним. *Релігійний світогляд* включає в систему «людина — світ» комплекс надприродних істот, зв'язків і відносин, прагне пояснити події, явища земного буття впливом потойбічних, надприродних сил. Відповідно до цього він розглядає і смисл життя, усвідомлення якого додає людині сил у подоланні життєвих проблем, навіть і в сприйнятті смерті. Кожна релігія по-своєму тлумачить цю проблему, але всі визнають те, що земне життя людини є лише фрагментом її буття, яке після смерті продовжується у потойбічному світі.

Регулятивна функція. Виявляється ця функція в регулюванні соціальних відносин, вчинків віруючих через систему заборон, табу, санкцій, стосуючись не лише їх поведінки в суспільстві, але й у сім'ї, інтимній сфері. З цієї точки зору релігія є ціннісно-орієнтаційною і нормативною системою. Водночас кожна релігія має свою систему цінностей, які ґрунтуються на особливостях її віровчення.

Важливу регулятивну роль відіграє *нормативна система релігії*, яка виявляється у вимогах, правилах, покликаних забезпечити реалізацію релігійних цінностей. Норми містять у собі обов'язковість, спонукальність. Вони бувають позитивними, зобов'язуючи до дій, або негативними, забороняючи певні вчинки, стосунки. Стосуватися можуть усіх послідовників віровчення, або конкретної групи (мирян, священнослужителів). З огляду на особливості реалізації виділяють *культові* (визначають порядок культових обрядів, церемоній) та *організаційно-функціональні норми* (регулюють внутріцерковні, міжцерковні, міжконфесійні відносини, визначають структуру релігійних організацій, порядок виборів керівних органів, регламентують їх діяльність, а також стосунки між віруючими і священнослужителями тощо).

Комунікативна функція. Вона спрямована на забезпечення спілкування віруючих з Богом (молитва, інші культові дії) і між собою (під час богослужіння тощо). Релігійна комунікація охоплює різні процеси взаємодії: спілкування, соціалізацію, передавання релігійного досвіду, розвиток зв'язків між окремими віруючими, між віруючими і релігійною громадою, духовенством, між релігійними організаціями різного віросповідання. Вона передбачає передавання, обмін інформацією, її засвоєння, оцінку, що сприяє інтеграції (об'єднанню) чи дезінтеграції (роз'єднанню) релігійних груп.

Інтегративна функція. Реалізація її сприяє забезпеченню стабільності в суспільстві. На думку французького філософа, соціолога Е. Дюркгейма, релігія діє в суспільстві як клей, допомагаючи людям усвідомити свою моральну належність до соціуму, самовизначитися в суспільстві, а внаслідок цього об'єднатися з близькими за поглядами, моральними установками, віруваннями людьми, разом з ними брати участь у культових церемоніях. Це сприяє утвердженню в суспільстві злагоди, солідарності, згуртованості, знижує конфліктність, натомість посилює суспільну рівновагу та гармонію суспільних відносин.

Різною мірою інтегративна функція виявляє себе на рівні суспільства, конфесій, а також окремих релігійних громад. Найпомітнішою вона є, коли система релігійних цінностей відповідає фундаментальним потребам суспільства.

Дезінтегруюча функція. Суть її полягає в тому, що, об'єднавшись на основі певного віровчення, культу, групи людей протиставляють себе іншим соціальним утворенням, в основі яких перебувають інші віросповідування. Це мо-

же бути джерелом конфлікту між представниками різних віросповідань, конфесій. Часто такі конфлікти свідомо провокуються, оскільки вони сприяють зміцненню релігійних груп, посиленню авторитету їх лідерів.

Існують конфлікти і всередині релігійних об'єднань, наприклад, між консерваторами і реформаторами. Нерідко вони стають передумовою церковних, конфесійних розколів, виникнення сектантських утворень. Часто в основі релігійних конфліктів фігурують політичні, економічні інтереси. Нерідко під релігійними лозунгами розгортаються соціальні конфлікти.

Конфлікти, які відігравали дезінтегруючу роль, не обминули жодної із церков, конфесій. Найпомітнішими були розкол у християнстві, що призвів у 1054 р. до розділення його на православ'я і католицизм, реформація в католицизмі (XVI—XVII ст.), рух старообрядництва в Руській православній церкві (XVII ст.), перипетії, пов'язані з утворенням та функціонуванням греко-католицької церкви в Україні та ін.

Ідеологічна функція. Суть її полягає в тому, що релігія як форма суспільної свідомості є надбудовним явищем. Вона не здатна продукувати суспільні відносини, а лише відображати їх — виправдовувати, схвалювати чи осуджувати. Все це відповідно позначається на свідомості мас і на їх участі в суспільно-політичних процесах. Під впливом релігії в суспільстві можуть домінувати конформістські (примиренські) настрої або розгортатися соціально-політичні конфлікти.

Політична, правова функції. Значною мірою вони взаємопов'язані, взаємозалежні з ідеологічною. Історія свідчить, що більшість церков не обминали актуальних суспільних проблем, активно втручалися у їх вирішення. Нерідко церква перебирає на себе управління суспільними, державними справами (теократичні держави), в тому числі й законодавчі та арбітражні повноваження.

Культуроформуюча функція. Реалізується вона у впливі релігії на розвиток писемності, книгодрукування, малярства, музики, архітектури, збереження цінностей релігійної культури, нагромадження і трансформацію культурного досвіду. Все це відчутно впливає на формування і розвиток естетичних цінностей, на етичні традиції віруючих, суспільства.

Легітимуюча (лат. legitimus — законний, узаконений) **функція**. Виявляється вона в узаконенні певних суспільних порядків, державних інститутів, політичних, правових відносин, норм чи визнанні їх неправомірними.

Класифікація релігій

Зібрати вичерпну інформацію про всі релігії світу, яких натепер зафіксовано до 5 тис., ще не вдалося нікому, відповідно ще не вироблено оптимальної класифікації. Релігії поділяють на групи, беручи за основу етнічні ознаки, час виникнення, рівень організації, державний статус. Така модель класифікації базується на найзагальніших принципах.

Одним із перших типологізував релігії Г.-В.-Ф. Гегель, виділивши релігію природи, релігію духовної індивідуальності, абсолютну релігію.

Поширеними у релігієзнавстві є генеалогічні (чуттєво-надчуттєві, демоністичні, теїстичні) та морфологічні (родоплемінні, національні, світові) типізації релігій; поділ їх на натуралістичні (абстрактного монізму) та супернатуралістичні (теїзму), релігію природи та етичну релігію.

За рівнем розвитку релігії поділяють на такі види:

а) ранні вірування — вірування первіснообщинної доби (анімізм, магія, тотемізм, культ предків);

б) політеїстичні релігії — національні релігії (за винятком іудаїзму та сикхізму);

в) монотеїстичні релігії — християнство, іслам, буддизм (світові релігії), іудаїзм та сикхізм (національні релігії);

г) синкретичні релігії — утворилися внаслідок зрощування або злиття різних етнічних і світових релігій: афрохристиянські релігії (церква херувимів і серафимів та ін.), ісламо-християнські секти (абавіти, ісмаїліти відгалужені), суддо-китайські секти (дзен-буддизм, хао-хао), іудео-християнські релігії (мормони);

ґ) нові релігійні течії, рухи (нетрадиційні форми релігій): церква Муна (мунізм), церква Антихриста, церква Сатани, церква Свідомості Крішни, йогізм, синтоїзм із культом дзюдо і карате.

Релігію можна розглядати як систему, що складається з конкретних релігій, релігійних течій, напрямів, сект, які посідають певні місця в ній.

Класифікуючи релігії, застосовують і такі критерії:

1. Статистичний (за кількістю віруючих та їх відсотком до чисельності населення).

2. Час виникнення:

а) релігії, історія розвитку яких налічує багато століть, — буддизм, християнство, іслам та ін.;

б) «нові релігійні течії», що виникли впродовж новітньої історії або виникають у теперішній час, — нетрадиційні релігії (кришнаїзм, бахаїзм тощо).

3. Рівень організації:
а) жорстко централізовані (християнство, буддизм);
б) нежорстко централізовані (іслам);
в) самовпорядковані (індуїзм, даосизм, синтоїзм);
г) децентралізовані.
4. Державний статус:
а) державні релігії (іслам у країнах Західної Азії, лютеранство — Північної Європи);
б) релігії, статус яких не закріплений відповідними державними документами (конфуціанство і даосизм у Китаї, індуїзм в Індії);
в) релігії національних меншин (іудаїзм за межами Ізраїлю, сикхізм, зороастризм).
5. Правовий статус:
а) релігії, підтримувані державою (християнство, індуїзм, іслам, синтоїзм);
б) релігії, які держава не підтримує і навіть переслідує (свідки Єгови, бахаїзм в Ірані);
в) релігії, до яких ставлення держави нейтральне (джайнізм в Індії).
6. Форми поширення:
а) континуальні (безперервні, суцільні): іслам, християнство, буддизм;
б) дискретні (роздільні, перервні): іудаїзм, бахаїзм, кришнаїзм.
7. Етносоціальні критерії:
а) автохтонні (етнічні) релігії, що стали частиною етнічної самосвідомості, етнічної культури (іудаїзм, сикхізм, синтоїзм, даосизм);
б) уніфіковані, надетнічні релігії (християнство, іслам, буддизм, нові релігійні рухи).

Поширеною є схема, що охоплює всі існуючі релігії, виділяючи:

I. Ранні форми релігії (родоплемінні): тотемізм, фетишизм, магія, анімізм, аніматизм, анімалізм, шаманство, культ природи, культ предків, політеїзм.

II. Національні релігії:

1. Ранні національні релігії: релігія Давнього Єгипту, релігія народів Дворіччя, релігії Давньої Індії (ведична, брахманізм), давньогрецька релігія, релігія Давнього Риму, релігії доколумбової Америки та ін.

2. Пізні національні релігії: іудаїзм, індуїзм, джайнізм, сикхізм, конфуціанство, даосизм, синтоїзм, зороастризм.

III. Світові релігії: буддизм, християнство, іслам.

IV. Нетрадиційні релігії, нові релігійні рухи:

1. Неохристиянство (охоплює релігійні утворення, що намагаються пристосувати традиційне християнство до особливостей часу): Богородична церква, церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони), Новоапостольська церква, церква Христа.

2. Релігії орієнталістського напряму (зорієнтовані на культуру, духовність, релігії народів Сходу): Товариство Свідомості Крішни, послідовники Саї Баби, центри Шрі Чінмоя, Ошо-центр, Всесвітня чиста релігія.

3. Синтетичні релігії (поєднують у собі кілька релігійних систем): Велике Біле братство; церква Єднання; Всесвітня віра Бахаї.

4. Езотеричні об'єднання (ґрунтуються на вірі в існування надприродного світу): теософія, братство Грааля.

5. Неоязичництво: Рідна віра, РУН віра, Собор Рідної віри.

6. Сайєнтологічні рухи (зорієнтовані на поєднання науки і практики психоаналізу): діанетика, наука розуму, християнська наука.

7. Сатанізм.

Загальна характеристика релігій світу

Пізнання феномену релігії, особливостей сучасних національних, світових релігій неможливе без осмислення відомостей про первісні форми вірувань, їх розвиток і трансформацію у більш складні релігійні системи.

А досліджуючи будь-яку форму релігії, важливо знати, в яких історичних умовах вона виникла, в яких соціальних верствах поширювалась і як у віровченні відображалися їх інтереси, як змінювалася вона у процесі історичної еволюції, в якій формі (віровчення, культ, організаційна структура) існує тепер, яка її роль у житті сучасного суспільства.

Первісні вірування

Первісні вірування зародилися до 40 тис. років тому — в останній період неандертальської доби. За іншими твердженнями, це сталося значно пізніше — у кроманьйонську добу. Згідно з твердженнями австрійського етнографа,

лінгвіста, богослова Вільгельма Шмідта (1868—1954) усі релігії закорінені у так званий *первісний монотеїзм*, якому були властиві уявлення про єдиного Бога, втілені у фетишизмі, тотемізмі. За точкою зору Е. Тайлора, Г. Спенсера, теїстичним передували уявлення, що не сповідували не те, що віри в єдиного Бога, а навіть віри в багатьох богів. Розходяться вчені і в поглядах на те, які із форм ранніх вірувань виникли найпершими, віддаючи перевагу то фетишизму, то анімізму чи тотемізму. Та незаперечним для всіх є те, що виникнення релігійних уявлень зумовлене, з одного боку, способом життя ранньої людини (формування родового суспільства, слабка обізнаність із навколишнім світом, обмежені можливості пізнання його та впливу на нього завдяки виробничій діяльності), а з другого боку, розвитком пізнавальних, мисленнєвих її можливостей, яким уже були властиві, крім спостережливості, примітивні абстрагування, фантазія, здатність витворювати образи.

Первісна людина ще не відділяла себе від природи, вірила, що в ній існують таємничі сили, від яких залежать її життя, повсякденні справи, і що на ці сили можна впливати, вдаючись до магічних дій. Саме на цьому ґрунтувалися ранні вірування — своєрідні проторелігії: магія, фетишизм, тотемізм, анімалізм, зоолатрія, анімізм, аніматизм, землеробський культ, шаманство.

Первісний лад мав три основні стадії розвитку: ранній, пізній (розвинутий) матріархат і патріархат. Кожній з них відповідала форма релігії, яка відображала особливості світосприйняття людей у конкретних умовах: ранньому матріархату — тотемізм, пізньому — землеробський культ, патріархату — шаманізм. Усі вони поширювалися у межах роду чи племені, тому їх названо родоплемінними віруваннями.

Магія. Витоки та особливості її першим дослідив Б. Малиновський у своїй праці «Магія, наука і релігія». Вивчення життя і побуту туземців тихоокенських островів навело його на думку, що магія є діяльністю в умовах підвищеного ризику. Не впевнена у собі людина, вдаючись до чаклунських дій, звертається за допомогою до надприродних сил.

> ***Магія*** *(грец. mageia — чаклунство) — сукупність уявлень та обрядів, в основі яких віра в можливість впливу на довколишній світ через надприродне — фетишів, духів тощо завдяки чаклунським дійствам.*

За уявленнями магія посилювала вплив на природу, оскільки вважалося, що людина може змінити навколишній світ не лише своєю працею (природні рухи), а й особливими символічними діями — обрядами (надприродний шлях). Наприклад, мисливці деяких північноамериканських індійських племен ще в XIX ст. перед початком полювання на бізонів виконували ритуальний танець, вважаючи, що це допоможе їм заманити бізонів до стійбищ і забезпечити вдале полювання. На цій підставі магію вважають зародковою формою релігійного культу. З. Фрейд стверджував, що магія походить з уявлень про «всемогутність думок». За методами впливу її класифікують на контактну (зіткнення носія магічної сили з об'єктом, на який спрямовано її вплив) та ініціальну (спрямована на недосяжний для суб'єкта магічної дії об'єкт). За метою вона буває виробничою, лікувальною, застережною, військовою, метеорологічною (магія погоди) та ін. Найпоширенішою була виробнича магія, яка мала кілька відгалужень: мисливська, риболовецька, будівельна тощо. З розвитком суспільства виникали нові різновиди виробничої магії: землеробська, скотарська, гончарська, ковальська, навчальна, спортивна. Особливим різновидом застережної магії були релігійні табу. Слово «табу» запозичене з мов жителів Гавайських островів і означає заборону будь-що робити, аби не накликати на себе біди.

Австралійські аборигени, наприклад, майже всі хвороби вважали насланими своїми недоброзичливцями, а тому були дуже обережними у спілкуванні з незнайомцями. Не менш сильною була віра, що магічними діями можна наслати біду своїм ворогам: у деяких індійських племенах проколювали стрілами виготовлені їх фігурки, сподіваючись, що це станеться із ними.

Магічні дії виконували чаклуни, шамани, які, становлячи особливий прошарок, користувалися особливою пошаною. Згодом їх позиції були потіснені жерцями і священнослужителями, а ще пізніше їх піддавали гонінням. У середні віки чаклунство було поширене у формі білої (за допомогою небесних сил) і чорної (за допомгою пекельних сил) магії. Окремі елементи їх використовують і тепер. Магія дійшла до наших днів як елемент сучасної релігії (віра в надприродну силу обрядів), а також у самостійній формі (ворожіння на картах тощо).

Фетишизм. Як спосіб олюднення природи, фетишизм виник у ранньородовому суспільстві. Вперше він був виявлений у XV ст. португальськими моряками в Західній Африці. А першим його описав французький дослідник

Шарль де Брос у праці «Культ богів-фетишів» (1760) на матеріалах вірувань африканських негрів, давніх єгиптян, греків, римлян. Елементи фетишизму присутні в релігіях усіх народів.

Фетишизм *(порт. fetico — амулет, зачарована річ) — віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних властивостей.*

Загалом фетишизм можна охарактеризувати як поклоніння неодухотвореним речам. Фетишами вважають предмети, яким віруючі приписують надприродні властивості (здатність зцілювати, оберігати від невдач, забезпечувати успіх). Ними могли бути незвичайний камінь, шматок дерева, ювелірний виріб — будь-який предмет, що чимось привертав до себе увагу. Часто фетишами ставали випадкові предмети, якими людина володіла в момент досягнення успіху. За допомогу фетишам дякували, за створені перешкоди їх карали, піддаючи тортурам. Якщо людину з якихось причин настигала невдача, ці предмети вона переставала вважати фетишами.

Порівняно з магією фетишизм є складнішою формою релігії. Якщо магія посилювала вплив на природу, то фетишизм наділяв чудодійними властивостями матеріальні об'єкти. Завдяки цьому до реальної корисності предметів додавали надприродні властивості, пов'язані з допомогою й заступництвом щодо людей. Фетишам не поклонялися, їх шанували. Серед учених побутує думка, що у фетишизмі в зародковій формі з'являється ідея Бога.

У сучасних релігіях фетишизм зберігся у формі поклоніння священним предметам (хрести, ікони, мощі) та у вірі в талісмани й амулети. Талісман, на думку забобонних людей, приносить щастя, амулет оберігає від нещастя. Сучасними фетишами є, наприклад, іконки, ладанки, кулони, слоники, іграшки, «щасливі» квитки.

Тотемізм. Сформувався він у процесі виникнення родового ладу, освоєння первісними людьми полювання і збиральництва як основних видів господарської діяльності. Родовий лад зумовив залежність людини від колективу родичів. А в умовах, коли полювання і збиральництво були основними видами господарювання, людина відчувала свою залежність від тварин. Ця залежність, будучи характерною особливістю раннього матріархату, втілена в тотемізмі. Тварини і рослини, завдяки яким людина забезпечувала своє існування, ставали об'єктами поклоніння, що на перших порах розвитку тотемізму не виключало, а навіть передбачало їх споживання.

Тотемізм *(англ. totemism) — віра в надприродну спорідненість груп людей (роду, племені) з певними видами тварин, рослин, явищами природи.*

Дещо пізніше в тотемах первісні люди вбачали покровителів роду й племені, захисників, помічників у розв'язанні всіх конфліктів. Тому свої родові колективи вони називали іменами тотемних тварин. Наприклад, родові колективи північноамериканських індійців із племені журавля у XVII ст. мали назви журавля, сома, гагари, ведмедя. А в Австралії наприкінці XVIII — на початку XIX ст. на запитання європейців «Хто ти такий?» — абориген відповідав: «Я — кенгуру» або «Я — личинка комахи». Такими відповідями вони начебто підтримували свій кровний зв'язок з тотемами. Усе це, з одного боку, сприяло формуванню культу предків, а з іншого, спричинило заборону вживати тотем, за винятком ритуальних випадків. Згодом тотемізм сформував цілісну систему заборон — табу, яка стала відчутним регулятором соціальних відносин (наприклад, заборона статевих стосунків між родичами, класифікація їжі — для воїнів, жінок, дітей, літніх людей). До речі, братами і сестрами вважали всіх членів клану одного тотему. Водночас тотемізм відіграв інтегруючу роль, об'єднуючи представників роду, племені довкола визнаного ними тотему.

Спочатку тотемами вважали тільки тварин, які були об'єктом полювання. Пізніше (із збільшенням кількості людських колективів) поклоніння поширилося на решту тварин, а в окремих народів — і на рослини, природні чинники. Наприклад, в австралійців тотемами були собака Дінго, водяна лілея, оливкове дерево, великий камінь, гарячий вітер, дощ, сонце.

Тотемізм характеризують дві головні риси. Перша — поклоніння не тотемічним духам, а двійникам тотемів. Воно виявлялося у молитвах (проханнях), танцях, табу, жертвоприношеннях, виготовленні зображень тотемів, спеціальних тотемних святах. Особливим способом поклоніння були обряди уподібнення тотему — прагнення зовні бути схожим на нього. Так, окремі жителі Африки, намагаючись бути схожими на антилопу-зебру, вибивали собі нижні зуби. Друга риса — дозвіл убивати і з'їдати тотема тільки за умови дотримання особливих релігійних обрядів, щоб не нашкодити тотемному духові. Так, індійці-шевенези (Канада) ще на початку XX ст. ставили перед мордою забитого родича-оленя посуд з їжею, танцювали мисливський танець, просили вибачення і бажали щастя духові оленя в країні мертвих.

З ритуальної точки зору тотемізм пов'язаний з великим комплектом нерідко довготривалих ритуальних дій. Так, серед австралійських аборигенів поширеним був обряд «інтігіума», покликаний сприяти розмноженню тварин, від чого, вважалось, залежить благополуччя роду.

Тотемізм є елементом усіх сучасних релігій. Особливо відчутний його вплив в індуїзмі, де багатьох тварин, найчастіше — корову, вшановують як священних. Сліди тотемізму простежуються й у християнстві. Святий дух православні зображують у вигляді голуба, а Христа часто називають «агнцем» (ягням). В обряді ритуального з'їдання тотема втілене християнське таємне причащання, під час якого споживання віруючими хліба і вина символізує споживання тіла і крові Бога.

Докладно описав тотемізм англійський етнограф Джеймс-Джордж Фрезер у дванадцятитомній праці «Золота парость».

Анімалізм, зоолатрія. Сформувався він під впливом тотемічних вірувань, постаючи в уявленнях про залежність буття роду загалом і кожної особи, що до нього належала, від магічної сили конкретних тварин і рослин. Саме з ними первісна людина прагнула мати якнайкращі стосунки і тому намагалася всіляко задобрювати їх.

Анімалізм *(лат. animal — душа),* ***зоолатрія*** *(грец. zou — тварина, latreia — служіння) — сукупність вірувань і магічних обрядів, основу яких становило уявлення про тварин, рослин як покровителів роду.*

Інколи анімалізм поставав в уявленнях людей про вище буття богів, які, на їх думку, керували конкретними тваринами і рослинами.

Залишки анімалізму збереглися у вигляді тваринних атрибутів політеїстичних і монотеїстичних богів (зображення Святого Духа у вигляді голуба).

Анімізм. Цей термін був запроваджений англійським антропологом Е. Тайлором у праці «Первісна культура», який досліджував первісні вірування. На його думку, у процесі розмірковування над такими явищами, як сон, хвороба, смерть, переживанням галюцинацій первісна людина почала думати, що в її тілі перебуває душа, яка час від часу залишає його. Пізніше вона дійшла висновку про існування душі після смерті людини, про переселення душ в інші тіла, про потойбічний світ, про те, що предмети навколишнього світу, як і люди, володіють бажаннями, почуттями, волею. Так постала віра в духів сил природи, рослин, тварин, померлих предків, названа анімізмом.

Анімізм *(лат. anima — душа, дух) — віра в існування в тілі людини її двійника — душі, від якої залежать її життя, фізіологічний і психологічний стан.*

Анімізму властиве приписування якостей двійників матеріальним об'єктам: людському тілу, тваринам, знаряддям праці тощо, з часом процесам: хворобам, війнам, ковальській справі тощо. Це було спричинено тим, що давня людина розглядала об'єкти навколишнього світу, уподібнюючи їх собі, наділяючи їх, відповідно, почуттями, думками, волею. Звідси походить її віра в існування духів могутніх сил природи, рослин, тварин, померлих предків.

Слов'яни менш могутніх двійників називали душами, могутніших — духами. Отже, анімізм є вірою в існування душ і духів. Прикладом анімізму є релігійні уявлення ескімосів Гренландії (XIX ст.) про те, що надприродні двійники були у всіх людей, дерев, звірів. Коли вмирала людина, їй у могилу клали знаряддя і предмети праці. Вважалося, що двійники цих речей служитимуть двійникам людських тіл у країні мертвих.

В анімізмі відбувається подальше роздвоєння світу: світ реальних об'єктів нібито доповнюється світом духовної сутності. У багатьох народів головними двійниками були душі померлих родичів. Тому первісний анімізм ще називають *культом предків*. У початковому анімізмі двійники уявлялися як інше тіло, невидиме і невідчутне. У багатьох народів побутувала думка, що за певних обставин двійника можна побачити, почути, відчути: уві сні — як відображення, у воді — як тінь. На цій стадії розвитку релігії не існувало уявлення про безтілесну душу, двійники мислились як інша плоть, що має всі речові характеристики: форму, об'єм, вагу, колір, запах. Наприклад, гренландці вважали, що душі людей мають такі форми, як і їх тіла.

Оскільки люди уві сні «бачили» й душі померлих, виникло уявлення про безсмертя двійників, яке переросло в уявлення про потойбічне життя. Вважалось, що країна мертвих розташована не на небі, а десь на землі чи під землею. Життя душ уявлялось звичайним продовженням реального життя. Так, за уявленням індійців-алконгінів, душа мисливця у країні мертвих ганяється за душами лося і бобра. В окремих народів існувало уявлення про переселення душ у нові тіла.

У сучасних релігіях анімістичний елемент посідає значне місце. Уявлення про Бога, Диявола, ангелів, безсмертні душі — все це є ускладненим анімізмом. Самостійно анімізм живе у вірі в привиди і спіритизмі (віра у можли-

вість спілкування з душею померлого за допомогою блюдця, що крутиться).

Аніматизм. Його ще називають «преанімізмом». Вперше описав його англійський антрополог і релігієзнавець Р. Маретт, який стверджував, що анімізмові передувала віра в чудодійну абстрактну силу, позбавлену фізичних властивостей. У різних народів ця сила називалася посвоєму. Найпоширенішими були назви «мана», «маніту», «ньяма», «умойя», «мегбе». Головне для них було оволодіти цією силою, яка, вважалося, розподілена нерівномірно.

> ***Аніматизм*** *(лат. animatus — уособлений, оживлений) — перенесення психічних властивостей людини на природу, віра в існування абстрактної, безликої сили, яка визначально впливає на життя людей.*

За уявленнями, конкретні явища природи, особи різною мірою були наділені маною, і від того залежали їх сила, результати господарювання тощо. Наприклад, спритна, сильна, приваблива людина мала її багато, а в нікому не потрібному предметі її не було.

Поширеність аніматизму в різних народів і на різних материках дало підставу для тверджень про його універсальність. Деякі елементи аніматизму збереглися і в більш розвинутих релігіях.

Землеробський культ. Сформувався він з розвитком матріархату (прибл. 8 тис. років тому), коли основним видом виробничої діяльності було мотичне землеробство, яким займалися жінки. Залежність землеробства від природи і провідна роль жінки — дві головні особливості, відображені в релігійних поглядах людей тієї епохи.

> ***Землеробський культ*** *— поклоніння двійникам чинників природи, які впливають на врожай.*

Типовий приклад його — релігійні погляди індіанців-ірокезів, які жили на території нинішніх канадських міст Квебек і Монреаль. Ще в XIX ст. вони вшановували чотирьох головних духів: землі, бобів, кукурудзи і гарбуза, які, за їх уявленнями, були жінками. Духів кукурудзи, бобів і гарбуза міфологія ірокезів зображувала у вигляді трьох сестер, одягнених у листя відповідних рослин. Крім духів-жінок, вшановували також духів-чоловіків — сонця, дощу і вітру.

Землеробський культ як релігійну систему характеризують:

1. Вшанування двійників природних факторів, які в уяві людей впливали на врожай. Наприклад, багато народів (вавилоняни, єгиптяни та ін.) гадали, що на врожай впливають Місяць і планети, тому поклонялися також їх духам.

2. Головна роль жінки в релігії. Землеробський культ — своєрідне жіноче вірування. Це виявилося у тому, що найголовніших духів зображали у вигляді духів жіночого роду, а найважливіші релігійні обряди виконували жінки. У деяких народів дозволяли важливі обряди виконувати й чоловікам, але за умови, що вони видаватимуть себе за жінок.

3. Людське жертвоприношення як система. Не розуміючи суті землеробських процесів, люди вважали врожай вдячністю духів за пожертвування, тому намагалися свої дари духам зробити дорожчими, ціннішими. Так виникла ідея необхідності людського жертвоприношення.

4. Ідеї смерті та воскресіння деяких духів. Спостерігаючи за зерном, люди помітили, що після «поховання» воно воскресає. Так зародилося уявлення, нібито деякі духи можуть тимчасово померти, щоб потім воскреснути.

5. Переселення країни мертвих із землі на небо. Багато благ і прикрощів землеробам посилало небо: світло, тепло, дощ, вітер, сніг, град. Це породило уявлення про те, нібито духи живуть на небі. За аналогією і країну мертвих переселили із землі на небо. Саме тоді вперше постала ідея про життя душ мертвих у царстві небесному.

Землеробський культ широко представлений у сучасних релігіях. Серед християнських святих є покровитель землеробства (Георгій), повелитель дощу і грому (Ілля-пророк). Від ідеї жіночого духу землі бере початок уявлення про Богородицю: віруючі в сільській місцевості називали її покровителькою хлібів. Із землеробського культу прийшли в християнство свята Різдва Христового (в минулому — свято народження духу сонця) і Пасхи (в минулому свято воскресіння духу зерна).

Шаманство. Як форма релігії, воно теж є породженням віри в існування злих духів, намагання у спілкуванні з ними використати посередників. Водночас воно є витвором певних історичних умов. Приблизно 6 тис. років тому розпочався перехід до патріархату. Основними видами виробничої діяльності стали скотарство і землеробство. Займалися цією працею чоловіки, оскільки вони володіли мисливським знаряддям. Головна роль чоловіка в господарському житті зумовила його пріоритет і в господарському управлінні. Необхідність утримувати людей, які ні-

чого не виробляють, і керівна роль чоловіка в суспільстві були втілені в шаманстві.

Шаманство *(евенк. шаман — знахар) — первісна форма релігії, що грунтується на вірі в можливість спілкування служителів культу (шаманів) з духами.*

Передусім шаманські обряди стосувалися лікування від хвороб, забезпечення успіху у виробничій діяльності. Якути ще в XIX ст. вважали, що людину може вилікувати тільки шаман. До процедури лікування входили заклинання, пісні, танці, звернення до духів. Якщо після такого «лікування» людина перемагала хворобу, слава приписувалася шаману, а якщо помирала, винним оголошувався злий дух, що вкрав душу хворого.

Шаманство характеризують:

1. Поява професійних служителів культу. Вперше в історії релігії виникла група людей, які засоби для існування значною мірою або повністю здобували за рахунок виконання релігійних обрядів. Хоча в особі шаманів заявило про себе духовенство, церкви ще не було. Шамани не мали власної організації, а діяли в межах родоплемінних структур, підкоряючись ватажкам роду і племені.

2. Виокремлення головного об'єкта релігійного поклоніння — шаманських духів. За уявленнями давніх людей, ці духи служили шаманові, виконували його волю, допомагали пізнавати таємниці, билися зі злими духами.

3. Головна роль чоловіка в релігії. В уявленні тогочасної людини кількісно духів-жінок витіснили духи-чоловіки. Серед професійних служителів культу були й жінки, але з розпадом родового ладу їх ставало все менше.

4. Використання істеричних нападів як засобів виконання релігійних обрядів. У багатьох народів шамани входили в екстаз і доводили себе до нервових нападів, що призводило до психічних захворювань. Часто саме душевнохворі ставали шаманами через свою незвичайність і обмежену здатність до суспільно корисної праці.

5. Використання оманливих дій як засобів виконання релігійних обрядів. Релігія виникла без будь-якого обману. І лише на стадії шаманства до несвідомого одурманення додався свідомий обман, який став водночас і засобом відправлення релігійних обрядів, і однією з додаткових причин збереження релігійності. Деякі народи Азії, Австралії та Америки й тепер перебувають під впливом шаманства.

В усіх сучасних релігіях існують елементи шаманства: професійні служителі культу, уявлення про те, що священики перебувають в особливих відносинах із світом духів, що головні представники надприродного світу — чоловічої статі, екзальтація тощо.

Національні релігії

Розвиток цивілізації, що виявлявся в удосконаленні знарядь праці, формуванні економічних, політичних, соціальних відносин, пов'язаних із соціально-становою диференціацією суспільств, зародженням громадянських об'єднань людей, які приходили на зміну родоплемінним, спричинилися до виникнення національних (останнім часом вчені більше схиляються до терміна «етнічних») релігій.

Національні релігії *— релігійні вірування та культові дії, притаманні конкретному народові.*

Розпочався цей процес у IV тис. до н.е. з переходом від первіснообщинного до рабовласницького ладу і з різною інтенсивністю тривав протягом усього розвитку людства. Кожна національна релігія є витвором лише одного народу, ввібрала в себе особливості його географічного середовища, історичного досвіду, ментальності тощо. З часом багато з них поступилися більш розвинутим релігійним системам. Крім того, окремі народи зразу перейшли від родоплемінних вірувань до світових релігій. Не обов'язково зародження національних релігій пов'язано з формуванням рабовласницького ладу, бо немало народів у своєму історичному розвитку переступили цю соціально-політичну формацію.

Головними об'єктами в національних (етнічних) релігіях були не духи, а боги, яких віруючі уявляли як більш досконалих духів, від яких залежали і надприродні об'єкти, і людські суспільства.

Конфесійні та етнічні ареали національних релігій, як правило, збігаються. Траплялося, що їх сповідували і представники інших етносів.

Беручи за основу рівень етносоціального розвитку суспільства і зумовлені цим особливості вірувань, культу, усі національні (етнічні) релігії поділяють на ранні національні (народні) та пізні національні (національні або етнодержавні) релігії.

Ранні національні (народні) релігії. До них зараховують релігії, що природно сформувалися в лоні ранніх цивілізацій, етносів у процесі розвитку їх уявлень про природний і надприродний світи і сили, що ними управля-

ють. Їх віросповідальні, культові особливості зумовлювали всі чинники, які визначали процес творення етносу (територія, клімат, мова, історичний досвід). Адже від свого народження людина була наче оповита легендами, міфами, забобонами, етичними приписами, що становили нормативну серцевину життя її етносу. Цю особливість влучно схарактеризовано в підручнику «Академічне релігієзнавство»; народні релігії, як правило, не обирають, у них народжуються. Одна з характерних їх особливостей — яскраво виражений етноцентризм.

Ранні національні релігії ще не фіксували своїх родоначальників, здебільшого вони не мають письмових джерел, храмів і втілені в міфі. Міфологічність — їх основна риса.

> ***Міф*** *(грец. myfhos — розповідь, переказ) — символічне уявлення людей про світ; витвір наївної віри, колективного художньо-образного мислення на чуттєвому рівні; оповідання про богів і героїв.*

У міфологічній свідомості індивідуальне мислення ще не було виокремлене з колективного. Колективізм общинно-родового ладу визначає розуміння природи, властивості й зв'язки якої пояснювалися за аналогією до ролей, відносин у родовій общині. Найчастіше міфологічні сюжети стосувалися створення світу (космогонічні), походження богів (теогонічні), Сонця, Місяця, зірок (астрогонічні), людини (антропогонічні) та ін. У них часто фігурують полярні субстанції Земля — небо, світло — темрява, життя — смерть, праве — ліве.

Міфологія засвідчила неабиякий масштаб людської уяви, яка охоплювала явища і сили природи (гноми, русалки, водяники), богів (Сонця, Місяця, вогню, вітру та ін.), людську діяльність (бог ковальства, бог ремесла, музи та ін.). Боги як головні об'єкти поклоніння поставали в ранніх національних (народних) релігіях зооморфічними (в образі тварин), а згодом антропоморфічними (людиноподібними). Загалом віруючі уявляли їх як більш досконалих духів, від яких залежало все — і надприродні сили, і людські долі, і суспільне життя.

> ***Ранні національні (народні) релігії*** *— релігійні вірування, витворені в лоні ранніх етносів, які засвідчили перехід від родоплемінного до громадянського суспільства, об'єктом поклоніння яких були боги.*

До цих релігій відносять давньоєгипетську, давньоіндійську, давньоєврейську, давньогрецьку, давньоперську, давньоримську, давньоіранську, давньослов'янську та ін.

Головні риси ранніх національних (етнічних) релігій:

1. Усунення від офіційного культу низів суспільства. До культових відправлень не допускали рабів, а в окремих випадках і сільську бідноту. Осіб, що належали до нижчих верств (каст), називали різнонародженими («народженими матір'ю»). «Двічі народженими» називали тих, кого народила мати і хто пройшов обряд освячення Богом, тобто одержав «друге народження».

2. Суворий політеїзм. Усі ранні національні (народні) релігії були політеїстичними (грец. poly — багато, teoc — бог), тобто багатобожними. Із багатьох богів виділяли головних, а серед них — верховного бога. Його шанували як царя богів і людей, джерело й охоронця законів. Інших богів вважали його помічниками, що відповідали за окремі сфери земного і потойбічного життя. За віруваннями, наприклад, давніх греків (VIII—III ст. до н.е.), верховним богом був Зевс. Крім нього, вшановували богиню шлюбу і подружнього життя Геру, головного суддю в країні мертвих Аїда, богиню мудрості, наук і ремесел Афіну, бога мистецтва й охоронця доріг Аполлона та ін. У давньоіндійській релігії (X—I ст. до н.е.) брахманізмі верховним богом шанували Брахму. Йому допомагали Шива — бог створення і руйнування, народження і смерті, Вішну — бог-охоронець, Індра — бог війни та ін. У ранній релігії давніх євреїв верховним богом вважали Ягве, богинею шлюбного життя — Аннат, богом Сонця — Самсона, богом війни — Саваофа, богом землеробства — Ілію, богом пустелі — Азазела та інші.

3. Зародження вчення про посмертну відплату (наявність причинного зв'язку між поведінкою людини в земному житті та її долею у загробному). Це вчення визнає посмертну винагороду для одних людей (праведників) і кару для інших (грішників). Однак віддяку пропагували не всі релігії й не на всіх етапах їхнього розвитку. Не обіцяли вони небесної винагороди рабам.

4. Обов'язковість жертвопринесень. Ця традиція сформувалася під впливом анімістичних вірувань, виявляючись у залишенні співродичем їжі, різноманітних знарядь.

> ***Жертвопринесення*** *— релігійний обряд, який виявлявся в принесенні дарів богам, святим духам, померлим предкам з метою їх умилостивлення або подяки.*

Об'єктами жертвопринесень у різних народів були людське життя, частини тіла, тварини, частина врожаю, перший приплід тощо. За повідомленням Плутарха (II ст. до н.е.),

жителі Карфагена — прихильники давньофінікійської релігії — в жертву богу війни Молоху приносили не тільки військовополонених, а й дітей-первістків. Це було характерно і для давньоєврейської, давньовавилонської, давньоєгипетської та інших ранніх національних (народних) релігій, які до тепер не збереглися, але багато мотивів і обрядів з них увійшли до сучасних релігій: запалювання свічок, лампад, приношення квітів тощо.

Пізніше національні релігії охопили своїм впливом усі соціальні прошарки однієї національності. До таких належать багато нинішніх релігій: індуїзм, сикхізм, джайнізм (Індія), конфуціанство, даосизм (Китай), синтоїзм (Японія), іудаїзм (релігія євреїв у багатьох країнах світу) та ін.

Пізні національні (етнодержавні) релігії. Сформувалися вони на основі ранніх національних (народних) релігій у процесі становлення національних держав, засвідчивши якісно новий етап розвитку суспільства. В економіці чітко окреслився розподіл праці, активно розвивалася торгівля, зароджувався ринок праці. В соціально-демографічній сфері прикметними були формування міст, інтенсифікація міграції населення. Політичну сферу характеризували централізація держав, зміцнення власне політичної влади в них, відокремлення духовної влади від світської.

Розвиток і централізація держави винесли на порядок денний необхідність формування національно-державної ідеї, здатної об'єднати народ. Без уніфікації різноманітних культів, тобто без формування єдиної національної (етнодержавної) релігії цього було не досягти. Тому, виражаючи інтереси держави, передусім її владної еліти, національна (етнодержавна) релігія постає як справді державна релігія, ідеологічна система, зосереджена на проблемі етнічної, духовної, державної цілісності. Тому на цьому етапі багатобожжя (політеїзм) поступово переростає в єдинобожжя (монотеїзм).

Пізні національні (етнодержавні) релігії *— етнорелігійні комплекси, які сформувалися в лоні певного народу, діють у межах конкретної держави, тобто серед державних народів.*

Увібравши в себе традиції та звичаї, моральні норми народу, вони стали важливим чинником регламентації форм його самовираження. У них закумульовані різнобічні інтереси представників різних верств народу.

Головні риси пізніх національних релігій:

1. Широкі масштаби впливу. Учасниками їх культових ритуалів є представники всіх соціальних верств (правляча верхівка, заможні та середні стани й експлуатована частина суспільства). Так, індуїзм, який прийшов в Індію у I ст. н.е. на зміну брахманізму, зберіг поклоніння тим самим богам, але ліквідував поділ індусів на касти.

2. Історична живучість. Багато різних національних релігій, зародившись у глибині віків, існують і до цього часу.

3. Єдність політеїзму й монотеїзму. Більшість пізніх національних релігій політеїстичні (індуїзм). Але серед них є і монотеїстичні (іудаїзм).

4. Спрощення жертвоприносень. Жертвоприношення худоби, птиці використовувалося рідко, а подекуди зовсім було відмінено. Повністю скасовано людські жертвоприношення.

5. Розвинутість учення. На цьому етапі розвитку національних (етнодержавних) релігій з'явилися перші богословські роздуми, релігійно-філософські системи, систематизованішими стали уявлення про потойбічне життя. Сподівання на небесну винагороду за праведне життя були поширені й серед найпригноблених верств населення. Прикладом пізніх національних релігій є конфуціанство, індуїзм, джайнізм, зороастризм, іудаїзм та ін.

Світові релігії

Історично конституювання світових релігій збіглося в часі зі значними змінами в житті великої кількості людей, передусім із формуванням «світових імперій»: християнство — на теренах Римської імперії, буддизм — Індостанського півострова, іслам — Аравійського півострова. То був взаємозумовлений процес, підштовхуваний необхідністю політичного впорядкування життя людей на великих територіях, а також необхідністю розвитку віросповідальних, культових систем, які б відповідали духовним потребам людей, що населяли ці території.

Світові релігії *— монотеїстичні релігії, які в процесі свого історичного розвитку подолали етнонаціональні межі й стали відкритими для всіх.*

Будучи історично пов'язаними з національними, світові релігії відрізняються від них своєю міжетнічністю, космополітизмом, оскільки виступали об'єднавчими силами багатонаціональних імперій. Одна з найхарактерніших прикмет — проголошення рівності перед Богом, гаранту-

вання спасіння всім, незалежно від етнічної належності, соціального стану. Їх засновники постають як спасителі усього людства.

Критерієм визнання релігій світовими є не чисельність осіб, що сповідують їх, не масштаб території поширення, а їх відкритість щодо людей усього світу.

Головні риси світових релігій:

1. Виникнення у зв'язку з радикальними історичними змінами. Здебільшого це був перехід до розвинутіших (феодальних) соціально-економічних відносин, що нерідко супроводжувалося централізацією внутрідержавного життя.

2. Космополітичний, пропагандистський характер, орієнтація на всіх людей. Незалежно від статі, соціального стану, національної та расової належності, всі люди вважаються рівними перед Богом і такими, що потребують спасіння.

3. Відмова від специфічної обрядовості, яка розмежовує людей різних національностей. Проте певні відмінності в обрядових дійствах різних народів, що сповідують одну й ту ж релігію, не маючи принципового характеру, існують.

4. Велика роль у їх становленні засновника або групи засновників. У християнстві таким вважається Ісус Христос, в ісламі — Мухаммед, у буддизмі — Будда.

5. Відображення способу життя великих регіонів, різних станів, каст, народностей, націй.

6. Чітко виражений прозелітизм (герц. proselytos — новонавернений). Він виявляється у намаганні навернути до своєї віри якомога більше послідовників інших віровчень.

Нетрадиційні релігії, неорелігії

Вони об'єднують релігійні комплекси, історично не успадковані від попередніх епох певним етносом, не притаманні його релігійній духовності, а поширені внаслідок місіонерської дійсності.

Головні риси нетрадиційних релігій, неорелігій:

1. Виникнення на хвилі пошуків нових ціннісних орієнтирів. Як правило, спричинювала це криза традиційної релігії.

2. Міжрелігійний синтез. Нетрадиційні релігії здебільшого поєднують у собі елементи різних віровчень.

3. Динамічність розвитку і поширення, строкатість і постійна змінність спектра. Нетрадиційними для релігії певного етносу можуть бути як світові, національні віровчення, так і неокульти.

4. Привабливість для високоосвічених людей. Нерідко до них прилучаються особи, які активно розмірковують над сенсом життя, прагнуть пізнати духовні надбання різних народів.

Як невід'ємний елемент буття віруючої людини, важливий чинник історії людства, релігія допомагала людині пояснити своє буття, пізнати свою єдність зі світом й іншими людьми, відкрити глибини власного духу, возвиситись до відчуття в собі сили Всевишнього, торувати шлях до моральної досконалості.

З розвитком людини, суспільства розвивалася, збагачувалася її віра, вдосконалювалися релігійні системи, особливості яких були зумовлені специфікою географічного положення, історичного досвіду, генетичної пам'яті кожного народу.

Запитання. Завдання

1. Які особливості характеризують міфологічне мислення?
2. Охарактеризуйте спільні та відмінні риси міфологічного і релігійного світоглядів.
3. Чим зумовлена поява різноманітних концепцій тлумачення релігії?
4. У чому виявляються особливості головних елементів релігійної свідомості?
5. Охарактеризуйте головні функції релігійного культу.
6. У чому виявляються спільні риси різних типів релігійних організацій?
7. Які головні проблеми доводиться долати релігієзнавству в процесі класифікації релігій?
8. Проаналізуйте головні особливості, а також спільні та відмінні ознаки ранніх і пізніх національних релігій.
9. Які історичні чинники прислужилися до формування світових релігій і як вони позначилися на їх розвитку?

Теми рефератів

1. Основні релігієзнавчі концепції сутності релігії.
2. Віра як релігійний феномен.
3. Культура і релігія.
4. Табу в системі соціальної регуляції поведінки.
5. Види та принципи магії.

6. Інститут шаманізму і його роль в первісному суспільстві.
7. Тотемізм як форма самосвідомості людини.
8. Головні риси нетрадиційних релігій.
9. Загальна характеристика світових релігій.
10. Роль жінки в релігії.
11. Загальна характеристика виробничої магії.
12. Взаємозв'язок міфології та релігії.

Література

Академічне релігієзнавство. — К., 2000.
Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.
Геворкян А. Р. Пессимизм и религия // Вопр. филос. — 1998. — № 1.
Гегель Г.-В.-Ф. Философия религии: В 2 т. — М., 1997.
Джемс У. Многообразие религиозного опыта. — СПб, 1993.
Зарубежные исследования социальных функций религии. — М., 1988.
Кастанеда К. Отдельная реальность. Продолжение бесед с Доном Хуаном. — Киев, 1997.
Кастанеда К. Учение Дона Хуана: путь знания индейцев. Яки. — М., 1991.
Леви-Брюль Л. Мистический опыт и символы первобытных людей // Мистика. Религия. Наука. — М., 1998.
Лобовик Б. А. Религиозное сознание и его особенности. — К., 1989.
Малиновский Б. Магия. Религия. Наука. — М., 1998.
Маррет Р. Формула табумана как минимум определения религии // Мистика. Религия. Наука. — М., 1998.
Мифы народов мира. Энциклопедия. — М., 1992. — Т. 1—2.
Токарев С. А. Ранние формы религий. — М., 1990.
Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия. — СПб., 2000.
Фрезер Дж. Золотая ветвь. — М., 1998.
Фрейд З. Психоанализ, религия, культура. — М., 1992.
Фрейд З. Тотем и табу. — М., 1997.
Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. — М., 1990.
Элиаде М. Священное и мирское. — М., 1994.
Элиаде М. Тайные общества, обряды имитации и посвящения. — М., 1999.
Юнг К.-Г. Архетип и символ. — М., 1992.
Юнг К.-Г. Ответ Иову. — М., 1998.

3.

Ранні національні (народні) релігії

Давньоєгипетська релігія

Держава Давній Єгипет сформувалася в II тис. до н.е. в долині р. Ніл. Приблизно на той час припадає зародження давньоєгипетської релігії. Це був довготривалий процес, який схематично можна уявити як злиття і трансформацію родоплемінних вірувань і культів етнічних утворень, що населяли країну.

Територія Давнього Єгипту об'єднувала 40 номів — адміністративно-територіальних одиниць, земель, населених родоплемінними утвореннями, які ще не знали класового розшарування. У I тис. до н.е. в Єгипет почали проникати арабські племена.

Релігія давніх єгиптян була політеїстичною, що було закономірним наслідком злиття вірувань населення різних номів. В одному з тогочасних документів згадується до тисячі богів і богинь. Водночас у ній зберігалися і первісні релігійні форми — фетишизм, тотемізм, культ предків, магія, землеробський культ.

Кожне поселення мало своє божество (предмет захоплення і шанування) у формі матеріального фетиша. Це були схрещені стріли і лук — символ богині війни і полювання, води і моря Нейт (м. Саїс); дерев'яний предмет у формі засува — символ бога Міна, який вважався таємничим господарем джерела мудрості. Особливо в пошані була р. Ніл, як і вода загалом. Обожнення її становило осно-

ву культового ритуалу обливань та очищень, які мусили виконувати всі жерці й навіть фараон.

Із тотемних вірувань поширеним був культ тварин, яких єгиптяни дуже шанували. Навіть своїх богів вони зображали у вигляді тварин, а царя — найчастіше у вигляді лева з головою людини (сфінкса). Зображували богів й у вигляді людини з головою тварини. Іменами священних тварин називали сузір'я. Особливим був ритуал поховання священних тварин: у живіт мумій крокодилів зашивали папіруси із священними текстами; на честь биків будували храми, їх мумії клали у саркофаги, а в храмах ставили золоті статуї (біблійне «поклоніння золотому тельцю» походить від цього звичаю).

Давньоєгипетське мислення було тісно пов'язане з магією, її трьома головними принципами: подібності, заміни цілого його частиною і вірою в чудодійну силу слова (магія слова). Магічні тексти вони використовували з метою вирішення земних проблем, для забезпечення померлому вічного життя в потойбічному світі, для встановлення контактів живих із померлими, богами й духами (надприродними істотами). Єгипетські маги вважалися могутніми чаклунами.

Як і всі землеробські народи, єгиптяни обожнювали сили природи, від яких, за уявленнями, залежав урожай.

Давньоєгипетський пантеон утворювали бог сонця Ра, бог вітру Шу, який розділяв небо і землю, богиня вологи Тефнут, бог землі Геб, богиня неба Нут, а також Осіріс, який із часом став володарем неба й якого ототожнювали з Ра, його дружина Ісіда та ін. Одного із найшанованіших богів, сина Ісіди — Гора уявляли в образі сокола або людини з головою сокола, крилатого сонця. Певний час його шанували як бога полювання.

До давньоєгипетського пантеону належали й місцеві герої, які, стверджувалось, були наділені незнищенною чудотворною силою, а також фараони, яких, обожнюючи, вважали живим втіленням Гора, боголюдьми. Їм відводилася центральна роль у релігійній системі Давнього Єгипту. Ім'я фараона було священним, ніхто не мав права вимовляти його, щоб не зашкодити його власнику. Всі повеління фараона сприймалися як веління божі. Вважалося, що захищаючи своїх підданих, фараони здатні впливати на богів, а головний їх обов'язок — приносити жертви богам.

Визнання за деякими богами космічної та універсальної сили, висунення їх на чільні місця в пантеоні зумовили виникнення монотеїзму. Так постала концепція єдиного бога в трьох особах. Водночас одне божество могло

виконувати різні функції та існувати в різних іпостасях. Вважалось, що боги створили людей, аби ті служили їм. Саме це стало поштовхом для формування відповідної культової системи: будівництва храмів, вівтарів, статуй, утримання великої кількості призначених для жертвоприношення тварин. Єгиптяни вважали, що жертвоприношення є основною формою спілкування людей з богами.

Походження богів (чи існували вони взагалі та як виник світ) по-різному тлумачилося в давньоєгипетській теології та народній свідомості. За одним із тлумачень, життя на Землі походить від бога землі Геба і богині неба Нут, які, породивши бога сонця Ра, вранці випускали його в світ для забезпечення життя всіх істот.

За давньоєгипетською міфологією, спочатку існував водний хаос у вигляді нерухомого океану Нун, у якому виник бог-сонце, що зійшов потім на створену ним вершину. Ра шляхом самозапліднення породив першу пару божеств: бога повітря, що розділяв небо і землю, Шу і богиню вологи Тефнут — батьків Геба і Нут. Дітьми Геба і Нут були бог творчих сил природи і потойбічного світу Осіріс, його дружина — богиня родючості, води і вітру, мореплавства, символ жіночності, сімейної вірності Ісіда, бог чужих країн, пустелі, що уособлював зло, вбивця Осіріса — Сет і володарка дому Нефтида. Згодом Ра закінчив створення світу, а з його сліз виникли люди.

Серед давніх єгиптян популярною була легенда про Осіріса. Успадкувавши владу від свого прадіда Ра, він був четвертим із богів, що владарювали в Єгипті. Осіріс подолав людоїдство, навчив людей сіяти злакові рослини, садити виноградники, випікати хліб, виробляти пиво і вино, обробляти мідну та золоту руди, будувати міста, лікувати хворих. Жадібний до влади Сет підступно вбив Осіріса. Знайшовши його тіло, дружина Ісіда зуміла пробудити в ньому чудодійну силу і зачала від мертвого Осіріса сина. Ця легенда проголошує тріумф сімейного життя, вірності й материнської любові. Єгиптяни наділяли своїх богів усім, що було притаманне людям: психікою, здатністю старіти, хворобами, смертю.

За твердженням давньогрецького історика Геродота, єгиптяни першими стали вивчати безсмертя душі людини, вважаючи, що, коли помирає тіло, душа переходить в іншу істоту, яка народжується тієї миті. Коли душа пройде крізь тіла усіх земних і морських тварин та птахів, вона знову вселяється в тіло новонародженої дитини. У давньоєгипетській «Книзі мертвих» йдеться про перетворення душі на фенікса, лелеку, ластівку, змію, крокодила, тобто на тварин,

які мислились єгиптянами як могутні божества, спроможні встояти перед небезпеками потойбічного життя. Перетворюючись на них, душа забезпечувала собі безсмертя.

Важливу роль відігравало уявлення давніх єгиптян про потойбічний світ, який, вважалось, існує під землею. Особливого значення надавали вони збереженню тіла після смерті, вдаючись до муміфікації, спорудження гробниць. За ранніми уявленнями, померлий є безпорадним у могилі, й забезпечити йому потойбічне існування можуть тільки живі. Пізніше стали вважати, що померлий продовжує жити в могилі, і, крім потреби в їжі та напоях, прагне вибратися на денне світло, злітати на небо до богів тощо. Відчуває цю потребу вже не тіло, а матеріальний, хоч і невидимий людині, елемент, який може бути в могилі, а може й відлітати з людиною куди завгодно.

Стверджуючи, що від церемонії захоронення залежало життя померлого у потойбічному світі, нерідко її організовували з особливою пишнотою. За часів, коли влада фараонів була особливо авторитетною, жерці вважали недопустимим поміщати фараона та вельмож у понурому світі підземелля разом із звичайними людьми. Це знайшло відображення в написах на стінах пірамід V і VI династій («Текстах пірамід»), які свідчать, що фараон і вельможі продовжують своє життя у світі зірок. Водночас вони не заперечували існування підземного царства померлих.

Тоді набула визнання легенда про існування підземного царства мертвих, де знаходилися «країна щастя» Іару (Іалу) та «поле очерету» — давньоєгипетський рай. Оскільки загробне життя давні єгиптяни вважали продовженням життя земного (вельможа і там був вельможею, раб — рабом), а померлого сприймали як реально існуючого, здатного приносити лихо чи допомагати своїм близьким на землі, то живі намагалися іноді встановити контакт із померлими родичами через листи. Завдяки цьому, на їхню думку, земний та потойбічний світи перебували у взаємозв'язку та взаємодії.

Поширеним було й обожнювання фараона, якого вважали сином бога сонця та символом добробуту й розквіту країни, носієм найвищої божественної сили. Він виконував найважливіші ритуали, в тому числі урочистий обряд першого орання: прокладаючи першу борозну, мовби запліднював нільську долину від імені богів.

Централізація держави сприяла посиленню влади жерців, які перебирали на себе функції чиновників культового центру, слугуючи при цьому якомусь із могутніх місцевих богів.

> ***Жрецтво*** *(старосл. жрети — приносити жертву) — група людей, яка в політеїстичних релігіях виконує функції посередника між віруючими і надприродними силами, а також здійснює релігійні обряди.*

Жерці вважалися учнями бога мудрості та знання, першого філософа Єгипту Тота, який тільки їм відкривав свої знання, володіли великими маєтностями. Був час, коли жерці не підлягали владі царя, а їх посада успадковувалася.

Богам приносили численні жертви, на їх честь будували величезні храми, а наймогутніших із них, наприклад бога сонця Ра, проголошували батьками правителя. Будучи адміністраторами і служителями храмів, жерці зосередили у своїх руках важливі важелі керівництва країною. Вони здійснювали релігійні ритуали, особливо під час свят: у дні, пов'язані зі значними міфічними подіями, а також подіями в житті фараона, на початку місяця та року тощо. Під час свят спеціально прикрашали та ілюмінували храми, організовували пишні процесії з музикою, піснями, танцями. Найвеличнішим святом було вшанування Осіріса, яке вивершувала процесія з розігруванням містерії його смерті та воскресіння. На потреби культу, ритуалу та релігійних свят витрачалося чимало грошей, у них брало участь багато людей.

Давньоєгипетське мистецтво було храмовим і поховальним, символізувало перетворення тлінного життя на вічність. Тому саркофаги, піраміди та храми будували з металу або твердих кам'яних порід, демонструючи цим прагнення до безсмертя. Земне життя вважалося фрагментом потойбічного, а піраміда — сходами, які ведуть фараона на небо. Піраміди були не лише гробницями, у них клали все, що оточувало фараона за його життя.

Естетичні погляди ще не відігравали особливої ролі, але ремісники намагалися у своїх виробах втілювати певну ідею. В цьому і полягає велич давньоєгипетського мистецтва, таємниця його впливу на наступні покоління. Храм вважали домівкою бога. Тому він нагадував світ, близький богові. Стеля храму мала вигляд усіяного зорями неба, на стінах було зображено пишні дерева та кущі або віруючих, які несуть у дар богові плоди своєї праці. Найсвященнішим вважався золотий горизонт з уподібненим сонцю богом, що підноситься над ним. Усі розміри ретельно розраховано згідно з таблицями бога мудрості та знання Тота або богині мудрості Сашат.

При храмах були скрипторії — майстерні, в яких складали, переписували релігійно-магічні, історичні, літературні, медичні та інші тексти, а також бібліотеки, архіви. «Будинки життя» (так ще називали храми) мали величезне значення у збереженні та передаванні писемної культури. За уявленнями, вони створені богами і перебували під їхньою опікою.

Однак релігійне життя не завжди було спокійним: час від часу відбувалися релігійні перевороти. Один із них пов'язаний з діяльністю фараона-реформатора Аменхотепа IV (XIV ст. до н.е.), який прийняв ім'я Ехнатона. Він зрікся віри своїх предків, установив культ сонячного диска — Атона. За його наказом у давніх єгипетських написах намагалися знищити не тільки імена богів, а й саме поняття «бог», замінивши його словом «володар», а знак бога — знаком, який позначає фараона. Навіть сонце на завершальному етапі реформи сприймали не як бога, а як царя. Відтоді у світі мали правити лише два царі: Сонце-Атон та його син Ехнатон.

У «сонцепоклонінні» Ехнатона простежується властивий давньоєгипетській релігії струмінь солярного монотеїзму. Ехнатон мовби довів до логічного завершення концепцію про царя — «сина Сонця», яка бере свій початок від уявлення про Сонце як царя. Проте ігнорування Ехнатоном осірістичних уявлень, основою чого була віра у потойбічне життя, знищення у написах слова «бог», знаків, що символізували його, надають цьому вченню відтінку навмисної боротьби проти богів.

Реформи Ехнатона мали помітний вплив на єгипетську культуру. Саме тоді виник своєрідний імпресіонізм у мистецтві, про що свідчать численні храмові розписи: пейзажні композиції, вишукані барельєфи; вперше у давньоєгипетському мистецтві з'являються зображені в побуті світські постаті царя й цариці. Тоді з'явилося багато творів світської літератури, у тому числі й любовної лірики («Пісні насолоди серця»).

Під впливом релігійної реформи Ехнатона відбулося посилення етичного елементу в давньоєгипетській релігії. На той час припадає поява 125-ої глави «Книги мертвих» з її ідеєю морального загробного суду, який відбувався у Чертозі двох істин. Він засідає у повному складі на чолі з «великим богом» — Ра. Тут присутній цар загробного світу бог Осіріс та ще 42 божества — демони. Кожне з них «відає» певним гріхом. Вступивши до Чертога двох істин, померлий вітає «великого бога», а потім виголошує свою так звану «негативну сповідь», яка є зводом моральних заповітів давнього єгиптянина: «Я не робив неправди проти

людей, я не був жорстоким до тварин, я не робив гріхів у Місті Істини; ...я не був байдужим, коли бачив зло, я не відбирав нічого у жебрака, я не порушував божественної запоруки; я не шкодив служителю в очах його хазяїна; я не отруював; я не змушував нікого ридати; я не вбивав; я не наказував убивати...» За порушення цього морального кодексу карали загробним судом.

Після цього підсудний запевняв кожного з 42 божеств-демонів, що не робив гріха, яким воно «відає». Суд міг виправдати чи приректи на знищення душі підсудного у пащі чудовиська. Ідея загробного суду, заснованого на моральних принципах, — одна з найважливіших рис давньоєгипетської релігії.

Релігія Давнього Єгипту вплинула на античний світ. У VII ст. до н.е. в Греції склалась космогонія, згідно з якою началом світу вважали яйце, запліднене вітром. Поширений у греко-римському світі був культ Ісіди (богині-матері страждальців).

Багато ідей давньоєгипетської релігії увійшли до Біблії: уявлення про Бога, який створює світ за допомогою слова, існування потойбічного життя тощо. Простежуються вони в книзі Екклезіастовій, лейтмотивом якої є розчарування: «все є суєта та томління духу». До біблійних текстів увійшло багато моральних сентенцій.

Неоціненним є вплив давньоєгипетської релігії на християнство, особливо на його символіку, догматичні та моральні конструкції. Деякі єгипетські релігійні уявлення проникли через Рим у християнську релігію Британії, Галлії тощо. У Франції довго зберігався образ богині Ісіди: її статуя стояла на південній стіні абатства Сен-Жермен де-Пре до 1514 р. Сприймали її як іпостась християнської богородиці. Окремі давньоєгипетські релігійні елементи побутують у християнстві майже незавуальовано, інші — у видозміненій формі.

Релігія народів Давнього Дворіччя (месопотамська релігія)

Майже одночасно з давньоєгипетською державою у Месопотамії (на території між Тигром і Євфратом) сформувалася одна з найрозвинутіших давніх держав — Шумерське царство, що зумовило й відповідні процеси в релігійно-культовій сфері.

Релігія давніх шумерів теж була політеїстичною. Кожне місто мало свого бога-покровителя. Водночас визнавались загальнодержавні боги: бог неба Ану, бог землі — Енліль, бог місяця — Наінар, бог Сонця — Іту. Кожному відводилося відповідне місце для поклоніння. Вважалось, що своїх богів мають небо, повітря, суша, море, підземний світ, буря, вогонь, конкретні види землеробських робіт і господарювання.

Невисокий рівень централізації державної влади був причиною того, що правителя в Шумері обожнювали менше, ніж у Давньому Єгипті. Тривалий час тамтешні державні утворення політично були нестабільними, періодично змінювали одне одного (Шумер, Аккад, Вавилонія, Ассирія). Це визначало і зміну культових систем: одні боги і присвячені їм храми поступались місцем більш визнаним на певний час. Більшість богів уявлялися антропоморфними (у людській подобі). Хоч, за уявленнями давніх шумерів, усі боги походять від богині-праматері Намму, що дала життя небу і землі.

Особливо був виражений у месопотамській релігії астральний культ, на підставі чого побутують твердження, що вона є своєрідною релігією зірок. Це твердження, очевидно, має у своїй основі те, що більшість божеств, які виражали стихійні сили природи, ототожнювались із зірками і планетами. Вважалося, що над усім зодіаком панували бог неба Ан, який управляв небесними явищами; бог місяця, онук Ана — Аннар; бог сонця — правнук Ана — Уту. Верховного вавилонського бога Мардука ототожнювали з планетою Юпітер.

Шумерійці знали 7 небесних тіл. Число 7 вважалося священним. Запроваджений у Месопотамії рахунок часу зумовив тижневий календар із 7 днів. Священними були числа 12 (кількість місяців року), 60 (година — 60 хв., хвилина — 60 с), 360 (повне коло). Доба в Месопотамії мала 12 год. (кількість годин на циферблаті годинника).

Шумерійці земні справи пояснювали впливом небесних світил, а з допомогою знання про них і їх вплив на світ можна вгадувати долі людей. Віщування шумерських жерців за розташуванням зірок започаткували астрологію та астрономію.

Релігійному мисленню народів Давнього Дворіччя був властивий яскраво виражений дуалізм: у ньому чітко простежувалося два начала — життя і смерть, царство неба, землі й підземне царство померлих. Але ці начала не завжди протиставлялися, бо буття землеробів із культом родючості, регулярна зміна пір року з почерговим ожиданням та засинанням природи зумовлювали їх уявлення про тісний і взаємозалежний зв'язок між життям і смертю, вмиранням і воскресінням. Цю закономірність природи уособлювали безсмертні боги. Одним з основних у месопотамців був міф про смерть і воскресіння Думузи (вавилонський Таммуз) — бога вічно живої природи.

Пантеон месопотамських богів мав свою ієрархію. Поширеними були боги родючості, передусім богиня родючості й кохання Інанна, обожнення сил природи. Родючість уособлювали і богиня землі Кі, богиня зерна Індаба. У їх зображеннях обов'язково були елементи тварини, окремих із них зображали у вигляді тварин. Наприкінці III тис. до н.е. головною вважалася космічна трійця (Ану, Енліль, Еа) та астрономічна група (Син, Шамаш, Іштар).

В ієрархії богів першість належала Ану — царю богів, неба, країн, покровителю царів. Він — верховний бог, але дещо пасивний і не дуже доброзичливий. Центром його культу було знамените старовинне місто Урук з ансамблем святинь Еанна («будинок неба»). Енліля вважали богом землі й головним богом шумерів. Щороку сьомого місяця він промовляв устами жерців у своєму священному місті Ніппур слова настанови для царя і країни. За царя Хаммурапі Енліль утратив популярність, поступившись місцем владиці богів Мардуку. Бог води Еа вважався найвідомішим богом-творцем людини. Як бог мудрості, він дав людству засади науки та хліборобства, був покровителем ремесел, мистецтв. Вважалось, що Еа знає всі таємниці та передбачає майбутнє; значуща його роль у магії, бо вода є чарівним засобом очищення. Центром культу Еа було місто Еріду.

Пантеон богів відповідав уявленням месопотамців про структуру космосу. За легендами про створення світу, земля побудована на зразок неба. Зодіак є земним царством на небі, де живуть боги і відкривають себе людям в образі семи великих світів. Весь Всесвіт поділено на три царства: Ану владарює небесним світом, Енліль — земним, Еа — водним. Ану, Енліль та Еа утворюють панівну над світом тріаду, а управління зодіаком вони доручили трьом головним світилам: Сину, Шамашу та Іштар (Сонцю, Місяцю і Венері). Четвертою важливою частиною Всесвіту є підземний світ («світ померлих»), звідки немає вороття; там владарювали богиня Ерешкигаль і бог Нергал. Цей володар посилав нещастя і дарував життя, вважався справедливим суддею. Пізніше його ототожнювали з богом Сонця.

Уявлення про походження та існування світу покладено в основу різноманітних легенд та міфів. Шумерійці створи-

ли розвинуту міфологію, яка порушувала актуальні питання створення і буття світу, місця людини в ньому. Шумерійська міфологія наскрізь пройнята особливостями історичної долі та світобачення народу (III тис. до н.е.). Відома аккадська поема-епопея «Енума елиш» (дослівно — «Коли вгорі»; так починається її перший рядок) виникла із злиття міфів про виникнення богів, про перемогу бога Еа над Апсу (первинним хаосом), про створення світу; містить гімн на честь Мардука та його 50 імен. Згідно з іншими легендами творцем світу була богиня-матір, яку називають по-різному (Аруру, Мами, Нинту), інколи бог Еа. Людина була створена з глини і божественної крові, тобто вона має божественне начало. Богів зображували справедливими і водночас жорстокими, тому людина повинна служити їм зі страхом, покорою і довірою. Передусім вона мусить утримувати богів і робити приємність, за це вона може сподіватися на їхню допомогу. Взаємозв'язок богів та людини виявлявся в жертвоприношеннях, молитвах, у функціонуванні храмів.

Міфологію Дворіччя становлять космогонічні сюжети про створення Землі та її мешканців, легенди про подвиги героїв (передусім Гильгамеша), розповіді про великий потоп, головним героєм якої є цар Утнапиштим («він бачив життя»). На завершення розповіді він постає під ім'ям Атрахасис («дуже розумний»). Дізнавшись, що на раді богів за пропозицією Бела (володаря землі) вирішено влаштувати потоп для покарання за гріхи жителів легендарного міста Сурупак, Утнапиштим будує ковчег, навантажує його всіляким добром, приводить тварин і з майстрами, що будували ковчег, та з родиною замикається в ньому. Жителям Сурупака свою дивну поведінку пояснює тим, що начебто Бел гнівається на нього, і тому він мусить жити у бога океану Еа. Їм він обіцяє благотворний дощ, який пошлють боги як благословення.

Шість днів і шість ночей тривав потоп. Усі люди загинули. Після цього настав спокій, і тоді, на сьомий день, Утнапиштим, відкривши люк ковчега, випускає спочатку голуба, потім ластівку. Однак вони повертаються, бо їм ніде сісти. Посланий після них ворон не вертається, тоді цар і всі мешканці ковчега виходять назовні. На вершині гори, де перед цим зупинився ковчег, Утнапиштим вчиняє жертвоприношення. Боги, вдихаючи приємний запах, кружляють у танці, Іштар піднімає коштовне намисто, подароване їй Ану (можливо, це веселка) в урочистій клятві, що вона ніколи не забуде цих днів. Бел, побачивши, що одна родина врятувалася, здогадався, що рятівником міг бути лише Еа.

Але він заспокоює Бела, наполягаючи на необхідності карати тільки грішників. Тоді Бел благословляє Утнапиштима і його дружину, даруючи їм безсмертя. Фрагменти шумерських оповідань нагадують біблійну легенду про Ноя.

У месопотамській релігії зародилося уявлення про гріховність людини, яка час від часу страждає за свої гріхи. Тому молитви, жертвоприношення богам вважалися передусім спокутою гріхів. Як спокутування гріхів практикували і людські жертви. На Новий рік, наприклад, цар передавав свій трон на п'ять днів комусь із простих людей, кого під час святкової церемонії вбивали, вважаючи, що його кров очистить від гріхів усю країну.

У месопотамській релігії особливе місце відведено проблемі долі, безсмертя людини. Потойбічне життя відіграє незначну роль. Вавилонянин молився про земні блага, смерть жахала його. Дух померлого, за уявленнями, потрапляв у підземний світ, темне царство божественного подружжя Нергаля та Ерешкигаль. Царство померлих сумне, світло туди не проникає, а довкола лише жалюгідне життя тіней. Його називали «країною, звідки немає вороття». Але ще жахливіше від перебування в царстві тіней — залишитися непохованим. Не можна завдати ворогу жорстокішого страждання, ніж відмовити йому в похованні або сплюндрувати його могилу, бо ніде не знайде спокою той, хто не знайшов його в могилі.

Підземне царство мертвих уявлялось великим містом із величезним палацом; сім стін оточують велику в'язницю, звідки нема вороття. Тільки інколи дух померлої людини, за згодою бога або внаслідок утечі, повертається у світ земний як марево, щоб лякати людей, які не піклувалися про нього. Долі людей після смерті неоднакові: щасливі в тих, хто славетно загинув у бою і був з честю похований; добре померлому, спадкоємці якого піклуються про небіжчика. У вивилонян існувало також уявлення про рай (острів щасливих), розташований у гирлі ріки, де живуть ті, хто отримав безсмертя.

Помітну роль відігравали вірування про нижчих духів, здебільшого злих та згубних (демонів). Це духи землі, повітря, води — Аннунаки та Ігігі — уособлення хвороб і нещасть. Для боротьби з ними жерці складали безліч заклинань. Найнебезпечнішими вважали «сім духів безодні» — винуватців усіх хвороб. У заклинаннях перелічували їхні імена та вчинки. Заклинання свідчать не тільки про особливості вірувань, а й про високий рівень риторики: «Семеро їх, в підземній безодні семеро їх... В надрах

підземних безодні вирощені вони, ані чоловічої вони статі, ані жіночої... Вони — руйнівні вітри, жінок вони не беруть, дітей не народжують, жалю та співчуття вони не знають, молитов і прохань вони не чують... Вони — вигодовані на горах коні, ворогують вони з Еа, сильні серед богів вони, стають на шляху, приносять горе в дорозі. Злі вони, злі вони... Семеро їх, семеро їх і ще раз семеро їх...».

Для захисту від демонів, крім численних заклинань, широко використовували амулети (обереги): зображення злого демона в настільки мерзотному вигляді, що, побачивши його, демон повинен був із жахом утекти. Практикували й різноманітні магічні обряди. Відомі обряди лікувальної, застережної, злочинної та військової магії. Лікувальну магію застосовували разом з народною медициною. У магічному рецепті проти хвороби очей ішлося: «...з чорної вовни, з білої вовни з цієї сторони ти випрядеш; сім і сім вузлів ти зав'яжеш; заклинання ти прочитаєш; вузол з чорної вовни ти прив'яжеш на хворе око, вузол з білої вовни ти прив'яжеш на здорове око...».

У Вавилоні й Ассирії здавна розвивалося мистецтво передбачення (мантика), що становило собою спілкування людини з божеством. Вважалося, що часто боги підказували людині розвиток подій у майбутньому, а вона повинна була звертатися до них через жерців, молитви і жертвоприношення. Побутувала й думка, що боги відкривали завісу майбутнього вустами безумця або жерця, який перебував в екстазі. Велика увага приділялася снам, особливо сновидінням святих, у священному місці. Вавилонське мистецтво передбачення мало великий вплив на інші народи (ворожіння на печінці).

Вавилоняни зверталися до бога й тоді, коли в судовому процесі необхідно було з'ясувати істину, вимагаючи складення присяги, оскільки вважали, що за неправдивість ображений бог покарає винуватця.

Жерців вважали посередниками між богами і людьми, вчителями, оскільки будь-яке знання тлумачилось як релігійне одкровення. Вони були й хранителями священної літератури, оскільки дар творіння мистецтва вважався божественним. Жерці служили в храмах, мали значні багатства і становили впливовий суспільний прошарок. Походили вони із знатних родів, успадковуючи свій титул. Зовнішність їх мала бути бездоганною, навіть щодо зросту й ваги.

Певні функції перебирали на себе й жриці, а також храмові прислужниці. Багато з них було пов'язано з культом богині кохання Іштар, практикували храмову проституцію і

брали участь в оргіїстичних культах. Іштар служили й жерці-євнухи, які носили жіноче вбрання та виконували жіночі танці. Жерці возносили молитви сонячним богам і водночас будували обсерваторію, щоб спостерігати за Сонцем, обчислювати його траєкторію і моменти затемнення; сповідували певні етичні норми та плели політичні інтриги; викладали в храмових школах божественні правила і складали власні правила арифметики, геометрії; розвивали право та правознавство й порушували закони для досягнення своєї мети.

Про авторитет жерців свідчить хоча б те, що під час святкування Нового року цар повинен був за розпорядженням головного жерця ставати навколішки перед статуєю бога Мардука, переконуючи у власній безвинності й любові до богів, а той відбирав у нього знаки царської влади, бив по щоках, шарпав за волосся.

Центром релігійного життя був храм. Вавилонські храми здебільшого нагадували східчасті вежі, що й породило біблійну легенду про спорудження Вавилонської вежі. Кожен храм присвячувався конкретному богу — покровителю його. Навколо нього концентрувалися різноманітні жрецькі братства, що виконували й певні світські функції. Жрець, живучи на території храму, харчувався пожертвуваннями (дарами для богів), мав право на власне майно. Храм як помешкання богів був відтворенням небесного світу. На його стінах зображували головне божество храму та інших богів. У храми приносили дари, там виконували обряди жертвоприношення. Поряд із храмом будували вежу з трьома уступами як уособлення потрійного Космосу. Сім поверхів відтворюють послідовність небесних східців семи планетних сфер; знизу вгору кольори її поверхні чергувалися у такому порядку: чорний (Сатурн), темно-червоний (Юпітер), світло-червоний (Марс), золотий (Сонце), біложовтий (Венера), синій (Меркурій), срібний (Місяць).

У храмі вирішувалися важливі питання економічного життя — збирання податків, зберігання товарів, торгівлі. Нерідко там вершилося судочинство, владнувалися суперечки між державою і населенням.

Однак не всі аспекти життя, не вся система ідей та інститутів Давнього Дворіччя були зумовлені релігійними уявленнями. Наприклад, тексти законів царя Хаммурапі переконують, що на норми права вони не впливали. Певних успіхів народи Месопотамії досягли в науковому пізнанні світу, особливо в математиці, яка виникла з практичних потреб вимірювання площ ланів, спорудження каналів і різноманітних будівель. Вавилоняни спостерігали

за рухом небесних тіл, занотовуючи дані спостережень за Сонцем, Місяцем, розташуванням планет. Так виникла вавилонська математична астрономія, яка не поступалася своїм рівнем європейській в епоху раннього Відродження.

Релігійна система не була тотальною, не монополізовувала духовне життя. Вона залишала простір для поглядів, вчинків і дій, не пов'язаних з релігією. Можливо, це відіграло певну роль у зародженні вільнодумства в античності. Більшість магічних діянь тієї епохи вплинула на культуру багатьох народів як у просторі, так і в часі. Дотепер зберігає популярність елемент месопотамської релігійної системи — астрологія.

Релігії народів Малої Азії та Східного Середземномор'я

Вірування народів Малої Азії (хетів, фригійців), Східного Середземномор'я (сирійців, фінікійців,халдеїв), які зазнали свого розквіту задовго до настання нашої ери, живлять неоціненним матеріалом дослідження значно пізніших релігійних систем, у тому числі світових релігій.

Хетська релігія

Хетське царство простягалося на території Малої Азії. Існувало воно з II тис. до н.е. Адміністративно-територіально об'єднувало три області. Майже шістсот років це царство було деспотією, поширюючи свою владу на північно-східне узбережжя Середземного моря, Кіпр, Сирію, верхів'я Євфрату, ведучи боротьбу із сильними державами того часу — Єгиптом і Ассирією.

Цар, якого ототожнювали з богом, мав необмежену владу. Він був і головним жерцем. Проте хетський пантеон богів був політеїстичним. Хети поклонялися ассирійським, вавилонським, шумерським і навіть індійським богам.

Хетська міфологія розвивалася під впливом давніх міфологічних уявлень племені хатті (протохетів), чия мова була близькою до абхазько-адигейських мов. Головними її богами були бог сонця Естан, богиня сонця Вурунсему, бог ковальства Хасамілі, бог престолу Хальмасуїт, бог родючості Теленіку, богиня війни Інара. Особливими почестями наділялися бог грози Тешуб і його дружина Хепа, від імені якої пішло ім'я першої біблійної жінки Єви.

З об'єднанням країни в середині XVII ст. до н.е. бог Тешуб став загальнодержавним. Його символами була двосічна сокира і двоголовий орел. Існував у хетів культ Великої матері — богині родючості Кібели (Ма, Рея) і культ молодого бога родючості Аттіса.

З утворенням економічно і політично самостійних областей в їх адміністративних центрах зводили храми на честь божеств, яких вважали покровителями і володарями цих земель. Господарська система уподібнювалася до храмового господарства. Храму належали раби, худоба, знаряддя праці.

Хети приділяли особливу увагу поховальному культу своїх царів, спеціально споруджували храми («Кам'яні будинки»), які згодом ставали культовими центрами. В їх релігії чітко окреслилося спільне для всіх релігій поєднання місцевих племінних культів у єдиний державний культ Тешуба. Держава сприяла зміцненню офіційної релігії, інші культи переслідувала. Так, друга таблиця хетських законів містить положення: «Якщо вільний вб'є змію і мовить ім'я «іншого» (йдеться про іншого бога), то він мусить дати 1 міну срібла, якщо це раб — то він повинен вмерти».

Поширеним також було використання одного міфологічного сюжету стосовно різних богів. Наприклад, міф про божество, яке зникає, забираючи з собою родючість, а згодом, після довгих роздумів, повертається, відновлюючи родючість, пов'язують з богами сонця, грози та ін.

Держава хетів була третьою за величиною у давньому світі поряд з Єгиптом і Вавилонією. Однак хети зникли з історичних анналів, оскільки на початку XII ст. до н.е. їх держава була підкорена ассирійцями. Хетські культура і релігія були асимільовані ассирійською культурою. У Біблії є згадки про них: цар Давид спокусив жінку хета Урія і нажив з нею сина, який став царем Соломоном. Йдеться про хетів у першій та четвертій книгах Мойсея.

Фригійська релігія

У північно-західній частині Малої Азії у II тис. до н.е. оселилися племена фригійців, які, за переказами, у XIII ст. до н.е. брали участь у легендарній Троянській війні, а пізніше у розгромі Хетської держави. В X—VIII ст. до н.е. відбулося піднесення Фригійського царства. Розквіту воно набуло за царя Мідаса (738—696 до н.е.). Це була еко-

номічно міцна держава, недарма ж існувала легенда, що від дотику руки Мідаса все навколо перетворювалося на золото, а сам він позбувся чар, скупавшись у річці Пантол, яка відтоді стала золотоносною. Міфи змальовують Мідаса невігласом, який узявся судити музичне змагання бога Пана з Аполлоном. Він присудив перемогу Панові, за це Аполлон «нагородив» його ослячими вухами, які Мідас змушений був ховати під фригійським ковпаком.

Розквіт Фригії насправді пов'язаний з монополією на виробництво заліза в період «залізного віку». Фригія встановила своє панування на Егейському морі. Але вже в VII ст. до н.е. потрапила під владу Лідії, а потім — Персії, остаточно втративши свою державність.

Дехто з учених вважає фригійську мову спорідненою з вірменською, а фригійську релігію — з релігією давніх вірмен.

Основою віровчення фригійської релігії є культ Великої матері — богині Кібели і молодого бога Аттіса, який то вмирав, то воскресав. Цей культ побутував і в хетів. Але фригійці надали йому своєрідного соціально-економічного і політичного забарвлення. На той час царська верхівка, остерігаючись міцніючої влади чиновництва, що намагалось утвердити спадковість своїх чинів і багатств, вдавалася до заміщення посад вищих чиновників, писців, воєначальників *євнухами, які переважали в освіті*. Вищі чиновники і жерці, будучи євнухами, вимагали ідеологічного виправдання свого становища. Так утвердився міф про Аттіса, який, щоб уникнути домагань своєї матері, кастрував себе і вмер під своїм священним деревом — сосною. Але богиня, яка покохала Аттіса, домоглася воскресіння його. Цим подіям були присвячені особливі весняні свята, які й у хетів належали до державного культу.

У фригійському культі були поширені оргіїстичні обряди та самокастрування жерців, які присвячували себе богові Аттісові, звільняючись від пристрастей, що, на їхню думку, завдають шкоди людству і знецінюють мораль. Пошуки шляхів морального удосконалення, навіть у такий дивний спосіб, були одним з нових аспектів релігійного розвитку.

Сирійсько-фінікійська релігія

Східне Середземномор'я розташоване в сприятливих природно-кліматичних умовах, що позначилося на розвитку землеробства, тваринництва, ремесел. У Сирії й Фінікії динамічними були процеси й у сфері культури та релігії. Давні сирійці разом із фінікійцями сформували стійке семантичне етнічне утворення зі спільною культурою і спорідненими релігіями.

Релігія сирійців і фінікійців утворилася з їх первісних вірувань і спершу була звичайною родоплемінною релігією. Кожне місто-держава мало власного головного бога (були й другорядні) і храм з його зображенням — головним фетишем. Могутня корпорація жерців храму відігравала значну роль у політичному і суспільному житті міста. Храми одержували щедрі пожертвування і володіли колосальними багатствами. Аж до III ст. до н.е. тут існували людські жертвопринесення через спалювання перед ідолом чи в його металевому череві. В історичних пам'ятках збереглася згадка про фінікійського бога Молоха, якому приносили в жертву дітей. Мабуть, ніде культ богів не досягав такої жорстокості, як у фінікійських містах.

Молох фінікіян вважався засновником держави, винахідником мореплавства і пурпуру (фарбувальної речовини червонувато-фіолетового кольору, яку добували з молюска і застосовували для фарбування одягу), першим царем. Коли фінікійці збиралися освоювати нові землі, обов'язково зверталися до Молоха за схваленням. Його вони уявляли грізним правителем, якому не можна перечити, богом, до якого небезпечно наближатися. Він — джерело життя, але і його руйнівник. Жерці Молоха були безшлюбними, жриці — незайманими. Незвичайні боги, вважалось, вимагали незвичайних жертв — людських.

Фінікійські боги були антропоморфними (людиноподібними), хоч нагадували й тварин, особливо биків.

Халдейська релігія

На початку I тис. до н.е. між південними частинами Чорного і Каспійського морів, на південь від Кавказького хребта розташувалася могутня держава Урарту. Це була типова східна деспотія з общинним способом виробництва. Застосовувалася тут рабська праця. Під час загарбницьких походів (здебільшого переможних) полонених чоловіків знищували, залишали тільки хлопчиків і жінок. Більшість із них перетворювали на рабів, декого вводили до общини. Особливого розвитку Урарту досягає в IX—VIII ст. до н. е. У цей час замість культу багатьох богів примусово було утверджено культ бога Халді, встановлено загально-

державну систему принесення жертв. Один із храмів бога Халді (м. Муцацир) стає головним державним храмом, у якому коронували урартських царів. Там зберігали і царські скарби. Існували й менші храми, святилища на його честь («врата бога Халді»), які обслуговували жерці.

У культі бога Халді значне місце відводилося магії. Жерці (халдейські мудреці) на весь Схід славилися ворожінням та віщуванням. Вони займалися й астрологією. Віруючих у бога Халді називали халдеями чи халдами, а їх релігію — халдейською.

На початку VI ст. до н.е. Урарту, як і Ассирія, була завойована Мідією.

Релігії античного світу

Релігії античного світу (племен, що населяли територію Давньої Греції та Давнього Риму) є комплексом політеїстичних вірувань і культів, властивих рабовласницькій епосі. Розвинута їх міфологія протягом багатьох століть живила своїми ідеями вселюдську культуру.

Релігія Давньої Греції

Давню Грецію, розквіт якої припадає на V—IV ст. до н.е., справедливо вважають колискою європейської цивілізації. Саме тут сформувалося багато галузей сучасної науки і культури. Давньогрецьку філософську, наукову, релігійну думку відзначали глибока і всебічна аналітичність, виваженість, гармонійність, довершеність.

Історичні умови виникнення. Територія Давньої Греції охоплювала південь Балканського півострова, острови Егейського моря і західне узбережжя Малої Азії. Пізніше до неї було приєднано численні колонії північного узбережжя Егейського моря, узбережжя Чорного моря, півдня Апеннінського півострова і навіть африканського узбережжя Середземного моря. Це активізувало розвиток ремісництва, землеробства, торгівлі. У VIII ст. до н.е. тут утвердився полісний лад, виникли міста-держави з розвинутими товарно-грошовими відносинами. З усіх полісів найрозвинутішими були Афінська і Спартанська держави.

Народ Афінської держави складався з чотирьох філ (племен). Кожна філа поділялася на три фратрії, а кожна фратрія — на тридцять родів. Плем'я і рід були органами управління та релігійними общинами. Функції фратрії обмежувалися шлюбами і реєстрацією народжень. Суспільне життя в полісах стало організованішим, у них формувалися правові відносини. Норми звичаєвого права обмежували інтереси аристократії, захищаючи простолюд. Відання релігійними справами остаточно переходило до держави, всі жителі мусили поклонятися богам і визнаним героям. Центром релігійного життя і надалі залишалися рід і фратрія.

Наприкінці VI ст. до н.е. було ліквідовано племінні філи і створено територіальні: кожна філа поділялася на десять демів, які мали окремі храми із жерцями. Храм філи був державною власністю, її релігійними справами керувала держава. Так утворилася державна релігія. Влада жерця була відокремленою від влади воєначальника, судді й адміністратора.

Інакше розвивалася Спарта, розташована у південній частині Пелопоннесу. Це був аграрний поліс. На землі працювали лише ілоти (раби), торгівлею і ремеслом займалися періски (вільні люди), а громадяни Спарти — лише військовою справою. Це була держава воїнів, влада у якій належала військовій аристократії. Спартанське релігійне життя було схоже на афінське.

Релігія Давньої Греції зберігала численний пантеон гомерівських олімпійських богів, інколи змінюючи їх ієрархію.

У догомерівську епоху (до VII ст. до н.е.) найпоширенішими були тотемічні, фетишистські, анімістичні вірування. Давні греки вважали, що світ наповнений демонічними силами — звіро- та людиноподібними істотами. В основі їх світорозуміння було обожнення природи. За тодішніми уявленнями, у струмках жили наяди, в гаях — німфи, дріади і сатири, у скелях — ореади, в морях — нереїди і тритони, на небі — зірки і боги вищого рангу. Деяких рабів вони передавали начебто у власність богам. Догомерівська релігія базувалася на культі землі, з якої, вважалося, все починається і в яку все повертається. Існувало там і щось подібне до храмового господарства, колективна релігійна власність.

Ще в IV ст. до н.е. греки запозичили у фінікійців семітський алфавіт. У VIII ст. до н.е. Гомером були написані «Іліада» та «Одіссея», в яких зображено розгорнуту картину давньогрецького життя, в тому числі й релігійні уявлення. Світ, за Гомером, заселений богами й людьми. Вони мають багато спільного між собою, але боги невидимі. Люди споживають плоди землі, а боги — нектар, амброзію

(їжа, яка надавала вічної юності й краси), люди — смертні, а боги — безсмертні.

Суспільство часів Гомера ще не сповідувало ідеї потойбічного існування. Померлі предки, за уявленнями, продовжують своє існування в підземному царстві, й лише деякі з них, за волею богів, одержують безсмертя.

Давньогрецька релігія звеличувала фізичну працю. Тому так багато богів покровительствували різним видам діяльності: Артеміда наглядала за полюванням, Гермес, Аполлон і Пан — за скотарством, Деметра дбала про землеробство, Діоніс — про виноградарство, Афіна Паллада — про ремісництво, Гефест допомагав ковалям, Гермес — торговцям тощо. Розумова праця, мистецька творчість теж мали своїх покровителів.

Тісно пов'язаними з релігією були спортивні ігри, головні серед них — олімпійські. Перші було влаштовано в 776 р. до н.е. на честь Зевса. Вони прославляли фізичну досконалість людини, заохочували гармонію фізичного і духовного розвитку, який потрібен був аристократії для утвердження власної соціальної значущості.

Міфологія Давньої Греції. Давньогрецька міфологія є одним із найяскравіших феноменів світової цивілізації. Вона увібрала в себе анімістичні та фетишистські уявлення. Подолавши у розвитку кілька етапів, своєї довершеності досягла в олімпійський період, коли всі міфологічні образи були зосереджені навколо подій, пов'язаних з горою Олімп. Давні греки розглядали світ як велику родову общину. Управляли цим світом (природою, людьми) верховні боги, що мешкали на Олімпі. Усі вони уявлялися прекрасними божествами, втіленням найвищих чеснот. Крім них були численні другорядні божества гір, річок, лісів, багато героїв.

Олімпійський пантеон очолював «батько всіх богів і людей», правитель світу Зевс. Усі боги були підлеглими йому, а ті, в свою чергу, правили своїми сферами світобудови, опираючись на менших богів і духів. Олімпійські боги антропоморфні — фізично тотожні людям, наділені людськими якостями: їдять, п'ють, сваряться, миряться, народжуються, вмирають. Відмінність їх від людей полягає в тому, що вони безсмертні, могутні, здатні звершити те, що не під силу людині.

Поруч із ними фігурувало багато міфічних героїв — приборкувачів чудовиськ, які шкодили людям. Антропоморфізм давньогрецької міфології свідчив про усвідомлення людьми свого місця у світі, посилення їх влади над природою. Згодом антропоморфні грецькі боги дедалі більше уособлювали абстрактні сили природи та суспільства.

В еллінській літературі, а потім і в римському епосі міфологія, крім релігійного, набуває й літературно-мистецького значення, прислужившись митцям різних часів у творенні алегорій, метафор, мотивів, образів тощо. Але головною є її релігієтворча роль: вона стає основою уявлень, зумовлює фетишизм і магію давньогрецької релігії.

Виховані на суворому дотриманні законів і норм, греки ретельно ставилися до культових норм. Велике значення мав у них культ бога сонця, світла, мудрості й мистецтва Аполлона; йому було присвячене святилище в Дельфах. Дельфійські жерці й оракули Аполлона мали незаперечний авторитет, відчутно впливали на державні справи.

Розвиток господарства, стабілізація суспільного життя зумовили особливу роль культу богині родючості, землеробства й законодавства Деметри. Їй було присвячене святилище в м. Елевсинії поблизу Афін, де традиційно відбувалися містерії — таємничі обряди з участю лише «посвячених». Першим ступенем посвячення були пісні й танці вночі під час свята Великих Елевсиній. Потім виконували драматичну виставу про викрадення богом підземного царства Аїдом дочки Деметри — Персефони (Кори), яка стала дружиною Аїда. Щовесни вона поверталася до матері, а потім знов — до підземного царства. Це була символізація вмираючого і проростаючого зерна, споконвічного акту родючості, таїнства вічного життя. Посвячені в культ Деметри, вважалось, здобували право на вічне життя після смерті. При цьому греки не забували й про вимоги благочестивого, добродійного життя. До елевсинських містерій не допускали, наприклад, тих, хто пролив чиюсь кров. Згодом Великі Елевсинії було визнано загальнодержавним святом.

Міфологія давніх греків відображає їх уявлення про потойбічний світ, долю людини після смерті. Вони вважали, що душа після смерті перебуває в підземному царстві Аїді — володінні бога Аїда. Світ живих та Аїд відгороджує річка Стікс, через яку душі людей перевозив човняр Харон. Через Аїд протікала річка Лета, яка спричиняла забуття земного життя, а вхід до Аїду охороняв багатоголовий пес Кербер.

Ідею безсмертя людської душі уособлював і культ Діоніса. З культом Діоніса і Деметри пов'язана релігійно-філософська течія орфізм, яку, начебто, заснував міфічний співець Орфей — син бога річок Еагра і музи Калліопи. Міф розповідає про смерть його дружини Евридики, яку вкусив змій. Прагнучи повернути її до життя, Орфей спустився у підземне царство і грою на кіфарі та співом за-

чарував Кербера і дружину Аїда Персефону. Орфею було дозволено забрати Евридику із собою, але, ведучи її, він не мав права озиратися назад. Однак, піддавшись цікавості, Орфей озирнувся і втратив Евридику. Та він здобув знання про душу і розповів людям, що душа є началом добра, частиною божества, а тіло — темницею душі. Після звільнення душі з мертвого тіла вона продовжує існувати, перевтілюється. Орфею приписують учення про *метемпсихоз* — переселення душі з одного тіла в інше. Греки вважали, що душа після смерті залишається в тілі. І якщо тіло не поховане, душа не може потрапити до Аїду, а знаходить собі притулок у фетиші або переселяється в тіло тварини чи поневіряється по світу. Тому вони старалися відразу ховати померлих, загиблих на полі бою.

Антична міфологія, якій було властиве раціональне мислення, перебувала у певних зв'язках із філософією та наукою загалом. Це стало передумовою оригінального поєднання космогонічних і теогонічних уявлень, за яким ототожнювалось народження космосу і богів. Творцем усього був бог Хронос: він із хаосу й ефіру створив срібне яйце, з якого вийшов бог Діоніс (Ерос). Діоніс породив Ніч, Землю і Небо. Земля і Небо породили Океан, Фетіду (одну з морських німф), Крона і Рея. Син Крона Зевс домігся влади над усіма богами і людьми, поглинув Діоніса, увібравши його силу. Але богиня Персефона народила від Зевса нового бога вина і радості — теж Діоніса. Так боги народжуються і переходять один в іншого, а з розвитком Космосу розвивається божественний пантеон.

Безумовно, ці уявлення містять чимало суперечностей. Адже міфи творили в різних місцях, у різний час, доповнювали й уточнювали, додаючи фантастичних елементів. У них відобразили істотну рису мислення давніх греків, які уявляли світ таким, що розвивається, змінюється за певними законами. Філософське, наукове, релігійне мислення і протидіяли одне одному, і взаємодоповнювалися. А загалом то був єдиний потік духовного розвитку, кристалізований у багатій духовній культурі давніх греків.

Релігійний культ давніх греків. Культова система в Давній Греції не була монолітною, оскільки тут ніколи не було державної релігії. В ній існували різні культи, найпомітнішими серед яких є культи Аполлона і Діоніса, що протиставлялись один одному. Якщо бог сонячного світла, мудрості, покровитель мистецтв Аполлон символізував розум, закон, гармонію, то бог виноградарства і виноробства Діоніс уособлював стихійні, руйнівні, оргіїстичні сили.

Антропоморфне уявлення греків про богів зумовлювало відповідне ставлення до них. Їх ушановували в храмах, священних ріках, гаях. Відбувалися культові дії і в сім'ях, де за вівтар правило домашнє вогнище. Богам, що, за уявленнями, опікали поліси, приносили в жертву тварин на вівтарях (жертовниках у вигляді вогнища), супроводжуючи церемонію молитовними звертаннями до них. Жерці були більше адміністраторами, ніж священиками, доглядали за храмами, організовували релігійні церемонії, розшифровували передбачення, ворожіння. Жерцями були вищі державні особи (архонти), а також особи, обрані на певний термін. Але жрецтво не було кастовим.

Особливий елемент давньогрецького релігійного культу — храми, найдавніші з яких збудовано в XII ст. до н.е. Вони вважалися пристанищем богів, уособлених у скульптурах. Спочатку за храми правили звичайні житлові будинки. Потім їх спеціально споруджували у місцях традиційного поклоніння богам — на гірських вершинах, біля священних дерев і джерел, у священних гаях і дібровах. Храми споряджали усім, що вважалося необхідним для бога. Вогнище мало форму вівтаря. Для зберігання начиння і посуду відводили невелике приміщення — опістодом («задня кімната»). У передній частині були сіни, у центральній — колони, які згодом з'явилися і на фасаді. Так виник тип храму з колонами біля входу — простиль; із колонами з тильного боку — амфіпростиль, з колонами з обох боків — периптер, із двома рядами колон — диптер. Спорудження храмів з колонами і статуями стимулювало розвиток архітектури та скульптури, які стали провідними у давньогрецькому мистецтві й надовго окреслили тенденції розвитку мистецтва Європи загалом.

Для давніх греків храм був не тільки культовою, а й важливою громадською спорудою. У ньому зберігали державні та приватні гроші, коштовності, твори мистецтва, документи, архіви. На кам'яних плитах викарбовували тексти законів, фіксували видатні події. У храмах і поруч з ними проводили народні зібрання, оголошували рішення царів, архонтів. Храм був політичним символом. Тому архітектурі приділяли велику увагу. Серед семи чудес світу є і споруди релігійного призначення — храм Артеміди Ефеської, статуї Зевса Олімпійського та Колоса Родоського.

У давньогрецькому культі важливу роль відігравало передбачення людської долі, що здійснювалося у знаменитому храмі Аполлона в Дельфах. Подавалося воно як воля богів. Для цього жерці часто вдавалися до гаруспіції

(hiras — нутрощі, specie — дивлюся) — ворожіння на нутрощах тварин. До віщунів зверталися як простолюд, так і державна, військова аристократія. Фаталістичне ставлення до віщувань було зумовлене вірою давніх греків у всесилля долі, фатуму, які владарюють не тільки над людьми, а й над богами. Навіть Зевс підвладний їм. Ніщо не в силі змінити те, що судилося пережити богам і людям.

Протягом V і IV ст. до н.е. тривав так званий період класичної Греції. Головні події розгорталися на території Аттики (грец. — узбережна країна), яка стала центром економічного, політичного і культурного життя Греції, а її столиця Афіни — центром усіх значних подій. Тому цей період ще звуть аттичним.

Значного розвитку набула в Афінах демократія. Влада належала Раді п'ятисот (буле), народному суду (гелії) та народним зборам (еклесії), що свідчить про суверенітет народу. Релігія була під опікою держави: нагляд за священним майном здійснювали архонти, які згодом поступилися своїм впливом стратегам (воєначальникам). Вони керували релігійними процесіями, жертвоприношеннями, спортивними змаганнями. Участь у релігійному культі для громадян, крім рабів та іноземців, була обов'язковою.

За стратега Перікла (460 до 429 рр. до н.е.) — цей період вважають золотою епохою афінської демократії — вплив релігії був дуже вагомим. На Акрополі в 447—438 рр. до н.е. було зведено величний храм — Парфенон («храм Діви»), у якому розмістили статую Афіни — покровительки міста. На щиті Афіни скульптор Фідій зобразив себе і Перікла, за що був звинувачений у блюзнірстві, ув'язнений. На Акрополь вели мармурові сходи, храм прикрашали численні статуї. Проіснувавши всю античну епоху, в V ст. н.е. він став християнським храмом, у XV ст. — мусульманською мечеттю; в 1687 р. був зруйнований венеціанцями. Дотепер збереглися його руїни.

Суперництво Афін і Спарти спричинило тривалі міжусобні (Пелопоннеські) війни (431—404 рр. до н.е.). Афіни зазнали в них поразки, але й Спарта не стала гегемоном. Війна загострила соціальні суперечності, послабила демократію й полісну мораль. Релігія давніх греків не вберегла їх від кривавих зіткнень, хоч сторони, що воювали, мали спільних богів і спільні храми.

З цього почалася затяжна криза давньогрецького поліса: військові сутички і війни, перевороти і деспотії. А на Сході тим часом виникла Перська імперія. З IV ст. до н.е. серед грецьких держав відбувалося піднесення Македонії, яка стала панувати в Греції. В 334 р. до н.е. Александр Македонський розпочав свій похід в Азію, сформувавши могутню імперію, яка розпалася після його смерті (323 до н.е.). Слідом за військом у підкорені країни йшли філософи, історики, природознавці, жерці. Александр Македонський не протидіяв культурі, релігії завойованих країн, брав участь у їх культах, дбав про обожнення своєї особи в них, мріяв про формування греко-перської народності. Столицею нової держави обрав Вавилон. Там мав бути і головний храм. Але здійснити свій задум йому не вдалося. Для таких справ потрібні століття, особливий соціальний прошарок, який би став їх рушієм. І все ж походи Александра Македонського дали могутній поштовх зближенню культур, релігій античного світу і Близького Сходу.

Після Александра Македонського (356—323 до н.е.) настала епоха еллінізму — період від його смерті до встановлення гегемонії Риму. Саме тоді відбувається занепад Греції та Македонії.

Історія релігії елліністичної епохи має свої особливості. Це період релігійної терпимості. Культи східних божеств поширювалися в Греції, а грецькі боги знаходили нових прихильників на Сході. Грецька міфологія стала загальновизнаною, набувши національного забарвлення в Малій Азії, Східному Середземномор'ї, Єгипті, Дворіччі.

Відбувалося пожвавлення місцевих культів, а місцеві боги одержували імена загальновідомих, зберігаючи й деякі колишні свої місцеві елементи. Це засвідчило об'єктивну тенденцію релігійного синкретизму в процесі розвитку зв'язків між народами.

В елліністичний період активніше поширювалися міфи про богів-рятівників, які звільняють людей від смерті, дають надію на потойбічне спасіння — Осіріса, Діоніса, Аттіса. Водночас більшої пошани стали надавати богині Тіхе (Доля), що свідчило про нерівноправність у суспільстві, невизначеність у баченні людьми свого майбутнього.

Релігія давніх греків значною мірою живилася надбаннями давньогрецьких науки і мистецтва, яке вважається одним з найунікальніших в історії людства.

Релігія Давнього Риму

Історія релігії Давнього Риму охоплює три етапи, кожен з яких, зберігаючи певні стрижневі особливості, мав свою специфіку, що залежала від політичних та історичних чинників.

1. Давня римська релігія (релігія общини). Цей етап завершився в VI ст. до н.е.

2. Класична римська релігія (релігія республіканського Риму) — V—I ст. до н.е.

3. Релігія Римської імперії (I—IV ст. н.е.).

Давньоримська релігія. Початок цивілізації на Апеннінському півострові пов'язують із заснуванням Риму (753 до н.е.). Суспільство Давнього Риму складалося з трьох триб (племен) — латинян, сабінян і етрусків. У кожній трибі було десять курій, а в курії — десять родів, які складалися з родин. Кожна курія мала спільні землю, божества, обряди. Члени курії збирались у «священному місці» (де було вогнище), приносили жертву своєму богові та здійснювали культову трапезу. Виконував релігійні церемонії куріон (військовий керівник курії).

Рід очолював «патер фаміліас», який мав необмежену владу. Члени роду, що брали участь у куріальних зборах, звалися патриціями, вони були повноправними громадянами. Крім них, у римському суспільстві були ще вільні, але без політичних прав, плебеї, а також раби.

Відомостей про давньоримську релігію збереглося небагато. Очевидно, це була релігія общини з елементами тотемізму, фетишизму, магії, анімізму. Особливо вшановували римляни капітолійську вовчицю, яка, за легендами, вигодувала своїм молоком засновників міста Рема і Ромула. Святинями вважалися дерева смоковниці, під якими вовчиця годувала Рема і Ромула, священний дуб на Капітолії, якому Ромул приніс свою першу здобич — зброю та обладунки вбитого ним царя, а також пам'ятний дуб на Ватиканському пагорбі. Поклонялися римляни і різним силам природи, вірячи, що все довкола них має своїх покровителів. Значне місце посідав культ лісу, дерев, трав. Визнаними були божества першого крику дитини, першого її слова, сорому, страху та ін. Вірили римляни в геній людини, що керував її вчинками і вмирав разом з нею. Дім, сім'ю оберігали добрі генії — пенати, а сім'ю поза домом — лори.

Спершу було мало розвинутим уявлення про богів. Вони не мали індивідуальної зовнішності, статі. З часом їх образи ставали більш окресленими.

Римляни поклонялися Юпітеру — богові неба, світла, володарю погоди і дощу, носію перемоги; Юноні — богині шлюбу, материнства, жінок, дружині Юпітера; Мінерві — богині родючості, покровительці мирної праці й ремесел, наук і мудрості, медицини й мистецтва; Марсу — богові війни. Уявлення про них теж із часом змінювалися. Спершу у свідомості римлян фігурували тільки символи богів. Саме в давньоримську епоху з'явилися уявлення про дволике божество Януса, яке символізувало початок і закінчення будь-якої справи. Вірили вони і в численних дрібних божеств, духів, часто вдавалися до ворожіння і магічних дій.

Поступово відбувалося злиття культів курій і триб у відносно єдину релігію. Особлива заслуга у формуванні начал давньоримської релігії належить цареві Нумі Помпілієві. Давньоримський історик Тіт Лівій (59 до н.е. — 17 н.е.) у своїй «Історії Риму» зазначає, що Нума Помпілій, здобувши владу, вирішив установити в місті порядки згідно з правом і законами. Їх авторитет мав забезпечуватися страхом перед богами. Було запроваджено посаду верховного жерця бога Юпітера, оскільки цареві, який теж був верховним жерцем, доводилось часто вирушати у походи. А залишати місто без верховного жерця не можна було. Верховний жрець мав двох помічників — жерців богів Марса і Квіріна. Цар запровадив посаду *понтифіка* — члена найвищої колегії жерців, який мав наглядати за жертвопринесеннями. Отже, Нума Помпілій започаткував процес упорядкування релігійного культу, що мав у давньоримській релігії виняткове значення.

Релігійна свідомість давніх римлян була дуже раціональною. Вони ретельно дотримувалися всіх обрядових норм. Вважалося, що найменше порушення їх могло розсердити божество. Всі заклинання, магічні формули, звернення і заклики до богів були чітко внормовані: не менше — бо це зневага до бога, якому поклоняються; не більше — бо це зневага до інших богів. Потрібно було суворо дотримуватися календаря поклонінь, а також враховувати всі обставини поклоніння, жертвопринесення (сприяють вони йому чи ні).

Спершу релігійні культи відправляли родоплемінні колективи. З часом у їх середовищі зароджувалися спеціалізовані жрецькі колегії. Найдавнішою була колегія, що сформувалася навколо культу бога лісів, полів, пасовиськ, тварин — Фавна. Згодом окреслилася така їх спеціалізація: *жерці-фламіни* обслуговували якогось одного бога; *жерці-авгури* ворожили, зважаючи на особливості польоту птахів; *жерці-гарусники* ворожили на нутрощах тварин; *жерці-весталки* доглядали вогнище в храмі богині Вести. Всіх їх обирали. Хоч їх праця не оплачувалась, вони мали значний вплив у суспільстві.

Релігія республіканського Риму. Цей період в історії Давнього Риму (кінець V ст. до н.е. — 30 до н.е.) характеризувався піднесенням могутності держави. У його ме-

жах майже два з половиною століття точилася боротьба плебеїв з патриціями, яка завершилася поділом суспільства на стани: сенаторський; вершники (багаті громадяни, які служили в кінноті й були основою римського війська); міський (люмпен-пролетаріат) і сільський (дрібні й середні землевласники) — плебс. Значну частину населення становили раби, кількість яких збільшувалася за рахунок поневоленого населення. Усі державні справи вирішували коміції (народні збори), сенат (державна рада) і посадові виборні особи (магістратура). Давній Рим був аристократичною демократичною республікою. Формування Римської республіки відбувалося у постійних війнах, внаслідок яких було завойовано Італію, Сицилію, території Середземномор'я, більшість земель Європи, Малу Азію, Сирію. Ці території були названі провінцією.

Особливості політичного розвитку позначилися на релігійному житті. Республіканський Рим успадкував давню релігію царської епохи. Але вона не могла встояти перед впливом еллінської (грецької) культури, і вже в III ст. до н.е. в римську релігію прийшли грецькі культи. Грецькі боги Деметра, Діоніс, Кора, Меркурій стали римськими Церерою, Лібером, Прозерпіною, Гермесом, культ бога-цілителя Ескулапа — культом Асклепія тощо. На початку II ст. до н.е. остаточно сформувався культ 12 головних богів: Юпітера, Юнони, Нептуна, Мінерви, Марса, Венери, Аполлона, Діани, Вулкана, Вести, Меркурія. Всі вони мали відповідних богів у грецькому пантеоні. На центральному місці Риму — Форумі, де відбувалися збори громадян і всі державні події, було встановлено антропоморфні статуї богів. Усі релігійні справи вирішував сенат. Запозичення грецьких міфів і створення на їх основі «міфів римських» мало на меті забезпечити Риму достойне місце серед тодішніх великих держав.

Особливими почестями продовжували наділяти дволикого Януса, ім'я якого проголошувалося першим при звертанні до богів. Його жерцем був зверхник ієрархії римських жерців. Стверджувалося, що він знав минуле і майбутнє, навчав людей обробітку землі, вирощування овочів, кораблебудування.

Римський пантеон був відкритий і для богів інших народів, що, на думку римлян, мало зміцнювати авторитет їх держави. Наприклад, на поч. II ст. до н.е. тут поширився культ східної (фригійської) богині Кібели — Великої Матері богів. На її честь влаштовувалися мегалезійські ігри. А перед тим були запроваджені Аполлонові ігри.

Для римлян було важливе не так духовне злиття з божеством, як точне дотримання зовнішніх ознак обрядовості. Порядок у храмах, правильність ритуалів та інших церемоній постійно контролювали жерці. Важливим чинником внутрідержавного життя вважалися релігійні свята, невід'ємними елементами яких були сценічні вистави, урочисті процесії.

До початку нової ери Рим був світовою державою. Римляни зверхньо ставилися до культур підкорених народів, вважаючи їх варварськими, але не рахуватися з ними не могли. Релігія в цей час стала вкрай політизованою. Задовольняючи релігійні потреби громадян, вона була і зброєю в боротьбі за владу, що проявилося на завершальному етапі існування Римської республіки. Правитель, прийшовши до влади, привласнював і верховенство у релігійній сфері, використовував авторитет релігії для зміцнення своєї влади.

У середині II ст. до н.е. політична ситуація значно загострилася. Одне за одним спалахували повстання рабів, посилювався соціальний протест сільського плебсу, населення провінцій. У сенатській верхівці загострилася боротьба за владу. В I ст. до н.е. Рим охоплює громадянська війна, у 88 р. до н.е. вперше в його історії було запроваджено військовий режим. Демократичні порядки поступаються місцем диктатурі. Зростання авторитету політичного, військового діяча Юлія Цезаря (100—44 до н.е.) після кількох воєнних перемог привело його до одноосібної влади. Сенат надав Цезарю довічну диктатуру, трибунську владу, звання «імператора», «отця вітчизни» тощо.

Римські імператори ставилися до богів, як до рівних: коли буря знищила флот Юлія Цезаря, він вигукнув, що і всупереч Нептуну здобуде перемогу, а на найближчих святкуваннях вилучив з урочистої процесії статую цього бога. Домагаючись посилення своєї влади, Юлій Цезар підкреслював свою причетність до богів. Виголошуючи промову на похованні своєї тітки Юлії, він заявив, що його рід сходить по матері до царів, а по батькові — до безсмертних богів, що було відвертим використанням релігії для досягнення політичних цілей і одночасним обґрунтуванням її політеїзму: серед багатьох богів легше було утвердити і культ диктатора. Тому в Римській імперії природний процес розвитку релігії до монотеїзму був пригальмований.

Релігія Римської імперії. Точкою відліку історії Римської імперії є 27 р. до н.е. Після вбивства в 44 р. до н.е.

Юлія Цезаря прибічниками республіки владу узурпував Октавіан (63—14 до н.е.). З народження його звали Гай Октавіан Фурін, після усиновлення Юлієм Цезарем — Гай Юлій Цезар Октавіан, з 40 р. до н.е. — імператор Цезар, а з 27 р. до н.е. до його імені додавали «Август» («звеличений богами», «рівний богам»). Він установив принципат — зосередження влади в руках однієї особи, відверту диктатуру рабовласників із збереженням республіканських установ.

Август був помірковано-релігійним і марновірним, боявся грому і блискавки, вірив у сни й прикмети, намагався відродити давньоримську релігію, відновлював старі й будував нові храми. Він був верховним жерцем — великим понтифіком, авгуром (жерцем-птаховорожбитом), членом колегії П'ятнадцяти, членом колегії Семи епулонів (організовувала релігійні трапези), членом Арвальського братства (навесні обходили римську міську смугу з молитвами про врожай). До культу Юпітера він додав культ Венери, яку вважали праматір'ю роду Юліїв. Про ставлення Августа до своїх божественних предків свідчить повідомлення Светонія: після здобуття Перузії «... він відібрав з тих, хто здався, триста чоловік усіх станів і біля олтаря на честь божественного Юлія перебив їх, як жертовну худобу».

Август неприховано піклувався про культ свого «генія», внісши поправки в римський юліанський календар: місяцю секстилію дав своє ім'я («август»), місяцю квінтилію — ім'я Юліїв («июль»). Свій культ поширював і в підлеглих країнах. У Єгипті його вважали фараоном і сином бога Сонця — Ра, на його честь було освячено храм Кесаріон в Александрії. Численні храми були присвячені йому і в інших містах. Після смерті Августа в 14 р. н.е. владу успадкував Тіберій-Клавдій Нерон (42 до н.е. — 37 н.е.), а сенат ухвалив спорудити Августу храм і встановив його культ.

Давньоримська релігія безвідмовно обслуговувала інтереси влади. Обожнення імператора було головним у ній, а імператорська влада поширювалася на всі релігійні справи. Особливо розвинутими були її комунікативні риси. Римляни, сповідуючи демократичні принципи, поважали колегіальність не лише в управлінні державою, а й у повсякденному житті. Релігія надавала їм можливості для такого спілкування, тому вона цілком вписалася у спосіб римського життя, привчала до дисципліни і покори.

Поширеними були в Римській імперії східні культи, які обіцяли потойбічне щасливе життя, про що мовчала римська міфологія. У I ст. до н.е. особливо популярним був Аполлон Тіанський, якого вважали філософом, магом. Неабияку популярність мали астрологія, магія, ворожіння. Вважалось, що астрологія, попри свою сумнівність у деталях, істотна загалом, оскільки людиною і Всесвітом керують одні й ті самі об'єктивні закони.

Імператорська влада, намагаючись зберегти політеїстичну релігію, де їй відводилося чільне місце, протистояла впливові східних культів. Але природний процес релігійного взаємовпливу зупинити було неможливо. Тим більше, що східні культи приваблювали своєю емоційністю, надією на спасіння у потойбічному світі, ідеєю справедливості. І вже імператор Калігула (правив з 37 по 41 н.е.) споруджує богині Ісіді храм на Марсовому полі, де римляни споглядали релігійну драму вбивства Осіріса Сетом і його воскресіння. Спадкоємець Калігули Клавдій (41—54 до н.е.) звеличує фригійську Кібелу.

У II ст. н.е. в Римській імперії поширився мітраїзм. Прагматично мислячі римляни захоплювалися розмірковуваннями про добро і зло. Мітраїстські містерії, що відбувалися таємно, мали особливу привабливість. Найактивнішими їх учасниками були воїни, раби, вільновідпущені. Прихильники Мітри омивалися чистою водою, вживали священні вино і хліб, урочисто відзначали 25 грудня день його народження. Певний час культ Мітри був державним.

Серед східних культів, що проникали в Римську імперію, була і нова релігія, якій належало велике майбутнє, — християнство. Велику роль у його поширенні й утвердженні відіграв апостол Павло. Але цей процес був складний. Християнство то дозволяли, то забороняли, піддаючи його прихильників гонінням. Тим часом згасав вплив давньоримської релігії. Нарешті в 313 р. було видано указ про офіційну рівність християнства з усіма іншими релігіями. У 324 р. його було оголошено державною релігією Римської імперії. Відтоді почалося гоніння на римську релігію: руйнували храми і святилища, розбивали статуї богів. Давньоримську релігію назвали язичництвом, тобто релігією «язиків» — підлеглих Риму народів, оскільки християнство у провінції поширювалося не так швидко. Під гаслом боротьби з язичництвом («поганством») нищили античну культуру.

Але давньоримська релігія, як і вся культура Давнього Риму, залишила глибокий слід в історії світової цивілізації, який помітний і нині.

Давні європейські релігії

Політеїстичні вірування і культи давніх європейських народів справили відчутний вплив на становлення і розвиток європейської цивілізації. Багато їх мотивів не тільки збагатили національні культури Європи але й вплелися у релігійну систему християнства.

Релігія давніх германців

Германцями називали давні племена індо-європейської мовної сім'ї, які спершу заселяли узбережжя Північного та Балтійського морів, а в II—III ст. н.е. почали наступ на Римську імперію. Відіграли вони помітну роль у Великому переселенні народів (IV—VII ст. н.е.), становили основу в етногенезі німців, голландців, фламандців (народ, що населяє Бельгію), австрійців, датчан, шведів.

Давньогерманська релігія охоплює систему політеїстичних вірувань народів, що жили племенами в Центральній Європі, Скандинавії, Англії, Ісландії. Її утворюють два розгалуження — західногерманське та скандинавське. Таїть вона в собі багато спільного з релігією індоєвропейських народів.

Германські племена в епоху зіткнення з цивілізованими народами античного світу ледве почали долати родові відносини, а їх релігія існувала в архаїчних формах: тотемізмі, лікувальній та попереджувальній магії, мантиці (ворожіння, ілюзорні засоби пізнання майбутнього, невідомого) тощо. Племена різнилися рівнем розвитку, силою впливу на них вірувань сусідніх народів — кельтів та римлян, а пізніше — християнства. Єдиної релігії у них ще не було.

Пробудження інтересу до германської язичницької давнини у першій половині XIX ст. дало поштовх зародженню історії релігії як науки. У цьому руслі сформувалася перша класична для цієї галузі знань міфологічна школа (Якоб Грімм, Вільгельм Шварц, Адальберт Кун та ін.).

Найповніші відомості про міфологію та вірування давніх германців містяться у праці римського історика Тацита «Германія». Тривалий час там домінував культ богів-покровителів і святинь племені (найчастіше священних дібров). Існував і загальногерманський пантеон великих богів. Найважливішим вважався південногерманський бог Водан (північногерманський Один). Спершу його визнавали богом

бурі, померлих, володарем потойбічного царства, пізніше — богом війни, носієм мудрості, дару співу, хранителем таємниць письма, носієм магічної сили. Можливо, в епоху воєнної демократії та міжплемінних війн Водан (Один) був провідним у сонмі богів. Північногерманський Один царствує у світлій Валгаллі; войовничі діви-валькирії приводять до нього душі хоробрих воїнів. Образ Водана південногерманці пов'язували з психічним життям людини — його вважали богом бурхливих душевних змін — сказу, божевілля, що свідчило про залишки шаманських уявлень.

Богом грому і блискавки був Донар (у скандинавській міфології — Тор, англосакській — Токар, Тумор). Багато в чому він подібний до давньогрецького Зевса, індійського Індри, слов'янського Перуна. Його зображення носили як амулет. Більшість богів покровительствували землеробству. Богинею родючості, рослинності вважалася Нертус. Богам присвячувалися тварини: Водану — змія і вовк, Донару — ведмідь і козел, що засвідчує наявність у віруваннях давніх германців елементів тотемізму.

З часом, під впливом історичних процесів, боги набували нових особливостей. Військовими функціями були наділені Водан і Тар. Відомий був і бог війни Ціу (у скандинавській міфології — Тир). Згідно з міфологією германці походять від землеродного бога Тіусто. Формування загальногерманського сонму богів було, як і в інших народів, відображенням, а інколи й засобом міжплемінного об'єднання.

Давньогерманські космогонічні міфи містять інформацію про походження богів. В одній з пісень Едди йдеться про те, що спершу народився велетень Бельбермир, чиїм батьком був Фрутгельмир, а дідом Аиргельмир, який постав із падаючих крапель «Великої хвилі». Не маючи дружини, Аиргельмир став батьком: його діти з'явилися з його пахвини. Так була вирішена проблема народження богів: усі боги і велетні походять від єдиного предка.

Давньогерманських богів, згідно з міфологією, очікував і природний кінець. Від старості їх рятувало вживання чудодійних яблук, які постачала покровителька родючості богиня Ідун. Але це не рятувало богів від неминучої космічної катастрофи, в якій на них чекала смерть. Після загибелі світу настане його відродження та оновлення — бог родючості Бальдр повернеться з царства мертвих, нове покоління богів і людей житиме в достатку та спокої. В цій есхатологічній картині простежуються вплив міфологічних уявлень про вмираюче та воскресаюче божество родючості, ідея боротьби світлих і темних сил.

Основним джерелом давньогерманської міфології є Едда — книга міфів та легенд. Едда — назва двох пам'яток літератури у народів Ісландії, Данії, Норвегії, Швеції. Старша Едда — збірка міфологічних і героїчних пісень VII—XIII ст. Молодша Едда — своєрідний підручник теорії поезії давньоісландських поетів-співців скальдів. Впорядковані вони 1222—1223 рр. ісландським істориком Сноррі Стурлусоном.

Згідно з міфами до богів існували надприродні істоти — гігантські велетні; боги вбили одного з них (Іміра), а з його тіла створили землю і небо. Згодом вони створили людей з дерев: чоловіка — з ясеня, жінку — з вільхи. Боги (аси) поселилися в небесному житлі Асгарді (аналог давньогрецького Олімпу), де насолоджувалися бенкетами та іграми. В міфах ідеться про тривалу боротьбу асів з велетнями, які напали на них, а також із богами іншого походження — ванами. Одні дослідники стверджують, що вани — південногерманські племена, інші — племена шведів, фіннів і навіть слов'ян.

У скандинавській міфології діють й інші дві сили, породжені давніми велетнями: з одного боку — вовк-чудовисько Фенрір, повелитель вогняного світу Суртр, похмура богиня смерті Хель, страшний пес, який стереже вхід у її підземне царство, Гармр, велетенський дракон Фафнір, чорні карлики Альфи, народжені від черв'яків, які руйнували тіло убитого Іміра. З іншого — боги та герої, які ведуть безперервну боротьбу із злими силами. Серед героїв особливо відзначається Сігурд (Зігфрід), багатьма своїми рисами подібний до Геракла.

Серед інших міфологічних персонажів — богині долі (сестри Урд — минуле, Верданді — сучасне, Скулд — майбутнє); восьминогий кінь Одина — Слейпнір, а також священні атрибути богів та героїв — предмети, що мають імена: молот Тора — Мьольнір, меч Сігурда — Грам.

Едда подає загальний образ скандинавського Олімпу, населеного богами та богинями. Вони б'ються з велетнями, лаються між собою, порушують обіцянки, обманюють. Відрізняються один від одного зовнішнім виглядом і характерами. Вони — персонажі драми, яка починається зі створення світу, народженого в тумані з льоду і вогню, що безперервно рухається до катаклізму, хаосу, в якому загинуть і боги, і люди.

Ідея Всесвіту в міфології германських народів втілена в дереві фантастичних розмірів і незвичайних властивостей. Цим деревом є священний ясен Іггдрасіль. Під його

віттям розташований весь світ, його вершина підтримує світ, а заглиблене в землю коріння сягає підземного царства.

Три корені Іггдрасіля, згідно зі Старшою Еддою, простягаються до царства мертвих (велетнів і людей), або, згідно з Молодшою Еддою, — до богів, велетнів і до країни мороку. Біля Іггдрасіля — головне святилище, де боги вершать свій суд. Під корінням — джерела Урда, Міміра, Хвейгельміра. Біля Урди живуть норни, які визначають долі людей, зрошують джерельною вологою дерево. Медвяне джерело Міміра теж годує дерево: Іггдрасіль вкритий медвяною вологою, а коза Хедрун, що їсть його листя, годує медвяним молоком воїнів (ейнхеріїв), які загинули в бою. Вічнозелене дерево життя Іггдрасіль насичене живильним медом, тому його називають ще медовим деревом, яке годує Всесвіт.

Іггдрасіль з'єднує небо, де знаходиться місто Асгард, землю з містом Мітгард і підземний світ. Події, що відбуваються в Асгарді та Мітгарді, є втіленням поглядів на стосунки богів і людей. У давньогерманських мовах ставлення людини до богів означало не «вірити», а приносити первісну криваву жертву. Вона повинна була додавати сил божеству.

Ставлення людини до божества ґрунтувалося на принципі «даємо, щоб повернули». Вважалося, що боги мали користь із людських жертвоприношень, коли душі цих жертв були в їх розпорядженні. Саме вони зміцнювали богів (йшлося про військову міць).

Германські вожді та князі мали не тільки загони дружинників — вільних людей, а й формування невільників із колишніх військовополонених. Ймовірно, що саме їх використовували для людських жертвоприношень божеству, чию милість намагалися заслужити. Такі жертвоприношення найчастіше присвячували Водану.

У германській міфології існують казкові істоти, які не належать ні до божественних асів чи ванів, ні до людського племені. Вони породжені уявленням, що все в природі має свого духа-покровителя. Так постав казковий світ ельфів, русалок, лісовиків, велетнів, тролів, кобольдів та ін.

Улюблене місце ельфів (малих духів) — луки й діброви, галяви та місця біля джерел. Ці гарні, світлі, добрі творіння живуть спільнотою, якою керує властитель. Вони захоплюються азартними іграми й танцями, вночі розважаються на лісових галявах до світанку. Простий смертний, зачарований їх красою, приєднується до хороводу і зникає назавжди. Тому германці побоювалися їх, хоча ельфи й належали до добрих духів.

До цієї категорії відносили й карликів (гномів), що населяли підземний світ: гроти, печери, гірські ущелини. Їх уявляли міцної статури, з гострим розумом, заповзятливими, доброзичливими до тих, хто ставиться добре до них, і мстивими до тих, хто намагався принизити. Боги навчили гномів ковальського та ювелірного мистецтва, в чому їм не було рівних. Саме вони витворили скарби, якими вихвалялися боги: молот Тора, спис Одина, намисто Фреї, візок Фрейра. Допомагали гноми й людям.

Світ велетнів населяли могутні за розмірами та фізичною силою, але убогі розумом і слабкодухі істоти. Виникли вони раніше від богів та людей, зберегли суворість і грубість первісного світу — льоду і мороку (у Скандинавії їх називали тролями, звідти це ім'я перейшло в інші мови). Тролі — втілення безтямних і могутніх стихій природи (землетрусів, вулканів, сильних вітрів, жорстоких морозів). Вони ненавидять богів, що витіснили їх у Йотунхейм — країну в кінці світу, далеку від Асгарда, домагаються реваншу, і тому боги час від часу вдаються до приборкування їх.

Важливу роль у давніх германців відведено жертвоприношенням і ворожбі. Жертвоприношення були особливо жорстокими. Здебільшого жертвували військовополоненими. У міжусобних війнах ворогуючі племена іноді заздалегідь прирікали одне одного на жертву божествам, і тоді переможена сторона підлягала цілковитому знищенню. Святилищ та храмових споруд германці не мали — місцем культу були священні діброви, де знаходилися жертовники. Не було зображень богів, окрім грубих обрубків дерева, що служили ідолами. Обходилися вони і без служителів культу.

Зіткнення з римлянами прискорило процес розпаду общинно-родового укладу германців. Вже через 150 років після Цезаря германські жерці були особливо впливовими. Вони мали вищий авторитет, ніж вожді племен, воєначальники. В їхніх руках був суд, де вони виступали від імені богів, могли засудити до страти, інших покарань. Жерці розпоряджалися і всіма справами культу богів, жертвоприношеннями, ворожбами, керували племінними зібраннями.

Помітну роль у громадському та релігійному житті відігравали жінки. «Вони думають, — писав Таціт, — що в жінках є дещо священне й віщуюче, не відкидають зневажливо їх порад і не залишають без уваги їх віщування». Дуже вшановували деяких віщунь, які впливали на громадські справи. Найвідоміша серед них — Діва-провидиця Велнда з племені бруктерів, яка відігравала значну роль під час повстання Цивіліса 69—70 рр. Дещо раніше таке місце займала Альбруна, а згодом — Ганна, які уособлювали жіноче шаманство.

Своєрідним було в давньогерманському релігійному мисленні уявлення про долю, персоніфіковану в *норнах* — найнижчих жіночих божествах, які визначають долю людини при народженні. Частково з ними споріднені *валькирії*, які визначають долі воїнів у битвах. У Молодшій Едді згадано три норни — Урд (доля), Верданді (становлення) і Скулд (обов'язок), що живуть біля джерела Урн у коренях світового дерева Іггдрасіль, щоденно зволожуючи його з джерела. Норни під час народження героя прядуть нитку його долі, віщують славетне майбутнє. За основними функціями норни аналогічні мойрам з античної міфології, мають аналоги в міфології інших народів.

Своєрідність давньогерманського розуміння долі полягає в тому, що герой діє свідомо, знаючи про неминучу загибель (іде назустріч своїй долі). Для королів, вождів, хоробрих дружинників, чиї дії були взірцем, така поведінка вважалась обов'язковою. Щоб зберегти свій соціальний статус і престиж, вони повинні бути готовими до ризикованих вчинків. Підкорялися долі й боги.

Релігія давніх германців помітно вплинула на розвиток європейської культури. Багато мотивів давньогерманської міфології увійшло в літературу та мистецтво епохи романтизму. Творчість німецьких романтиків увібрала її ідеї, символіку. Сюжети й мотиви давньогерманської релігії простежуються у творчості видатного німецького композитора XIX ст. Р. Вагнера (опери «Лоенгрін», «Парсифаль», «Тристан та Ізольда», тетралогія «Кільце Нібелунгів», «Золото Рейна», «Валькирія», «Зігфрид» і «Загибель богів»).

Релігія давніх кельтів

Кельтами називають племена, що жили у другій половині I тис. до н.е. в басейнах річок Сена, Рейн, Луара, верхів'ї Дунаю. Пізніше вони заселяли більшу частину Північної та Західної Європи, Британські острови, території сучасних Іспанії, Франції, Британії, Північної Італії, Південної Німеччини, Чехії, часткою Румунії, Угорщини. В середині I тис. н.е. кельти були підкорені Римською імперією. Римляни називали їх галлами. Сліди кельтської культури були знайдені в Закарпатті.

Історія та цивілізація, духовна сфера, міфологія та релігія давніх кельтів мало досліджені. Відсутній опис пан-

теону кельтських богів, сакральних (священних, наділених божою благодаттю) обрядів. А наявні описи найдавніших вірувань, міфів і обрядів кельтів є більш-менш правдоподібною реконструкцією, ґрунтованою на свідченнях римських і грецьких хроніків, традиціях ірландської культури, археологічних матеріалах.

Наприкінці VI ст. до н.е., коли кельти з'явилися на європейській арені, процес формування їх релігії вже завершувався. Деякі її складові елементи, коріння яких сягає епохи неоліту, зберігалися дуже довго, їх сліди проглядалися навіть у середньовічному християнстві. Це — тотемізм, культ мертвих і предків, Великої Богині Матері-Землі, вогню, солярні (сонячні) культи.

Релігія давніх кельтів була політеїстичною. Більшість богів вважалися заступниками конкретних племен. Були й такі божества, що вважалися спільними для кельтських племен Галлії та Британії: Белінос (Беліс, Білий), Камулос (Кумалл), Огміос (Огміан, Отам), Есус (Есар) та ін. Це було наслідком розвинутих як на той час міжплемінних відносин. Назви та різні атрибути богів свідчать про їх тотемічне походження. Одні з них стосуються мисливського культу — галльські боги Моккус (вепр), Цернунн (бог з оленячими рогами), Оса Агайо (ведмідь). Часто елементом зображення різних божеств була рогата змія. В Ірландії, наприклад, поклонялися риб'ячому богові. Інші божества пов'язані з домашніми тваринами і, мабуть, вважалися заступниками скотарства: богиня Епона покровительствувала коням, Дамона — рогатій худобі, бог Таврос — бикам.

Значну роль у кельтському пантеоні відігравала богиня Епона, яку зображали верхи на коні. Її ототожнювали з богинею Рхіаннон (Великою Царицею, Великою Матір'ю), пов'язаною з малоазіатською Кібелою — джерелом життя на землі, прародителькою всього, що дарує блага, заступницею світу мертвих. Її культ зберігався до IX ст.

Інші божества пов'язані з явищами природи: Левцитіос — бог блискавки; Тараніс — громовик (його римляни ототожнювали з Юпітером); Есус — бог лісової рослинності. Багато було божеств рік і джерел. Мали свого покровителя мудрість і красномовство — бога Огніса, перед тим, очевидно, заступника хлібного поля. Античні письменники уподібнювали його Гераклу.

Войовничий побут кельтських племен породив божества війни або наділяв мілітарними рисами давніх богів. Кельти вірили і в духів, фей, ельфів, чудовиськ, обожнювали дерева, джерела, камені.

Обряди ініціації (посвячення) мали пройти всі юнаки, які збиралися стати воїнами. Важливу роль при цьому відігравали «очищення від гріхів» і купання, які означали «воскресіння для нового життя». Це підтверджують описані в середньовічних поемах сцени ритуального омивання. Купання було нерозривно пов'язане з «випробуванням вогнем». На одній із зовнішніх стінок казана з Гундеструна (II ст. до н.е.) зображено сцену купання в казані, до якого шеренгою прямують під звуки труб озброєні списами та щитами юнаки. Над ними на конях у шоломах і зі списами — щойно посвячені у воїни. Купання в казані було важливим елементом обряду посвячення. Воно відбувалося публічно для юнаків усіх кланів, що належали до племені. Проходили його тільки тоді, коли здобували перший трофей — голову ворога, що свідчило про готовність до військової справи. Трофеєм могла бути голова кельта з іншого (ворожого) клану. Під час ініціації здобуту голову ворога препарували, щоб помістити її в спеціальний ящик, установлений у будинку або святилищі.

Культ голови або черепа відігравав значну роль у кельтських віруваннях. «Спляча голова» або маска мертвого із заплющеними очима, напіввідкритими вустами і застиглою посмішкою поширена в кельтській іконографії. Такі маски виявлено на мечах і прикрасах. Із культом черепів у кельтів пов'язаний і обрядовий канібалізм (людожерство), який має певний зв'язок з ритуалом, присвяченим Великій Богині, про що свідчить інший мотив на казані з Гундеструна. Поруч із жіночим божеством там зображено лева, що пожирає людину. Лев і був атрибутом Великої Богині, Великої Матері. Не так давно у Франції знайдено труну, в якій були золота діадема, прикрашена лапами лева і фігурками коней, а також великий бронзовий казан з ручками прикрашеними фігурками левів. Ця труна (кінця IV або початку III ст. до н.е.), очевидно, містила останки жриці культу Великої Богині, а казан міг служити для обрядового купання. Він був важливим елементом обряду шлюбу кельтів (майбутні дружини присягали саме перед казаном). Оскільки він вважався атрибутом різних богів, перед ним приносили й інші присяги.

На честь богів, які персоніфікували сили природи, у певні пори року відбувалися пишні обряди. Найважливішим релігійним святом був Самаїн («кінець року»), який припадав на 31 грудня. В цей день гасили священний вогонь на вівтарях і запалювали новий, символізуючи настання нового року. Свято пов'язувало воєдино різні куль-

ти, літургійні дії та магічні обряди. Тоді здійснювали й криваві жертвоприношення, в тому числі й людські, щоб заручитися підтримкою богів у майбутніх ризикованих справах. Передбачало воно й оргіїстичні обряди, пов'язані з культом родючості. Під час Самаїна цар проходив через ритуал символічної смерті, щоб відродитися наступного дня, а його будинок підпалювали. Вважалося, що померлі, а також духи, демони повертаються у світ живих на цю ніч, а будь-який земний авторитет нічого тоді не означав.

Середину зимового сезону відкривало свято Імболк, яке відзначали напередодні 1 лютого. Воно пов'язане з початком доїння овець, обрядом очищення за допомогою вогню і води. До великих свят відносили й відкриття літнього сезону напередодні 1 травня — Белтаїн, яке пізніше ототожнювали із сонячним богом Аполлоном у греко-римській міфології. Цього дня також гасили старі й розпалювали нові вогнища, в які друїди (жерці) кидали поліна дев'яти видів дерев. Істотну роль відігравав при цьому вогонь, який символізував літнє сонце.

Наприкінці літнього сезону (напередодні 1 серпня) святкували день бога Лугу. Це свято відбувалося в Ірландії і мало безліч міфічних аспектів, значення яких недостатньо з'ясовані. Його називали також Брон Трогаїн («гнів Трогаїна»).

Усі ці свята певною мірою були пов'язані з культом предків; їх здійснювали на кладовищах племен, на курганах, біля каменів, які вважали пристановищем душ мертвих героїв. Культ предків, особливо видатних (царів, вождів), зберігся до епохи християнства.

Під час щорічних релігійних свят відбувалися також поховання, що символізували завершення життєвого циклу. Перше поховання здійснювали відразу після смерті, воно було тимчасовим, оскільки вважалося, що душа ще не відділилася від тіла й оселилася на території племені, очікуючи наступного поховання — колективного для всіх померлих членів клану, племені. Після другого поховання душа розпочинала свою подорож у країну Діє, яку в ранньосередньовічних джерелах називали Маг Мелл — «країна молодості й насолод», або Аваллон. Кельти вірили в безсмертя душі та реінкарнацію (переселення душ).

Герої, царі, загиблі в битвах, тобто увічнені в народній пам'яті, належали до обраних. Їх після смерті чекали всі насолоди земного буття, а їхні могили наповнювали всім необхідним для посмертного життя і позначали земляними горбами або каменями, вони були центральним місцем усіх племінних свят. Прості смертні в країні Маг Мелл були натовпом. Кельти вважали священною владу правителя, бо вона походить і чиниться з волі богів. Вибори короля обставлялися з особливою пишнотою. Обов'язковими при цьому були принесення в жертву коня і свято бика. Цікавим був ритуал вибору кандидатури майбутнього короля: на неї вказувала людина, яка, з'ївши м'яса і крові ритуального бика, побачила її уві сні. Народ вважав, що від короля залежить його доля, тому деякі види діяльності (розводити свиней, орати землю, брати участь у битвах) йому заборонялися.

Після римського завоювання кельтських районів Іспанії та Північної Італії, Галлії кельтські вірування, обряди та міфи були піддані значному впливу релігійного комплексу Римської імперії. Менше це торкнулося придунайських провінцій і Британії, майже не торкнулося Шотландії та Ірландії (з II ст. вона була опорою давньокельтських вірувань і обрядів).

Романізація кельтських культів спричинена не лише впливом релігії Римської імперії, а й проникненням містичних вірувань Ближнього Сходу в Рим і швидким їх поширенням у римських провінціях. Симбіоз римських і кельтських божеств утворився без особливого опору. Самі римляни знаходили в богах кельтів багато рис і атрибутів, властивих богам римського пантеону, і вже Цезар у своєму описі війни з галлами називає їх божества римськими іменами. У цьому простежувалася закономірність, згідно з якою політеїстичні релігії легко сприймають чужих богів. Тим більше, що спільні індоєвропейські засади, особливо італо-кельтська спорідненість, зумовили подібність божеств цього пантеону.

Але римляни нещадно знищували кельтських жерців (друїдів) як охоронців народних традицій та організаторів можливих бунтів. Як і в інших народів, кельтські жерці мали неабиякий авторитет і владні можливості, а їх суд — мав незаперечне визнання. Тих, що не підкорялися йому, відлучали від участі у жертвоприношеннях, а це було найтяжчою карою. Друїди складали гороскопи, беручи за основу залежність долі людини від рослин. Їх вважали знавцями небесних світил, таємниць природи і Всесвіту.

Своїм авторитетом вони певною мірою затінювали державну владу. Тому в Галлії та інших місцях проживання кельтів культ римського імператора оберігали більш рев-

но, ніж у столиці метрополії: він символізував зв'язок провінцій з Римом.

Кельтські божества сповнені протиріч, вони не мали, як римські, однозначно окреслених характеристик і сфер свого відання: були одночасно божествами життя і смерті, фізичної сили і поетичного красномовства тощо. Особливою популярністю в Галлії користувався Меркурій, але його неможливо ототожнити з якимось одним кельтським богом. Галло-римським Юпітером став бог Тараніс; численними були в сакральному мистецтві зображення бога війни Марса, хоч невідомо, яке кельтське божество в ньому втілено. Найпопулярнішою серед кельтів римською богинею була Діана (Діана-Місяць). Поклонялися кельти і Мінерві — покровительниці рукоділля і мистецтва.

Кельтські вірування ввібрали в себе і близькосхідні культи, особливо культ єгипетської Ісіди і малоазійської Кібели з їх містеріями. Більшість із них стосувалися природи, вмирання і відродження її сил, смерті, радості народження, надії воскресіння. Ці містерії були близькими друїдам, узгоджувалися з давньокельтською літургією. Після їх витіснення з духовного життя Галлії у друїдів не залишилося сил, які зберігали б високий моральний рівень народу, спонукали дотримуватися доброчесності та закликали до мужності.

Кельти мали свої священні місця, культові центри, а пізніше й святині. Як і всі індоєвропейські народи, вони «добрим» вважали правий бік, «злим» — лівий. Цієї схеми дотримувалися при організації сакрального простору і під час культових обрядів та містичних дій. Величезного значення надавали вони певним територіальним центрам, особливо території племені. За їх уявленнями, він був не тільки центральним пунктом їхніх земель, а й центром світу або навіть Всесвіту. У зв'язку з цим кельтський світ мав багато таких центрів.

Справжнім священним місцем був неметон («священний гай, ліс, діброва»). Тут відбувалися обряди жертвоприношення, серед яких значна роль відводилася людським жертвам. Вважалося, що за життя потрібно було принести людську жертву. Об'єктами їх були особи, що вчинили якийсь злочин, хоч це не було основною умовою. Поширеними були і колективні жертвоприношення людей. Важливими культовими місцями були цвинтарі й могили, особливо ті, де були поховані герої, вожді, царі. Цвинтар розташовували в центрі території племені, а культ мертвих був суттєвим елементом релігійних сезонних свят. Згодом під впливом римських культів місце і форми культових споруд змінилися. З'явилися святилища, які вважали пристановищем бога.

Віра кельтів у потойбічне життя містить і суперечності: віра у реінкарнацію душ і одночасно в безсмертя душі. Цезар писав, що, відповідно до вчення друїдів, «душа не вмирає, а вселяється в інші тіла». Дещо інакше про це писав Лукіан: «...той самий дух управляє нашими органами в іншому світі; смерть є тільки засобом вічного життя». У цьому віруванні він убачав головне джерело відваги галльських воїнів. Вважалось, що глибока віра в безсмертя душі, пов'язана з визнанням вічного щасливого буття в потойбічних світах, сприяла відвазі й презирству до смерті. В одній із кельтських легенд йдеться про міфічну істоту Туане, яка перші триста років жила як людина; наступні триста — як лісовий бик; двісті — як дикий козел; триста — як птах, ще сто — як лосось. Ось тоді, спійманого рибалкою, його з'їла цариця. Відродився він як їх син під своїм колишнім ім'ям. Цикл реінкарнації замкнувся. У цій легенді зазначається, що не тільки живі істоти можуть служити метою для перевтілення: «Я — вітер над морем, хвиля в океані, шум моря, сильний бик семи битв, яструб на скелі, крапля роси, найпрекрасніший з кольорів, повний відваги дикун, морський лосось...»

Переконання про переміщення душ і нескінченне перевтілення в кельтському мисленні не суперечить віруванням про існування потойбічних світів. Рай, за кельтською міфологією, — не на небі, не в підземеллі, він — міфічний острів у західному океані. А намагання дістатися туди підштовхує людей до походів і подорожей. Одна з легенд цього циклу — поема про Брана, спокушеного прекрасною чарівницею на пошуки щасливого острова — «Землі жінок». У своїй пісні чарівниця описує Бранові неземні дива цього острова, який тримається в морі на чотирьох золотих колонах. На вистеленій сріблом рівнині острова не припиняються змагання колісниць, ігри, лунає чарівна музика, все навколо міниться різноманітними барвами. На омитому хвилями березі мерехтять кристали, немає тут ні хвороб, ні смертей, ні смутку, ні зла. Це — справжній рай. Бран з двадцятьма сімома товаришами знайшов це місце, пробув там рік і повернувся назад. Однак його не визнали в рідних місцях, тільки хтось пригадав, що його ім'я згадується в легендах. Зійшовши з човна на берег, один із членів команди відразу обернувся на порох, неначе багато

віків пролежав у труні. Бран розповів людям про свою подорож і попрямував на захід; про його подальшу долю нічого не відомо. Цей мотив не змогло викоренити навіть християнство, яке має свій цикл легенд про морські подорожі св. Брендана.

Давня кельтська культура (міфологія, епос, лицарський роман) з її віруваннями та міфами відчутно вплинула на європейську цивілізацію. Цьому сприяв інтерес до неї при дворах середньовічної Європи. Це — знаменитий епос про короля Артура, повість Кретьєна де Труа, у якій викладено кельтський міф про Персіваля і священну смарагдову чашу Грааля, в яку стекла кров розіп'ятого Христа. Кельтські міфи та легенди сповнені не тільки релігійної містики, в них — і мотиви любові, подружньої вірності. Один з їх сюжетів покладено в основу роману про Тристана та Ізольду. Кельтські мотиви помітні в трагедіях В. Шекспіра «Король Лір», П. Кальдерона «Чистилище святого Патріка», у філософській казці-епопеї Дж. Толкіна «Володар кілець» та ін.

Релігія давніх слов'ян

Зацікавлення релігією слов'янських народів пробудилося наприкінці XVIII ст. Але до того часу вони вже давно християнізувалися і встигли відчутно призабути свої давні вірування, а в деяких із них лише частково збереглися окремі звичаї та обряди. Тому в дослідженнях ранньослов'янської релігії, що розгорнулися наприкінці XVIII — на початку XIX ст., більше було романтичної фантазії, ніж історичних фактів. Та через кілька десятиліть вони вже ґрунтувалися на культі природи, тотемізмі, анімізмі, магії.

Давньослов'янський пантеон утворювали боги вищого і нижчого рівнів, які різнилися між собою за місцем серед інших божеств, функціями. Неоднаковим було і ставлення до них. Богам вищого рівня приписувались більш узагальнені функції. До них належали бог неба, вогню Сварог, бог сонця Дажбог (Даждьбог), бог родючості Ярило, бог грози Перун, бог багатства Велес.

Слов'яни поклонялися земному і небесному Вогню, вшановували Сонце (небесний вогонь у вигляді сонячного диска, що палає), божество вогню називали Сварогом, а сонце — Сварожичем, якого вважали сином Сварога. Західні та східні слов'яни поклонялися Сварожичу як божественному ковалю. Сварог і Сварожич посідають в пантеоні ранньосередньовічних слов'ян головні місця.

Дослідження давньослов'янського пантеону переконують в існуванні Фракійської Русі. Відомий буддолог В. Щербаков пише: «Всі боги східних слов'ян (Київської Русі) — це боги трояно-фракійців; фракійський Перкон — це Перун, Стрибог — це бог Сатре фракійського племені сатрів; Дажбог — це малоазійські Тади, Даж, Тадаена; Купала — фригійська Кібела і т. д.».

Богам нижчого рівня відводилися конкретні функції, пов'язані з господарськими циклами, сезонними обрядами або тим, що уособлювало цілісність конкретних соціальних утворень. Наприклад, Род уособлював єдність потомків конкретного роду, Щур (Цур) вважався покровителем роду, що оберігав людей від злих сил.

Важливу роль у розумінні слов'янами світобудови відігравало світове дерево. Воно служило вихідним пунктом, від якого їх свідомість моделювала вертикальну: три царства (небо, земля, підземелля); горизонтальну (північ, захід, південь, схід) структури світу, життя і смерть (зелене, квітуче і сухе дерево).

Ще вони тлумачили світ через систему протилежних категорій: доля — недоля, щастя — нещастя, життя — смерть, парне — непарне, справа — зліва, чоловіче — жіноче начала, верх — низ, суша — море, вогонь — вода, близько — далеко та ін.

Обожнювали вони й такі абстрактні поняття, як Правда, Кривда, Доля, Лихо, Смерть, або навіть спеціалізовані функції — суд.

Тривале панування у слов'ян родинно-патріархального ладу зумовило збереження родинно-родового культу шанування пращурів, тісно пов'язаного з погребальним культом. На всій території розселення слов'ян збереглися могильники і кургани із захороненнями, вивчення яких дало підстави для тверджень, що тодішні поховальні обряди були складними і різноманітними. До них належали кремація (у східних і частково у західних слов'ян), повсюдне поховання, а також поховання або спалювання в човні (пережиток водяного поховання). Над могилою насипали курган, поряд з покійником клали речі, які мали прислужитися йому в потойбічному світі. Під час поховання вельможі разом з ним клали коня, слуг, навіть дружину.

Поховальний обряд був пов'язаний з уявленнями про потойбічне життя. З дохристиянських часів походить загальнослов'янське слово «рай», яке означало прекрасний,

не всім доступний сад.) Дохристиянського походження й слово «пекло» («жар», «вогонь») — підземний світ, де горіли душі недобрих людей.) Згодом християнське вчення про потойбічне життя відтіснило це уявлення. Однак вірування щодо померлих та живих трималися довго і були відмінними від християнських: розрізняли померлих природною («чисті» небіжчики) і неприродною («нечисті» небіжчики) смертю. Перших називали «батьками», їх шанували, а других — мерцями.

Шанування «батьків» — родовий культ пращурів. Частково він зберігся до наших днів: українські поминки, білоруські дзяди, сербські й болгарські задушниці, коли поминають померлих на кладовищах. Ще одним свідченням культу пращурів є фантастичний образ Чура (або Щура). Вигуки «Чур!», «Чур мене!», «Чур, це моє!» означали, мабуть, заклинання, прикликання Чура на допомогу. Можливо, зображення Чура робили з дерева, на що натякає російське слово «чурка» — обрубок дерева. Пережитком давнього родинно-родового культу пращурів є і віра в домовика, збережена донині там, де патріархально-родинний уклад тримався довше.

Зовсім іншим було ставлення до «нечистих» небіжчиків, які не мали жодного відношення ані до сімейного, ані до родового культу. «Нечистих» боялися, і це побоювання було породжене або страхом перед ними, або незвичайністю обставин, що спричинили їхню смерть. Боялися не душі чи духу, а самого небіжчика, вірячи в його надзвичайну здатність діяти після смерті. Про це свідчать збережені донедавна забобонні прийоми знешкодження «небезпечного мерця»: щоб не дати йому встати з могили і шкодити живим: тіло пробивали осиковим колом, вбивали зуб від борони позаду вух.

«Нечистим» покійникам приписували і недобрий вплив на погоду (стверджувалося, що вони можуть накликати посуху). Щоб відвернути нещастя, труп самогубця або іншого мерця викопували з могили і кидали в багно або заливали могилу водою. Таких покійників називали упирями, у сербів — вампірами, у північноросійських народів — єретиками. Мабуть, давнє слово «навьє» («навій») означало таких нечистих і небезпечних мерців. У Київському літописі (1092) є оповідання про те, як Полоцький мор (епідемію) переляканий народ пояснював тим, що «се навье (мерці) б'ють полочан». У церковному повчанні «Слово Іоанна Златоуста» йдеться і про такі обряди на честь цих мерців: «Навем мовь творять і попіл посредє сиплють». У болгар і тепер

слово «навьє» означає душі нехрещених людей. Звідси, мабуть, й українські нявки, мавки. Проти вампірів, упирів здавна існують замовляння й чари.

Переважання хліборобської праці в давніх слов'ян було головною передумовою вшанування культу природи. Певне відношення до хліборобства мали сонячні божества Сварог, Дажбог. Мабуть, існував і культ богині землі, хоч прямих свідчень на користь цього припущення немає. З хліборобством був пов'язаний і бог грози Перун. Покровителем скотарства був Велес (Волос, одночасно бог підземного світу), його ім'ям присягали. Велеса вважали й богом багатства і торгівлі. Тому його статуї було встановлено на торгових майданах Києва, Великого Новгорода, Ростова, Казані.

Усі слов'янські народи вірували в духів природи. Духи як уособлення лісу відомі переважно у лісовій смузі (український «лісовик», білоруський «лещук», «пущевик», польський «дух лісний», «боровой»). У них втілене вороже ставлення слов'янина-землероба до дрімучого лісу, в якого необхідно було відвойовувати землю для ріллі й у якому людині загрожувала небезпека заблукати, загинути від диких звірів. Дух водної стихії (український «водяник», російський «водяний», польський «водник» тощо) викликав значно більший страх, ніж порівняно доброзичливий жартівник «леший», бо втонути в чорториї, озері страшніше за небезпеку заблукати в лісі. Характерний образ польового духу (російська «полудниця», лужицька «природниця», чеська «поледниця» та ін.) — жінка в білому, яка начебто стежить за працюючим у полі. Якщо хтось працює опівдні в спеку, а звичай вимагає робити перерву в роботі, полудниця карає порушника, звертаючи йому голову набік. Образ полудниці — уособлення небезпеки сонячного удару. В гірських місцевостях Польщі, Чехії та Словаччини побутують вірування в духів гір, які охороняють скарби або опікуються гірниками.

Більш складний образ — «віли», особливо поширений у сербських, рідше в чеських, російських джерелах. Одні дослідники вважають його загальнослов'янським, інші — лише південнослов'янським. Віли — лісові, польові, гірські, водяні або повітряні діви, які можуть дружньо чи вороже ставитися до людини залежно від її поведінки. Вони фігурують і в південнослов'янських еротичних піснях. У цьому образі переплелися й уособлення природних стихій, і уявлення про душі померлих та сили родючості.

Значно більше відомостей про русалок. Цей образ виник внаслідок взаємовпливу античної та ранньохристи-

янської обрядовості. Русалка — дівчина, яка живе у воді, лісі або в полі, зваблює людей і топить. Очевидно, образ русалки витіснив слов'янських берегинь, водяниць та інших жіночих водяних духів.

У найдавніші часи відома була лікувальна магія. В церковних повчаннях згадують лікувально-магічні обряди та пов'язані з ними анімістичні образи: «...Немічь волшбами лікують, і ноузит (амулети) і чаракі, бісом треби приносять і біса, глаголемого трясовицю, творять, отгоняще...». Застосування знахарських методів лікування збереглося у слов'янських народів до новітнього часу.

Широко практикували слов'яни й охоронну магію. Вони використовували різноманітні амулети, наприклад пробиті зуби ведмедя, писанки. Ворожили на різних знаках: кидали дерев'яні кубики з позначками, проводили коня між забитими в землю списами. Не обходилися при цьому без чаклунів, чарівників, віщунів, ведунів, знахарів, ворожбитів.

Нез'ясованим залишається питання про давньослов'янських служителів культу, виконавців релігійних обрядів. Ритуал сімейно-родового культу виконували, мабуть, глави сімей; громадський культ здійснювали волхви, які організовували обрядові дії, керували процесом язичницького богослужіння і вдавалися до ворожіння. Вони складали календарі, зберігали в пам'яті міфи. Волхви були наближеними до племінної знаті, можливо, навіть становили частину її. Волхви-хмаровідгонителі повинні були передбачати майбутнє і своїми магічними діями створювати необхідну людям погоду. Волхви-цілителі лікували людей засобами народної медицини; церковники визнавали результати їх старань, але вважали, що звертатися до них — гріх. Волхви-хранителі керували виготовленням амулетів-оберегів. Можливо, вони керували створенням складних і всеосяжних композицій на зразок знаменитого збручанського ідола. Крім волхвів-відунів, були й жінки-чаклунки, відьми (від «відати» — знати), чарівниці, «потвори», а також волхви-кощунники. Сказателів називали баянами, обаятелями, що пов'язане з дієсловом «баяти» — розповідати, співати, заклинати.

У релігійному комплексі давніх слов'ян існували священні та жертовні місця, а подекуди й святилища та храми із зображеннями богів: Арконське святилище на острові Рюгене, святилище в Ретрі, дохристиянське святилище в Києві (під Десятинною церквою). В цих місцях відбувалися культові дії, основою яких було принесення жертв, інколи й людських.

Під час утворення ранньофеодальних слов'янських держав шляхом поглинання різноманітних племен відбувалося і переростання племінних культів у державні. Офіційний культ почав концентрувати весь ансамбль племінних божеств.

У східних слов'ян спроба створення загальнодержавного пантеону і державного культу належить київському князеві Володимиру. Прийнявши християнство, він невдовзі змусив до цього весь народ, оскільки християнська релігія більше відповідала феодальним відносинам. Хоч і поволі, воно поширилося серед східних слов'ян. Західні слов'яни прийняли християнство в римо-католицькій формі.

Поширення християнства супроводжувалося його злиттям із давньою релігією. Про це дбало християнське духовенство, щоб зробити нову віру прийнятнішою для народу. Давні хліборобські та інші свята були пов'язані з днями церковного календаря. Язичницькі боги поступово злилися з християнськими святими, здебільшого втративши свої імена. Вони перенесли свої функції й атрибути на цих святих. Так, Перуна продовжували шанувати як божество грози під ім'ям Іллі Пророка, «бога скотарства» Велеса — під ім'ям святого Власія тощо.

Однак образи «нижчої міфології» виявилися тривкішими. Вони дійшли до наших днів, хоча й не завжди легко розрізнити, що в них справді від давнини, а що нашарувалося з плином часу.

Релігії доколумбової Америки

До іспанського завоювання в XVI ст. територію Центральної Америки заселяли племена індіанців різних мовних груп. В індіанців Мезоамерики (регіон Центральної Америки) — ацтеків, сапотеків, миштеків, майя — з перших століть н.е. існували ранньокласові державні утворення. Племена, що оселилися північніше, перебували на нижчому рівні соціально-економічного розвитку.

Ці народи не мали своєї писемності, тому головним джерелом відомостей про їх вірування є свідчення європейців, а також давні пам'ятки мистецтва. Попри певні відмінності міфологія цих народів становить певну цілісність. Ймовірно, що вже в епоху пізнього палеоліту, тут існували міфи про виникнення вогню, походження людей, тварин, пізніше про кайман — покровителя їжі, вологи, про добрих духів, світобудову.

Вірування давніх майя

Майя — це група індіанських народів, що проживають у Південній Мексиці, Гватемалі та сусідніх з ними областях західного Гондурасу, Сальвадора, Беліза. Їх цивілізація сформувалася на рубежі н.е. У XVIII—XIX ст. державні утворення майя занепали від внутрішніх криз та під тиском західних племен.

Основними джерелами вивчення релігії майя є численні ієрогліфічні тексти, зображення міфологічних персонажів і релігійних обрядів у монументальній скульптурі й пам'ятках живопису, тексти міфологічного і культового змісту, що збереглися в записах латиною.

Як і в усіх ранньокласових суспільствах, релігія давніх майя акумулювала в собі всі види духовної діяльності людства, в тому числі й мистецтво. Їх міфологія фіксує своєрідну картину світу, споріднену з баченням Всесвіту ацтеків й інших народів Мезоамерики.

Згідно з міфологією майя Всесвіт складався з тринадцяти небес і дев'яти підземних світів. Покровительствувала їм група богів. Відомо лише декілька їх імен: «Біла жінка» — богиня Місяця, бог Сонця, божество останніх днів року, бог кукурудзи, бог оленів, бог смерті та ін.

За уявленнями, у центрі Землі стоїть світове дерево, що пронизує всі пласти небес, а по чотирьох її кутах (сторонах світу) — ще чотири дерева з птахами на вершинах: червоне (схід), біле (північ), чорне (захід) і жовте (південь). Зі сторонами світу асоціювались Чаки (боги дощу), Павахтуни (боги вітру) і Бакаби (носії або підтримувачі неба). Вони різнилися кольором. Під землею — потойбічне царство. Душі воїнів, загиблих у боях або від жертовного ножа, жінки, що померли при пологах, оселилися на небі — в раю бога Сонця, а утопленики, померлі від хвороб, пов'язаних з водою, і вбиті блискавкою — в раю бога дощу.

Однак душі більшості людей, які вмирали звичайною смертю (вдома), потрапляли в підземний світ Миктлан («край мертвих», «край, де ми втрачаємо себе», «край безтілесних») — холодне і темне царство, де блукали до своєї остаточної загибелі. Під час довгої подорожі лабіринтами царства смерті душа людини зазнавала тяжких випробувань: перепливала сморідні ріки з крові та гною, пробиралась між горами, що зіштовхувалися одна з одною, перетинала високі плоскогір'я з холодними вітрами. Після чотирирічних поневірянь вона потрапляла до найнижчого ярусу — пекла, де владарювала пара страшних богів Миктлантекутлі — повелитель країни мертвих і його дружина, яких зображали у вигляді скелетів. Сиділи вони в палаці з людських кісток. Усі інші божества цього царства були підпорядковані їм.

Вхід у підземне царство був у багатій на печери області Альта Верапас (Гватемала). Але у його темних глибинах остаточна доля людини залежала від її соціального стану за життя. Майя уявляли світ смерті населеним величезною кількістю страшенних істот. Малюнки і написи на керамічних виробах зображають смерть правителя, подорож його душі лабіринтами світу смерті та «воскресіння». «Воскреслі» царі ставали небесними богами, а прості землероби, общинники навік залишалися в пеклі. Цьому уявленню відповідав і ритуал поховання правителів, що відрізнявся особливою пишнотою.

Культи і ритуали давніх майя були складними та витонченими. Їх мета — умилостивлення божеств і отримання від них різноманітних благ. До цих культів належали куріння ароматичних смол, молитви, танці та співи, пости і жертвоприношення. В жертву приносили ягуарів, черепах, індиків, кабанів, квіти, плоди, тканини, вироби з глини, нефриту, кістки і раковини, пір'я цінних птахів тощо, вимазуючи їх синьою або блакитною фарбами.

Важливими були людські жертвоприношення, про що свідчать розкопки крипти (каплиця, тайник під храмом) Храму написів в Паленці, зображення в Дрезденському і Мадридському рукописах, фрески в Храмі ягуарів, Храмі воїнів (Чичен-іца) та ін. Людські жертвоприношення зумовлені уявленнями про те, що божество повинно постійно харчуватися людською кров'ю, інакше воно загине. Церемонію здійснював жрець-након. Йому допомагали чаки (четверо літніх людей) — щоразу нові, обрані для того, щоб тримати жертву за руки й ноги. Жертвами були діти, полонені та раби. Траплялися випадки самопринесень у жертву, найчастіше, щоб залишити по собі пам'ять. Жертва, піднявшись на піраміду, оголошувала причини свого вчинку і кидалася вниз. Жерці становили спеціальні корпорації, де панувала чітка ієрархія від верховного жерця до юнаків-прислужників. Посада верховного жерця передавалася у спадок.

Особливою шаною користувалися челани (пророки); інколи їх навіть носили на ношах — честь, яку виявляли тільки правителю. У книзі «Челам-Балам із Тисимина» описано процес їх пророкувань. Челан заходив до кімнати свого дому і, вводячи себе в екстаз, лягав на підлозі. Ва-

жалося, що його Дух-покровитель у цей час спускався на дах будинку і розмовляв з ним. Інші жерці, які збирались у сусідньому приміщенні, слухали ці одкровення з опущеними головами. Серед жерців панувала сувора дисципліна: пости, стримання, різноманітні самознущання.

Вірування ацтеків

Ацтеки — індіанський народ, що населяє Мексику. Давня його самоназва — «мисливці на оленів».

Протягом майже двох тисячоліть (до іспанського завоювання) долина Мехіко була заселена племенами — носіями культури нагуа. Воюючи між собою, вони почергово домінували на цій території. Кожен переможець переймав від переможеного народу мову, релігію, науки, мистецтво, літературу, ремесла і звичаї. Тому їх космогонія (уявлення про будову Всесвіту) і теогонія (сукупність міфів про походження та родовід богів) знайшли відображення в ацтекській версії. «Ацтекський календар» містить легенду про два Сонця або чотири катастрофи, про народження п'ятого Сонця, за якого живуть люди.

Вершину давньомексиканського пантеону посідала пара прабатьків — джерело всього існуючого, уособлення жіночого й чоловічого начал. Від центру відходили відповідно до сторін світу чотири сутності, наділені своїм кольором. На сході був червоний володар, на півночі — чорний, на півдні — блакитний, на заході — білий. У центрі знаходився бог Вогню, або божество року.

Існували дві ідеї божества, зумовлені двома релігійними традиціями: а) тольтекською, пов'язаною з давнім минулим мексиканських культур; б) ацтекською, що не зберігала духу племінної ментальності.

Наприклад, у тольтекській традиції особливо шанували Білого володаря — бога мистецтв і ремесел. Його вважали і символом мудрості, духовним пастором і моральним вождем, противником кривавого культу, що вимагав людських жертв.

Племінний бог ацтеків — бог Сонця і війни Уцицилопочтлі. Вважалося, що його, як й інших богів, що беруть участь у вічній грі сил світла й тьми, ночі та дня, півдня і півночі, підтримують порядок у Всесвіті, потрібно було годувати гарячою кров'ю живих людей. Тому метою війн було принесення в жертву полонених воїнів інших племен. Бувало, не щадили і своїх дітей. Під час завоювання

конкістадорами (іспанські завойовники) імперії ацтеків у всіх містах було виявлено павільйони з десятками тисяч людських черепів.

Ці дві ідеї немов протистояли одна одній: страшна ідея, що потребувала кривавих жертв, та ідея, втілена в ритуалах і актах віри, що символізувала існування трансцендентного (що знаходиться поза світом) бога. Це зумовило появу в ацтекській Мексиці жерців-мудреців, які намагалися послабити релігійний фанатизм.

Особливим було ставлення до ритуальної смерті. Стверджувалося, що полеглі в бою ацтекські воїни і принесені в жертву полонені потрапляли в особливий рай (небо Столиці). Тут душі воїнів і жертв, які загинули, щоб напоїти бога Сонця власною кров'ю, одержували винагороду — участь у почті Сонця, що здійснює свою ходу небом. Після кількох років такого служіння душі поверталися на землю, втілені в колібрі (емблема бога Сонця і війни) або в різнобарвних метеликів. Душі людей, померлих неприродною смертю (утопленики, вражені блискавкою, епідемією), потрапляли в Тлалокан (рай бога Тлалока), який відав дощами, і там серед буйної рослинності саду безтурботно проводили час. Перспектива такого потойбічного існування мала бути дуже привабливою для землеробів Мексиканського плоскогір'я, що знемагало від посух. Душі мертвих немовлят потрапляли на небо, де росло «молочне дерево», з якого вони харчувалися довічно.

Інакше змальовувалася доля в потойбічному світі людей, які не мали змоги потрапити до почту бога Сонця: якщо померлі нічим не відзначилися за життя, їх душі відсилали в Миктлан, де вони розчинялися в небутті. Перед тим, як потрапити туди, вони повинні були подолати незвичайні перешкоди: продиратись крізь вузькі щілини між скелями, їм загрожували небезпечні змії, ящери та ін. Тому, споряджаючи у потойбічний світ, поруч з померлими клали різноманітні предмети, що мали допомогти дістатися до Миктлана. Забита з цією метою блідо-жовта собачка повинна була допомогти переправитися на інший берег підземної ріки, яка перегороджувала шлях у царство мертвих. Одяг, прикраси, цінні речі вважалися своєрідним дарунком володарям підземного світу Миктлантекутлі. Це свідчить, що ацтекська релігія з її уявленнями про існування людської душі після смерті, про потойбічне життя була релігією аристократичних верств імперії. Вона увібрала в себе концепцію ілюзорного світу («все є сон»), властиву давньомексиканській культурі.

Головним для ацтекських мудреців був пошук засобів, що допомогли б людині відчувати надійність свого становища у світі, в якому все нетривке. Вони запитували: «Чому творець життя нікого не робить безсмертним?», переймалися тим, що люди не вічні, живуть тільки мить. Замислюючись над мінливістю світу, мудреці розуміли життя як сон. Сягаючи витоків й основ людського буття, дошукуючись істини та можливості пізнання її в земних умовах, вони дійшли висновку, що мистецтво («квіти і пісні», його метафори і символи) відкриває можливість знайти цю істину. Адже мистецтво, що фіксує витворені уявою образи, непідвладне часові, воно реальніше, ніж мінлива свідомість людини, виникає завдяки натхненню. Можливо, джерелом творчого натхнення є бог: «З серця неба походять чудові квіти, чарівні пісні». Мистецтво наближає людину до найвищої суті, допомагає відчути зв'язок із Космосом, усвідомити реальність свого буття.

Митець долав довгий шлях ініціації, щоб, увібравши в себе традиції минулого, досягти найвищої посвяченості — Іолтеоль (буквально «серце, піднесене на божественні вершини»). Тоді він міг спілкуватися з Богом, відчути божественне натхнення, стати тим, хто надає речам божественних символів. Мистецтво вдосконалює сприймання й уяву людини, пов'язує ритм Всесвіту з її психічним життям.

Ацтекські мудреці вважали шлях «кольорів і пісні» синтезом релігії та мистецтва, бо мистецтво є диханням Всесвіту, спробою пережити трансцендентне. Оперування символами повинне пробудити уяву, яка має відчути невловиме. Мистецтво створювало «уявну реальність», що давала змогу людині хоча б на мить відчути безсмертя. «Квіти і пісні» були одним із засобів подолання страху перед смертю, надавали сенс людському існуванню.

Вірування інків

У цивілізації інків (Перу) панівною була геліоцентрична релігія, яка ґрунтувалася на служінні Інті — богу Сонця, чий культ наполегливо насаджувався державою. Божественного Інті зображали у вигляді золотого (золото — «метал, що належить сонцю») диска з яскравими променями, спрямованими в усі боки, на якому зображено обличчя чоловіка.

Інті, як й інші боги пантеону інків, вважався мешканцем неба. Його дружиною і водночас матір'ю інків була Кілья — богиня Місяця. В храмі інків — Кориканчі в

Куско — Місяцю було присвячено одну з каплиць. Усі стіни цього святилища були оздоблені срібними пластинами. Прикрашало каплицю і зображення Місяця у вигляді срібного диска із жіночим обличчям. Небесна мати інків (Кілья) водночас була і покровителькою всіх жінок.

Третій житель небозводу — бог Ільяпа, який уособлював грім і блискавку, що несли землеробу очікувану вологу. Тому Ільяпа, як колись мати-земля Пачамама, піклувався про родючість полів. Його уявляли ставним воїном, одягненим у золоту кольчугу, озброєним палицею.

Важливу роль для інків відігравав храм Кориканча, прикрашений золотим легендарним диском (образ Сонця), викраденим невігласом-конкістадором і програний ним у карти. Одразу за храмом був розташований знаменитий золотий сад інків. Кориканча є символом Сонця, уособленням релігії, в основі якої — служіння божеству Інті. Він символізував об'єднуючу роль «сонячної» віри та «сонячної» ідеології, які були опорою держави інків.

Кориканча був і резиденцією Верховного жерця «сонячної» релігії. Цей сан був довічним. Верховний жрець стежив за дотриманням сонячного культу, коронував нового правителя імперії, здійснював церемонію його одруження. Крім нього, було ще десять «атун вільяк» («єпископів»), які керували релігійним життям провінцій. До верхівки духовенства належали й духовні наставники (головні жерці провінційних храмів Сонця). На честь священного Інти їх обов'язково повинні були зводити в кожній провінції. Нижче духівництво відправляло обряди здебільшого народної, а інколи й офіційної релігії. Простолюдинів сповідали жерці. Еліта сповідалася перед Сонцем. Інколи після такої «сонячної» сповіді знатні вельможі вчиняли омовіння в гірських ріках, сподіваючись, що швидка течія забере із собою їхні провини. Існування гріха допускалося, але грішник повинен спокутувати його сповіддю.

Грішники, які вчинили тяжкі провини і втаїли їх на сповіді, після смерті потрапляли в підземелля (подібне до пекла), де страждали і гризли каміння. Тих, хто в земному житті не скоював гріхів, після смерті очікував рай, що знаходився поблизу Сонця, сповнений радощів і вічного спокою. Вельможі потрапляли туди автоматично. Рай був доступний усім, незалежно від соціального становища. Пекло призначалося тільки простолюдові.

Служителі культу, крім здійснення сповіді, брали участь в актах жертвопринесення (людські бували надто рідко) і поховальних ритуалах.

Існував обряд муміфікації тіла володаря після його смерті. Мистецтво муміфікації досягло високого рівня — тіла бальзамованих імператорів були на вигляд, як живі. Нутрощі захоронювали в храмі неподалік від столиці імперії. Коли помирав імператор або головний вельможа, найбільш віддані слуги й улюблені дружини ритуально накладали на себе руки або дозволяли поховати себе живцем.

Релігія Австралії та Океанії

Заселення Австралії та Океанії почалося 40 тис. років тому вихідцями з Південно-Східної Азії. Тривалий час найбільшим соціальним об'єднанням місцевого населення було плем'я. Тамтешні аборигени є представниками найбільш раннього з доступних безпосередньому спостереженню ступенів розвитку людства, майже цілком збереженого общинно-родового устрою. Тому їх релігія викликає неабияку зацікавленість дослідників, які вивчають походження релігії та її ранніх форм.

Вірування австралійських аборигенів

Корінне населення Австралії до європейської колонізації становили кочові племена, що поділялися на територіальні групи. Та релігійні вірування, обряди австралійців майже повсюдно зберегли свою однорідність з незначними місцевими відмінностями. Домінуючим у їх системі є тотемізм. Австралію вважають класичною країною тотемізму, де виділяють 5 типів тотемізму: клановий (групи людей, об'єднаних здебільшого родовою ознакою), тотемізм фратрії (роду, групи родів), статевий, подружній, індивідуальний.

Помітну роль у тотемних віруваннях австралійців відіграють міфи про подвиги тотемних пращурів. Ними вважалися фантастичні з невизначеними рисами істоти: міфи подають їх у вигляді тварин, людей з іменами тварин, що діють поодинці або групами — полюють, кочують, здійснюють обряди. Тотемні пращури зникають під землею, перетворюючись на скелю, дерево, камінь.

Тотемізм — найважливіша, але не єдина форма релігії австралійців. Тут були поширені чорна магія, чаклунство. Неабияку роль у їх психічному житті відігравала віра в магію. Вони вважали, що всі, за винятком малих дітей та літніх людей, помирають від чар. Тому використовували різні магічні способи для встановлення особи, яка насилає смерть на когось із членів клану. Після особливих ворожінь, мета яких — дізнатися, де, в якому племені живе особа, що зачарувала померлого, відряджали загін для помсти «винуватцю» (вбивали його чи когось із його родичів).

Іноді магічні обряди, щоб спричинити чиюсь смерть, виконували відкрито. Якщо хтось намагався помститися ворогові, звертався до чаклуна. Той з кістки померлого вирізав кундель (основний інструмент магічних обрядів), прикріплював до нього пучок волосся людини і за час танцю під барабан за допомогою відповідних заклинань надавав кунделеві смертоносної сили, кидаючи його потім у напрямку, де жила жертва. Про початок магічної церемонії повідомляли особу, приречену на смерть, а також усіх мешканців через посланців та сигналами диму. Сугестивна (навіювальна) дія цього обряду бувала настільки сильною, що людина, проти якої його здійснювали, нерідко ставала хворою, втрачала сили, а потім умирала.

В усіх австралійських племенах існували майже однакові обряди лікувальної магії, знахарства, які мали багато спільного з народною медициною. Знахарі використовували і різні чаклунські прийоми (висмоктування каменя з тіла хворого), намагаючись вплинути на його психіку, гіпнотизуючи поглядом, жестами. Якщо наставало одужання, це приписували магічній силі.

Використовували австралійці й елементи шаманства. Якщо знахар «лікував» магічними силами, то, вважалось, шаман діяв через духів. За віруваннями, духи посвячують шамана у його професію. Часто знахарі вчилися в інших знахарів, але той, хто хотів отримати посвячення від духів, мусив знайти печеру, де вони мешкали, лягти спати біля її входу, вірячи, що вночі до нього прийде дух і, пронизавши списом, зробить його шаманом. Знахарі та шамани намагалися накликати дощ (метеорологічна магія). Але в умовах мисливського господарства метеорологічна магія не могла посісти важливого місця у системі вірувань. Абсолютне визнання отримала вона лише в Центральній Австралії.

Існувала серед австралійців і магія кохання, обряди якої поділяли на три категорії. До першої відносили обряди, здійснювані чоловіками: вони виконували магічні пісні над пасмом волосся дівчини або використовували

магічну пов'язку на голові. В обрядах другої категорії спільно діяли чоловіки та жінки. Так, група чоловіків допомагала одному з них у здійсненні обряду, спрямованого на його обраницю. В інших випадках чоловіки та жінки здійснювали магічні церемонії окремо і потім знаходили одне одного. В обрядах магії кохання, віднесених до третьої групи, брали участь тільки жінки. Вони виконували магічні пісні над пасмом волосся, листком тютюну чи над якимось іншим предметом, здобутим у чоловіка, який сподобався.

Австралійські аборигени, допомагаючи молоді пізнати таємниці вірувань, намагалися викликати у них повагу до міфологічних пращурів, страх перед покаранням за порушення правил поведінки та непослух. Кожний член племені з дитинства вчився норм поведінки, спілкування з одноплемінниками та представниками інших племен. Дівчата у відповідному віці потрапляли під нагляд жінок, які, готуючи їх до подружнього життя, розповідали міфи, формували почуття поваги до племінних обрядів. Під час обрядів та ритуалів посвячення юнаки здобували знання про міфи, символи, обряди, здійснені богами, культовими героями, пращурами племені.

Юнак під час ініціації повинен був усвідомити, що назавжди прощається з дитинством. Незважаючи на ритуальні протести жінок, він залишав свою стоянку й у супроводі кількох досвідчених одноплемінників здійснював подорож, під час якої ознайомлювався з іншими групами племені та сусідніми племенами. У цій подорожі юнак мав дотримуватися багатьох табу щодо харчування, спілкування, пересування. Водночас він знайомився з іншими тотемічними групами, ставав свідком ритуальних танців тощо.

Майже у всіх племенах під час церемонії посвячення молодих хлопців намащували кров'ю людини або змушували трішки її випити. Цю кров брали з порізів на плечах дорослих чоловіків, вона вважалася священною, бо давала життя і силу. Вважали, що юнак таким чином отримував «нове життя» і ставав достатньо сильним, щоб йому можна було довірити таємне знання племені. Водночас хлопцеві показували священні чуринги (тотемічні емблеми у вигляді овальних каменів чи дерев'яних пластин із закругленими кінцями). Їх прив'язували до довгих шнурків, розмахували ними у повітрі, щоб вони свистіли, а це знаменувало присутність під час ініціації тотемічних пращурів. Повернувшись додому, юнак змивав усі священні знаки. Його тріумфально приймав клан, оскільки раніше він вважався

«мертвим», а нині став повноправним членом кланового суспільства.

Австралійські аборигени належать до народів, які не знають чіткої межі між мистецтвом та іншими сферами діяльності (у їхньому словнику немає навіть слова «мистецтво»). Мистецтвом вони вважають поезію, пісню, сказання, драматичні уявлення, живопис та пластику. Межа між священним та мирським у них малопомітна.

Більшість міфів вони передають у священних піснях, які виконують на майданчику для чоловічих танців або під час священних обрядів. Кожна пісня є фрагментом пісенного циклу. Зрозуміти її можна тільки у контексті всього циклу. У міфічних творах йдеться переважно про тотемічні антропоморфні істоти, про духів, життя реальних пращурів. Інсценування міфу чи його фрагмента під час релігійного обряду перетворювалося на барвисту театралізовану виставу. Священні танці значно відрізняються від звичайних, вони урочистіші, пози і рухи в них мають таємниче значення.

В образотворчому мистецтві домінують езотеричні (містять таємний зміст) малюнки на священних предметах, які символізують міфологічні події, міфологічних пращурів.

У релігії австралійців відсутні уявлення про відокремлений від реального надприродний світ. Світ тотемів і світ людей співіснують. Щоправда, за уявленнями деяких племен, світ душі знаходиться десь на півночі або на небі.

Австралійські вірування, міфи містять багато образів тварин. Магічні вірування переважають над анімістичними: магічна дія на тотем, шкідлива, любовна, лікувальна, метеорологічна і мисливська магії представлені яскравіше, ніж уявлення про духів і форми звертання до них. Австралієць більше покладається на власні магічні засоби, ніж на допомогу духів, застосовуючи замість молитов заклинання.

Австралійські аборигени не сповідують культу предків, а тільки уявлення про міфічних тотемних пращурів, які мають фантастичні зооантропоморфні образи. Відсутній і культ природи. Небесні явища не обожнюють, їм не приписують надприродних властивостей. Уявлення про надприродні властивості природних явищ пов'язані не з культом природи, а з тотемізмом.

Міфологія австралійців не пояснює походження світу, Землі, неба. Вони переконані, що Всесвіт існував одвічно. Міфи розповідають про подвиги героїв, походження тотемних груп, митарства (мандри) тотемних предків та ін.

Вірування народів Океанії

Сукупність островів, розкиданих у Тихому океані між континентами Азії, Австралії та Америки, утворює частину світу — Океанію. До неї належать Меланезія, Мікронезія, Полінезія, серед мешканців існують різні вірування.

У релігіях народів Океанії домінують мананізм (віра в ману), культ вождів, анімізм, політеїзм, який подекуди еволюціонує у монотеїзм. Поняття «мана» означає невиразну, нематеріальну силу, своєрідний флюїд, здатний пронизувати живі та неживі тіла, людей, тварин, рослини. Мана може переселятися з предмета у предмет, з однієї людини в іншу, збільшуватися або зменшуватися. Кожний, хто нею володіє, повинен дбати про те, щоб не витрачати її нерозумно. Володіння великою кількістю мани дає людині авторитет і владу, фізичну силу і мудрість, майстерні руки і світлий розум. Вважається, що особливо щедро нею наділені вожді та жерці племен, сильні воїни, кваліфіковані ремісники, особливо ті, що роблять човни (мана передається човнові, і він здатен протистояти ураганам на хвилях океану). Надмір цієї особливої сили в одному місці небезпечний для людини. Дотримання табу утримує ману в людині, якій вона належить, а несподіваний перехід її до іншої особи може нашкодити їм обом.

Концепція мани підтримувала систему суспільних залежностей. Поширеним було уявлення, які прості люди мають її менше, а тому повинні підкорятися тим, у кого її багато. Щоб підлеглі не змогли присвоїти ману вождів, було запроваджено систему заборон, табу. Дотримання табу полягало в тому, щоб певні предмети, місця, види діяльності не були доступними для всіх людей. Тому вождь племені, всі предмети, яких він торкався, його сліди на землі ставали табу. За порушення табу, навіть якщо це ставалося випадково, карали на смерть.

Усе це сформувало найхарактерніший компонент вірувань островитян Океанії — культ вождів. Як живих, так і померлих. Ця форма вірувань, що опосередковано спирається на культ предків (оскільки влада передавалась у спадок), породила докладні генеалогічні дерева, які обґрунтовують божественне походження вождів.

Усе, що стосувалося релігійного культу, перебувало під орудою жерця. Іноді у вождя племені концентрувались світська і релігійна влади, що перетворювало його на абсолютного владику.

Місцевий пантеон теж мав градацію богів з огляду на їх значущість для людей. У Центральній Полінезії, наприклад, особливо шанували бога океану, захисника рибалок і мореплавців, опікуна риб Тангара. Певний час його тут визнавали і творцем Всесвіту, людського роду. Його брат Тане вважався володарем лісів, якому приписували ще й створення менших божеств і першої жінки. На Гаваях Тане поклонялися як богу Сонця, який разом зі своєю дружиною, володаркою срібної кулі Хіною перетинав небосхил, посилаючи людям тепло і світло. В деяких регіонах Океанії його вважали покровителем техніки й ремесел, богом плодівництва. Ронго вважали богом миру та врожаю. Бог Ту опікувався військовими ремеслами. Особливою повагою він користувався на Гаваях.

Міфологія Океанії знає і менших божеств (атуа) — покровителів різних занять та окремих островів. Шанували і численних міфологічних героїв, які, здійснивши подвиги для блага островитян, ставали божествами.

На деяких островах існує ідея найвищого бога — бога богів, творця Всесвіту. Його ім'я — табу для широких верств і відоме лише жерцям. Оскільки, за уявленнями, він не впливав на земні події, до нього не зверталися з молитвами, не приносили йому жертви.

На островах Океанії особливим було становище жерців. Їх воля сприймалася як воля божа. І навіть, якщо вона була несправедливою, підлягала негайному виконанню. Стосунки між жерцями теж були ієрархізованими. Вважалося, що жреці вищого рангу пов'язані з культом найвищого бога, володіють спеціальною владою над природними явищами. Але вони були цілковито підпорядковані вождеві племені, виконували його волю, передаючи її всім прихильникам релігії як веління бога. Жерці нижчих рангів займалися магією та ворожінням, деякі з них зміцнювали свій авторитет завдяки знахарству. Вони підкорялися головному жерцю, за найменшої непокори їх карали.

Обряди на островах Океанії здійснювали в спеціальних місцях, що були майже в кожному поселенні. Це — прямокутна ділянка землі, оточена великими уламками скелі, вкопаними в землю. На найвужчому боці споруджували кам'яне узвишшя, інколи на ньому ставили ще одне (менше) чотирикутне. Будівля служила своєрідними східцями для богів, що спускались з неба. Жертви приносили на особливих дерев'яних столах. У певні пори року або перед прийняттям важливого рішення приносили в жер-

тву плоди, рибу, тварин, інколи (в особливо важливих випадках) людей.

В основі релігійних культів Океанії — космогонічні міфи, що засвідчують погляди на світ і його закони, а також обґрунтовують владу вождів і жерців племен. Так, відповідно до міфу, поширеному на о. Самоа, спершу було Небуття. З нього народився Запах, потім з'явився Пил, далі — Спостережливе і Відчутне, згодом — Земля, Високі Скелі, Мале Каміння і Гори. Гори вступили в шлюб зі Зрадою, у них народилася донька — Жменька пилу, яку полюбила Квітка цукрової тростини. Вони мали трьох синів і доньку, яких вважають першими людьми на землі. Далі наведено сотні імен, поєднаних генеалогічною лінією перших людей з владикою о. Самоа.

Більшість космогонічних міфів Океанії стверджують, що світ виник з невизначеного прабуття, яке, за одними версіями, було Первісною темрявою, хаосом або пустотою; за іншими, — морем, безмежним океаном. І тільки тоді з них з'явились небесні тіла, земля, рослини і тварини, люди, конкретизувалися абстрактні поняття і стани психіки (почуття, туга, думка, свідомість, бажання тощо).

Згідно з віруваннями островитян, незалежно від кількості мани, людина має індивідуальну душу, яка після її смерті, відповідно до її суспільного становища, переселяється або в країну мертвих (первісної темряви), або в країну вічного щастя на райському острові. Очевидно, рай вважався пристанищем видатних особистостей, жерців. Соціальне розмежування особливо помітне у віруваннях про потойбічний світ: лише душі знатних вождів продовжують жити після смерті, а душі простолюдинів одразу гинуть. У поховальному ритуалі ця нерівність теж помітна: вождів і знать ховали за дуже складними обрядами, їх тіла бальзамували і захоронювали в особливих усипальницях. Тіла простих людей ховали в землю без обрядів або опускали в море.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте найголовніші спільні особливості ранніх національних релігій.
2. Чим були зумовлені й у чому полягали відмінності ранніх національних релігій?
3. У чому полягають особливості релігій Давнього Єгипту?
4. Обґрунтуйте взаємозумовленість спільних рис давньогрецької та давньоримської релігій.

5. Які культи були найпоширеніші в ранніх національних релігіях?
6. Які елементи ранніх національних релігій присутні в релігійних системах, культурі, побуті, інших сферах буття сучасного світу?
7. Що, на вашу думку, стало причиною того, що елементи ранніх національних релігій не однаковою мірою збереглися до наших днів?

Теми рефератів

1. Релігійні уявлення та реформа у Давньому Єгипті.
2. Проблема людини і світу в уявленнях давніх месопотамців.
3. Боги та герої у давньогрецькій міфології.
4. Основні риси римської релігії.
5. Релігійна система давніх кельтів та германців.
6. Проблема походження світу і світобудови в релігіях народів доколумбової Америки.
7. Вірування аборигенів Австралії та Океанії як чинник соціальної регламентації суспільства.

Література

Авеста. — М., 1994.
Бойе М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. — М., 1988.
Васильев Л. С. История религий Востока. — М., 1988.
Герои Эллады. Мифы Древней Греции. — Екатеринбург, 1992.
Древние цивилизации: от Египта до Китая. — М., 1997.
Египетская «Книга мертвых»//Наука и религия. — 1990. — №11—12.
Ерастов Б. С. Культура, религия и цивилизация на Востоке. — М., 1990.
Изречения египетских отцов. — СПб., 1993.
Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции. — М., 1992.
Коротовцев М. А. Религия Древнего Египта. — М., 1976.
Лазарев Е. Египет и Русь: солнечная связь//Наука и религия. — 1989. — №6.
Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима. — М., 1990.
Мифы народов мира. Энциклопедия. — М., 1992. — Т. 1—2.
Рак М. В. Мифы Древнего Египта. — СПб., 1993.
Религии Древнего Востока. — М., 1995.
Светлов Р. В. Древняя языческая религиозность. — СПб., 1993.

4.

Пізні національні релігії

Іудаїзм

Іудаїзм постав на духовних теренах світу як перша монотеїстична релігія. Він є однією з небагатьох національних релігій давнього світу, що збереглися дотепер. Водночас його вчення є складовою частиною двох світових релігій — християнства та ісламу.

Термін «іудаїзм» походить від назви єврейського племінного об'єднання Іуди, яке наприкінці XI ст. до н.е. домінувало в Ізраїльсько-іудейській державі.

Історичні умови виникнення та розвитку іудаїзму

Єврейський етнос сформувався в процесі інтеграції кочових скотарських племен хапіру, які у III тис. до н.е. рушили з Аравійської пустелі в Палестину і підкорили частину країни Ханаан. На перших порах свого перебування в Палестині, яка охоплювала території теперішніх Палестини, Ізраїлю та Йорданії, євреї жили розрізненими племенами. З часом, запозичивши у розвинутіших ханаанців навички землеробства, вони перейшли до осілого життя. Близькість мов сприяла змішуванню хапіру і ханаанців, внаслідок чого виникла єдина народність, що стала називатися євреями. У перекладі з давньоримської це слово означає «ті, що прийшли з-за ріки Євфрат».

Наприкінці XIII ст. до н.е. з племен, що мали між собою більш-менш стійкі відносини, утворилася єврейська держава Ізраїль. За часів царювання Давида, а потім його сина Соломона (кінець XI — перша пол. X ст. до н.е.) єврейське царство було одним із наймогутніших. Але в 935 р. до н.е. внаслідок внутрішньої боротьби воно розпалося на Ізраїльське та Іудейське царства.

Ізраїльське царство наприкінці XIII ст. до н.е. було завойоване Ассирією, а його мешканці розчинилися серед різномовного населення Близького Сходу. На початку VI ст. до н.е. вавилонський цар Навуходоносор II завоював Іудейське царство, переселивши іудеїв до Вавилону. Наприкінці того ж століття Вавилонія була захоплена персами, які дозволили іудеям повернутися у відновлений Єрусалим, відбудувати храм Ягве, внаслідок чого цей період іудейської історії називають «періодом другого храму». У II—I ст. до н.е. сформувалося нове Іудейське царство, яке згодом опинилося під владою римлян. Спротив іудеїв римському пануванню спричинив вигнання їх з Єрусалиму і розселення на різних землях Римської імперії. Саме у зв'язку з цим з'явився термін «діаспора» — розселення євреїв за межами Палестини.

У процесі розвитку давньоєврейської держави формувалася іудейська релігія. Цей процес був двостороннім, оскільки централізація і зміцнення державної влади відбувалися одночасно з утвердженням віри в єдиного Бога. У євреїв на першому місці опинився культ Ягве (Ієгова) — Бога племені Іуди, звідси й назва — іудейська релігія. Спочатку Ягве як духа і демона пустелі, символ врожаю вшановували євреї, які займалися скотарством (його уявляли в образі бика або лева). З часом Ягве став покровителем племені Іуди, а пізніше його було визнано Богом усього єврейського народу в Ізраїльській державі й богом війни, захисником держави, покровителем військових дій. Стверджувалося, що Ягве обрав євреїв своїм улюбленим народом ще до поселення його в Палестині. Так виник міф про те, що колись євреї перебували в Єгипті, а Ягве вивів їх звідти. Поступово Ягве став уособлювати кращі риси інших богів. Тому його стали визнавати і покровителем урожаю, торгівлі, захисником у бою, наставником у ремеслах. Усі інші боги вважалися його підлеглими, служителями. У 960 р. до н.е. в Єрусалимі було споруджено храм Ягве.

Провідну роль у поширенні іудейської релігії, культу Ягве відіграли жерці, оскільки в цьому процесі міцніли і

їх позиції. Соломон відновив закон, за яким жерці отримували від землеробів і скотарів десяту частину врожаю або приплоду худоби. Храмові належали раби і велике багатство. Поступово Єрусалим став релігійним центром країни.

Ім'ям Ягве єрусалимські жерці освячували засади рабовласницького суспільства, спонукаючи віруючих молитися і приносити жертви на честь не тільки Бога Ягве, а й царя єврейського. За це обіцяли винагороду на небі. Прообразом єдиного Бога в іудаїзмі була деспотична влада царя у давньоєврейській державі: цар небесний був відображенням царя земного. Надалі давньоєврейську державу підкорювали почергово ассирійські, вавилонські, перські, грецькі й римські завойовники. Але віра в єдиного Бога, підтримувана царями-завойовниками та іудейськими священиками, не слабшала.

Історично виділяють три основних періоди еволюції іудаїзму: давній (біблейський), середньовічний (талмудський) і сучасний.

На давньому етапі іудаїзм зберігав численні пережитки примітивних релігій давніх євреїв і споріднених з ними семітських племен, що кочували в степах і пустелях Аравії та в інших країнах Передньої Азії. Лише наприкінці цього періоду племінні культи, фетишистські та інші язичницькі погляди заступив іудейський монотеїзм, який став духовним втіленням давньоєврейської рабовласницької монархії.

Головними його ідейними виразниками були жерці Єрусалимського храму, вони й створили першу священну книгу іудаїзму Тору (давньоєвр. — закон, вчення), яка разом з іншими книгами згодом утворила першу біблійну книгу — Старий Завіт (Завіт — угода, договір, союз Бога з людьми), визнану іудейською релігією. В іудеїв він має назву Танах, структуру якого складають: Тора (П'ятикнижжя Мойсеєве), Невіїм (Пророки, або Книги пророцькі), Ктувім (Писання). Тора об'єднує п'ять книг: Буття, Вихід, Левит, Числа, Повторення закону (Друга книга законів, Второзаконня).

Тору ще називають П'ятикнижжям Мойсеєвим, оскільки іудеї вважають, що вона продиктована пророку Мойсею самим Богом і жодна книга не може зрівнятися з нею. У книзі Буття йдеться про створення світу Богом приблизно за 3760 років до н.е., про перших людей, їхнє життя, вигнання з раю, про всесвітній потоп. Вихід описує життя євреїв у Єгипті та їхній вихід звідти. Левит зосереджується на законах, виявленні гріхів, заповідях. Числа викладають історію поневірянь єврейського народу після виходу з Єгипту. Повторення Закону (Второзаконня) повторює багато вже раніше викладених законоположень. Сформульовані в ній заповіді, закони, рішення переплітаються із споминами і повчаннями.

У давньому світі, щоб надати рабовласницьким законам більшої сили, їм приписували божественне походження. Тому Тора за своїм змістом є своєрідним кодексом рабовласницького права. У віросповідальній та культовій сфері вона встановлює правила іудейського культу і обґрунтовує монотеїзм Ягве.

Друга частина Старого Завіту — Книги Пророків — розповідає про завоювання Палестини і розселення євреїв у Ханаані. Третю його частину — Писання — становлять псалми, притчі, пісні тощо.

Тривалий час біблійні сюжети поширювалися в усній традиції. Формування тексту Старого Завіту відбувалося в лоні іудаїзму з середини I тис. до н.е. до X ст. до н.е. Виправлення та редагування його іудейськими книжниками-масоретами тривало ще дев'ять століть. Усі тексти були створені давньоримською мовою, названою в Старому Завіті «ханаанською», «іудейською».

Крім масоретської редакції Старого Завіту, існує й Септуагінта (лат. septuaginta — сімдесят).

Духовне життя євреїв концентрувалось у їх релігійному центрі — общині. За вимогами ритуалу вони щосуботи збиралися для богослужіння, читання Священного Писання (релігійних книг, які, згідно з віровченням, написані з волі Бога), обговорення різних справ, що стосувалися общини.

Зв'язок з Єрусалимським храмом та його жерцями був незначним. Паломництво в Єрусалим тричі на рік, як цього вимагала Біблія, було неможливим для більшості євреїв, які жили у віддалених країнах. Тому вже в IV ст. до н.е. почала виникати нова форма релігійної общини — синагога, спершу як доповнення до єрусалимського храму. Віруючі сходилися до синагоги, де проголошували молитви і гімни богу Ягве, читали розділи Тори, які духовенство тут же пояснювало. Особливого значення набув спеціальний день для молитовних зборів — субота, святкування якої запозичене у вавилонян. Цей день став особливим для кожного єврея.

Спочатку синагоги були поодинокими і тимчасовими місцями зібрань віруючих. З часом вони стали і молитов-

ними будинками, і представницькими органами єврейських общин, і центрами громадського життя. Синагоги організовували та спрямовували життя общин, не обминали вони й світських потреб віруючих. Посадові особи синагог (здебільшого представники знатних сімей) розпоряджалися майном і фінансами. На початку нашої ери остаточно склалася форма іудейської релігії, яка в основних рисах збереглася донині. Головні її положення містять Талмуд і рабинська література.

Талмуд — священна книга іудаїзму

Талмуд (давньоевр. ламейд — вивчення) є найбільш авторитетним викладом релігійних засад іудаїзму, що охоплює всі сфери іудейської релігії, етики, права. Як і Тора, він належить до священних книг іудаїзму.

Початок письмового оформлення його припадає на III ст. до н.е., коли в завойовану Александром Македонським Іудею стала проникати елліністична культура (грецька мова, література, античний спосіб життя), а також соціально-правові норми Римської імперії. На противагу їм в іудейському релігійно-духовному середовищі сформувалися сили, які відстоювали традиції Тори, Мойсеїв закон. Їх представники зайнялися коментуванням Тори, тлумаченням іудаїстських релігійно-побутових норм. Водночас відбувалося і творення нових релігійних норм, реформувалося віровчення відповідно до особливостей тодішніх історичних умов. Ці правила та настанови були спрямовані на збереження національної, релігійної ідентичності єврейського народу.

Іудаїзм у період створення Талмуда називають талмудичним. Історично склалося так, що Талмуд створювався у двох духовних центрах іудаїзму — Єрусалимі та Вавилоні. Тому він існує у двох версіях — єрусалимській та вавилонській (більш поширеній), які різняться між собою змістом, стилем, мовою.

Тривалий час Талмуд передавався від покоління до покоління усно, тому його називають Усним законом, а Танах (Старий Завіт) — Письмовим законом. Письмове оформлення талмудичного матеріалу завершилося в V ст. н.е. Усі коментарі подані однаково: спершу цитується певне положення, потім наводяться дискусії законовчителів про його зміст, збагачені їх етичними настановами, порадами, історичними відомостями.

Структурно Талмуд складається з двох книг — Мішни та Гемари. Мішна («виклад вчення») є першим збірником коментарів до Танаха. Складена й відредагована вона 210-м законовчителем Єгудою Ганасі. До неї входять 63 трактати, об'єднаних у 6 розділів, які містять норми, що регулюють питання землеробства, влаштування релігійних свят, дотримання ритуальної чистоти, родинно-шлюбних взаємин, правові відносини у цивільній та кримінальній сферах. З часом з'явилися коментарі до Мішни — Гемара («закінчення»), яку було приєднано до Мішни. Догматика, викладена в обох книгах Талмуда, є основою віровчення іудаїзму.

Талмуд містить легенди й міфи про Бога, історії про потойбічний світ, повчальні притчі, фіксує уявлення щодо будови Всесвіту. За цими уявленнями, небо складається із семи частин: перше небо є завісою, яка вранці підіймається, а ввечері опускається; друге небо — тверде, до нього причеплені зорі, місяць, сонце; на третьому працює великий млин, що меле манну крупу, яку споживає небесне населення; на четвертому знаходиться небесний Єрусалим; на п'ятому — ангели; на шостому — склепи, наповнені снігом, градом, дощем, а також комори з бурями і димом; а на сьомому небі — рай, там живуть справедливість і доброчинність, душі праведників і ненароджених дітей.

Єдиним джерелом знань і виховання молоді Талмуд вважає Священне Писання і вимагає вивчати його вдень і вночі. Світських наук іудаїзм не визнає: «Про те, що вище за тебе, не думай. В те, що не під силу тобі, не заглиблюйся, незрозумілим для тебе не займайся, про те, що заховане від тебе, не запитуй». На їх вивчення дозволяється витратити час, який не належить ні дню, ні ночі.

Система іудейської освіти базується на поклонінні перед авторитетом. Вищим авторитетом вважають рабина. Усе висловлене ним набуває сили закону: «Якщо рабин навіть скаже тобі ліве на те, що праве, а праве на те, що ліве, ти повинен слухатись його».

Талмуд містить дискусії рабинів щодо тлумачення окремих місць Танаха, правові норми, релігійні приписи, закони, етичні норми, богословські роздуми з питань культу, догматики, дані з математики, астрономії, медицини; казки, легенди, притчі, байки, міфи тощо. Є в ньому й історичні відомості про трансформацію релігійних уявлень давніх євреїв.

Філософські й моральні принципи іудаїзму

Іудаїзм сповідує віру в єдиного Бога Ягве (Яхве), який, згідно з ученням, з нічого створив Всесвіт (у тому числі й людину) і керує ним.

Ягве — могутній, всесильний, вимагає від людей покірності. За розповіддю у книзі Буття, Ягве дуже розсердився, дізнавшись, що Адам і Єва зірвали яблуко з дерева пізнання добра і зла. Він вигнав їх із раю і назавжди прокляв людський рід. Давні євреї уявляли Бога, як і своїх володарів, сильним, могутнім, жорстоким. Віруючий єврей від народження і до смерті повинен відчувати страх перед Богом. Рабини стверджують, що нещастя, які випали на долю єврейського народу, є результатом того, що євреї не слухали Бога. Убогість, рабство, експлуатація — все це Божа кара за неповагу до нього. Проте послідовного монотеїзму без елементів політеїзму немає в жодній релігії. Єдиний Бог завжди керує світом не сам, а разом з іншими надприродними силами. В іудаїзмі такими помічниками Ягве є численні ангели і месія.

Один із найвідоміших представників єврейської релігійної філософії середніх віків Маймонід із Кордови (1135—1204) сформулював 13 заповідей іудаїзму, або символів віри: необхідність визнання буття Бога як єдиного творця і повелителя світу; визнання абсолютної єдності Бога; визнання нематеріальності; визнання вічності Бога; неприпустимість звертання з молитвою до іншого, крім Бога; упевненість в істинності пророчої проповіді; переконання в перевазі пророка Мойсея над усіма пророками; переконання в незаперечності подарованого Богом євреям релігійного вчення (Тори); упевненість у неможливості відмінити або замінити Тору іншим вченням; упевненість у всезнанні Бога; упевненість у справедливості Божого творіння; віра в прихід месії; віра у воскресіння мертвих. Не всі ці принципи іудеї визнають, тому вони не є догматами.

Іудейський культ містить численні настанови, розпорядження, вимоги, обмеження і заборони. В іудаїзмі існує 613 приписів, серед яких 365 заборон і 248 повелінь (за кількістю днів у році — 365 і частин людського тіла — 248). Іудаїзм прискіпливо ставиться до виконання обрядів і дотримання свят. Окремі вимоги збереглися ще з первіснообщинної релігії давніх євреїв. Наприклад, заборони щодо споживання продуктів: уся їжа поділяється на дозволену (кашерну) і недозволену (трефну). Заборонено одночасно вживати м'ясну і молочну їжу, а на свинину та

зайчатину накладено табу. Талмуд містить три тисячі настанов щодо їжі.

Давні євреї ототожнювали душу з кров'ю. Якщо з людини чи тварини витікає кров, разом з нею виходить і душа. Отже, коли з'їсти м'ясо з кров'ю, можна з'їсти і божественну душу. Тому їсти м'ясо з кров'ю заборонено. Але є спосіб обійти цю заборону: почекати, щоб кров витекла. Обряд різання, щоб витекла кров, здійснюють спеціальні різники (шойхети), дії яких мають ритуальний характер.

Дотримання всіх обмежень, заборон, приписів у реальному житті неможливе. Тому кожен віруючий єврей є порушником божих настанов, він завжди винен перед Богом.

Релігійної покірності Ягве вимагає і вчення про потойбічний світ, за яким людей поділено на добрих і злих. Добрі — ті, що дотримуються релігійних вимог, завжди виявляють покірність. Злі — ті, що мають багато гріхів. Після смерті душа людини переходить до Бога, а він, визначивши на терезах, скільки у неї гріхів, спрямовує душу в пекло чи рай. Перед тим, як потрапити в рай, праведні душі 248 разів приймають ванну з бальзаму, після цього проходять через алмазні ворота, біля яких стоять 60 млн. сяючих ангелів. Праведника одягають у 8 одежин із хмар, на голову кладуть діамантовий та золотий вінки, ведуть під розкішний балдахін, уздовж якого протікають струмки бальзаму, вина та меду. Натомість у пеклі грішників підвішують гаками за ноги, очі, язик. Вони повинні їсти своє тіло, гаряче вугілля, граніт, від якого у них викришуються зуби.

Трактування релігійної ідеї у Танаху пов'язане з обґрунтуванням ідеї національної винятковості єврейського народу. В Торі йдеться про те, що жорстокий і невблаганний Ягве вирішив зробити євреїв обраним народом, уклав із прабатьком євреїв (Авраамом) угоду, за якою він узяв їх під свій захист, а вони повинні поклонятися лише Ягве. Тому всі народи, які не визнають Ягве, є ворогами євреїв. Цим мотивована, наприклад, заборона шлюбів між євреями і неєвреями.

За дотримання Завіту Ягве гарантує праведникам спасіння та царство Боже. Встановлення його пов'язане з приходом посланця Ягве — месії, який, учинивши страшний суд, вершитиме долі живих і мертвих, знищить зло, установить на землі справедливість — царство небесне.

Уявлення про месію виникло в VI ст. до н.е., під час «вавилонського полону». Тоді в образі месії уявлявся завойовник, що мав відновити порядок. Ідеї месіанізму поширювалися в пануючих верствах давньоєврейського сус-

пільства, які чекали месію як спасителя від іноземного поневолення і як диктатора, який забезпечить умови для нормального за тодішніми мірками життя.

В іудаїзмі месіанізм тісно пов'язаний з ідеями національної винятковості єврейського народу: месія прийде тільки до євреїв, лише вони будуть врятовані; всі інші народи приречені на загибель. А в майбутньому утвердиться панування єврейського народу над усім світом.

Десять заповідей Іудаїзму. Основу моралі іудаїзм вбачає в десяти біблейських заповідях, дарованих Мойсеєм людям від імені Бога. Порушення їх вважається злочином перед Богом. Вони гласять:

1. Я — Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю, з дому рабства, хай не буде тобі інших богів переді Мною!
2. Не роби собі подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що у воді, під землею. Не вклоняйся їм і не служи їм; бо Я — Господь, Бог твій, Бог ревнивий, що карає за провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях тих, хто ненавидить Мене, і що чинить милість до тисячі поколінь тих, хто любить Мене і хто дотримується Моїх заповідей.
3. Не прикликай імення Господа, Бога твого, даремно, бо не помилує Господь того, хто призиватиме Його ймення даремно.
4. Пам'ятай день суботній, щоб святити його! Шість днів працюй і роби всю працю свою, а день сьомий — субота для Господа, Бога твого.
5. Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на Землі.
6. Не вбивай!
7. Не чини перелюбства!
8. Не вкради!
9. Не свідкуй неправдиво на свого ближнього.
10. Не бажай дому ближнього свого, не бажай жони ближнього свого, ані раба його, ані невільниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що ближнього твого!

Іудейські обряди і свята

Релігійні свята в іудаїзмі, як і в інших релігіях, стосуються певних подій в історії єврейського народу або пам'яті вшановуваних ним святих. В їх основі — давні побутові свята, пов'язані зі зміною річного астрономічного і

календарного циклу. Свята супроводжуються богослужіннями та обрядами.

Обрізання. Це найбільш значущий іудейський обряд. Згідно з біблейськими оповідями Бог подарував єврейському патріархові Аврааму землю ханаанську, а вдячні євреї повинні були в усьому йому підкорятися, і на знак союзу з ним усі хлопчики на восьмий день після народження мусили відбути обряд обрізання. Згідно з Талмудом цей обряд є символом належності до богообраного народу, виокремлення євреїв з-поміж інших народів. Але він поширений і серед арабів, турків, персів та багатьох інших народів, які не претендують на богообраність, що дає підстави вважати обряд пережитком тотемних вірувань і пов'язаних із ними релігійних церемоній.

Інші обряди також пов'язані з ідеєю виокремлення євреїв. Так, на помешканні віруючого єврея прибивають коробочку з молитвами на пергаменті, щоб до нього не проникла нечиста сила. Такі ж амулети (філактерії) прикріплюють до лоба і лівої руки під час молитви.

Ритуальне обмивання. Рабини приписують віруючим напередодні суботи та інших релігійних свят перед кожною молитвою здійснювати обмивання рук у мікві — спеціальному басейні з дощовою або джерельною водою. Прийнявши душ чи помившись у лазні, людина, згідно з іудейським віровченням, не стає чистою і не отримує права молитися. «Навіть тоді, коли жінка буде митися в бані, наполегливо і довго, навіть тоді, коли вона обмиється всіма водами світу, вона не буде вважатися чистою, поки не прийме мікву».

Рош-Гашана (свято Нового року). Воно відкриває річний цикл єврейських свят, припадаючи на вересень-жовтень, за дев'ять днів до дня Спокути (Судного дня). Євреї ведуть літочислення від створення світу, що, як вважають, сталося 3670 р. до н.е. Запозичене це свято у вавилонян. Згідно з вченням іудаїзму в цей день Бог Ягве подумки оглядає все, створене ним, все підраховує, згадує, записує, а судного дня виносить вирок. Усі ці дні мають бути віддані етичному й духовному переосмисленню життя і підготовці до свята Йом Кіпур.

Йом Кіпур (день Спокути). Це — головне свято в іудаїзмі, що символізує очищення від гріхів, скоєних протягом року. Настає воно на десятий день після свята Рош-Гашана. В цей день належить просити вибачення у скривджених, відшкодовувати завдані матеріальні збитки, вибачати образи. Адже цього дня Бог визначає долю кожної людини

на майбутній рік. Віруючі повинні тоді бути особливо покірними і смиренними, каятися в гріхах і просити у Бога прощення.

Свято Йом Кіпур є своєрідним розвитком давньоєврейського магічного обряду очищення. Тоді давні євреї-скотарі, вшановуючи козлоподібного духа пустелі Азазела, приносили в жертву двох козлів: одного — Богові Ягве, а другого — Азазелу. Першого козла вбивали і спалювали, а на другого, так званого «козла відпущення», скидали всі нечистоти, які збирали в тирлі (стійбищі), а разом з ними, вважалось, і нещастя. Після цього козла виводили в пустелю, щоб він діставався Азазелу. З часом цей обряд став святом відпущення гріхів. Тепер віруючі приносять у жертву за чоловіка білого півня, а за жінку — курку, які начебто беруть на себе їх гріхи, платячи за це життям.

Йом Кіпур є кульмінацією днів каяття. Водночас — це день утихомирення плоті, яке передбачає відмову від їжі та напоїв.

Іудейські релігійні свята Йом Кіпур і Рош-Гашана навіюють думки про гріховність і безпомічність людини, її залежність від Бога. Під час богослужіння віруючі вимолюють не блага в потойбічному світі, а конкретне земне благополуччя.

Суккот (кущі). Давні євреї щорічно святкували його восени — після жнив і збору винограду. Триває воно тиждень, символізує вдячність Богові за врожай. Глава сім'ї приносив жертву, частину якої отримував рабин, а іншу з'їдали чисті. Вісім днів тривали молебні, учасники яких розмахували на честь Бога зеленими гілками, благали дати гарний урожай, здійснювали обряд водовиливання, сподіваючись на своєчасні дощі.

Сучасний іудаїзм пов'язує це свято зі спогадам про міфічний вихід євреїв з Єгипту, коли Бог, вивівши їх із пустелі, поселив у кущах. Воно теж триває вісім днів, під час яких віруючий повинен щоденно вранці та ввечері відвідувати синагогу. Рабини у ці дні закликають євреїв повернутись на землю батьків, до Ізраїлю — духовного центру іудаїзму. Віруючі під час святкувань розмахують над головою лулавом (букет з верби, мирту і пальмових листків) у правій руці, а в лівій тримають етрог (плід одного з різновидів лимона), згадуючи при цьому Всевишнього. На шостий день лулавом б'ють об підлогу, поки з нього не опаде листя. На восьмий — танцюють з ним навколо синагоги на знак того, що закінчилося читання останнього розділу Тори. В танці беруть участь усі присутні в синагозі.

Духовенство трактує цей обряд як вияв єдності єврейського народу. Лулав та етрог є символами примирення. Чотири компоненти лулава з етрогом символізують чотири стани єврейських родин: верба (без запаху і смаку) — біднота; мирт (має запах, але без плоду) — вчені бідняки; пальма (без запаху, але з плодами) — невчені багачі; етрог (плоди з ароматом) — жерці, рабини, вони багаті й вчені.

Ханука. Відзначають це свято під час зимового сонцестояння, теж вісім днів. Символізує воно освітлення будинку божого і покликане нагадати віруючим про запалювання перших свічок в Єрусалимському храмі — подію, що засвідчила врятування релігії євреїв. Головне в обряді — запалювання ханукальних свічок з додаванням щовечора по одній свічці.

Це свято дуже давнє, його відзначали багато народів як день світла. Єгиптяни присвячували його богу Осірісу, вавилоняни — богу Сонця Шамашу, греки — Діонісу.

Пурим. Його відзначають у лютому-березні як етап підготовки до весняного свята — Песах на честь врятування єврейського народу від знищення у часи перського царя Артаксеркса (IV ст. до н.е.). Воно сповнене ідеї богообраності єврейського народу. Належить до веселих свят. У цей день обмінюються подарунками, влаштовують спеціальні вистави.

Песах. Це — найпопулярніше і найзначущіше єврейське свято, яке припадає на березень-квітень і триває сім днів. Означає воно відродження природи і народження єврейської нації. Передісторія його сягає давніх часів. Коли єврейські племена займалися тваринництвом, існувало весняне свято, пов'язане з вигоном тварин на пасовище — Песах. Під час нього приносили жертви (ягнятко або козеня) духам родючості, сподіваючись на приплід худоби і збереження молодняка. Коли головним заняттям давніх євреїв стало землеробство, Песах перетворили на свято землеробства Мацуот. Його відзначали під час жнив, в Палестині — навесні. В жертву приносили перший сніп, із зерна якого випікали священні коржики — маци. Пізніше Песах і Мацуот злилися в одне свято — Песах, його стали пов'язувати з біблійним міфом про вихід євреїв з Єгипту. Жертовні церемонії під час свята символізували вдячність Богові за те, що він зробив давніх євреїв обраним народом. Потім рабини, пов'язавши святкування з вірою в прихід месії, перетворили Песах на сімейне свято. Однієї з ночей, проповідують вони, прийде предтеча месії — Ілля, а за ним — месія, і поверне Бог Ягве обраному народові його колишні силу і славу.

Ця ідея втілена і в символічних обрядах. У дні цього свята забороняється їсти страви, виготовлені з квашеного тіста, усе квашене ще до свята видаляють з приміщення. Двері приміщення, де відбувається вечеря, повинні бути відчиненими, щоб Ілля міг вільно увійти туди. Для нього заздалегідь накривають стіл, наповнюють бокал вином, до якого ніхто не має права доторкнутися. Перед розчиненими дверима проголошують: «Благословен той, хто повинен прийти майбутнього року в Єрусалим». Ці слова виражають віру, що очікуваний прихід месії станеться протягом наступного року.

З часом було заборонено приносити в жертву тварин, але вживання маци було обов'язковим. Замість ритуального вживання жертовного м'яса під час вечері (сейдера) вживають страви із смаженого м'яса, риби, яєць, овочів.

Шабат (щотижневе свято суботи). У Талмуді записано: не можна в суботу здійснювати 39 дій — їхати, залазити на дерево, їсти яблуко, зірване в суботу, пити видоєне в суботу молоко, їсти яйце, знесене в суботу, запалювати вогонь... Святкування суботи має мотивацію в Біблії: Бог створював світ шість днів, а на сьомий відпочивав, тому в останній день тижня треба відпочивати. Суботу святкують як союз Ягве з іудейським народом; свято пов'язують із виходом євреїв з Єгипту.

Суботу святкували багато народів Сходу. Це було свято на честь місяця. В ті часи віруючі вважали, що в темряві злі духи особливо активні, а коли світить місяць, їх активність спадає. Тому потрібно йому поклонятися, задобрювати його жертвами, танцями, молитвами під час змін фаз місяця, тобто щотижнево. А цей день стали називати Шабат, присвятивши його місяцю. В суботу не можна запалювати вогонь, працювати, залишати житло. З визнанням євреями культу Ягве Шабат стали пов'язувати з ним. Це — дуже суворе свято, воно передбачає багато заборон, за порушення яких піддавали судові. В цей день належить здійснювати ритуали, молитися, благословляти на добро та ін.

Напрями, течії в іудаїзмі

Іудейське вчення у своїй нормативній частині (заповіді, закони) є чітким, суворо регламентованим. Проте в догматиці (системному викладі вчення) воно не містить чітко сформульованого канону (правил, норм), що відкриває

простір для різноманітних тлумачень, а відповідно, і для появи різноманітних напрямів, течій.

Реформований іудаїзм. В епоху феодалізму становище малоімущих євреїв у країнах Західної Європи було вкрай важким. Вони були вимушені жити у відокремлених кварталах (гетто), не мали права поселятися за їх межами без дозволу влади. Після буржуазних революцій гетто було скасовано (1870), а з розвитком капіталізму розпалося общинне життя євреїв. Активізувалося їх спілкування з представниками інших народів, що ускладнило виконання релігійних обрядів, унеможливило дотримання ритуальної чистоти. Єврейська буржуазія, інтелігенція почали навертатися до християнства. У зв'язку з цим протягом XIX ст. у країнах Західної Європи та США поширився рух за реформування іудейської релігії, породжений намаганням єврейської буржуазії пристосувати іудаїзм до соціально-економічних і політичних умов капіталістичного суспільства.

Реформісти стверджували, що релігійні обряди повинні постійно змінюватись, орієнтуючись на потреби часу, що традиція дотримання наказів рабинів себе пережила. Прибічники реформованого іудаїзму скасували закони про їжу, скоротили кількість релігійних свят, зрівняли жінок з чоловіками у релігійних правах, визнавали змішані шлюби. Вони заперечували авторитет Талмуда, стриманіше ставилися до ідеї месіанізму, вилучили з богослужінь молитви, що виражали надію на повернення євреїв у Палестину. В реформованих синагогах службу відправляли мовою країни, на території якої вони перебували.

Найбільше поширився реформований іудаїзм в Англії та США. Паралельно існували й ортодоксальні іудейські общини, які дотримувалися традиційних догматів і обрядів талмудичного іудаїзму.

З метою залучення іудаїзму до прагматичної системи буржуазного мислення у 1810 р. в Німеччині було відкрито синагогу, де били в дзвони, грав орган, а християнські молитви виконували разом з іудейськими; духовні пісні німецькою мовою співали вперемеж із старозавітними псалмами давньоєврейською. Згодом такі синагоги було відкрито у Берліні, Гамбурзі, інших містах. Виникали громади реформованої синагоги. Реформований іудаїзм, намагаючись виробити нові засади іудейства, набув рис християнського протестантизму.

Помітну роль іудаїзм почав відігравати у США наприкінці XIX ст., коли еміграція євреїв у цю країну відчутно

зросла. Служителі синагоги, врахувавши соціальні та політичні умови Америки, внесли корективи до середньовічних приписів та канонів іудейського віровчення. Один із напрямів, дещо змінивши рабинські традиції, і надалі проповідував консервативний іудаїзм, інший обстоював реформований іудаїзм (реконструктивізм). Прибічники консервативного іудаїзму, з одного боку, виступають за суворе дотримання іудейських традицій, а з іншого — за пристосування до особливостей часу та місця. Характерна особливість реконструктивізму виражена в пошуках єдності з християнством. Першим цю тезу висловив наприкінці XIX ст. ідеолог єврейської буржуазії в Англії К. Монтефьоре. Його позиція була підтримана у християнських колах. Скріпити альянс конфесій мала ідея спільності віри в єдиного Бога. У США, наприклад, ідеологи реформованого іудаїзму, які відмовилися від догмату богообраності єврейського народу, виступали за об'єднання віруючих під прапором монотеїзму. Об'єднавчі тенденції були підтримані й поза релігійною сферою. Французький історик Ж. Ізаак організував у 1947 р. Товариство іудейсько-християнської дружби.

Об'єднувальні прагнення іудаїзму загалом підтримав і Ватикан. На IV сесії другого Ватиканського собору в жовтні 1965 р. було прийнято так званий Єврейський документ, до якого ввійшли положення про відсутність юридичних підстав вважати єврейський народ відповідальним за страту Ісуса Христа.

Хасидизм. Термін походить від давньоєврейського слова «хасид», що означає «благочестивий». Як релігійний рух, хасидизм виник у першій половині XVIII ст. серед євреїв Галичини, Поділля, Волині. Його засновником виступив основоположник вчення про благочестя рабин Ізраїль бен Елізер (1700—1760), якого пізніше нарекли Бешт (від перших літер єврейських слів: Баал Шем Тов — чудотворець, володар доброго імені). Родом він із Прикарпаття. Тривале перебування там дало йому змогу вивчити лікувальні властивості трав, перейняти уміння знахарів, тому Бешт зазнав слави «чудотворця». Бог, на його думку, — сутність абсолютна, незмінна, вічна, існує поза простором і часом. Він єдиний, вище джерело всього, присутній всюди й утримує все.

Хасидизм відійшов від традиційного біблійного розуміння Бога. Уявлення про надприродну сутність його ідеологи зробили туманним і розпливчастим, наблизивши його до натуралістичного пантеїзму, який не природу розчиняє в Богові, а, навпаки, Бога зводить до природи, розчиняє його в ній, ототожнює з її законами.

Хасидизм ототожнює рай з радістю спілкування із Всевишнім, спасіння — з вірою в Бога. Особливого значення надає молитві, вважаючи важливим не стільки її зміст, скільки почуття і натхнення, викликані нею. Тому під час молитви і читання Святого Письма треба бути в «захопленому» настрої, «злитися воєдино з предметом вивчення, зі священними знаками, літерами і підноситися ними до джерела розуму та пізнання». Хасиди вірять, що молитва допомагає людині впливати на Бога, а через нього — на весь світ.

Хасидизм як учення звернутий до простої людини, стверджуючи, що нерівність, яка існує у світі, не впливає на взаємини Бога і людини. Справжнім праведником є той, хто піклується про ближнього. Сенс любові до ближнього не в тому, що її потребує від людей Бог, а в тому, що люди через любов до ближнього приходять до Бога. А Богові потрібно служити радісно (благочестиві євреї повинні відзначатися не суворим дотриманням закону, не аскетизмом, а веселістю серця, смиренністю, благоговінням), і навіть спокута має сприйматися не як скорбота за минулим, а як радісний акт повернення душевної гармонії.

Однією з особливостей хасидського вчення є пророкування. Хасиди вірять, що в стані самозбудження можна досягти ясновидіння, чудодійства і пророкування, почути «бат-ном» — небесний голос. Роль пророків виконують цадики — «посередники» між богом і людьми, які весь час «розмовляють» із Всевишнім. В основі хасидського вчення і культу — обожнювання цадиків. Діяльність цадика уподібнена до творчості Бога: Бог з нічого створив матеріальний світ, цадик здобував з грубих матеріальних тіл «божі іскри». Цадики поширювали про себе легенди, запевняли віруючих, що Бог керує світом за їх порадами, закликали до послуху й покори. Вони активно сприяли запровадженню спокутування гріхів за допомогою щедрих приношень духівництву.

Хасидизм був реформаторським рухом. Своє завдання він убачав у перевихованні віруючого, щоб той був сприйнятнішим до ідейних основ релігії. Під його впливом в іудейському культі відбулося деяке послаблення побутових приписів Талмуда.

Відчутний вплив мали на хасидизм релігійні вірування і побутові реалії народів, серед яких жили євреї. Послідовники хасидизму відмовлялися від іудейського аскетизму, спрощували порядок молінь, сповідалися у духовних наставників, робили цадикам різні приношення, стали вживати тютюн, міцні напої. Наприкінці XIX ст. у При-

карпатті, на Волині й Поділлі налічувалося майже 10 тис., а всього в різних країнах світу — до півмільйона послідовників Бешта.

Прихильники хасидизму мешкають в усьому світі, в тому числі й в Україні. В Умані, Бердичеві, Таращі, Меджибожі є священні місця хасидизму.

Каббала. Це — містичне релігійне вчення, спрямоване на осягнення «справжнього» потаємного смислу Тори та інших священних книг іудаїзму. Тривалий час ідеї Каббали, що давньоєврейською мовою означає «переказ», передавали в усній формі. Талмуд теж увібрав усну традицію — тлумачення закону Мойсея та коментарів до нього. Якщо Талмуд відображає соціологічний і юридичний (громадянський та правовий) аспекти іудаїзму, то Каббала розгортає його метафізичні (надчуттєві) та філософські ідеї. Поступово вона ввібрала у себе різноманітні окультні течії.

Прихильники Каббали вважають себе продовжувачами давніх таємних релігійних вчень. Вони користуються не лише Старим Завітом, а й запозичують ідеї з багатьох інших джерел. Їх можна поділити на дві групи. Прихильники першої (теоретичної) займаються переважно метафізичними та містичними проблемами, другої — цікавляться передусім практичними основами магії.

Каббалісти-теоретики багато уваги приділяють філософським проблемам космогонії (походження та розвиток Всесвіту), космології (зміст Всесвіту), епістемології (теорії пізнання) та іншим глобальним проблемам. За суттю це єврейська теософія (пізнання Бога завдяки проникненню в сутність світу і його будови). Каббалісти твердять про «езотеричне внутрішнє пізнання», пізнання «найпотаємніших аспектів людського життя».

Одночасно розвивалася і практична Каббала як різновид магії, метою якої є вплив на трансцендентне шляхом особливих молитов, словесних формул, цифрових і буквених комбінацій.

Містичні та магічні елементи привернули до Каббали багатьох євреїв — прихильників окультних наук Європи часів Відродження. Основа каббалістичного вчення — доктрина еманації (появи нижчих форм буття з вищих), згідно з якою подано схему створення Богом Всесвіту за допомогою пучків з 10 променів чи «розумів», що виходять з нього. Ці еманації мають такі імена: Катер (Корона), Чокма (Мудрість), Біна (Розуміння чи Розум), Чесед (Милосердя чи Любов), Гебура (Суворість чи Справедливість), Тіферет (Краса), Нетуак (Перемога), Ход (Слава чи Сяяння), Есод (Основа), Малькут (Царство). Вчення про еманації мало заповнити проміжок між поняттям нескінченності. Еманації тлумачаться як щось середнє між матеріальним світом і Богом.

Каббалістична концепція спасіння передбачає піднесення душі до Бога «середнім шляхом» Древа Життя, тобто піднесення від матеріального світу до духовного, за межу буття божества.

Бог каббалістів (Ейн Соф) — ідол без «обличчя» — високо піднесений над можливостями людини, глибоко таємничий. Сприйняттю підлягає лише еманація випромінювання таємного Духа та Єдності. Ейн Соф — це найвища воля.

Душа, вважають каббалісти, існує для того, щоб вселитися в людське тіло. Бог вказує кожній душі, в яке тіло їй вселитися. Душа складається з життєвого духу, інтелектуальної оболонки і самої душі. Кожній душі велено виконати відповідну місію лише в одному втіленні, потім вона переселяється до Бога. Якщо одного втілення недостатньо, душа втілюється доти, доки місія не буде виконана. Такі уявлення називають метапсихозом.

Вчення Каббали особливо підкреслює значення жіночого начала божества, яке називається Шехіна і розглядається як «Наречена бога». Статевий акт — найвище святе діяння. Здійснюючи його, кожен каббаліст повинен пам'ятати про Шехіну: те, що він робить у фізичному світі, відображається в трансцендентному (потойбічному). Тому батьківство є особливо важливим для каббалістів: хто не має дітей, тому не виконати своєї місії в цьому житті.

До Каббали виявляють інтерес ті, хто цікавиться окультними «науками». Це вчення вплинуло на рух масонів, на секту «Таро», на розенкрейцерів (братство Рожевого Христа) та ін. Каббалістичні терміни використовують у магічних ритуалах та обрядах.

Релігії Давньої Індії

Індійська цивілізація — одна з найдавніших на планеті. Її населення сповідувало первісну племінну релігію з елементами тотемізму і культу предків. Храмів не було.

У другій половині II тис. до н.е. в Індії з'явилися кочівники-скотарі арії (арья — благородний) з Північного Заходу (східний потік ірано-індійської міграції аріїв), які злилися з місцевим населенням. Тоді розпочалося формування каст. З аріями пов'язують ведичну релігію у Давній Індії.

Ведична релігія[1]

Назва її походить від назви збірника священних пісень, урочистих гімнів, жертовних закликань — Вед (санскр. веда, букв. — знання). Це — одна з найдавніших релігій світу, яку принесли у II тис. до н.е. в Індію кочові племена аріїв. То був період розпаду первіснообщинного ладу і формування класового суспільства.

У лоні ведичної релігії з часом сформувалися основні засади індуїзму.

Веди — священні книги давньоіндійських релігій. Початок створення найдавніших книг індуїзму — Вед — припадає на II тис. до н.е. Послідовники індуїзму стверджують, що вони не є людським творінням, а були почуті мудрецями від всевідаючого Брахмана як священне знання. Тривалий час вони передавалися усно, і тільки в I тис. були записані мовою санскрит. Вважається, що Веди існують у їх вічній досконалій формі. Хоч насправді з плином часу вони зазнали багатьох змін.

Веди є складним, багатогранним літературним масивом, який утворюють чотири групи текстів, створених у різні історичні періоди: Самхити («Зібране»), Брахмани («Пояснення Брахмана»), Арах'яни («Лісова книга»), Упанішади.

Самхити складаються з чотирьох книг: Ригведи («Веда наспівів» — зібрання пісень, які славлять богів, і звернених до них молитов), Яджурведи («Веда жертвоприношень» — збірник жертовних формул і заклинань, молитов і правил здійснення жертвоприношень), Самоведи («Веда наспівів» — збірка наспівів, призначених для ритуальних цілей), Атхарваведи («Веда заклинань» — збірник спрямованих проти злих духів магічних заклинань). Спільна ознака їх — славослів'я мудрим, могутнім, милостивим божествам, звертання до них з молитвами, проханнями, жертвоприношеннями.

Найдавнішою серед цих книг є Рігведа, з якої й починається давньоіндійська літературна традиція. Зафіксовані в ній міфи і сюжети живили не тільки давньоіндійський епос, а й класичну індійську літературу.

Брахмани — це книги, написані брахманами для брахманів. Вони містять коментарі до Самхитів, метою яких є зміцнення ролі та авторитету жерців, обґрунтування кастового поділу суспільства.

[1] Для зручності користування підручником ведична релігія і брахманізм розглядаються разом з пізніми національними релігіями Індії.

Араньяки й Упанішади — збірки правил для пустельників, старців, заглиблених у пізнання природи, буття. Упанішади (санскр. — сидіти біля вчителя задля пізнання істини) є своєрідним завершенням циклу. До них входять 250 богословсько-філософських творів, поданих у формі роздумів легендарних чи напівлегендарних мудреців. Вони засвідчили рівень духовного розвитку тогочасного індійського суспільства, особливості богословських та філософських поглядів. З певною умовністю Упанішади складають шість систем: Веданта, Міманса, Санкх'я, Вайшешика, Йога і Ньяя. Один із провідних мотивів Упанішад — походження, розвиток і перспективи людства. У них ідеться й про те, чому людина існує то в стражданнях, то в блаженстві, хто спричиняє це: час, природа, необхідність, випадковість чи Пуруша (особа, яка є Верховним Духом).

Веданта («кінець Вед») і Міманса є суто богословськими творами, які розглядають співвідношення людської душі — Атмана зі світовою душею — Брахмою. Світова душа розсіяна в усьому світі. Для повного злиття Атмана з Брахмою слід безоглядно прийняти все написане у Ведах і достеменно виконувати всі ритуали. В цьому мета і сенс життя. Веданта і Міманса оригінально вирішують проблему пізнання світу: Всесвіт — це Брахма, пізнає його Атман, але для цього потрібно спочатку пізнати Атмана. Атман — це людське «Я». Отже, пізнання світу має починатися з самопізнання, самовдосконалення. Самопізнання — вища форма знання, джерело щастя.

Санкх'я стверджує, що Брахма не розсіяна в природі, а природа існує незалежно від духу. Це засвідчує наявність матеріалістичної тенденції в розумінні світу. Вайшешика містить думки, близькі до атомістичної теорії.

Йога і Ньяя зосереджуються на практичних проблемах самовдосконалення за допомогою релігійних і філософських принципів. Йога реалізує принципи Санкх'я для досягнення психічного і фізичного самокерування: потрібно звільнити дух, душу від перероджень, перевтілень. Йога пропонує систему вправ, особливо дихання і правил поведінки, для очищення душі, яка після цього може досягти злиття з Атманом. Ньяя вдається до міркувань щодо логічних засобів самовдосконалення, розвитку аналітичного мислення, форм пізнання. В ній стверджується, що пізнанню піддане не тільки матеріальне, а й духовне, в тому числі й Атман. За допомогою логічних побудов Ньяя доводить необхідність перевтілення, досягнення мокші (спасіння).

Ведична література дає змогу простежити, як поступово увага народів давньої Індії переносилася з явищ зовніш-

нього світу на людину, її психіку, мислення. Вона справила великий вплив на розвиток індуїстських релігійно-філософських шкіл і релігійних течій. Ведичні книги вважають священними й пізніші ведичні релігії — брахманізм та індуїзм.

Головні особливості ведичної релігії. Ведична релігія містить яскраво виражені патріархальні риси, стрункy ієрархію богів, напівбогів, які уособлюють сили та явища природи. Головними її особливостями є обожнення сил природи, анімізм, первісна магія. За своїм характером вона була обрядовою: стрижневим моментом у ній було жертвопринесення богам. Велику роль відігравали співи, гімни, молитви, магічні заклинання. Святилищ, храмів, зображення богів у ній не було. Жертвопринесення відбувалися під відкритим небом на спеціально побудованих вівтарях. Посередниками між людьми вважали жерців-брахманів, які володіли священними знаннями — ведами.

Головними богами ведичної релігії вважались бог неба Варуна, богиня матері-землі Притхіва, боги Сонця Сур'я, Савітар, Мітра, Вішну, Пушан, бог Місяця Сому, бог бурі Рундру, бог-громовержець Індра, бог вогню Агні та ін. Матір'ю богів була богиня Адити. За тодішніми уявленнями, боги перебували у стані постійної війни зі злими демонами — асурами. І боги і демони уособлювали відповідні сили природи. Найпопулярнішим богом ведійського пантеону є Індра, якому із 1028 гімнів Рігведи присвячено 250. Його уявляли наділеним найбільшою силою, універсальним володарем світу, а його підтримка вважалася запорукою перемоги в бою.

Важлива роль в обрядових дійствах відводилася богу вогню Агні — посереднику між небом і землею, який передає жертвопринесення богам.

З часом боги стали уособлювати не тільки природні, а й суспільні сили. Наприклад, Індра почав уявлятись як цар богів і бог війни, Варуна — як охоронець порядку.

Культ богів полягав у жертвопринесеннях, супроводжуваних гімнами і магічними формулами, які виражали конкретні прохання людей.

У пізньоведійській релігії з'являється практика аскези.

Аскеза (грец. askesis — вправа, подвиг) — світоглядна концепція, спосіб життя, які передбачають відмову від життєвих благ і насолод.

У пантеоні богів з'являються Кала (час), Кама (любов, сексуальна практика), а найавторитетнішим серед усіх божеств стає Брахман.

Як цілісна система, ведична релігія вже не існує, але її головні положення є серцевиною майже всіх релігій та релігійно-філософських вчень Індії.

Пізньоведичну релігію називають брахманізмом.

Брахманізм

Це давньоіндійська релігія, що сформувалася у процесі взаємодії ведійської релігії з місцевими культами внаслідок намагань пристосувати ведійську духовну традицію до особливостей формування в давньоіндійському суспільстві ранньофеодальних відносин.

Назва походить від назви збірника ведичних релігійних текстів Брахманів (друга книга), написаних у VII—VI ст. до н.е. Вони повинні були інтерпретувати відповідні Веди, а за змістом то були міфи, перекази про історію та культуру індійської давнини, віронавчительні та ритуальні настанови, а також обґрунтування важливої ролі жерців цієї релігії — брахманів.

Пізніше (у VII—VI ст. до н.е.) під їх впливом виникла філософська література Упанішади, що означає сидіти біля вчителя, слухати його одкровення, вивчати таємну суть тексту. У них ішлося про облаштування світу, взаємозв'язки людини і Всесвіту, життя і смерть, розмежування в людині духовного і тілесного, про переселення душ і перевтілення, про карму.

Виникнення брахманізму було зумовлене формуванням у I тис. до н.е. ранньофеодальних відносин у суспільстві, яке супроводжувалося розшаруванням його на чотири стани (варни, пізніше їх стали називати кастами). Кастова структура суспільства була зафіксована приблизно у V ст. до н.е. в збірнику «Закони Ману». В період становлення рабовласницького суспільства його соціальну структуру становили чотири касти (варни):

— брахмани — жерці, які тлумачили Веди, здійснювали жертвопринесення та інші релігійні церемонії, брали участь у керівництві державою;

— кшатрії — військово-племінна адміністрація. Її представники обіймали державні посади, були воїнами, володіли землями;

— вайшії — вільні члени общин, які займалися землеробством, скотарством, ремісництвом, торгівлею;

— шудри — неповноправні, залежні й підлеглі особи, раби. До них належали особи, які прибули до общин, або

місцеві збіднілі ремісники, селяни, слуги, дрібні службовці. Вони були обмежені соціально, в тому числі щодо участі у релігійних церемоніях.

Зафіксований у «Законах Ману» міф так пояснює виникнення варн: Брахма для збереження Всесвіту створив із частин свого тіла людей: з уст — брахманів, щоб вивчали Веди, здійснювали жертвоприношення, отримували і роздавали милостиню; з рук — кшатріїв, щоб охороняли підданих, роздавали милостиню, приносили жертви і вивчали Веди; зі стегон — вайшіїв, щоб пасли худобу, роздавали милостиню, приносили жертви, вивчали Веди, займалися гендлярством, лихварством і землеробством; з ніг — шудрів, які повинні покірно служити всім іншим варнам. Дотримання кожним закону забезпечує шлях на небо й у вічність, порушення — до загибелі від змішання варн.

Народжені в перших трьох варнах після досягнення певного віку (брахмани — семи років, кшатрії — десяти, вайшії — одинадцяти) відбували ритуал посвячення у свою варну і отримували шнур, який клали на ліве плече і пропускали під правою рукою. Ця церемонія вводила людину в коло своїх спільників по варні, її називали другим народженням, а членів варн — двічі народженими.

Головні риси брахманізму. Брахманізм є більш високим ступенем релігійної свідомості, ніж ведійська релігія. Його віросповідальним стрижнем є вчення про варни, переселення душ, виконання дхарми, створення сприятливої карми. Головна мета віровчення полягає у злитті з вищим Абсолютом — богом — творцем Брахмана.

Брахманізм визнає всіх ведійських богів. Його пантеон очолює тріада богів — Трімурті, які становили пантеон і ведійської релігії. Головний серед них — Брахма, творець Всесвіту. Поруч з ним доброчинний бог-охоронець Вішну і грізний бог Шива. Вони наділені багатьма функціями, тому мають по тисячі імен та епітетів. Вони є антропоморфними богами — мають дружин, дітей, родичів. Наприклад, дружиною Шиви є богиня Калі (Дурга) — богиня-матір, яка уособлює народження і смерть, нагороджує і карає. Діти Шиви — Ганеша, що вважався богом мудрості й добробуту, успіху і розвитку, і Сканда — бог війни, захисник від ворогів і злих духів.

Особливим у брахманістському пантеоні є бог Вішну. Він уособлює вічну благодійну природу, що доброзичливо ставиться до людини. Як бог-охоронець, дбає про долю людства, будь-коли готовий прийти йому на допомогу. В його образі втілено індійське розуміння спасителя людства. Вішну досягає цього, оселяючись у конкретній людині, тварині, явищі, об'єкті природи і прислужуючись їм у потрібний час. Це вчення пізніше деталізував індуїзм. Брахманізм наводить десять втілень Вішну: в людей-героїв, людей-богів — Раму і Крішну.

В пантеоні брахманізму є й племінні боги, боги окремих місцевостей, сіл і навіть родин, які борються зі злими духами, демонами.

Брахманізм — яскраво виражена анімістична релігія. Уся природа в ньому одухотворена, всюди існують духи і душі. Душа людини вічна. Після її смерті вона переселяється в тіло іншої людини, тварини, навіть у предмети природи. Таке перевтілення зветься *сансарою*. Перевтілення душ є результатом оцінки людського життя. Винагорода за добро, покарання за вчинене зло в житті — це *карма*. Загалом карма уявлялася своєрідним «законом помсти», згідно з яким добрі чи злі вчинки людини зумовлюють її долю в подальших перевтіленнях. У кожної людини своя карма. Вона має свої особливості, свої правила для кожної варни, бо Брахма встановив для них *дхарми* — норми, закони життя і стежить за їх дотриманням, відповідно оцінюючи все, що відбувається у світі. Якщо людина дотримувалася дхарми, душа її переселиться в тіло людини, яка процвітатиме, матиме успіх у своїй варні, як і попередня людина. Душа може переселитися і в тіло людини вищої касти, навіть у тіло брахмана, а душа брахмана, якщо він дотримувався вимог своєї дхарми, потрапляє в рай. Душа того, хто порушував закони та правила своєї варни, потрапляє в тіло людини нижчої касти, часто це може бути тіло шудри, раба, навіть тварини, а потім — у пекло.

Брахманізм як новий ступінь релігійного розвитку виявив себе і в релігійному культі. Усі його боги мають скульптурне зображення. Брахма зображений чотириликим і чотирируким, що підкреслює його фізичну досконалість: він усе бачить, чує, може. Він вищий за інших богів, не кажучи про людину. Цей фантастичний вигляд Брахми міфологія пояснює тим, що Брахма створив жінку Сарасваті й закохався в неї, але вона, вважаючи Брахму своїм батьком, всіляко уникала його. Намагаючись бачити її всюди, Брахма став чотириголовим. Сарасваті піднялася догори, на небо — Брахма надбав і п'яту голову. Так Сарасваті вимушена була стати його дружиною. П'яту голову Брахма все-таки втратив у боротьбі з Шивою.

Сарасваті — богиня мудрості, наук, письма, музики та співів. Це вродлива жінка з чотирма руками, в яких — книга, квітка лотоса та барабан, що символізують сфери її діяльності.

Серед особливостей брахманістського культу — поклоніння тваринам, що свідчить про залишки первісного тотемізму. Майже кожне божество ототожнювалося з якоюсь твариною: Вішну — з міфічним птахом Гарудою, Шива — з биком, його дружина Калі — з тигром тощо. Священні тварини брахманізму — корова і мавпа, священна рослина — лотос.

Культові споруди були примітивними. Здебільшого це були ритуальні майданчики з постійним чи тимчасовим вівтарем або жертовним вогнищем. Цю роль могло виконувати і домашнє вогнище. Головною культовою дією, своєрідною основою культу було жертвопринесення, яке вважалося сенсом життя, головним засобом досягнення кращого перевтілення душі. Непринесення жертв — зло, яке обов'язково стане на заваді кращому перевтіленню.

Віруючий брахманіст усе життя дбав про добрі жертви. Жертвопринесення супроводжували всі помітні події у його житті. Укладення шлюбу, народження дитини, посвячення в члени своєї варни, поховання вимагали регламентованих пишних церемоній і жертвопринесень з участю брахмана. Вони мали бути принесеними у відповідний час, у відповідному місці й у відповідному порядку, із застосуванням відповідних гімнів, молитов, магічних формул і дій. Ритуал жертвопринесень детально викладено в книзі Брахман. Очевидно, в брахманізмі, принаймні в перший період його існування, коли він особливо відчував вплив арійської родоплемінної релігії, вдавалися і до людських жертвопринесень.

Великого значення надавалось обрядам очищення. Дотримання ритуальної та фізичної чистоти було неодмінною умовою успішного жертвопринесення. Ритуальна практика обов'язково передбачала приготування та вживання соми (інд. — видушувати). Для цього з вимоченої у воді рослини (назву не встановлено) за допомогою спеціальних каменів вичавлювали сік, проціджували, змішували його з водою та молоком і випивали під час релігійних церемоній. Сома викликала галюцинації та екстаз. Пізніше цей напій отримав свого бога. Бог Сома — всезнаючий, небесний, всезбуджуючий. Його викликали і йому поклонялися при виготовленні священної соми.

Брахманізм особливу роль відводив жерцям — брахманам, які становили особливу варну в суспільстві. Їх вважали знавцями й тлумачниками священних текстів. Вони — головна фігура жертвопринесень. Без брахманів жертвопринесення вважалися недійсними. Брахману не можна було ні недовіряти, ні заперечувати. Ніхто, навіть цар, не

мав права торкатися їх майна. У дрібних державах брахмани виконували не тільки релігійні, а й світські функції — як чиновники, судді, управителі. Вони відіграли помітну роль у розвитку індійської культури. Ця традиція існує і в сучасній Індії.

Релігійна практика брахманізму покликала до життя інститут *гуру* — духовних наставників, учителів, які готували до посвячення у члени своєї касти брахманів, кшатріїв, вайшіїв (у шудрів цього обряду не було). Особи, які готувалися до обряду посвячення, жили в домі гуру на правах слуг, а його вважали своїм духовним батьком. Кожен брахманіст мав свого гуру.

Ще одна особливість брахманістського культу — пустельництво. Пустельник, який покинув свій дім, родину, свою діяльність, живучи самотньо аскетом, для брахманіста правив за ідеал.

Соціально-етичні принципи брахманізму сформульовані у трактаті «Бхагавад-гіта» (санскр. — пісня Бога), викладеному у формі повчання бога Крішни (шанувався як боголюдина, спаситель, одне із втілень Вішну) царю Арджуні перед битвою. Головне призначення людини полягає в служінні богові, а виконання нею своїх обов'язків відповідно до варни — неодмінна умова спасіння, злиття з Богом. Але людина не повинна думати про винагороду, їй слід виявляти смирення, терпіння, самозречення. Хоч інколи неминучим є і насилля.

Брахманізм позначився на особливостях таких релігійно філософських систем, як санкх'я, йога, веданта, значною мірою вплинув на формування та особливості індуїзму.

Індуїзм

За своєю суттю індуїзм постав як розвинутий пізній брахманізм. Його появу спричинили економічна та політична кризи, суспільні конфлікти, що ускладнилися в Індії протягом I тис. до н.е. Значною мірою зумовила цей процес й етнічна строкатість місцевого населення. Все це призвело до того, що брахманізм виявився консервативною, аристократичною релігією, з обмеженими можливостями самооновлення, а відповідно, і впливу на маси в нових історичних обставинах. Тому він поступився місцем новій релігії, яка більше відповідала особливостям часу, — буддизмові. У VI ст. до н.е. він охопив усю Індію. А через тисячу років буддизм почав занепадати і до XII—XIII ст.

майже зник на цих теренах. Тепер лише кожен сотий мешканець Індії вважає себе буддистом. Давні релігійні вірування у період панування буддизму ледве жевріли, зберігаючись переважно в західній частині Індії. Занепад буддизму дав поштовх їх відродженню, а з середини I тис. почалося відновлення традиційної релігії Вед під назвою індуїзм, який став національною релігією індійців.

Головні особливості розвитку та релігійної системи індуїзму. Зникнення з арени буддизму і відродження індуїзму мали свої причини. Буддизм виступав проти кастового поділу суспільства, використовував гнучкіші засоби ідеологічного утвердження соціальних порядків. Але традиційно консервативному індійському суспільству ця гнучкість була непотрібна. Надзвичайно строкатому соціально та етнічно, йому більше підходили касти. Індуїзм обґрунтував кастовий поділ, і тому суспільство віддало йому перевагу. До того ж він блискуче використав досягнення буддизму: демократизм, зорієнтованість на всіх людей, а не тільки на вищі касти, тощо.

Передусім індуїзм демократизував культ, запровадивши його публічне відправлення, масові церемонії та обряди. Індуїстське духовенство не шкодувало коштів на будівництво грандіозних і пишних храмів, розвиток іконографії та скульптури. Індуїзм демократизував і значно розширив пантеон богів, відновив традиційні доарійські вірування, в тому числі тотемічні — культ природи (води), містично-еротичні культи.

Це забезпечило індуїзму незаперечні переваги перед буддизмом, який перейшов у інші країни Азії, надало йому національного колориту. Індуїзм не має конкретного засновника, хоч до розвитку його релігійної системи доклало своїх зусиль немало видатних мислителів Індії. Відсутній у ньому і *священний канон* — комплекс книг, які є основою віровчення. Ті, хто сповідує індуїзм, тлумачать його як «хінду дхарма» — закон індусів. З VIII ст. індусами стали називати жителів, які не прийняли ісламу, що відтоді почав активно утверджуватися в Індії. Індуїзм широко використовує епос, різноманітну богословську літературу — від філософських розвідок до популярних праць (коротке оповідання, байка, приказка тощо).

Відродження індуїзму почалося з його проникнення в епос, що відкрило йому шлях до народної свідомості. Давньоіндійський епос — своєрідна енциклопедія тогочасного життя, яка містить і численні релігійні уявлення та ідеї. Найпомітніші в ньому дві величні наснажені індуїстською ідеологією поеми — «Махабхарата» і «Рамаяна».

«Махабхарата» («Розповідь про великих Бхаратів») започаткована приблизно в другій половині II тис. до н.е., але остаточно склалася в середині I тис. н.е. Записана, як і весь епос, санскритом і розповідає про братовбивчу міжродову і міжплемінну боротьбу. До неї входить ще одна поема «Бхагават-гіта» («Пісня про Славетного» або «Пісня богів»). У ній ідеться про подвиги народного героя Крішни з метою врятування племен від взаємознищення в міжусобній боротьбі.

«Рамаяна», написана в IV ст. до н.е. поетом Вальмікі у Східній Індії, розповідає про подвиги народного героя Рами. В її основі — події, пов'язані з просуванням аріїв у Північну Індію, на острів Ланка (тепер Шрі-Ланка). Рама вступає в боротьбу з демоном Раваною, щоб звільнити свою дружину Сіту. Поема завершується розповіддю про те, як Рама зі своїми прибічниками скупався у священній річці й вирушив на небо в божественних небесних колісницях, де набрав вигляду Вішну.

Обожнення Крішни і Рами було обґрунтовано в особливих богословських текстах-пуранах у другій половині I тис. Кожна пурана присвячена конкретному індуїстському богові і разом з описом його звершень викладає принципи індуїзму. Пурани теж мають форму епічних творів.

Віровчення індуїзму. Базується воно на концепції переселення (перевтілення) людської душі й доповнюється міркуваннями про те, що індивідуальна людська душа — це людське «Я» (Атман). Атман весь час хоче з'єднатися з духовним Абсолютом-Брахмою (світовою душею). Це верховне божество є і безсмертним духом. Знаходиться воно в душі людини, яка є часточкою Абсолюта. Тобто Бог існує і поза людиною, і в самій людині. Сенс життя людини — в осягненні Абсолюта, в злитті її душі з ним. «Бхагават-гіта» вказує три шляхи цього з'єднання: добрі справи, любов та знання. На цих шляхах людина мусить суворо дотримуватися правил своєї касти, в усьому покладатися на Бога, і він приведе її до себе.

Індуїзм розвинув брахманістське вчення про переселення душ: після смерті людини душа переселяється в тіло новонародженого; остаточною метою перевтілення є його повне зупинення (мокша) — злиття душі людини (Атмана) з Абсолютом.

Належність людини до певної касти зумовлена поведінкою у попередньому житті — наскільки вона дотримувалася дхарми — закону своєї касти. Після смерті діє карма, яка визначає характер перевтілення: в тіло людини

вищої, нижчої касти, в тіло тварини чи в якусь річ. Оскільки порушення дхарми в попередньому житті сприймаються беззаперечно, віруючий мусить ретельно дотримуватися норм поведінки своєї касти, сподіваючись на краще втілення його душі в майбутньому.

В етичній сфері індуїзм проповідує ненасилля, миролюбність, терплячість, чесність у помислах і вчинках, самоконтроль.

Поява нових професій, зміна умов життя, міграції зумовлювали формування нових каст, з новими правилами життя. Їх у сучасній Індії більше двох тисяч. Непорушними залишились привілеї двох вищих каст — брахманів і кшатріїв, у інших з'явилися специфічні права й обов'язки. Кастовість ускладнює життя народу. Особливо це стосується каст так званих недоторканих — найнижчих верств суспільства. Раніше індуїзм дбав про утримання їх під владою традицій і звичаїв, що навертало представників цих каст до інших релігій. Нині в Індії шириться рух за перегляд релігійно-правового статусу нижчих каст.

Поновлюючи авторитет давніх богів, індуїзм зіткнувся з безліччю богів окремих народів Індії, багато з яких походять з доарійських племінних культів. Тому він змушений був поєднати принципи монотеїзму з політеїзмом. Індуїзм визнає існування Найвищого божества, яке виявляє себе в богах різних народів, навіть у тваринах і предметах. Молитва, звернена до цих богів, дійде і до Бога.

Увібравши різноманітні й розвинуті анімістичні уявлення, індуїзм постає релігією універсального одухотворення природи і суспільства. Він успадкував усіх богів ведичної релігії та брахманізму, запровадив принцип *аватари* — перевтілення одних богів в інших, що ускладнило і так непростий його пантеон. У ньому до трьох мільйонів божеств (окремі течії визнають лише до трьох тисяч, інші вважають богами тільки трьох — Брахму, Шиву і Вішну). Обожнює він різні тотеми (дерева, тварин, каміння), численних духів лісів, річок і гір, покровителів людей, тварин, худоби, садиб, професій тощо.

Бог Брахма визнаний творцем світу, але вважалося, що після цього він вичерпав свої функції. Індуїстський міф розповідає, що Одвічний Дух створив води, кинув у них сім'я, яке перетворилося на велике золоте яйце, і сам народився з цього яйця у вигляді творця світу Брахми, а разом з ним з'явилися зародки світу, всіх живих істот. Тому Брахма тільки реалізував творчі можливості Одвічного Духа, ставши його продовженням. Безпосередніми правителями й упорядниками світу вважають Вішну і Шиву, що дало підставу для оформлення двох головних напрямів у індуїзмі — вішнуїзму та шиваїзму.

Культова система індуїзму. В індуїзмі відсутні церковна організація та церковна ієрархія. Будучи цілісним ученням, він допускає відмінності в тлумаченні багатьох аспектів релігійного життя.

У Ведах сформульовано вимоги до світського життя індуса від народження до смерті. На кожний випадок життя передбачено відповідний обряд, який має бути виконаний точно. Саме обряди, церемонії та ритуали об'єднали народи Індії, що перебувають під впливом індуїзму, в єдину цивілізацію. Усі місцеві релігії Індії походять з найдавніших племінних релігій. З утвердженням ведичної релігії, а потім брахманізму вони не зникли, а залучилися до культів, які ставали головними. Навіть буддизм не зміг їх усунути. Цим і зумовлена множинність індуїстських культів, що дає підставу вважати індуїзм комплексом різних релігій.

У кожній місцевій общині існує своя система анімістичних уявлень. Вважають, що духи живуть всюди навколо поселення людей, там же юрмляться духи померлих, активно втручаючися в життя своїх живих родичів. Серед них є духи-покровителі, а є й шкідливі. Здебільшого духи — жіночого роду (очевидно, у цьому простежуються сліди матріархату), чоловічі божества — їх супутники. Багато з них мають імена, та частіше називають їх за родом діяльності: богиня холери, богиня віспи, богиня гончарів, богиня кухарів тощо. Постають вони у вигляді каміння, горбів, озер, інколи — кам'яних чи глиняних ідолів. Храми примітивні, часто — проста хижа. Культ, ритуали жертвопринесень, жертви, молитви — теж прості. До них звертаються тільки за потреби. Урочистими бувають богослужіння, коли в жертву приносять тварину; м'ясо з'їдають учасники жертвопринесення.

У місцевих храмах здійснюють обряди, пов'язані з народженням, укладенням шлюбу, похованням. Індуїстські традиції вимагають великої пишноти, в них бере участь багато людей. Щедро оплачуються різні магічні церемонії. Організацію культової діяльності здійснюють жерці, чий авторитет дотепер зберігся.

Індуїзм постійно розвиває *вчення про сансару*. Вважалось, що перевтілення душі померлого залежить від дотримання ним дхарми. Карма визначає долю душі до зупинення перевтілень і злиття Атмана з Абсолютом. Пере-

втілення багато в чому залежать і від поховальних обрядів. Найдостойніший з них — спалювання тіла небіжчика на березі священної річки Ганг з розвіюванням над нею попелу поховального вогнища. Малопоширеним є поховання в землю. Але й при цьому особливе значення відіграють складні релігійні церемонії та маніпуляції жерців над тілом небіжчика.

Політеїзм індуїзму особливо яскраво втілено в культі. Майже кожен храм має пріоритетне божество, систему церемоній і богослужінь, присвячених саме йому. Це не виключає поклоніння іншим богам. Кожна гора, скеля, річка, печера, навіть дерева, поселення мають своїх покровителів.

Індуїзм визнає ранні шлюби, коли дівча стає жінкою у 8-9 років, раннє материнство. Заборона на повторний шлюб удовам прирікала на довічну безшлюбність чимало жінок.

Ушанування індуїстських богів вищого рангу відбувається у великих храмах. Обов'язкові там скульптури Вішни, Шиви, Калі, Крішни. Обслуговують храми жерці та інші служителі. Прочанство є значущою подією в житті віруючих, пов'язаною з тривалою мандрівкою і чималими пожертвуваннями.

Загальноіндуїстськими є тільки два щорічних свята: весни — холі та осені — дівалі. Всі інші встановлені на честь окремих богів, чимало свят — на честь місцевих богів. Свята складаються з урочистих церемоній і жертвоприносень.

Індуїзм завжди дбав про збереження та розвиток національної духовної культури, національного менталітету, незважаючи на міграції населення, війни, іноземне панування, внутрішні чвари, філософські та релігійні пошуки. Наявність у ньому численних течій і напрямів, його релігійна множинність полегшують його взаємодію з іншими релігіями. Індуїзм відкритий для всіх релігій, його прихильник може молитися у будь-якому храмі, разом з віруючим іншої релігії він може вклонятися його богові. Ця релігія заклала традиції філософської думки Індії, глибоко вплинула на мислення людей, зробила вагомий внесок у розвиток філософської культури людства.

Індуїзм — явище значно ширше, ніж релігія. Це й цілком оригінальний комплекс віровчення і культу, широкий філософський погляд на життя, специфічний спосіб життя, який глибоко увійшов у суспільні відносини та побут. Для індусів їх релігія охоплює все, цілком заповнює духовний світ, стає його синонімом. Будь-яке явище природи, суспільного життя має для них сакральний характер.

Напрями індуїзму

З-поміж різноманітних напрямів індуїзму найпомітнішими є вішнуїзм та шиваїзм. Між ними немає антагонізму, відмінності полягають лише в об'єкті поклоніння, а відповідно — в особливостях магічних і молитовних формул, фетишів, ідолів.

Вішнуїзм. Більшість учених вважає, що історично першим був вішнуїзм. Їх опоненти мають аргументи, що шиваїзм давніший, однак вони визнають вирішальну роль вішнуїзму у витісненні буддизму.

Вішнуїзм базується на поклонінні богові Вішну, який згадується ще у Ригведі, постаючи там покровителем землеробства і скотарства, чоловічої сили для продовження роду. Він надає допомогу вищому ведичному богові Індрі у боротьбі з демоном Врітрою. Ім'я його значиться у пантеоні бога Сонця. Скоріше всього Вішну походить з доарійських часів.

Значно вищий авторитет Вішну в Упанішадах. У «Махабхараті» він — головний бог. Саме «Махабхарата» містить ідею *аватари* (зниження, опускання) — сходження божества на землю, втілення його в земну форму. Вішну перевтілювався 24 рази, 10 із них — найважливіші.

Перше перевтілення пов'язане із всесвітнім потопом, який мав знищити всіх людей на Землі. Вішну, щоб урятувати їх, надіслав благочестивому Ману ковчег. Зробив він це, перевтілившись у велику рибу, до якої був прив'язаний ковчег. Разом з Ману були врятовані й Веди.

Друге перевтілення Вішну відбулось, коли в боротьбі з демонами боги почали терпіти поразку. Тоді вони попросили у Вішну нектар безсмертя. Для цього необхідно було збити океан, як збивають молоко, щоб одержати масло. Вішну перетворив себе на черепаху, на якій стояла гора, що оберталася. Разом з нектаром було здобуто багато, в тому числі й Лакшмі, яка стала дружиною Вішну. У третьому перевтіленні Вішну був вепром Варахаром, що врятував утопаючу в океані Землю, піднявши її на своїх іклах.

На четвертий раз Вішну став людиною-левом Нрісінхом, який переміг демона, що нищив богів. Його не могли вбити ні Бог, ні людина, ні тварина, бо Нрісінх одночасно був ними всіма.

П'яте перевтілення теж було пов'язане з врятуванням світу від демонів. Демон Балі захопив усі три світи: підземний, земний і небесний. Жах скував усіх богів. Тоді

Вішну перетворився на вамана-карлика, прийшов до Балі й попросив у нього стільки землі, скільки вмістять його три кроки. Балі змилостивився. Карлик, маючи надприродні можливості, ступив одразу з неба на землю, одержав її для богів, а Балі вимушений був оселитися під землею.

У шостому перевтіленні Вішну діє на землі, де між брахманами і кшатріями точилася боротьба за владу. Вішну перевтілився у брахмана Парашураму («Рама із сокирою»), 21 раз винищував кшатріїв і остаточно поставив їх нижче брахманів.

В образі Рами, улюбленого сина одного з царів Північної Індії, постає Вішну і в сьомому перевтіленні. Він одружився з чарівною Ситою й з волі батька мав стати раджею (царем) ще за його життя. Але молодша дружина батька вчинила інтриги, і Раму піддали вигнанню. Там його супроводжували брат Лакшман і дружина Сіта. Але в дорозі демон Равана викрав Ситу. Розшукуючи її, Рама пройшов лісами Південної Індії. На допомогу йому прийшли мавпи на чолі зі своїм царем Гануманом, якого за це обожествили, а мавпи в Індії стали священними тваринами.

У восьмому перевтіленні Вішну став Крішною. Для цього він вирвав зі своєї голови волосся: з чорного виник Крішна, з білого — його брат Баларама. Крішна переміг демона Камсу, його оголосили аватарою (втіленням божества). Вішну тривалий час вважали богом родючості у племені яду, про що згадує Ригведа. Це було на межі II і I тис. до н.е., коли північ Індії населяли арійські племена. За легендою, він народився у в'язниці і його мали вбити. Але батько його викрав і віддав на виховання в плем'я скотарів. Крішна був відкритою і доброю дитиною, його всі любили. Коли підріс, найчастіше боровся з демонами зла. Змужнівши, охоче віддавався любовним іграм з чарівними пастушками, навічно покохавши одну з них — Радху. Він убив правителя царства, який ув'язнив його матір, і сам став правителем. Правив мудро і довго.

Знаменне дев'яте перевтілення — в Будду. Так буддистів запрошують до участі у поклонінні богам індусів.

Десяте перевтілення ще не відбулось. Вішну має постати богом-рятівником Калька-аватару, який на білому коні, з мечем у руці звільнить світ від демонів.

За поширення індуїзму в епоху середньовіччя поступово посилювався культ Вішну, витісняючи менших богів і самого Брахму. Брахма здійснив свою справу — створив світ, тепер головна роль належить його охоронцеві — Вішну.

Вішну зображують чотирируким, він тримає диск (символ царської влади), палицю (знак могутності), раковину і квітку лотоса (священні предмети). Обличчя його синього кольору — це його священний колір. Кожен бог індуїзму має священну тварину, яка уособлює його. У Вішну — це фантастична чаруда (напівлюдина-напівптах).

У середині I тис. до н.е. у вішнуїзмі окреслилася тенденція до монотеїзму, що похитнуло авторитет нижчих богів. Внаслідок цього виник рух *бхакті*, ідея якого полягає в особливій любові до Бога, у внутрішній релігійності, яка не потребує старанного дотримання ритуальних вимог, що характерно для індуїзму. Проголошувалася рівність усіх віруючих перед Богом, до нього можна було звертатися без жерців і жертвоприносень. Рух бхакті активно ширився в XII—XVII ст. У XIV ст. було створено священну книгу руху Бхатіратнавалі.

Виникали й інші сектантські рухи. Так, у XII ст. релігійний діяч Рамануджа (?—1137) заснував *секту шрівайшнавів*, яка дотримувалася бхактійських принципів. Вона існує досі. Від вішнуїзму відокремилася ще одна впливова течія — *кришнаїзм*, яка шанує Вішну в образі обожнюваного героя народного епосу — Крішни.

Вішнуїзм відіграв помітну роль у розвитку індійської релігійної думки, майже тисячу років намагався поєднати брахманізм із релігійною традицією доведичних культів. Тому його за самостійність називають бхаватизмом, бо давньоіндійський епос ототожнює Вішну з Нараяною — героєм «Бхагават-гіти».

Шиваїзм. Об'єктом його поклоніння є бог Шива. Як і вішнуїзм, він бере початок від доарійських культів. Дехто з дослідників вважає Шиву (санскр. — милосердний, доброзичливий) одним із богів корінного населення Індії, яке жило в басейні Гангу ще до приходу арійців. Але шиваїзм як напрям індуїзму сформувався лише на початку нашої ери. У лоні його завжди виникали різні групи, течії й секти, роздрібнений він і тепер. Шива — продукт індуїстської трансформації давньоіндійського бога родючості, покровителя скотарів і мисливців. Водночас він уособлював руйнівні сили природи. Соціальна функція Шиви — бог карм за гріхи. Але перевага надається його доброму впливові.

Самого Шиву уявляли заглибленим у самоспоглядання аскетом або багаторуким богом у переможному танці. Він здатний до перевтілень, може набути вигляду будь-якого божества. В іконографії він зображений самітни-

ком з трьома очима і чотирма руками. Чотири руки свідчать про могутність. А третє око, за легендами, виникло, коли Шива сидів на Гімалаях, заглиблений у роздуми. Раптом ззаду підійшла дружина Ума і закрила йому очі, й світ охопила темрява. Тоді виникло третє око, яке спалахнуло, як Сонце, спаливши все на Гімалаях. Крім третього ока, у нього на лобі — півмісяць, у волоссі — жіноча голівка, з якої витікає Ганг. Кобри обвивають руки, ноги і шию, а поруч стоїть на сторожі білий бик Нанду. Шива сидить на тигровій шкурі, на шиї у нього намисто з людських черепів, а в руках — тризубець. Сюди він потрапив, мабуть, із південних степів разом з аріями. Шиву ще зображують у танку руйнування, в цей момент він зветься Натараоджа. Є зображення його з п'ятьма обличчями, там він зветься Панчауакхі. Шива — грізний бог. У нього три дружини: Калі — чорна, Дурга — неприступна і Парваті — дочка гори.

Важливим у шиваїзмі є культ родючості. Бог Шива разом з дружиною Калі є носіями шакті — творчого начала, яке породжує усе живе в природі. Калі — жіноча іпостась Шиви. У цей час Дурга стає об'єктом поклоніння як Божа Матір, яка контролює і стимулює народження. Тому в шиваїстському культі існують окремі церемонії поклоніння символічним зображенням чоловічих і жіночих геніталій. У шиваїстському пантеоні дружина Шиви Калі (Дурга, Деві, Парваті, її власне ім'я — Ума) має самостійне значення. Якось її батько зневажив Шиву, Калі на знак протесту спалила себе, за що отримала ще одне ім'я — Саті (Доброчинна). Згодом вона народилася вдруге як дочка Гімалаїв і отримала ім'я Хаймаваті, вона — сестра Гангу.

Калі — войовнича богиня, чимало разів вступала у бої з демонами. Зображують її чотирирукою чорною жінкою, вдягненою у фартух із кісток людських рук і в намисто з людських голів. Навіть сережки — з людських тіл. Це є наслідком того, що вона пожирала війська ворожих демонів, пила кров їх полководців. Краплини її крові, падаючи на землю, перетворювались на воїнів. В урочистостях, пов'язаних з культом Калі, практикували до XIX ст. людські жертвоприношення. Жерці богині — туги (душителі), приставши до юрби мандрівників, обирали жертву, вночі везли її до особливого храму. Вони володіли таємницями знищення людей, користувались особливим жаргоном і паролем, щоб самим не стати жертвою іншого туга. Туги були викриті в 30-ті роки XIX ст. англійцем Вільямом

Сліменом, якому вдалося схопити одного з них — раджу Ферінгея. Його було засуджено до страти на горло від руки ката нижчої касти. Ферінгей видав пароль в обмін на те, щоб бути страченим за ритуалом, гідним його касти. Слімен викрив 5120 жерців-тугів. Тоді було ліквідовано жорстокий ритуал богині Калі.

Шива і Калі мали двох синів. Ганеша — бог мудрості й добра. Він то заважає людям у здійсненні їх прав, то допомагає у подоланні перешкод. Тому кожну справу слід починати з молитви до нього, бо він може завадити навіть принесенню жертв богам. Уявляли його повнотілою чотирирукою людиною з головою слона. Сканда (Картікея, Субраманья) — бог війни (не агресивний), захисник. Зображують сидячим на паві. Вся родина Шиви завжди заклопотана людськими справами, до неї звертаються віруючі.

Історичні масштаби індуїзму сягають 3,5 тис. років існування. Його прибічниками є переважна більшість населення сучасної Індії (до 85%). Є вони у Пакистані, Бангладеш, Шрі-Ланці, Непалі, Індонезії, навіть у Південній Африці. Індуїзм поширений серед кількох сотень націй, народностей і племінних груп, які розмовляють 845 мовами і діалектами. Але світовою релігією він не став, оскільки своє призначення вбачає у духовному обслуговуванні лише народу Індії. До того ж не всього народу, бо представники касти недоторканих обмежені щодо участі у релігійному культі.

В Україні індуїзм представляють громади Товариства Свідомості Крішни, Ошо Раджніша, Саї Баби, Шрі Чінмоя, Товариства Всесвітньої чистої релігії та ін.

Сикхізм

Формування релігійної системи сикхізму розпочалося наприкінці XII ст. на хвилі протесту ремісників, купців проти кастових принципів індуїзму та експансії мусульманства, яка настала після завоювання Північної Індії державою династій Гуридів, що входила до арабського халіфату.

У 1206 р. було утворено незалежний від арабського халіфату Делійський султанат, під владою якого невдовзі опинився майже весь Індостан. З його занепадом на початку XVI ст. тут виникла держава Великих Моголів, яка офіційно була скасована у 1858 р. англійською колоніальною владою.

Протягом цього часу індійська національна верхівка з різною успішністю відстоювала свої інтереси. Не переривався і релігійний розвиток. Ще у XII ст. виник *сектантський рух бхакті* (відданість, любов до бога), послідовники якого вважали, що для спасіння досить однієї любові до Бога, можна обійтись без жерців і обрядів, оскільки перед Богом усі рівні. Цей рух проіснував до XVII ст. Під його впливом у XV ст. виступив поет Кабір (прибл. 1440—1518) з ученням, яке заперечувало касти, політеїзм, складний релігійний культ, аскетизм, чернецтво, закликало до опору мусульманським загарбникам. Його послідовники створили релігійну секту Кабір-Пантхі. Невелика кількість послідовників цієї секти є і тепер.

Під впливом ідей Кабіра і Веданти склалось ще одне релігійне вчення — сикхізм. Його автором був індус із касти кшатріїв, уродженець Пенджабу — Нанак (1469—1528 чи 1539). Релігійне вчення його виходило з принципів монотеїзму, запозиченого в ісламі. Його апологети стверджували, що Бог виявляє себе в усьому сущому, він єдиний для всіх, незалежно від належності до общини, касти. Нанак виступав проти обрядовості, за спрощення культу, вважав, що не обов'язково витрачати час на відвідування храму, бо молитися можна всюди. А всі люди рівні перед богом.

За легендою, одного разу Нанак ліг спати ногами до Мекки. Для мусульман — це святотатство, бо Мекка — їх святе місце, дім Бога. Муллі, який звинуватив його у богохульстві, Нанак відповів: «Але спробуй повернути ноги у той бік, де б не було Бога». Ідея Нанака об'єднати в одну релігію індусів і навіть мусульман не була реалізована. Вона покладена в основу секти в індуїзмі, яка переросла в окрему релігійну систему сикхізму. Його прибічники звуть себе сикхами (учнями). Церква сикхів подібна до військово-релігійної організації, добре пристосованої до силової боротьби за свої принципи. Це зумовлено історичними обставинами, за яких вона формувалася, активною участю сикхів у національно-визвольному русі.

Нанак був проголошений Першим Великим гуру сикхів. У м. Амрітсар (штат Пенджаб) існує релігійний і адміністративний центр сикхів. Там же головний храм — Золотий храм.

Організація сикхів була створена й удосконалена наступниками Нанака. Третій Великий гуру — Амар Дас (1552—1573) оголосив владу гуру спадковою. П'ятий Великий гуру — Арджуна (1581—1606) склав священну книгу сикхів — «Аді Грантх», до якої увійшли афоризми, богословські міркування щодо їх змісту. Оригінал її зберігається у Золотому храмі. Значні реформи в сикхізмі здійснив Десятий гуру — Говінд Сінгх (1675—1708), автор другої священної книги сикхів. У 1699 р. він скликав загальний з'їзд сикхів, на якому було скасовано спадкову владу гуру. Вищим органом влади став з'їзд — община рівних. Було проголошено принципи організації сикхів. Сикхом може стати індієць з будь-якої касти після досягнення семи років, пройшовши посвячення у присутності п'яти сикхів. Сикх повинен носити довге волосся, ніколи не стригтися і не голитися, мати кинджал із криці, залізний браслет, носити короткі штани і гребінь. Ці правила звуться «Правилами 5 «К», бо назва кожного предмета мовою хінді починається з літери «К».

В обрядових трапезах беруть участь усі посвячені, незалежно від кастової належності. Це відмежовує сикхів від індусів. Сикхам дозволено споживати м'ясо, але заборонено палити тютюн. Кожен сикх має титул «сінгх», що означає «лев». Сикхи — хоробрі й умілі вояки, серед них багато військовиків.

Общини сикхів дуже згуртовані, підтримують між собою тісні зв'язки. Члени общини сплачують обов'язковий внесок, дотримуються принципу взаємодопомоги.

З XVIII ст. в Пенджабі активізувалася боротьба сикхів проти мусульман. У 1765 р. вони утворили свою державу, яку 1849 р. було ліквідовано внаслідок англо-сикхських війн.

Сикхізм — впливова релігійна течія сучасної Індії, яка охоплює майже 10 млн. осіб. Час від часу сикхи опинялися в епіцентрі релігійних протистоянь в Індії, продовжуючи боротьбу і за своє політичне відокремлення.

Джайнізм

У VI ст. до н.е. брахманізм уже перестав задовольняти релігійні потреби населення Індії. Передусім це стосувалося надто ускладненого його культу, неспроможності витлумачити багато актуальних для того часу питань, пов'язаних з буттям світу і людини. У зв'язку з цим посилилися релігійні пошуки, наслідком яких стало виникнення на значній території Індії буддизму. Але у східній частині Північної Індії процес асиміляції місцевого населення

з арійськими прибульцями мав свої особливості: елементи місцевої культури явно переважали, що зумовило особливу тенденцію релігійного розвитку, яка виявилася в утворенні нової релігії — джайнізму. Назва походить від імен Махавіра («великий герой») і Джіна («переможець»), які були надані засновникові цієї релігії — проповіднику Вардхаману.

Джайнізм і буддизм виникли майже одночасно, але джайнізм був більш поширений. Дехто з учених твердить, що Будда і Махавіра — одна особа, а буддизм і джайнізм — різні гілки одного вчення.

Започаткував нову релігію Вардхаман Махавіра (599—527 до н.е., за іншими джерелами, — 477 і 487 до н.е.). Його вважають достовірною особою. Належав до варни кшатріїв, до 30 років жив у сім'ї можновладця. Потім упродовж 12 років був пустельником без одягу та їжі. У 42-річному віці отримав визнання як переможець пристрастей (джайн), як вільний від світу (ніргрантх). Його послідовників стали називати джайнами, ніргрантхами. Щоправда, джайни вважають Махавіру 24-м тиртханкаром (засновником віри), а першим — Рімбаха, який жив, коли ще не вміли готувати їжу. У нього було одинадцять безпосередніх учнів — ганадхарів, яких джайни вважають святими. Общину джайнів створив нібито 23-й тиртханкар Паршва, який проповідував чотири істини: не вбивай нічого живого (звідси вегетаріанство джайнів), не кради і не визнавай мирських справ, будь правдивим, будь аскетом. Махавіра долучив сюди ще цнотливість монахів.

Община джайнів об'єднувала монахів і мирян. Монастирів у джайнів не було. Монахи жили біля міст у лісах, печерах, щоб миряни бачили їхнє аскетичне життя. Миряни мусили дотримуватися подружньої вірності, обмежувати свої потреби, один день на місяць жити як монахи, і протягом усього часу годувати монахів.

Ще за життя Махавіри джайнізм набув великого поширення. Згодом у ньому стали виникати нові течії. Але приблизно в III ст. до н.е. сформувалися дві: *светамбари* (носили тільки білий одяг) і *дигамбари* («одягнені простором» — ходили голими, як колись Махавіра). Джайнізм був поширений переважно серед міського населення, яке займалося лихварством і гендлярством (джайни давно відмовилися від землеробства, щоб не шкодити живому).

Общини джайнів очолюють ачар'ї. Вони поділяються на групи, підгрупи тощо. Багато з них мають окремі храми, каплиці, релігійні школи, в кожній є свої аскети. За

порушення релігійних правил винного, навіть коли це аскет чи ачар'я, виключають з общини. На вступ до груп немає жодних кастових обмежень.

Священні книги джайнізму містять повчання Махавіри, доповнені його послідовниками. Собор джайнів у м. Паталіпутрі в III ст. до н.е. об'єднав їх у 12 частин (анг), але згодом останню ангу було втрачено. В V ст. н.е. собор в м. Валабхі перередагував 11 анг, але диганбари не визнали цього. Книги було написано загальнодоступною на той час мовою пракріті. З VII ст. н.е. джайністська література користується лише санскритом.

Джайнізм має багато спільних положень з буддизмом: віра в перевтілення душі, вчення про карму, в те, що добрі справи врятують душу людини від подальших перевтілень, віра в обов'язковість періодичних з'явлень пророків і богів, які зміцнюватимуть релігію і посилюватимуть її вплив.

Джайністи вважають, що їх віра є найдавнішою з-поміж усіх релігій Індії. Вони стверджують, що немає рації вести мову про творця чи першопричину, Всесвіт існує вічно. Всі зміни у світі відбуваються завдяки діям сил природи і не пов'язані з божественним впливом. А сам Всесвіт почергово долає низхідні і висхідні фази розвитку. У висхідній фазі збільшується тіло людини, подовжується час її життя, у низхідній — тіло зменшується, сила гасне, мораль занепадає.

Основою джайнізму є *вчення про дживи* — живі істоти, які існують у недовершеному та довершеному буттях. Недовершене буття дживи — це з'єднання душі з тілом, яке, оточивши душу, прирікає її на страждання. Різні ступені єднання духовного з тілесним становлять ієрархію живих істот, на вершині якої люди та боги. Над богами — дживи, вільні від тіла й від матеріального. Перехід з нижчих щаблів ієрархії до вищих відбувається відповідно до аскетичних заслуг з'єднаної з тілом душі, коли знищується тілесний елемент. Можна і проминути якусь ланку, але через тіло людини перехід обов'язковий.

Джайни заперечують авторитет Вед, жертвоприношення тварин, концепцію створення світу богами. Вони не визнають варн, стверджуючи, що всі люди рівні, а людина є вмістилищем божественного. Бог — єдиний, найвищий, найблагороднішій і найповніший вияв існуючих у душі людини сил. Душа може досягти спасіння за допомогою правильних віри, знання і поведінки. Джайнізм високо цінує аскетизм, заохочує пустельництво. Джайністи гуманно ста-

вляться до жінок, дозволяють їм читати священні книги і брати участь у молитовних зборах.

Реальність джайністи розглядають як множинність, багатосторонність, усі судження людини вважають відносними, знання — тимчасовими та умовними. В істинності жодного з них не може бути певності.

У джайнізмі порівняно з брахманізмом значно спрощений культ. Під час молитовних зібрань відбуваються читання священних текстів. Нескладними є й ритуали, в яких віруючі беруть участь оголеними.

Предметами обожнення є статуї засновників віри (тиртханкарів). У дигамбарів — зображення голих чоловіків, у светамбарів — статуї, обтягнуті тканинами, прикрашеними коштовним камінням. Віруючі приносять їм жертви квітами, плодами, солодощами, рисом, тричі обходять їх, читаючи молитви. Щодня жрець обливає статую молоком чи ароматизованою водою.

Джайнізм не вийшов за межі Індії, хоча й поступився там у конкуренції буддизмові. Він поширений серед гендлярів і лихварів, яких єднає у впливову економічну силу. Через численні культові розбіжності єдиної джайністської церкви не існує, але внутріджайністські зв'язки дуже міцні. Джайнізм дав імпульс своєрідній культурі, найпомітнішими в якій є література та архітектура.

Релігії Давнього Китаю

Одна з найдавніших у світі цивілізацій — давньокитайська — сформувалася у II тис. до н.е., осівши в долині р. Хуанхе. Їй притаманні раціоналізм мислення, повага до норм етики, адміністративної практики.

З часом сформувалася політеїстична релігія з яскраво вираженими елементами тотемізму, культу предків, культу природи, особливо Землі (у кожному поселенні був вівтар для жертвоприносень духу Землі). Поширеними були криваві жертвоприносення.

Храмів у Давньому Китаї не було, функції жерців виконували державні чиновники, а найважливішими ритуалами верховодив сам правитель.

Поширеними були і місцеві культи. Відчутним був вплив шаманів, знахарів, ворожбитів.

Саме в такому середовищі сформувалися основні релігійні системи Китаю: конфуціанство, даосизм, буддизм.

Конфуціанство

Конфуціанство сформувалося на рубежі VI—V ст. до н.е. як філософське вчення, в якому домінував соціально-моральний аспект. З часом воно розвинулося в одну з найвпливовіших у Китаї (поряд із буддизмом і даосизмом) релігійно-філософських систем, серцевиною якої є ідеал досконалої людини, передумови і засади соціального порядку.

Особливості розвитку конфуціанства. Запропонував та обґрунтував його великий китайський мислитель Конфуцій.

Конфуцій, Кун-цзи, Кун-Фу-цзи, Кунг-Ксю, Кун Чжу-Ні («Учитель Кун»). Народився, за однією версією, взимку 550 р. до н.е., за іншою — 551 р. до н.е. в знатній, але збіднілій родині, що мешкала в провінції Лу м. Цюйфу. Один із його предків був герцогом (першим міністром), який згодом був позбавлений цього титулу і, згідно з китайськими законами, його сім'я в п'ятому поколінні за своїм статусом належала до простолюду, називаючись Кунг. Це дало підстави стверджувати, що слово Конфуцій є латинізованою формою Кунг-Фут-це, тобто «філософ, учитель Кунг». Батько Конфуція був офіцером, служив комендантом містечка Тсов. Сам Конфуцій був сином у другому шлюбі батька, в який той вступив, маючи понад сімдесят літ.

Батьки називали його Кев («маленький пагорб»), бо мати молилась за нього на пагорбі. З часом це слово стало священним для китайців, і вони бояться проголошувати його, як євреї слово «Єгова».

Коли Конфуцію виповнилося три роки, помер батько. Сім'я опинилася у великій матеріальній скруті, що змусило хлопця з ранніх літ бути і пастухом, і сторожем, прилучатися до різних ремесел. У п'ятнадцятилітньому віці він виявив неабиякі пристрасть і здібності до навчання. У дев'ятнадцять років одружився, а невдовзі отримав посаду наглядача амбарів і державних земель, виявивши себе ревним служивцем.

На двадцять другому році Конфуцій розпочав свою діяльність учителя. З часом довкруг нього зібралось немало молодих і допитливих людей, зорієнтованих на пізнання принципів моральності й правильного державного управління. Він викладав історію, основи політики, учення про моральність, тлумачив смисл книг, народних пісень, музику. Для нього важливими були не розмір плати за навчання, а здібності й старання учня.

Здійснивши подорож до міста Лу, де знаходилася резиденція імператора, Конфуцій познайомився з найвідомішими тогочасними мислителями, багато працював у бібліотеці. Доводилося неодноразово спілкуватися з чиновним людом, правителями, що живило його розум роздумами про мудру і справедливу владу. Проте не завжди можновладці прислухалися до його слів.

На п'ятдесят другому році життя Конфуцій отримав службу намісника м. Хунг-то, яке роздирали соціально-політичні протиріччя. Він видав закони, що змінили ситуацію в місті, життя городян. Наприклад, для літніх людей передбачалися інші продукти, ніж для молодих, на слабких покладалися інші обов'язки, ніж на сильних. Ці нововведення швидко дали свої плоди, і Конфуція невдовзі призначають наглядачем державних земель провінції Лу. І на цій посаді він відзначився сміливими і розсудливими нововведеннями, що сприяло призначенню його міністром. Але незадовго внаслідок непорозумінь з герцогом Конфуцій покидає службу і починає своє мандрування різними провінціями Китаю. Йшов тоді йому 56 рік.

На цей період у нього було до трьохсот учнів і послідовників, серед яких сімдесят-вісімдесят, за словами Конфуція, володіли неабиякими здібностями. Найближчі з них рідко розлучалися з ним надовго. Здебільшого вони сиділи чи стояли довкруг учителя, вслухаючись у його думки, разом проникаючи вглиб історії, пізнаючи поетичні образи, релігійні обряди, етичні норми. Він був розкутий і відкритий у таких розмовах.

Тринадцять років тривало поневіряння Конфуція, який не переставав надіятись на те, що хтось із державних вельмож запросить його до себе в радники. Але вони охоче приймали його в себе, та до слів його не прислухалися. Шістдесятивосьмирічним він повернувся в провінцію Лу, присвятивши свої останні дні літературній праці. В цей час помирає його син (у Конфуція було ще дві дочки), улюблений учень, чию смерть він переніс із глибоким болем: «Небо знищує мене», — у відчаї промовив він.

Один із його учнів стверджував, що про наближення своєї смерті Конфуцій дізнався у віщому сні. «Жоден мудрий правитель не приходить, щоб узяти мене за вчителя. Пора мені вмирати», — так підсумував він своє життя. Невдовзі злігши, на сьомий день помер. При ньому не було тоді ні дружини, ні дітей. Сталося це в 479 р. до н.е.

Учні поховали його з великими почестями, багато з них, побудувавши довкола могили хатинки, протягом трьох років молилися там за свого вчителя. Тепер там пантеон Конфуція та його учнів.

Звістка про смерть Конфуція швидко облетіла давньокитайську державу. Відтоді багато його співвітчизників стали поклонятися йому, були серед них і ті, хто за життя Конфуція неприховано ігнорував його.

Приблизно через 225 років після смерті Конфуція відбулася зміна правлячої династії в Китаї. Нова влада, прагнучи насадити деспотичні порядки в державі, наштовхнулася на потужний спротив послідовників Конфуція, що, зрештою, спричинило крах тиранії. Сила і вплив Конфуція після смерті виявилися значно могутнішими і, що найголовніше, — затребуваними, не як за його життя, хоч Конфуцій не залишив після себе жодних текстів, у яких була б викладена його філософсько-етична система. Можливо, це сталося тому, що свої думки він розцінював не як оригінальні творіння, що претендують на статус божественного Одкровення, а всього лише як коментування істин, сформульованих давньокитайськими мудрецями. Його цікавила тільки людина. Цілісне уявлення про нього та його погляди викладено в працях учнів Конфуція.

На тому місці, де був його будинок у Цюйфу, у XII ст. споруджено храм Конфуція. Формою він нагадує імператорський палац, оточений стіною з червоної цегли, з чотирма вежами на кутах. Симетрично розташовано кілька будинків. Головний із них — Дачандянь — Палац вищої досконалості, там стоїть статуя Конфуція і відбуваються жертвоприношення. Храм реконструйовано у 1724 р., він є справжнім центром китайської культури.

Із зростанням авторитету конфуціанства відбувався і процес канонізації особи Конфуція. З 555 р. обов'язковою стає наявність храму Конфуція в кожному місті, де спочатку поклонялися поминальним табличкам Конфуція, потім — його скульптурам. Пізніше цього мислителя стали вважати «першим святим», а ще через деякий час розроблено церемонію поклоніння Конфуцію на його могилі, а йому присвоєно титул «наставника держави». Потім його стали називати «великим вчителем нації», у 1906 р. було замінено «середні жертвоприношення» Конфуцію «великими жертвоприношеннями». Культ Конфуція зберігся і після падіння династії Цін у 1912 р., хоча жертвоприношення Небу, Сонцю і Місяцю було скасовано. Лише в КНР культ Конфуція припинив своє існування на державному рівні, але в побуті зберігся дотепер.

Діяльність Конфуція припала на ті часи, коли давньокитайська релігія вже остаточно сформувалась. Це було

вчення про Небо, духів і душі предків з відповідною системою релігійного культу. Розвиток вірувань, культової системи майже не відбувався, не було духовенства, священних писань і богослов'я. Головними були зумовлені звичаями зовнішні дії. Конфуцій усе це сприйняв як абсолютну істину. Він не вважав себе релігійним реформатором. В існуючу систему анімістичних і фетишистських уявлень з дуже бідною міфологією, але з розвинутою магією він вніс ідеї, яких потребувало суспільство, сповнене соціального напруження і протиріч. Його вчення — не стільки релігійне, скільки етико-політичне, оскільки в релігійно-філософському вченні Конфуцій зробив наголос на етико-політичних проблемах.

Філософсько-етичні, релігійні засади конфуціанства. Конфуціанство є складним комплексом філософських, етичних, релігійних поглядів, особливим способом життя, основу якого становить солідарність. Серцевину його утворює своєрідне розуміння моральної природи людини, її взаємозв'язків у родині, суспільстві, державі.

Спершу конфуціанство заявило про себе як етико-філософське вчення, а його творець бачив себе навчителем мудрості, завдання якого полягало в коментуванні висловлювань давніх мудреців. Загалом конфуціанство було спрямоване на стабілізацію китайського суспільства, якому дошкуляли різноманітні міжусобиці та смути. Це спонукало Конфуція, звернувшись до давніх національних вірувань, традицій, культів, переосмислити їх відповідно до тогочасних суспільно-політичних, духовних обставин.

Передусім він зосереджується на двох давньокитайських культах — культі Неба і культі предків. Небо конфуціанство розглядає і як частину природи, і як вищу духовну силу. Даром Неба є етичні якості людини, з якими вона повинна жити в злагоді, що передбачає підкорення Небу. Визнання конфуціанством необхідності поклоніння Найвищій сутності, Вищому правителю, Небу є найважливішою підставою того, щоб вважати його релігією.

Світ, за Конфуцієм, є упорядкованим, гармонійним, вічним началом. Завдання людини полягає в тому, щоб знайти своє місце у цій вічній гармонії. А це можливо лише внаслідок постійного прагнення до досконалості, гармонійних відносин з Космосом, наслідування ідеалам. Таким ідеалом для людства є «мудрець», «благородний муж», якому властиві обізнаність, обов'язковість, чуття міри, законослухняність, самовимогливість, підпорядкування своїх помислів і дій велінню Неба, думкам мудреців і великих людей. Саме мудрецю слід довіряти великі справи.

На протилежному полюсі конфуціанство розглядає простолюдина, налаштованого, як би вигідніше пристосуватися в житті, який презирливо ставиться до великих людей, ігнорує слова мудрих, прискіпливий до інших і невимогливий до себе. Великі справи довіряти йому не можна. Якщо якості благородної людини можуть поліпшуватися завдяки освіті, то простолюдина може спонукати до вдосконалення лише страх перед покаранням.

На думку Конфуція, кожна людина здатна знайти в собі етичні правила власного життя. У стосунках з ближніми головним має бути намагання не робити нікому того, чого не хочеться, щоб вчинили тобі.

В основі всіх справ має бути принцип справедливості. Навіть якщо людина прагне посісти бажане для себе місце, де б то не було — в сім'ї, суспільстві, на державній службі, вона повинна намагатися бути достойною його. Для того потрібно вдосконалювати свій характер, що потребує очищення серця, думок, розширення знань.

Найважливішим критерієм людської величі є любов, що зобов'язує до взаємоповаги вдома, старанності на роботі, правдивості у стосунках з оточуючими. Особливо важливою є любов і повага до влади, батьків. Сім'ю конфуціанство вважає основою політичної та соціальної структури суспільства. Навіть володар держави повинен чинити, як батько в сім'ї. Інтереси сім'ї конфуціанство вивищує над інтересами людини.

Досконалість людини неможлива без її гармонійної діяльності. Як розвиток цього положення конфуціанство запропонувало концепцію серединного шляху, що унеможливлює крайнощі в думках і вчинках. Сповідування його налаштовує людину на постійне пристосування до обставин, що змінюються, підкорення владі.

Маючи в основі антропоцентричну ідею служіння людям, конфуціанство як релігійна система стримане щодо служіння духам, ідеї загробного життя, релігійного містицизму, магії. Байдуже воно і до проблем космогонії. А сам Конфуцій, хоч і брав участь у присвячених духам ритуальних дійствах, вважав: «Мудрість полягає в тому, щоб серйозно віддаватися обов'язкам, які стосуються людей, і, шануючи духів, триматися від них подалі».

Конфуцій не змінив релігійних обрядів, а збирав, об'єднував обрядові правила і норми, шанував традиції, вва-

жався знавцем культу, виконував усі обряди і привчав до цього інших. Він визнавав тогочасну суспільну структуру непорушною, існуючий суспільний лад — досконалим. На його думку, людина має суворо дотримуватись суспільних порядків. Держава, яка забезпечує цей лад, — вища над усе, особа — ніщо перед державою.

Дуже важливим у конфуціанстві є вчення «про імена»: будь тим, хто ти є за своїм становищем у суспільстві: хлібороб має бути хліборобом, чиновник — чиновником, раб — рабом. Кожна соціальна група має дотримуватися визначених для неї норм поведінки (лі). Державу повинні очолювати мудрі люди і особистим прикладом виховувати підлеглих. За потреби вони мусять «виправляти імена», тобто ставити кожного на своє місце в суспільстві. Відмінність між вищими станами і простолюдом не може бути стертою: «Що то за держава, якщо в ній панство і прості люди будуть рівні? Знатні люди — мудрі люди. Саме Небо надало їм владу. А прості люди — нерозумні. Вони мають працювати на ланах і годувати шляхетних панів». Благородна людина має бути налаштована на справедливість, дотримання моралі. «Мала» людина більше зорієнтована на здобуття вигоди і багатства.

Основою суспільних відносин Конфуцій вважав гуманність. Для впорядкованості суспільства, бездоганності дій держави потрібно послідовно впроваджувати принципи гуманності — жень. Конфуцій старанно аналізує їх сутність. Це, по-перше, сяо — повага до батьків. Потім — ті — повага до старших за віком і вищих за суспільним становищем; чжун — вірність, відданість; шу — прощення; лі — доброчесність; чжі — знання; юн — хоробрість; гун — шанобливість; куань — великодушність; сінь — вірність; мінь — кмітливість; чуй — доброта. Ці моральні риси облагороджують людину, оскільки в них закладені принципи загальнолюдської моралі, що забезпечило конфуціанству стабільний авторитет протягом двох із половиною тисяч років.

Релігійно-філософське вчення Конфуція спершу адресувалося державним службовцям, згодом міцно вкоренилось у свідомість китайського суспільства, зумовило спосіб мислення китайців. У його лоні сформувалося до восьми шкіл.

Розвиток вчення Конфуція продовжив його учень Менцзи (прибл. 372—289 до н.е.), який обміркував проблему «справедливого володаря», що в основі політичної концепції конфуціанства. Розвиваючи її, Мен-цзи визнавав за народом право змінити правителя, дії якого спрямовані проти нього. Народом вважав землевласників, чиновників, монахів.

Мало вчення Конфуція й опонентів. Один із них — філософ Мо-цзи (479—381 до н.е., за іншими даними, 468—376 до н.е.) заперечував учення про імена, лі, твердив, що в основі всього має бути принцип всезагальної любові — цзянь-ай, хоч теж виправдовував суспільний поділ на бідних і багатих, визнавав владу Неба. Послідовники Мо-цзи, які розвивали матеріалістичні тенденції його вчення (моїсти), вели ідейну боротьбу з конфуціанцями.

Критикували конфуціанство і так звані законники (легісти). Один з них, Шан Ян (390—338 до н.е.) написав у IV ст. до н.е. трактат «Шан цзюнь шу» («Книга правителя області Шан»), де обґрунтував принципи необмеженої монархії, засуджував освіту народу, схвалював війни як найкращий засіб вирішення економічних і політичних проблем. Запеклим противником конфуціанства був імператор Цін Шіхуан (259—210 до н.е.), який у 213 р. до н.е. закопав живцем 460 послідовників Конфуція і спалив конфуціанські книги.

Та все ж конфуціанський ідеал покори, суворого дотримання суспільної ієрархії, суспільного консерватизму забезпечив його авторитет серед правлячої верхівки. У II ст. до н.е. конфуціанство зближується з легізмом. Далі воно стає офіційною релігійно-філософською, правовою системою Китаю. До його заслуг, очевидно справедливо, приписують економічний злет у другій половині II ст. «чотирьох малих драконів» — Гонконгу, Південної Кореї, Сінгапуру, Тайваню, де релігійно-філософські цінності конфуціанства стали невід'ємним елементом виховання, способу мислення, господарської діяльності.

Даосизм

Даосизм як одна з провідних релігійно-філософських течій Китаю виник приблизно одночасно з конфуціанством (VII ст. до н.е.), а як цілісна релігійно-філософська система склався в IV—III ст. до н.е. Засновником його вважають давньокитайського філософа Лао-цзи («Стара дитина»), хоч багато синологів (китаєзнавців) сумніваються, що така особа існувала насправді. За легендою, мати носила його кілька десятків років, народивши старим. «Цзи», щоправда, означає і «філософ».

Особливості релігійно-філософської системи даосизму. У релігійно-філософській системі даосизму окреслі-

лося дві тенденції: філософська, що згодом розвинулася в неодасизм, і релігійна, що охоплювала алхімію, демонологію, лікувальну практику. Провідна ідея його полягає в тому, що природа, суспільство, кожна людина окремо підкоряються не Небу, а всезагальному закону — дао — невидимому, всюдисущому закону природи, суспільства, поведінки людини, який є невіддільним від матеріального світу, управляє ним. Дао є об'єктивною силою. Порушення його вносить дисгармонію. Особливо це помітно в житті суспільства, коли нерозумний правитель забуває про дао.

Дао — не божество, а щось близьке до розуму, природи, шляху чи закону. Воно не персоніфіковане, але передує всім особам. Дао ніхто не створював, навпаки — воно першоджерело всього, в тому числі й неба, з нього все починається і ним все закінчується, воно регулює все існуюче. Дао присутнє всюди і у всьому. Це — загальний закон природи, джерело матеріального і духовного буття. Його неможливо сприймати безпосередньо, воно поза відчуттями людини. Тому все, що людина відчуває, — це не дао, а лише його вияв. Пізнання дао може бути дано тільки самим дао.

Людині важливо зрозуміти сутність дао. Оскільки воно спершу існувало абсолютно, але не виразно, а з певного часу його сутність розкрита для людей мислителями, вони мусять пізнати дао і жити відповідно до його вимог. Так буде добре і для людей, і для держави. У політичному сенсі дао є вищим законом управління державою. Воно є і найвищим моральним законом, основою моральності людини.

Пізнання дао відбувається через наслідки його дій, що виявляються через доброчесність. Там, де вона є, діє дао; хто доброчесний, той виконує закон дао. Внаслідок пізнання дао відбувається повернення людини до світової гармонії, злиття її з природою. Все ненормальне, що виявляється в природі (посуха, повені, непогода тощо), є наслідком порушення її гармонії. Несправедливість, суспільний розлад — теж порушення гармонії, але в суспільстві. Усунути їх можна тільки внаслідок дії дао. Втручання людини у світову гармонію неприпустиме. Вона повинна дотримуватися принципу «недіяння». Тому даосизм схвалює пустельництво, пасивне життя, яке віддає людину владі стихійного розвитку подій. Людина, яка спромоглася з'єднатися з дао, може перемогти смерть. Таким є даоське вчення про безсмертя.

Даосизм тривалий час фігурував лише як філософська концепція. Ідея дао більш-менш точно відображала всезагальний зв'язок явищ і предметів об'єктивного світу, наблизилась до розуміння причинності, закономірностей

світу. Але дао тлумачили і як духовну першооснову речей. Тому філософію даосизму не можна віднести ні до матеріалізму, ні до ідеалізму.

Невиразною в даосизмі є й ідея надприродного. Тому він для сучасників Лао-цзи релігією не був, став нею через 500 років після смерті Лао-цзи. Даосизм як релігія — зовсім інша сутність, ніж філософський даосизм. Перетворившись на релігію, він виробив свою анімістичну систему, міфологію, розбудував фетишизм і магію на основі культової практики, яку використовувало конфуціанство.

Вищим божеством даосизму є нефритовий імператор Юй-хуан. Він, за міфологією, добровільно залишив престол, став пустельником, допомагав в усьому людям, а потім перетворився на нефритового імператора, який володіє раєм і пеклом. Юй-хуан стежить за дотриманням справедливості, чинить суд над усіма. Все, до чого доторкнувся він і його послідовники, є безсмертним, священним.

Важливою в даоському пантеоні є богиня Західного неба Сіван-му, яка проживає в палаці в горах Куньлунь, на краю світу, де нема життя. Вона володіє персиковими садами, що дають плоди раз на три тисячі років. Це — плоди безсмертя. Всі, хто перебуває в її палаці, — безсмертні. Сіван-му уособлює жіноче начало — інь, її чоловік — князь Сходу Дун Ванчун — ян. У Сіван-му раз на рік збираються боги, щоб пригощатися персиками безсмертя. Ідея безсмертя і вічної молодості, довголіття є однією із стрижневих у даоському віровченні.

Людина вважається об'єктом впливу 33 тисяч духів, який потрібно скерувати на довголіття. Цьому служать численні талісмани, замовляння, ворожіння, а також спеціальні фізичні вправи, системи дихання, норми харчування, які містять раціональний досвід.

Безсмертя теж є темою даоської міфології. У ній ідеться про безсмертних святих, земне життя яких було сповнене дивами. Вони знали магічні засоби безсмертя, таємні формули і заклинання, що й забезпечило їм перетворення на вічних духів.

Особливості культу в даосизмі. Даосизм активно взаємодіяв із примітивними народними віруваннями, їх магічною практикою, обрядами ворожінь і заклинань, надавав своєму релігійному культові практичного характеру, що стимулювало його перетворення з філософського вчення на релігійне.

З проникненням у Китай буддизму даосизм запозичив у нього багато елементів культу: врочисті богослу-

жіння, ведичні храми, духовенство й чернецтво. Він набув певної організаційної системи і став церквою. Пантеон даосизму налічує тисячі безсмертних духів, героїв місцевих культів та ін.

Якщо конфуціанський культ здебільшого був родинним, домашнім, то даоський вимагав кваліфікованих служителів його, спеціальних місць для ритуалів. Духовенство внаслідок тривалого навчання здобувало ґрунтовну духовну освіту, медичні та інші знання, володіло засобами психологічного впливу на людей.

Хоч нижче духовенство, будучи далеким від даоського богослов'я, здійснювало культову практику на рівні ремесла, централізованої церковної організації у даосизмі немає.

Оскільки панівною релігією в Китаї було конфуціанство, до даосизму офіційне ставлення в різні часи було різним. Він знав і державну підтримку, і гоніння. Був він й офіційною ідеологією кількох династій. Нерідко служив платформою таємних сил, що виступали проти існуючих суспільних порядків. Безсумнівним є його вплив на розвиток філософського мислення, духовного життя Китаю.

Громади даосів діють у різних країнах світу, є вони і в Україні, зокрема в Києві.

Релігії Давньої Японії

У III ст. н.е. в Японії сформувався великий племінний союз Ямато, який став основою давньояпонської держави. Перед тим розрізнені географічно, політично племена сповідували різноманітні анімістичні культи, найпоширенішими серед яких були культ природи і культ предків.

З утворенням держави почала формуватися єдина для японців релігія синто («шлях, вчення богів»), яка, взявши за основу родоплемінні культи, з часом розвинулася в цілісну релігійну систему.

Синтоїзм

Національна релігія японців — синтоїзм — є широким комплексом уявлень, ритуалів, звичаїв, традицій, вірувань.

Віровчення синтоїзму. Прихильники синтоїзму поклоняються багатьом богам і духам (камі), які, за уявленнями, оживлюють природу, здатні перетворитися на будь-який

предмет. Їх уявляли тваринами, рослинами, камінням, явищами природи і навіть людьми.

Японці вважали магію могутнім засобом впливу на надприродні сили, надаючи при цьому великого значення ролі жерців. Коли імператор став верховним жерцем, було сформовано жрецьку ієрархію. Відправлення культу, яке раніше здійснювали старійшини родів і вожді племен, стало професійною справою *каннусі* (господарів камі) — жерців, які успадковували своє суспільне становище. У VIII ст. каннусі стають чиновниками департаменту в справах синто. Поступово в синтоїстському пантеїзмі (налічувалося 3132 божества) склалася ієрархічна система на чолі з богинею Сонця Аматерасу. Її було оголошено прародителькою нації, імператорської родини. Культ Аматерасу зберігся дотепер.

У VI ст. в Японію з Китаю через Корею проникає китаїзований, доповнений конфуціанством і даосизмом, буддизм. Існував він у Японії відокремлено, але взаємовпливів із синтоїзмом не уникнув.

Спершу синтоїзм не мав Священного Писання, ідеї Одкровення. Віровчення передавалося і відточувалося у традиціях. З V—VI ст. він став державною релігією Японії, а імператор — верховним жерцем. У VII—VIII ст. було відібрано і письмово оформлено священні тексти.

За міфологією японців, спочатку існували Небо і Земля, згодом з'явилися три божества, потім ще два, а після них — ще п'ять парних божеств. Усі вони уособлювали різні сили природи. Остання пара богів Ізанагі (він) та Ізанамі (вона) за допомогою списа з наконечником із коштовного каміння, який символізував фалос, створила в океані великий острів Оногоро, а потім кілька дрібних. Так виникла Японська країна. Зробивши це, Ізанамі від осквернення вмерла і потрапила в пекло. Ізанагі, відвідуючи її, створює з лівого ока Аматерасу (богиню Сонця), а з правого — Сузано (бога дощу і бурі). Сузано спустошує країну, від чого Аматерасу ховається в печері, а на землі настає морок. Боги виманюють її з печери, а Сузано вбиває богиню їжі Цзюнь, з якої виростають хлібні злаки. Так починається життя на землі. Аматерасу стає головною богинею.

За іншим міфом, шлюб Ізанагі та Ізанамі спочатку виявився невдалим, оскільки був укладений з ініціативи Ізанамі, а така ініціатива мала виходити від чоловіка. Великий дух запропонував подружжю взяти шлюб удруге, вже з ініціативи Ізанагі, що і було зроблено. У них народилося багато дітей, і всі боги, найкраща серед них — Аматерасу.

Релігійне вчення синтоїзму містить оригінальну анімістичну концепцію. Це безумовний, послідовний політеїзм (світ камі). Камі — верховні божества, покровителі стихій і світів, вони — й локальні божества, покровительство яких зводилося навіть до окремих об'єктів: струмка, каменя, дерева, квітки тощо. Камі — це і душі предків, а поклоніння їм — поклоніння предкам.

Синтоїзм сповідує поклоніння космосу і предкам. Мета життя — злиття з космосом і служіння предкам. Такі анімістичні уявлення передбачають обожнення природи. Звідси — своєрідність і синтоїстського фетишизму (для синтоїста природа, світ є об'єктом поклоніння), і синтоїстського містицизму (камі живуть поруч, у цьому світі). Синтоїст не думає про потойбічний світ, нічого не чекає від нього, він переймається лише тим, як турбуватимуться нащадки про його дух після смерті, що залишиться у земному світі.

Ставлення до різних богів неоднакове: одних (сильних, добрих) поважають, інших (кволих, злих) зневажають. Уявляють їх людьми, звірами, птахами, горами, ріками, травами, деревами. Усе незвичне викликає благоговіння і страх, усе це — камі, наділене надприродною силою.

Синтоїзм як релігія не набув стрункої системи, не має відпрацьованих ритуалів. Він наче розраховує на доповнення інших релігій, зокрема буддизму. Синто — національна релігія японців, у неї вірують лише японці, японець не може не бути синтоїстом. Камі — тільки японські боги. Вийшовши з найдавніших племінних культів (культів родини), синтоїзм став культом нації. Ці особливості зумовили його готовність до співробітництва з будь-якою іншою релігією, щоб компенсувати свою релігійну незавершеність.

Культова система синтоїзму. Синтоїстському культові теж властива незавершеність. Він майже цілком зведений до поклоніння конкретним камі та духам конкретних предків. Синтоїстський храм має дві обов'язкові частини: хонден — святилище, де зберігається священний предмет, в якому перебуває божество синтай, і залу для тих, хто прийшов молитися, — хайден. Будівлі споруджують у чіткому храмово-архітектурному стилі. Зображень богів, крім синтая, нема, але бувають зображення тварин: лисиць, мавп, оленів, яких супроводжують відповідні божества. Біля вівтаря — скринька для пожертвувань. Віруючому досить кинути монети, плеснути кілька разів у долоні, викласти словами чи подумки свою справу — і вся церемонія.

Крім храмів, бувають невеликі вівтарі в домах віруючих, перед ними теж читають молитви і приносять жертви. Існують і складніші храмові обряди, які здійснюються за допомогою жерців. Мета обряду — викликати задоволення конкретних камі та духів, зробити їм приємне, нагадати про свою повагу і відданість, принагідно висловити їм своє прохання. Для цього застосовують молитви, заклинання, співи, музику, священні танці, жертви. Оскільки справа ця делікатна, бо все треба зробити так, щоб не викликати нарікань божеств, а тим більше — їх невдоволення і злості, вона повинна бути доручена фахівцям — каннусі.

Починається обряд з очищення, символічного чи ритуального миття рота і рук біля храму. Потім викладають жерцю свої потреби, той записує їх на спеціальну жертовну дощечку, отримує відповідну плату, а далі вже сам звертається до божества. Присутність віруючого при цьому необов'язкова. А щоб імовірність успіху була вищою, звертаються до богів іншої релігії, наприклад буддизму.

Щоб стати каннусі, потрібно закінчити відповідний навчальний заклад, одержати один з чотирьох ступенів освіченості (мати духовний сан). Жінка теж може бути каннусі, але це трапляється зрідка. В імператорському храмі обов'язково разом з верховним жерцем є верховна жриця з принцес. У храмі каннусі носить біле кімоно, білу або кольорову спідницю-плісе, чорну шапочку. Поза храмом — одяг звичайний.

У системі синтоїстського культу є і храмові свята — мацурі, які влаштовують раз або двічі на рік, протягом одного чи кількох днів. На свята храм прибирають і прикрашають. Сюди прибувають служителі сусідніх храмів. Обряди в ці дні є особливо пишними, перетворюються на театралізовані вистави. Ритуальні процесії містять і карнавальні елементи. Обряди, які супроводжують мацурі, мають традиційний і притаманний саме цьому храму місцевий колорит, у них виявляються ментальність, звичаї жителів окремої місцевості. Ці обряди виникли у II—III ст., на їх формування вплинуло первісне шаманство.

Із синтоїзмом пов'язане повсякденне життя японця — народження дитини, початок її навчання, повноліття, заручини, укладення шлюбу, спорудження будинку, придбання квартири тощо. У будь-яких родинних святах, інших подіях дбають про участь камі й духів предків. Синтоїстські звичаї глибоко проникли в побут японців, хоч це не заважає їм звертатись і до інших культів, зокрема буддистського.

З 1946 р. синтоїзм відокремлено від держави. Формально перестав існувати культ імператора, хоч померлих імператорів і досі вшановують як богів.

Центром сучасного синтоїстського життя є храм Ясукуні в Токіо.

Відносини між синтоїзмом і буддизмом в Японії складалися по-різному: були періоди зближення (IX—X ст.), віддалення і навіть ворожнечі. Однак процес релігійного культового синкретизму Японію не минув. В синтоїстських обрядах, пов'язаних із народженням дитини, укладанням шлюбу, під час місцевих свят, поминок простежується багато і буддійських елементів.

Давньоіранські релігії

У III тис. до н.е. племена, що населяли Іранське нагір'я, почали переходити до осілого землеробства і скотарства. На початку II тис. до н.е. сюди почали проникати арії, що зумовило назву цієї країни, Іран — «країна аріїв».

Існує припущення, що предками індоіранських племен були протоіндоіранці — народ, який жив у IV тис. до н.е. в південноукраїнських степах і на схід від Волги. На початку III тис. до н.е. він розділився на два різномовних народи — індоаріїв і протоіранців. Перші відкочували на північ Індії і далі, а другі зайняли територію теперішнього Північно-Східного Ірану. За іншим припущенням, прабатьківщиною іранських племен є територія теперішньої Середньої Азії. Розподіл індоіранської спільноти на індійську та іранську відбувся на початку II тис. до н.е.

У I тис. до н.е. там утвердилися мідійські (на півночі) та яломітські (на півдні) племена. Тривалий час вони перебували під владою Ассирії. На початку VII ст. до н.е. тут виникла держава Мідія. Вона швидко зміцніла, і в 616—605 рр. до н.е. зруйнувала Ассирію, ставши світовою державою.

У 550 р. до н.е. Мідія втрачає свої позиції, зазнавши поразки у війні з підлеглим їй царством Персидою. Країну стали називати Персією. Вона підкорила значну частину Середньої Азії, Вавилонію, а незабаром усе Східне Середземномор'я (Сирію, Фінікію, Палестину), Єгипет, Фракію і Македонію, значну частину Північної Індії, але зазнала поразки від скіфів.

Правила тут династія Ахеменідів. Один із її представників, цар Дарій, який прийшов до влади у 525 р. до н.е.,

доклав чимало зусиль для впорядкування держави, створив єдину систему управління нею, поділивши її на сатрапії (провінції). У них зберігалися місцеві закони, релігія і культура. Держава Ахеменідів була віротерпимою. Після завоювання нових територій перські царі зберігали традиційні релігії, приносили місцевим богам жертви, брали участь у релігійних церемоніях місцевих храмів, підтримували місцеве жрецтво. Отже, перська держава була країною з різними релігіями, які мали служити єдиному цареві.

Спершу релігійну систему Давнього Ірану становив культ уособлених сил природи, небесних тіл, який пізніше перетворився на полідемонізм (панування багатьох духів) і політеїзм (багатобожжя). Давні іранці шанували та обожнювали світло, воду, землю й повітря, вважаючи, що від них залежить їх життя. Племена землеробів вшановували світло денне (Сонце); кочові племена — нічне світло (Місяць).

Вірування та релігійні культи давніх іранців мали багато спільного з релігійними уявленнями та обрядами індоаріїв. Але з розколом індоіранської спільноти між її частинами виникло взаємне відчуження. Це позначилося на релігійних уявленнях і міфології давніх іранців та індоаріїв, які різнилися ставленням до божественних сил, що протистояли одна одній: в іранців — деви й ахури, в індоаріїв — деви й асури. Одних вважали добрими, других — шкідливими. Головним девом був Індра: в індоаріїв його вважали великим та шанованим богом, а в іранців — злим демоном.

Протистояння добрих сил (девів) та демонів (асурів) простежується в усіх релігійних конструкціях. Міфологічна картина світу будувалася на тлі протистояння сил Світла, втілених в етичному законі Арта та уособлених великим Ахурамаздою (Ормузд), і сил Темряви та Зла, уособлених Анхра-Майнью (Ариманом). Цей ритуально-етичний дуалізм становив основу всіх доісламських релігій Ірану.

Мітраїзм й анахітизм

Здавен в Ірані існували визнані політичною елітою релігії — мітраїзм та анахітизм. Їх коріння сягає індійських та халдейських культів, давніх астральних вірувань. У клинописах Артаксеркса II і Артаксеркса III (IV ст. до н.е.) поруч з ім'ям Ахурамазди фігурують імена Мітри та Анахіти.

Існує багато підтверджень того, що саме у формі мітраїзму — релігії, суттю якої було поклоніння богові Мітрі,

поширювався зороастризм на теренах від Середньої Азії до Атлантичного океану.

Культ Мітри (новоперськ. — сонце) зберігся в Ірані з індоіранської епохи, про що свідчать надписи XIV ст. до н.е. Його вшановували як бога війни, що допомагає праведним і безжалісно знищує порушників угод. Йому поклонялися і як великому судді, що справедливо оцінює дії людей, і як сонячному божеству — прекрасному, як Сонце, яке він супроводжує на небі. Після того, як іранці почали використовувати бойові колісниці, вони зображали і своїх богів на колісницях. Тоді почали стверджувати, що завжди юного Мітру везуть небом білі коні, підковані сріблом та золотом. Він озброєний булавою, «відлитою із жовтого металу», списом, луком, клинком та пращею (зброя кам'яного та бронзового віків).

Під час владарювання останніх Ахеменідів Мітра зайняв становище, рівне Ахурамазді. Його вважали джерелом царської влади, цар закликав його у свідки під час присягання, звертався до нього по допомогу під час битв тощо. Пізніше Мітра став богом таємної релігії (стверджувалось, що він здійснює таємні жертвоприношення), здобув безліч прихильників за межами Ірану. У першій половині I ст. до н.е. солдати Помпея, які брали участь у поході проти персів, принесли культ Мітри у Рим. Незабаром мітраїзм охопив усю Римську імперію. Римські воїни вважали, що Мітра приносить перемогу. На багатьох тодішніх святилищах фігурував напис: непереможному богу Сонця Мітрі. Під час правління імператорів Костянтина Великого (274—337) та Юліана Відступника (361—363) мітраїзм конкурував із християнством. Залишки мітраїстського культу (руїни святинь) збереглися в багатьох країнах Південної та Західної Європи.

Мітрі приносили в жертву білу тварину, дикий рис, кип'ячене молоко, варене м'ясо. Важливим був ритуал приготування напою, що гарантував безсмертя. Молилися йому від зорі до опівдня. Більшість культових дій відбувалася у підземеллях. Присвячували йому і шістнадцятий день місяця, який був сповненим і урочистих гімнів на честь Сонця. На скульптурах найчастіше Мітру зображували людиною з головою лева, або людиною, що вбиває бика.

Мітраїзм не був споконвічною іранською релігією. Він містив й елементи халдейських вірувань, заснованих на культі небесних тіл. Головне місце в ньому відводилося семітському богу Сонця, який увібрав у себе й елементи індійських вірувань. Вчення про безсмертя душі, прагматизм, висока моральність мітраїзму, таємничі містерії, які супроводжували культ, — усе це приваблювало людей.

У X ст. мітраїзм втратив своє привілейоване становище, зберігшись у декількох провінційних культурах Римської імперії. У наш час його сліди простежуються під час святкування дня осіннього рівнодення в Ірані, в сучасних чоловічих і жіночих іменах.

Споріднений з культом бога сонця Мітри культ богині зорі Анахіти, який поширювався переважно у Малій Азії, впливаючи на вірування давніх греків та римлян. *Анахітизм* — залишок перейнятого у халдеїв культу небесних тіл. Анахіту уявляли прекрасною та благородною дівою, одягнутою у золотистий плащ з короною, прикрашеною коштовним камінням, з ритуальною гілкою в руці.

У пантеоні давньоіранських божеств Анахіта посідала нижче становище, ніж Ахурамазда та Мітра. За межами давньоперської імперії культ її був визнаний у Вірменії. Увійшов він і в мітраїстську містерію.

Зороастризм (маздеїзм, авестизм, вогнепоклонство)

Щодо походження і розвитку зороастризму побутує багато версій, що зумовлено динамічними процесами (міграції населення, формування і розпад імперій тощо) на давньоіранських землях, які вважають його батьківщиною.

Історичні умови виникнення. Зороастризм, за однією з версій, виник на заході Ірану — в Мідії, поширившись звідти на схід (мідійська концепція). Але домінуючою є точка зору, за якою він виник на сході Ірану — в Бактрії, поступово освоюючи його західні терени аж до Мідії, де його підтримали жерці з племені магів. Але всі дослідники сходяться на тому, що в VII—VI ст. до н.е. у давньому Ірані вже існувало релігійне вчення, пов'язане з ім'ям напівміфічного мислителя Заратуштри, який одержав його шляхом Одкровення.

Заратуштра (Заратустра, Зороастр). Давні іранці називали свого пророка Заратуштрою. Греко-римська версія його імені — Зороастр (той, що приносить жертви зіркам). Існують різні версії щодо того, коли він жив. Найвірогідніше, що Заратуштра жив не пізніше VII ст. до н.е. Місцем його народження вважають і Східний Іран, і Середню Азію, і Афганістан. За легендами, походив він із царського роду, і тому діяння його описані в книзі царів. Приписували йому і божественне походження. Життя Зара-

туштри було сповнене багатьох див. Мав він надзвичайну волю і творив дива: ходив, наприклад, по воді, як по суші. Премудрості навчався у халдеїв і досяг у цьому великої досконалості.

Згідно із зороастрійською історіографією, коли здобув освіту і став дорослим, Ахурамазда закликав його на гору Альборджа і переказав своє вчення: бути чистим серцем, правдивим, відмовитися від користолюбства. Заратуштра просив у Бога безсмертя, щоб передати цей закон і майбутнім поколінням, але йому було відмовлено в цьому. Потім, проживши ще двадцять років у пустелі, він став проповідувати це вчення. Проти нього виступили маги, вимагаючи див і випробувань: його зв'язали, облили їдким зіллям, потім розтопленою міддю. Заратуштра брав у руки вогонь і роздавав його іншим, бо вогонь з його рук уже не обпікав. Він посадив кипарис, який за кілька днів виріс у дерево в десять обхватів, а на його верхівці містився палац.

Заратуштра мав три дружини, трьох синів і три дочки. За іншими джерелами, він був один раз одружений і мав двох дочок.

Останні роки життя були для нього важкими, оскільки доводилося протидіяти багатьом ворогам. Він подався у місто Балк, де і помер, за однією версією, своєю смертю, за іншою — був убитий туранцями або загинув від блискавки.

Інші джерела свідчать, що Заратуштра походив з родини священнослужителів, з семи років вивчав давню релігійну традицію. У тридцятирічному віці одержав Одкровення під час набирання води для виготовлення священного напою — хауми. Облитий чистим потоком води, в чистому ранковому повітрі він побачив сяючого бога Благої Думки, який привів його до Ахурамазди та інших богів. Після зустрічі з Ахурамаздою він не раз відчував його єдиним, одвічним творцем добра.

Ще одна група джерел стверджує, що Заратуштра справді на батьківщині був визнаний пророком, але змушений був піти у вигнання. Йому надав притулок цар давньоіранської невеликої держави біля озера Хамун (нині — на кордоні Ірану й Афганістану).

Зороастризм ще називають *маздаїзмом* — від імені його головного бога Ахурамазди, *релігією Авести* — від назви книги, а його прибічників — вогнепоклонниками — за підкреслене поклоніння культу вогню. Він є першою *релігією Одкровення* — релігією, вчення якої одержане пророком від єдиного Бога. Наступними є іудаїзм, християнство та іслам.

Сформувався зороастризм в умовах жорсткої боротьби племен східного Ірану за традиційну племінну демократію, ставши ідейною основою народних рухів. Він був покликаний ідеологічно обґрунтувати перехід до землеробства й осілого тваринництва завдяки політичному об'єднанню розрізнених племен у державу, боротьбі з кочівниками. Для цього був потрібен якщо не цілковитий монотеїзм, то хоча б відчутна тенденція до нього.

Зороастризм спершу рішуче заперечував культи інших богів, стверджуючи лише культ Ахурамазди. Але він не міг ізолювати себе від попередньої культової традиції. Поступово більш ранні божества індоіранських племен приживалися в зороастрійському культі. З часом культи місцевих племінних богів-девів було усунуто і запроваджено зороастризм, що визнавав єдиним богом Ахурамазду. Але це ще не стало початком остаточного панування зороастризму, бо тодішні правителі (тривалий час царі), хоч і боролися з культом богів-девів, ще підтримували жертовні ритуали магів. Безумовно, вони не були цілковитими зороастрійцями, бо самі намагалися стати посередниками між Ахурамаздою і людством.

За іншими міркуваннями, в давньому Ірані існували три релігії: перського народу, ахеменідських царів і магів. Першою був комплекс дозороастрійських племінних уявлень, друга і третя — різними варіантами зороастризму. В ахеменідських надписах Заратуштра ще не згадується. Але вже за Дарія I зороастризм стає державною релігією Ахеменідів. Дарій в «Бехістунському написі» майже в кожному абзаці повторював, що одержав своє царювання і свої перемоги від Ахурамазди.

Авеста — священна книга зороастризму. Створювалася вона в різних місцевостях Ірану упродовж багатьох віків, остаточно сформувавшись у I тис. до н.е. Найдавнішою її частиною є чати (пісні), що містять вчення пророка Заратуштри, гімни богам і міфічним героям, яким поклонялися індоіранці ще до зороастризму.

Зміст Авести пов'язаний з народними віруваннями та племінними релігіями, поширеними на території іранських держав. Серцевину його становить учення про непримиренну боротьбу світлого і темного божественних начал. Добрий бог Ахурамазда і злий бог Анхра-Майнью визнані рівноправними творцями світу. Між ними точиться запекла боротьба, в яку втягнуті й люди.

Згідно з Авестою добрий Бог не відповідає за зло світу, оскільки воно породжене незалежною від нього силою.

Тільки в майбутньому Ахурамазда переможе Анхра-Майнью, людство об'єднається, виникнуть єдині влада і мова. Шлях до досягнення вічного блаженства пролягає через очищення від зла. Цього можна досягти, поклоняючись священному вогню. Пізніше зороастризм зосередився й на соціальних і моральних проблемах.

Спершу Авеста зберігалася в усній традиції. Письмові записи виникли значно пізніше. Сучасна Авеста, яка дійшла до наших днів завдяки персам, поділяється на п'ять книг, чотири написані давньою авестійською, одна — середньоперською мовами.

Перша частина Авести — Вендідат (закон проти девів) розповідає про створення світу, історію людства і засновника цивілізації — чама, поетично змальовує 16 країн, населених шанувальниками бога Ахурамазди. Значне місце посідає тлумачення про охорону ритуальної чистоти. Декілька розділів присвячено собаці як священній тварині. Вказано міру покарання за вбивство собаки або неправильне поводження з нею. Друга частина (Ясна) містить опис релігійних церемоній. Багато молитов звернено до вогню, води, землі, повітря, які вважалися священними стихіями. В третій частині (Висперед) зібрано літургійні молитви, звернені до богів. Найдавніша четверта частина (Ушти) містить гімни, присвячені давньоіранським божествам — Мітрі, Ардвісурі, Анахікі, Тинтрії, а також роз'яснення способу захисту від злих духів, формули проклять. П'ята частина (Біндезії) вміщує роздуми про природу речей, кінець світу, прихід Саошинта й утвердження вічного добра на Землі.

В Європі Авеста стала відомою у XVIII ст. після перекладу в 1771 р. французькою мовою. Це дало змогу простежити не тільки історію давніх східних релігій (зороастризму, маздеїзму) та існуючих до них вірувань, а й вплив учення Авести на формування пізніших релігійних систем.

Філософська концепція зороастризму. Зороастризм є дуалістичною релігійною системою, згідно з якою безмежний у просторі й часі світ розділений на дві сфери: земну (світ речей) і духовну (світ душ). У ньому відбувається боротьба добрих духів і божеств (ахурів) із злими (девами). У світі добра владарюють всюдисущий Ахурамазда (грец. Ормузд), дух Вогню Арбу Вахішта, дух тварин Ваху Мана. Їм протистоять злі духи й боги, на чолі яких Анхра-Майнью (грец. Аріман). Є тут і тріада злих богів: бог брехні, злослів'я Друдж, бог недоброї думки Ако Мана і бог пограбувань, злих справ Айшма. Між Ахурамаздою і силами, об'єднаними довкруг нього, та Анхра-Майнью з

його прибічниками, точиться непримиренна боротьба. Бо перший володарює у світі безмежного світла і добра, другий — у світі безмежної темряви і зла.

Ахурамазда в безмежному часі створив обмежений час — сон протяжністю в 12 тисяч років. Він об'єднує чотири періоди. Перший період — творення світу ідей. Наприкінці його з'являється Анхра-Майнью. Вражений світлом і молитвами Ахурамазди, він утікає в морок і починає війну з ним.

У другому періоді починається перевтілення ідей у речі, з'являється матеріальний світ, у якому фігурують наслідки творчої діяльності Ахурамазди та Анхра-Майнью. Ахурамазда створив Землю, Місяць, Сонце, зірки, благодатні місця для життя людей на Землі, першого бика і першу людину, Анхра-Майнью — планети, які не підпорядковуються рівномірному рухові небесних тіл.

Зороастризм вперше в історії релігії висунув детальну есхатологічну систему (релігійне вчення про кінцеву долю людства і Всесвіту). Основою його є дуалістичне розуміння двох його першоначал — добра і зла. З цією концепцією пов'язане і зороастрійське розуміння людини — продукту божого творіння. Її створив Ахурамазда для добра. Але людина має свободу волі, може піддаватися впливу зла і сприймати його. Анхра-Майнью теж не байдужий до людини. Він є покровителем войовничих кочовиків, які нападають на землеробів. Сприяє він і дикій фауні (гадюки, комахи, терміти тощо), яка шкодить землеробові. Тому людина повинна коритися Ахурамазді — заступникові землеробів, осілого життя, домашніх тварин, цінувати добро і світло, займатися землеробством, знищувати дику фауну.

Боротьба добра і зла неодмінно завершиться перемогою добра. Тоді все людство об'єднається, утвориться єдина держава з єдиною мовою. Оскільки душа людини безсмертна, то участь у боротьбі на боці Ахурамазди допоможе їй осягнути райське блаженство від стража загробного світу Сраоша. Хто підтримає Анхра-Майнью, буде підданий очищенню вогнем.

Третій період сну пов'язаний з боротьбою добра і зла (ера змішання, коли світ є сумішшю добра і зла). Саме в цей період Заратуштра отримує Одкровення. А людство дізнається, що воно разом з добрими богами має перемогти зло і зробити світ досконалим — яким його замислив Ахурамазда.

Четвертий період охоплює 3 тис. років існування світу після Заратуштри. Отже, за зороастрійськими уявлення-

ми, людству лишилося жити десь 300-400 років. Під час цього періоду йому являтимуться через кожну тисячу років три спасителі — сини Заратуштри. За легендами, купаючись в озері, Заратуштра залишив у ньому своє сім'я. Побувавши там певного часу, дівиці вагітнітимуть і народять спасителя. Коли прийде третій з них, відбудеться останній бій між добром і злом. Тоді почнеться третя ера історії людства — ера розділення, коли добро буде відокремлене від зла. Зло буде знищене вогнем і розтопленим металом, добро стане всезагальним, смерть буде переможена, світ оновлений і існуватиме довічно. Така есхатологічна картина підносила авторитет зороастризму серед політеїстичних релігій давнього світу.

Але насправді зороастризм не уникнув політеїзму. Проголошуючи Ахурамазду головним богом, він не визнає його єдиним, оскільки поруч із ним весь час знаходиться Анхра-Майнью. Ахурамазда могутній, але не всемогутній, самотужки не може знищити зло і джерело його — Анхра-Майнью, потребуючи допомоги богів і людей. Отже, зороастризм уникає тлумачення суперечності між всемогутністю Бога і наявністю зла, непосильної для монотеїстичних релігій.

У зороастрійському пантеоні багато функціональних богів. Життя від сходу Сонця до опівдня перебуває під захистом бога Хавані; бог Рапітвіна владарює від опівдня до другої половини дня; наступною частиною дня до заходу керує Узайярина. Від заходу до опівночі все в руках Айвісутріма, з опівночі до сходу Сонця — Ушахіна. Отже, день розподіляється на п'ять частин, кожній належать молитви відповідним божеством. Звідси походить п'ятиразовий намаз у мусульман.

Окремим богам присвячено численні гімни в Авесті: богині вод і родючості Арві-Сурі, богу війни і перемоги Вертрагне, богині доброї долі й щастя Аші, божеству землі — Заму.

Пантеонові богів, яких очолює Ахурамазда, відповідає пантеон девів, які є військом Анхра-Майнью.

Має зороастризм свій символ віри, який згадується в Авесті: «Визнаю себе шанувальником Мазди, послідовником Зороастра. Зрікаюся демонів-девів, приймаю віру Ахури. Ахурамазді, доброму, всеблагому, належить все благе». Далі висловлюється вимога зрікатися зла і боротися з ним, визнавати авторитет Ахурамазди в усьому, суворо дотримуватися зороастрійських моральних вимог.

Етичні принципи зороастризму. Етика в зороастризмі набула божественного сенсу, перетворившись на релігію, за

якою все існуюче належало до двох полярно протилежних таборів — світу світла, добра і царства темряви, зла. Боротьба між ними є основою всіх процесів як на Землі, так і поза її межами — у світі богів. Ахурамазді допомагають духи світла, чистоти, істини та добра, Анхра-Майнью — сила зла. Великий пророк немов звертався до людини із закликами допомогти благородним небесним силам у їх боротьбі, ставши для цього кращою, чеснішою, чистішою, сконцентрувавшись на подоланні зла, нечисті. Гімни Авести закликали бути доброзичливими, поміркованими у помислах та бажаннях, готовими жити в мирі та злагоді, допомагати ближньому. Вони схвалювали чесність та вірність, засуджували крадіжництво, наклепництво, злочинність.

Якщо попередні релігії обмежувалися соціальними нормами, зосереджувалися на суспільних обов'язках людини, то зороастризм обґрунтовує загальнолюдські норми моралі, акцентує увагу на особі, підносячись до рівня релігій Одкровення. Основу його етики становить тріада: добра думка, добре слово і добра справа. Віруючий все життя мусить збирати їх. Найбільшим злом зороастризм вважає смерть, яка походить від Анхра-Майнью. Вона з'являється за його волею в час творіння і діє протягом ери змішання. Смерть примушує душу залишати матеріальний світ і повертатися в нематеріальний. Але це не просте повернення, а проходження через вищий суд, що здійснює бог Мітра, якому допомагають інші боги. На посмертному суді бог справедливості Рашну кладе на одну шальку терезів усе добре, зібране віруючим, на іншу — все зле (думки, слова, справи). Зважування й вирішує долю людини: вона спрямовується у рай до Ахурамазди чи в пекло до Анхра-Майнью. Вверх до раю душу супроводжує широким мостом чарівна дівчина — даена, яка уособлює совість кожної людини. Униз до пекла вузьким, як лезо кинджала, місточком тягне душу огидна відьма. Ці образи наявні й в ісламському віровченні.

Згідно з моральною концепцією зороастризму справжній послідовник Ахурамазди не може бути пасивним, бездіяльним. Зороастризм засуджує чернецтво, пустельництво, зречення світу, розцінює аскетизм як перемогу духів зла над людиною. Головна благочесність зороастрійця виявляється в старанному його заняттi землеробством і скотарством, чим він виявляє повагу до Ахурамазди і ганьбить девів.

Зороастрійський культ. Розвинувся він із первісних фетишизму та магії. Спочатку послідовники Заратуштри

звертали свої молитви до Ахурамазди на вершинах гір, пагорбах, берегах рік, перед домашнім вогнищем. Жерцями були старійшини роду, родини. Їм допомагали виконавці ритуалів і обрядів. Усі ритуали були спрямовані на дотримання культової чистоти і захист від нечистого. Ідею очищення уособлював вогонь.

Згодом зороастрійський культ ідейно та ритуально ускладнився. Кожне слово, кожна дія, кожний рух набули потаємного змісту. В тлумаченні їх та організації культових церемоній полягала головна функція жерців. Коли зороастризм став державною релігією могутніх імперій, культ став особливо складним і пишним. Було споруджено величні храми з вівтарями, зорієнтованими на південь.

Обов'язковий елемент зороастрійського культу — молитви. Вважається, що головну молитву «Ахуна-Ваіра» («Ахунвар») склав сам Заратуштра. Під час богослужіння відбувається символічне жертвопринесення: богам приносять у жертву хауму — сік розтертої особливої рослини з наркотичними якостями, а також сому — сік, змішаний з молоком. До неї додають прісний корж і фруктову їжу. Жертву мають право готувати лише жерці з принесених віруючими продуктів. Частину її спалюють на вогні з особливими церемоніями, а те, що залишилось, споживають жерці та віруючі. Під час церемоній читають Авесту.

Зороастрійці носять спеціальні елементи одягу, які свідчать про належність до цієї віри: натільну сорочку, розписану зірками з невеликим гаманцем біля комірця на знак того, що віруючий все життя мусить збирати добрі думки, слова і справи; шнур, яким користуються, як поясом, зав'язуючи його вузлом спереду і позаду.

Зороастрійський культ передбачає чимало свят. Це сім встановлених Заратуштрою щорічних свят на честь Ахурамазди та його пантеону. Багато свят запозичено з дозороастрійського періоду. Вони пов'язані з певним періодом року і звуться *гаханбарами* (гахамбарами). Їх шість: в середині весни, в середині літа, на початку осені (свято збирання врожаю), наприкінці осені (повернення худоби з пасовищ додому), в середині зими, на початку весни (у дні весняного рівнодення гаханбар триває п'ять днів, складаючись із двох частин: богослужіння з молитвами Авести, богослужіння з жертвами).

Особливо урочистим є святкування Нового року, яке відбувається в останній день шостого гаханбара — в день весняного рівнодення. У зороастрійців історично існувало кілька календарних систем. Їх рік налічує 360 днів, останні п'ять —

дні особливих молитов за душі предків, на четвертий рік до них додають ще один день. Останній день шостого гаханбара святкується як день народження Заратуштри.

Під час свят віруючі обов'язково вживають священний напій — хауму, що, як вважають, викликає почуття релігійного піднесення, має позитивний магічний вплив.

Смерть у зороастрійців — найбільше зло. З настанням її жрець вимагає від помираючого каяття і вливає йому в рот і вуха хауму. Це має вигляд причастя. Мертве тіло є продуктом перемоги втілених у ньому злих сил. Звідси все, що пов'язане зі смертю, трупом — нечисте. Землю, де померла людина, протягом року не можна ні зрошувати, ні засівати. У домі, де померла людина, запалити чи внести знадвору вогонь можна взимку через дев'ять днів, а влітку — через місяць.

Зороастрійці вважають, що мертвих не слід закопувати в землю, опускати у воду чи спалювати на вогні — це оскверняє природні стихії. Їх виносили на високі, сухі, кам'янисті місця, закріплюючи тіла так, щоб не можна було розтягти їхні кістки. Якщо їх поїдали птахи, — це добрий знак, звірі — поганий. Кістками викладали спеціальні слова.

Тепер зороастрійці ховають померлих у круглих баштах мовчання (декмах), які всередині мають три концентричні амфітеатри із заглибленнями для розміщення мерців: у зовнішньому — чоловіків, середньому — жінок, внутрішньому — дітей. Тіла ставали здобиччю шулік. Обгризені кістки скидали до колодязя у центрі декми. Вважалося, що у декмі збираються на свої біснуваті ігри деви, це — закляте місце, його можуть відвідувати лише особливі служителі.

Зороастрійський культ незмінний упродовж десятків століть.

Нині зороастризм існує у формі *парсизму* — релігії іранських зороастрійців, які, переселившись в Індію, зберегли зороастрійські вимоги чистоти, похоронний обряд, дещо ліберальніше ставляться до інших віросповідальних культових норм.

Запитання. Завдання

1. Як позначилася історична доля єврейського народу на процесі формування та особливості іудаїзму?
2. Що спричинило виникнення в лоні іудаїзму напрямів і течій?
3. У чому виявився вплив іудаїзму на виникнення християнства?
4. Проаналізуйте спільні та відмінні риси вчень, сформульованих в Авесті й Ведах.

5. Охарактеризуйте особливості індуїстського віровчення та культу.
6. Якими найхарактернішими елементами відрізнялися основні напрями індуїзму?
7. Сформулюйте головні особливості релігійних систем Давнього Китаю.
8. Які віросповідальні, моральні принципи конфуціанства забезпечили йому пріоритетність серед інших релігій, сповідуваних населенням Китаю?
9. У чому полягав, за Конфуцієм, ідеал досконалої людини і як він вплинув на формування китайського суспільства?
10. Які з пізніх національних релігій можна вважати релігіями Одкровення?
11. У чому виявляв себе релігійний синкретизм у Японії?
12. У чому виявлявся особливий погляд зороастризму на проблему добра і зла?

Теми рефератів

1. Сутність віровчення і культу іудаїзму.
2. Основні тенденції іудаїзму.
3. Хасидизм в Україні.
4. Витоки індуїзму.
5. Морально-етичні засади джайнізму.
6. Індуїзм: сучасні тенденції.
7. Духовність Махатми Ганді.
8. Конфуціанство в системі стародавньокитайського світогляду.
9. Дао і даосизм у Китаї (філософсько-релігійний аналіз).
10. Релігійні традиції Японії.
11. Вплив релігійних систем Китаю та Японії на західноєвропейську культуру.
12. Вплив зороастризму на філософські системи європейських народів.

Література

Барац А. Лики Торы. — М. 1995.
Библейская энциклопедия. — М., 1991.
Бхагавад-гіта, як вона є. — К., 1990.
Васильев Л. С. Культы, религии, традиции в Китае. — М., 1970.
Васильев Л. С. История Востока : В 2 т. — М., 1998.
Васильев Л. С. История религий Востока. — М., 1988.
Васильев Л. С. Культы, религии, традиции в Китае. — М., 1970.
Великие мыслители Востока. Выдающиеся мыслители, философские и религиозные произведения Китая, Индии, Японии, Кореи, исламского мира / Под ред. Я. П. Мак-Грила. — М., 1998.
Гусева Н. Р. Индуизм. — М., 1977.
Дао и даосизм в Китае. — М., 1992.
Дао де цзын. Книга пути и добродетели. Учение Лао-цзы.— Киев, 1992.
Игнатович А. Н. Буддизм в Японии. — М., 1987.

Иллюстрированная история религии : В 2 т. — М., 1996.
Иудаизм и христианство: Словарь. — М., 1995.
Історія релігії в Україні. — К., 1999.
Кастанеда К. Учение Дона Хуана: путь знания индейцев. Яки. — М., 1991.
Кастанеда К. Отдельная реальность. Продолжение бесед с Доном Хуаном. — Киев, 1997.
Кейгер Ф. Труды по ведийской философии: Тексты. — М., 1986.
Кодзики. — М., 1995. — Т. 1, 2.
Конфуцианство в Китае. Проблема теории и практики. — М., 1982.
Конфуций. Изречения. — М., 1994.
Конфуций. Я верю в древность. — М., 1995.
Лайтман М. Каббала. Тайное еврейское учение. — Новосибирск, 1993.
Лао-цзы. Дао дэ цзин: Книга о пути к силе. — Красноярск, 1998.
Леви-Брюль Л. Мистический опыт и символы первобытных людей// Мистика. Религия. Наука. — М., 1998.
Лобода Е. Б. Даосизм: история возникновения и развития. — М., 1993.
Лысенко В. Г., Терентьев А. А., Шохин В. К. Ранняя буддийская философия. Философия джайнизма. — М., 1994.
Ольденбург С. Ф. Культура Индии. — М., 1991.
Переломов Л. С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. — М., 1993.
Пилкинггон С. М. Иудаизм. — М., 1998.
Религии Древнего Востока.— М., 1995.
Светлов Г. Е. Путь богов: Синто в истории Японии. — М., 1985.
Телушкин М. Еврейский мир. — М., 1992.
Томпсон Мел. Восточная философия. — М., 2000.
Тора.— М., 1993.
Упанишади: В 3 кн. — М., 1992.
Фрезер Д. Фольклор в Ветхом Завете. — М., 1985.
Шифман М. Ш. Ветхий Завет и его мир. — М., 1987.
Шифман М. Ш. Учение. Пятикнижие Моисееве. — М., 1993.
Этика и ритуал в традиционном Китае: Сб. ст. — М., 1988.

5.

Світові релігії

Буддизм

Буддизм є найдавнішою світовою релігією. Своєрідність його вчення, яка стала наслідком впливу на нього різноманітних культур, а також поєднання у його лоні багатьох релігійних течій, шкіл дали підставу розглядати буддизм не лише як релігію, а й як філософську систему. Будучи поширеним в усьому світі, він справив відчутний вплив на духовне, культурне життя народів, які сповідують інші релігії.

Соціально-економічні та історичні умови виникнення

У Північній Індії в VI—IV ст. до н.е., у період виникнення першої світової релігії — буддизму, відбувалися складні історичні процеси. У виробництві почали застосовувати залізо, що зумовило розвиток землеробства та ремесел, активізувало торговельні зв'язки між общинами, племенами, містами-державами. В середині VI ст. до н.е. тут існувало 16 великих держав, багато дрібних (за деякими даними — 175), які утворювали різні об'єднання. На той час в Індії відбувся остаточний розпад сільської общини. А тому брахманізм, що освячував родоплемінні та певною мірою рабовласницькі відносини, себе вичерпав. Це спричинило пошуки нової релігії, яка б існувала на засадах вчення брахманізму.

Численні проповідники-скитники, які прислужилися виникненню буддизму, заперечували авторитет Вед, соціальних, моральних норм, що базувалися на них. Тоді ж сформувалася релігійно-філософська течія *санкх'я* («та, що перелічує істинні принципи»). Її прихильники твердили, що основою світу є матерія — *пракриті*. Разом з пракриті існує незалежне духовне начало — *пурушу*, яке функціонує в моральній сфері, в душі людини, разом з нею бере участь у могутньому процесі існування — *сансарі*, зазнаючи там страждань. Зіткнення пурушу з пракриті збуджує в людини прагнення вийти із сансари, набути абсолютної свободи — *мокші*. Отже, вища мета людини — вийти із сансари.

На відміну від брахманізму, який уже не задовольняв духовних потреб народу, вчення санкх'я проголошувало новий шлях спасіння душі — цілковиту відмову від чуттєвого світу і заглиблення її в істину завдяки самоспогляданню, самозаглибленню. Усе це проголошувалося доступним усім, бо люди рівні в стражданні. Однакові можливості у них щодо спасіння. Тому варни втрачають своє значення, раб зрівнюється з вільною людиною, а заміна рабовласництва феодальними відносинами є не кінцем світу, а його вдосконаленням.

Санкх'я як філософська течія, що поєднувала матеріалістичні та ідеалістичні тенденції, існувала до XV ст. н.е. Згодом її філософські аспекти злилися з ведантою. Як ідейно-філософський провісник буддизму, санкх'я зорієнтувала його на філософські проблеми, хоч багато ідей буддизм трактує по-своєму.

Засновником буддизму є Сіддхартха Гаутама, який згодом набув ім'я Будда — «просвітлений» (боголюдина, яка досягла найвищої святості). Щодо реальності його існування побутують різні думки. Критики буддизму вважають, що ніякого Будди не було. Але такі міркування легко спростувати, бо жодна ідея неможлива без автора. Очевидно, небезпідставним є твердження, що буддизм є справою Будди, як християнство є справою Христовою, іслам — Магомета.

Будда. Народився він, за різними даними, у 566, 563, 550 р. до н.е. у невеликій державі, столицею якої було місто Капілавасту, що знаходилося на території теперішнього Непалу. Батько його був царем невеликого племені Шак'я. Звідси ще одне ім'я Будди — Шак'я-Муні («пустельник з роду Шак'я»). У літературі його інколи називали «принцом», «царевичем». Мати була старшою дружиною царя.

Пізніші міфи розповідають, що він народився від непорочної цариці Майї надприродним чином, а його народження передбачили мудреці. Мати померла, коли він був дитиною, виховувала його тітка, яка згодом стала черницею. За наказом царя його син не повинен був бачити людського горя. Вирісши, Будда одружився зі своєю кузиною, царівною Яcодхарі, з якою мав сина Рахулу. До 29 років жив у палаці свого батька, але одного разу захотів побачити життя поза ним. Чотири зустрічі, що відбулися з певним інтервалом, різко змінили його життя: він зустрів скаліченого старістю злидня, побачив хворого, який страждав у пилюці при дорозі, а ще через якийсь час — похорон (так він дізнався про смерть). Нарешті Будда зустрів аскета-ченця, який символізував для нього образ, позбавлений страждань. Перші три зустрічі засвідчили круговорот буття, четверта — шлях до спасіння. Це настільки вразило царевича, що він вирішив пізнати джерела страждань задля їх подолання. Він, крадькома покинувши палац, шість років мандрував від села до села, перебиваючись милостинею, був аскетом-пустельником, віддаючись роздумам про світ. Бувало, за день споживав тільки одну зернину рису, надовго затримував дихання тощо. Доводилося долати багато різних спокус. За ці роки страшенно схуд і ослаб. Та одного разу зрозумів: умертвління тіла не обіцяє спасіння. А в день травневого повного місяця прозрів, став Буддою (І. Франко переклав термін «Будда» — «збуджений», «прояснений», «такий, що дійшов зрозуміння»). Сам Сіддхартха просив називати його саме так — Будда.

Заснувавши першу общину — сангху, в якій спочатку було п'ять ченців-аскетів, став мандрівним проповідником не нової релігії, а нового етичного вчення. Першу проповідь виголосив у м. Бенаресі перед п'ятьма своїми сподвижниками. Протягом 40 літ обійшов усі села, міста, долини середнього Гангу. Його релігійне вчення отримало назву «вчення Будди», «буддихадаршана», «буддхагама», «дхарми» (дхарма — «праведний закон»). Проповіді мали неабиякий успіх, ширили ряди учнів. Звали їх «буддхамі» («прибічники Будди»), «шак'ями».

Коли йому виповнилося вісімдесят, почав готуватися до смерті. Помер у м. Кушінарі. Перед смертю заповідав: «Всі складові буття минущі; ретельно працюйте для вашого спасіння». Щодо причин його смерті існують різні версії. Один з біографів зазначав, що Будда, усе життя остерігаючись м'ясної страви, на 80-му році з'їв «нездорове м'ясо» як спокуту, але за що — невідомо.

Будду поховали з особливими почестями. Його тіло загорнули в п'ятсот нових саванів, поклали у дві залізні скрині і спалили на духмяному вогнищі на березі Гангу. Після спалення не залишилося ні попелу, ні сажі — лише кістки. На них як на реліквії претендувало чимало правителів і народів Індії. Їх було поділено на вісім частин і захоронено в каплицях (ступах), збудованих царем Ашокою, завзятим послідовником Будди.

Учення Будди відразу знайшло прихильників у індійському суспільстві, оскільки заперечувало брахманістське освячення кастового ладу. Ідея рівності всіх, незалежно від касти, людей, можливість спасіння для всіх забезпечили буддизму статус народної релігії. Раби і нижчі касти вбачали в ньому шлях до спасіння, хай і в неземному житті, в наступних перевтіленнях (буддизм цілком успадкував брахманістське вчення про перевтілення душ після смерті). Водночас буддійська проповідь соціальної пасивності, відмови від боротьби, підкорення долі, нехтування дійсністю забезпечили йому і підтримку вищих верств суспільства.

Поширення буддизму після смерті Будди відбувалося за сприятливих для нього умов. Економічний розвиток за часів рабовласництва стимулював товарно-грошові відносини. Для утримання рівноваги в суспільстві потрібна була могутня держава. Такою стала рабовласницька деспотія, яка набула особливого розвитку на сході Індії.

У цей період (330—325 до н.е.) Індія зазнала вторгнення військ Александра Македонського. Але вже приблизно 305 р. до н.е. цар Чандрагупта — засновник династії Маур'я повернув землі, а цар Ашока (268—232 до н.е.) під своєю владою тримав уже всю Індію і навіть частину нинішнього Афганістану. Він був ревним адептом буддизму, сприяв його зміцненню і поширенню в Індії, усвідомивши, що ця релігія допоможе подолати племінну роздрібненість, сприятиме утвердженню державної єдності. За час його царювання буддизм став державною релігією.

Протягом VI ст. до н.е. — V ст. н.е. буддизм зазнав розквіту і занепаду, будучи потісненим брахманізмом, джайнізмом, а потім — індуїзмом, який до XII ст. н.е. витіснив буддизм із духовного життя Індії. Сталося це тому, що буддизм виявився неадекватним індійському національному мисленню, яке вимагало глибшої духовності й ширшого простору для уяви, етичних принципів, які б обґрунтовували феодальне розшарування, усували проблеми, породжені багатоетнічністю народу, розгалуженістю вірувань. За тих обставин неабияку активність виявили буд-

дійські місіонери. До середини I тис. н.е. вони поширили буддизм на о. Цейлоні, в Індонезії, Індокитаї, а на початку н.е. — у Китаї, Тибеті, у IV—VI ст. — у Кореї, Японії, в XVI—XVII ст. — в Монголії, у XVIII ст. — в Бурятії. Однак у Китаї він був потіснений конфуціанством, в Японії — синтоїзмом. Ортодоксальних буддистів у сучасній Індії приблизно 1,7 % населення.

Трипітака — священна книга буддизму

Канонічна буддійська література Трипітака («три корзини») створювалася в Індії та на о. Цейлон протягом останніх двох-трьох століть до нашої ери і перших століть нашої ери. Очевидно, тексти спочатку писали на пальмових листках і складали в корзини, що спричинило назву книги. Мовами буддійської літератури були палі та санскрит.

Найповніше збереглася палійська версія Трипітаки. Її канонічні тексти поділяються на три частини. Перша — Віная-пітака («корзина статусу») — описує обов'язкові правила прийому до буддійських общин, описи життя періоду дощів, правила облаштування житла, носіння одягу тощо.

Друга частина — Сутта-пітака («корзина повчань») — найповніша збірка буддійських повчань і промов, головними серед яких є промови Будди та його учнів. У ній багато діалогів, віршів, легенд, афоризмів, в яких ідеться про переваги буддизму над брахманізмом, критикується аскетизм, якому протиставляються любов, співчуття, доброзичливість. Разом з міфами про створення світу вміщено оповідь про останні дні життя Будди, обставини його смерті, спалення його тіла і розподіл останків після спалення. Книга подає численні відомості про тогочасні звичаї, народні традиції, особливості релігійної думки.

Третя частина — Абідарма-пітака («корзина тлумачення вчення») розглядає буддійське вчення в метафізичному й психологічному аспектах, подаючи його як Одкровення Будди. Ця частина Трипітаки найпізніше ввійшла до буддійського канону, і тому не всі буддійські богословські школи вважають її священною.

У 1871 р. в м. Мандалаї (Бірма) на П'ятому буддійському соборі, в якому взяли участь 2400 ченців — знавців канону, було звірено різні списки, переклади і вироблено уточнений текст Трипітаки, який потім було вирізьблено

на 729 спеціальних мармурових плитах. Для кожної плити збудовано мініатюрний храмик. Ці храмики створили своєрідний комплекс Кутодо. В іншому храмовому комплексі — Сандамані — зберігаються коментарі до Трипітаки. Завдяки обом комплексам Мандалай став найшанованішим буддійським центром.

Філософська концепція буддизму

Філософська насиченість буддійського вчення спонукала багатьох дослідників до того, щоб вважати його філософською системою. Ці міркування не позбавлені сенсу, оскільки насправді індійська філософська думка міцно вкорінена в релігію, а релігія тяжіє до філософії. Відомий російський дослідник азіатської культури Микола Реріх (1874—1947) вважав, що філософія буддизму виявляється у вченні про природу речей (онтологія) та вченні про шляхи пізнання (гносеологія).

Навколишній світ буддизм вважає ілюзорним виявом великого містичного начала, представленого найдрібнішими духовними частинками, психофізичними елементами (дхармами). У буддійській, як і ведичній та індуїстській, літературі термін «дхарма» багатоплановий, вживається і для позначення понять «закон», «вчення», «правило» тощо (санскр. — те, що тримає). Все існуюче — дхарми, які мають власну сутність. Релігія теж є дхармою, вона стримує і захищає людей від лиха. Дхарми є основою матеріального і духовного світу. Оскільки вони рухомі (з'являються, зникають, переходять в інший стан, в іншу річ, інше явище, але не руйнуються), то світ теж рухомий.

Буддійське вчення про дхарми подібне до атомістичної концепції давніх греків, але їх концепція мала матеріалістичну спрямованість. У буддизмі дхарми є одухотвореними елементами світу. На противагу матеріалістичному протиставленню матеріального і духовного буддизм поєднує їх в єдиний, нероздільний комплекс. Світ у його розумінні нагадує полум'я, тому важливо не те, що було, а те, що відбувається.

Згідно з ученням із дхарм складаються і потойбічний, надприродний світ, навіть сам Будда і його душа. Але завдяки своєму прозрінню він є сутністю надприродного. Надприродними є святі, будди, бодхисатви (люди, в яких втілилися будди) тощо. Природне і надприродне

утворюються з дхарм волею надприродного «Я», яке є духовною цілісністю, цілком звільненою від матерії, воно протистоїть матерії, творить її. «Я» в буддизмі — сутність, яка майже рівняється Богові, окремі течії тлумачать його як Бога дхарми. Усе, навіть буття, є наслідком вольового рішення «Я». Але буддизм ніколи не уявляв буття чимось матеріальним, не вважав його існуванням і рухом матерії. Матеріальне буття він розглядав як буття психологічного процесу в свідомості людини, залежної від матеріального світу, оскільки вона живе в ньому, пов'язана з ним. Тому в його вченні ідеальне передує матеріальному.

Отже, онтологія (вчення про буття) буддизму не є ні матеріалістичною, ні ідеалістичною. Філософія буддизму уникає розгляду співвідношення духу й матерії, суб'єкта й об'єкта. В Будди немає ні слова про створення світу Богом. Світ наче існує одвічно. Будда зосереджувався на рухові душі в матеріальному світі.

І гносеологічні проблеми (вчення про пізнання світу) у буддизмі пов'язані з уявленням про душу. Душа — не якась нематеріальна окрема сутність, як це тлумачать іудаїзм, християнство, іслам, а психологічна єдність, що містить дхарми. Вона є основою людської особистості, пізнає світ, передусім людину, через саму себе. Тому процес пізнання є споглядання і самоспогляданням через самозаглиблення. І в цьому буддизм теж не виявляє ні матеріалістичних, ні ідеалістичних рис.

Філософські положення буддизму, зазнавши з часом деталізації, поглиблення, у цілісну, довершену систему так і не сформувалися.

Буддійське віровчення

Буддизм як філософська, етична, релігійно-культова система спирається на брахманістську традицію, головними елементами якої є сансара (принцип перероджень), ідея відплати (карма), праведного шляху (дхарма). Життя він тлумачить як своєрідний комплекс різних комбінацій (потоків) нематеріальних частин (дхарм). Від поєднання дхарм залежить доля усього живого у світі, а після розпаду цього поєднання наступає смерть. Дхарми не щезають безслідно, а утворюють нову комбінацію, особливість якої визначається відповідно до закону карми — відплати залежно від того, яким було попереднє життя. Нескінченність перероджень людини, які спричиняють страждання, може бути зупинена, внаслідок чого настає стан спокою, просвітління. Саме до цього повинна прагнути людина і цього вона може досягти ще за життя, незалежно від своєї кастової причетності.

Буддизм першим із релігій звернувся зі своєю проповіддю до всіх людей, а в поглядах на життя робить акценти не на колективному, а на індивідуальному (людина може вирватися із сансари, усвідомивши і змінивши власний шлях). Він закликає людину до пошуку внутрішньої свободи, звільнення від усього, що обмежує її за життя, пропонує спосіб досягнення цього.

Стрижнем буддійського віровчення є його анімістична концепція. Як відомо, в анімістичних побудовах усіх релігій основою є вчення про Бога і душу. Буддійське віровчення містить чимало суперечностей. Передусім вони виявляються у тлумаченні постаті самого Будди. За багатьма критеріями Будду воно не вважає Богом, як і не вважає його творцем світу, а лише одним із будд, які засновували, розвивали вчення і згодом зникали. Натомість приходив новий будда і «рухав колесо закону». Будда вважав, що його вчення через 500 років зникне, а його самого заступить новий будда на ім'я Матрей. Будда не прагнув змінювати світ, хоч і бачив його вади. Не міг він і скасувати покарання за гріхи (карму), в його силах — посприяти уникненню людиною жорстокої карми облагородженням їх поведінки. Будда — смертний, але він — сутність надприродна, нікому не підлегла, значущіша, ніж будь-які інші боги.

Він не мав учителя, за своєю волею зазнав перевтілень, народився і вмер. Коли він виголосив першу проповідь у Бенаресі, а його перші п'ять учнів звернулися до нього: «Друже Гаутама», він звелів, щоб його звали Татхататою («тим, хто вірно йде»). Це свідчить, що Будда вважав себе найвищим серед богів. А його послідовники — перші п'ять учнів, які одразу пішли за ним, визнали його Богом.

Дехто з релігієзнавців стверджував, що ранній буддизм був релігією без Бога. Але ця точка зору є недостатньо аргументованою, бо ранній буддизм не визнавав тільки єдиного Бога-творця. Буддійський пантеон був запозичений із брахманізму. Відмінність полягала тільки в тому, що буддизм закликав утриматися від жертвоприношень цим богам, проголошував зверхність Будди над ними.

Будда стверджував, що Бог є духовним началом усього сущого, він перебуває у стані абсолютного спокою — *нір-*

вані (угасанні, зникненні). Поруч з ним існують численні дрібні божества: *будди, бодхисатви* — святі, які керують світом і допомагають людям досягти нірвани. Такою є загальна схема буддійського анімізму.

Розуміння Бога як безмежного буття, найвищого начала, з якого все виходить і в яке все повертається, не набуло в теології раннього буддизму достатнього обґрунтування. Цим зумовлене твердження про «велике мовчання» Будди, що дало привід навіть оголосити буддизм «атеїстичною релігією». Насправді це не так, оскільки буддизм не уникає віри у надприродне, має своє уявлення про Бога.

Недосконалість буддійського вчення про Бога компенсується вченням про людину: всі його аспекти звернуті до людини, її особи, душі, присвячені її спасінню.

Буддизм запозичив брахманістичну концепцію безсмертя душі, що відбувається внаслідок переселення її з тіла однієї істоти в іншу. Але він істотно уточнив цю концепцію, стверджуючи, що душа складається з окремих дхарм, які після смерті людини не зникають, а лише втрачають місце в композиції, що існувала, бо ця композиція теж зникає. І негайно утворюється нова, доля якої визначена життям тієї людини, яка була носієм душі, що зазнає змін. Залежно від того, як ця людина жила, як виконувала карму, дхарму, джамму (в даному разі вони — синоніми терміну «закон», правила високоморального способу життя), відбуватиметься нове втілення в новій композиції дхарм. Якщо людина не виконувала вимог закону, то її душа вселиться у тіло людини, яка матиме гірше життя, ніж попередня, а то і в тіло нижчої істоти — тварини. Якщо виконувала, — душа знайде пристановище в тілі людини вищого суспільного рангу — ченця, архата (святого).

Так відбувається вся система перетворень, у процесі яких людина не виходить за межі сансари. Лише в останній їх ланці (існуванні душі в тілі архата) душа готується до виходу із сансари, а після смерті архата припиняє перевтілення. Звичайні люди не знають про перевтілення своєї душі в минулому. Це знав тільки Будда. Правда, сучасний глава буддійського духовенства Далай-лама XIV у тлумаченні основ буддійського вчення висловив припущення, що люди можуть зберігати пам'ять про попередні переродження.

Буддійська інтерпретація перевтілення душ не відводить Богові ніякої ролі в цьому процесі. Перевтілення відбувається за законами карми, і ніхто, навіть Будда, не може

вплинути на нього. Очевидно, цим зумовлені твердження про нерозвинутість у буддизмі вчення про Бога.

Виходячи із сансари, душа людини потрапляє у нірвану.

Нірвана *— заспокоєння, згасання, стан, за якого, віруючий звільнений від відчуттів, уявлень, свідомості, пристрастей, страждань.*

Ланцюг перевтілень розривається. Зникає життя, настає нове небуття. Поняття «нірвана» («ніббана») є одним з найскладніших у буддійському віровченні. У махаяні воно доповнене поняттям «рай», який знаходиться в країні Сукаварті. Там у розкішних садах перебувають душі праведників, яким залишилося ще раз перевтілитися, щоб потрапити до нірвани.

Своєрідно вирішує буддійське вчення проблему особистості, що дало підстави окремим дослідникам стверджувати, ніби буддизм занижує її роль, вважаючи її лише елементом у ланцюгу перетворень. Але це не зовсім так, адже особистість як конкретна комбінація дхарм втілює в собі певні якості та можливості. Від неї залежить, як вони будуть реалізовані. Щоправда, особистість скута надприродною Надособою — Божественним буттям. Як безкрайнє море породжує хвилі зі своїх вод, а через якийсь час вони перетворюються на морську гладінь, так Бог народжує із себе світ і знову вбирає його в себе. Людина при цьому — ніщо. Перевтілюється Єдине Божественне. Але це не є приниженням людини, бо вона єдиносуща з Божеством, вияв Божества. Головна проблема людини в тому, що вона не знає цього.

Ця концепція відрізняється від християнської, згідно з якою людина — творіння Боже. Вона наділена свободою вибору і відповідальна перед Богом. Бог створив її подібною до себе. Спасіння її — не в розчиненні в Богові, а в прилученні до нього.

Буддизм розглядає людину як комплекс реального матеріального тіла й духовної сутності (душі). Вона через складну систему самоперетворень належить потойбічному світові, а її перебування в єдності з матеріальним тілом тимчасове. Але буддизм не тлумачить душу як окрему духовну сутність всередині людини, яка, покинувши згодом тіло, мандрує в потойбічності, підкоряючись волі Бога. Душа — органічна єдність комбінацій дхарм, які породжують і матеріальне, і духовне. Особливі комбінації дхарм становлять п'ять скандх (частин) душі:

1) чуттєве буття, фізіологічне існування людського організму;

2) наслідки зіткнення людини у своєму фізіологічному існуванні із зовнішнім світом — емоції, переживання, уявлення, діяльність думки;

3) вольові імпульси, породжені вимогами карми;

4) перехід діяльності душі у сферу моралі;

5) свідомість людини.

Сукупність скандх утворює душу людини — *атман*. Атман і є людиною, її «Я». Це тлумачення особи у буддизмі відрізняється від уявлень матеріалізму, що розглядає людину як продукт матерії, а також від об'єктивного релігійного ідеалізму, що тлумачить людину як окрему, незалежну від матеріального світу сутність.

Буддійське розуміння душі відкриває простір для її вдосконалення, бо одвічною сутністю є не вона, а потік психофізичного існування як поступового накопичення заслуг через певну кількість прогресуючих існувань. У цьому полягає прогрес особистості. А проблема особи зведена до проблеми удосконалення душі.

Атман як сума скандх у різних комбінаціях існує доти, доки триває зв'язок між ними. Смерть розриває його. В цьому розумінні душа смертна. Та коли виникає нове утворення, нова комбінація скандх, вона наслідує добро і зло з попередніх утворень, продовжуючи існувати у зміненому вигляді. Отже, вона безсмертна.

Буддійські концепції душі, її перевтілень, сансари та нірвани покладено в основу оригінального вчення, яке втілює буддійське розуміння людини. Це «Чотири благородних істини», проголошені Буддою у першій проповіді в Бенаресі, які обґрунтовують доктрину спасіння людини.

1. Існує страждання. Страждає все, стражданням сповнений весь світ. Усе буття є стражданням: життя, старість, хвороба, смерть. Страждання — це не перебування у певному стані, а очікування його, очікування наслідків страждання, емоції, пов'язані з таким очікуванням: страх, неспокій, напруженість, невдоволеність тощо. Усі ці емоції мають здебільшого соціальне походження.

2. Страждання має причину — жадобу буття. Воно є сутністю всіх життєвих процесів, усієї сансари. Бажання заповнює сансару впродовж усього ланцюга перероджень. Щоб звільнитися від страждання, треба усунути їх причину — жадобу буття. Остаточне звільнення від страждань можливе лише в нірвані внаслідок позитивних перероджень.

Буддизм засуджує прагнення людини до задоволення своїх потреб, до щастя і добробуту, до здоров'я, бо воно породжує страждання.

3. Оскільки страждання має причину, воно має початок і кінець. Отже, страждання може бути припинене, а людина звільнена від нього. Шляхом до звільнення від страждання є подолання жадоби буття, придушення в людині не тільки бажання жити, а й усіх бажань. Найвищий ефект досягається усуненням факту буття.

Ототожнення буття зі стражданням змусило буддизм виробити відповідне уявлення про смерть, оскільки, за його вченням, сансара вічна, ланцюг перетворень довгий до нескінченності. Буддизм конкретизує уявлення про сансару як нескінченний кругообіг народжень і смертей, порівнює її з колесом («колесо сансари»). Смерть — це перехід з однієї фази життя в іншу, а не кінець життя. Тому вона не є трагедією. Вона — не кара і не нагорода, а факт руху душі, рівноцінний факту народження людини.

У перших трьох «благородних істинах» йдеться про страждання і звільнення від нього як про певний суб'єктивний стан переживання людини, що супроводжують її протягом життя. Пізніше в буддизмі виникли й космічні мотиви страждань.

4. Кожна людина має можливість для спасіння. У цьому сенсі Будда пропонує «Восьмискладовий шлях спасіння» — вісім вимог до віруючого, вісім настанов, до яких належать:

1) праведне бачення, «праведні погляди» — тверда й беззастережна віра в Будду, засвоєння його вчення, особливо «Чотирьох благородних істин»;

2) праведні бажання, які полягають у готовності жити відповідно до вчення Будди і в устремлінні до нірвани;

3) праведне слово — не брехати, не зводити наклепи, не лжесвідчити, не грубіянити;

4) праведна поведінка — нікому ні в чому не шкодити, не вбивати;

5) праведний спосіб життя — працювати чесно, дотримуватися законів;

6) праведне устремління — послідовність у протидії шкідливим думкам і порадам, самоконтроль у помислах і вчинках;

7) праведне мислення — не відступати від засвоєних буддійських положень;

8) праведне самозаглиблення — відмова від усього земного, від усіх радощів, збереження спокою, вміння досягти глибокого медитативного трансу — своєрідного психологічного стану, досягнутого завдяки самозаглибленню, роздумуванням, самонавіюванням.

Дотримання «восьмискладового шляху спасіння», що Будда ще називав серединним, буддизм вважає запорукою уникнення крайнощів.

Серед цих настанов ні слова про обряди, ритуали, культові вимоги. Вони, за буддизмом, зайві, як і звернення за помилуванням, прощенням гріхів до богів, навіть до самого Будди. Бо все залежить від людини, її самовдосконалення, дотримання нею «восьмискладового шляху спасіння».

Возвеличення загальнолюдських норм моралі надає буддизму чіткого гуманістичного спрямування.

Буддійське вчення містить три принципи (трилакшани), які відрізняють його від попередніх релігій:

— анітья — визнання змінності світу;

— анатта (анатман) — відсутність вічної безтілесної душі;

— духкха — визнання життя як постійного страждання.

Буддійська космологія, будучи тісно пов'язаною з буддійськими моральними настановами, виходить з того, що світ утворився зі спокою, не має початку і кінця, у ньому діють імпульси, що породжують активну природу. Ця природа поєднує психічні (пурушу) і фізичні (пракриті) начала. З них і формується буття. Так виникають світи. Окремі частини буття, які обмежені в просторі й часі, згодом зникають, як і зникають світи. Вищою психічною субстанцією є космічне коло Будди-Абібудди — повсюдно існуюче тіло, яке співчуває істотам чуттєвого буття, що живуть у сансарі. Воно може самоматеріалізуватися, щоб допомогти людям подолати гординю і пиху («Червоного півня»), невігластво і всеядність («Чорну свиню»), злобу і підступність («Зелену змію»).

Морально-етичні принципи буддизму

Стрижнем віровчення буддизму є людина, якій адресовані «Чотири благородні істини», «Восьмискладовий шлях спасіння». Чітко визначена мета людського існування: самовдосконаленням домогтися зупинення перероджень, вирватись із сансари і досягти нірвани. Для цього не потрібні жертвоприношення, культові церемонії. У зосередженості на проблемах буття людини полягає релігійне новаторство буддизму, його моральний пафос.

До Будди моральність визначали за належністю до касти, тобто за соціальним станом людини. Будда оголосив

усіх рівними в духовній сфері. Матеріальний аспект людського буття як вияв сансари він ігнорував. На цій підставі заперечував право приватної власності, національну обмеженість, проголошував загальне братерство людей, упевненість, що людство рухатиметься до самовдосконалення незалежно від віри в Бога.

Етична система буддизму містить основні норми загальнолюдської моралі. Смиренність, лагідність, любов до всього живого, терпимість, співчуття, готовність до взаємодопомоги та інші моральні якості вона розглядає як кроки до спасіння.

Буддизм вибудував цілісну моральну систему без догматичних норм поведінки, без канонізації зовнішніх форм (звідси — нехтування культовою діяльністю). Він визнає історичну і просторову різноманітність моральних норм, що сприяє співіснуванню протилежних моральних засад. Наприклад, засуджує будь-яке вбивство, навіть комахи, і водночас дозволяє споживання м'яса. Подібно розглядає проблеми провини і відповідальності, злочину і кари.

Але загалом буддизм послідовно розвиває гуманістичну концепцію особи, відстоює цінність її, вимагає поваги до неї. Провідним мотивом його моральної концепції є людинолюбство. Він обстоює принципи, дотримання яких забезпечує духовну рівновагу людини, внутрішню її віддаленість від буденності, бо світ (сансара) — найбільше зло. Водночас буддизм визнає необхідність жити і діяти, залежність людини від суспільства. Але при цьому акцентує увагу людини на її внутрішньому бутті, психологічному стані, на самозаглибленні та відповідному моралізуванні.

Поглиблюючи моральні настанови «Восьмискладового шляху спасіння», Будда формулює «Десять великих доброчинностей»: щедрість у подаянні, терпимість, щирість, лагідність, смирення, самообожнення, негнівливість, незаподіяння зла живим істотам, милосердя, непротидія силою силі. Найбільші «П'ять поганей»: убивство, крадіжка, перелюбство, брехня, пияцтво. Зазначає буддизм і «Десять зол» — це згадувані «П'ять поганей», а ще обжерливість; надмірна захопленість музикою, співами, танцями і театром, бо це розбещує слух; надмірна любов до натирань, запахів, квітів, коштовностей, бо це розбещує зір і нюх; пристрасть до м'якого ложа, бо це розбещує відчуття; користолюбство.

Буддійську мораль Далай-лама XIV розглядає через призму недоброчинностей: три фізичні недоброчинності — вбивство (від комахи до людини), крадіжка, розпуста; чо-

тири недоброчинності мови — брехня, злослів'я, лжесвідчення, пустослів'я; три недоброчинності розуму — заздрість, зловмисність, хибні погляди.

Буддизм не проповідує аскетизму, хоч і не заперечує його. Він наполягає на стриманості щодо матеріальних благ, дотриманні середнього шляху, заперечує як заглибленість у чуттєві насолоди, так і умертвління плоті.

Своєрідною є проповідь любові та милосердя до всього живого. Буддист споживає воду, користуючись ситечком, щоб комаха випадково не постраждала при цьому. А йдучи дорогою, гілкою розчищає шлях перед собою, щоб не наступити на живе. Це стосується і людей: нікому не заважати, нікого не образити, нікому не вчинити шкоди.

Буддизм пропагує однакове ставлення до всіх, закликає до особливого співчуття людям, чиї інтереси ущемлено, вважає зайвим захищати людину від насильства, карати за недобрі вчинки, навіть за вбивство. Він проголошує, що, відповідаючи насильством на зло, люди множать його. Тому до всього слід ставитися спокійно, не виявляти пристрасті до зла, ухилятися від нього. Коли всі так робитимуть, зло зникне.

Новизна буддійського вчення не стільки у поглядах на моральну проблематику, в утвердженні загальнолюдських цінностей (це було відомо до нього), скільки у практичних рекомендаціях щодо їх досягнення. Ще одна особливість його моральної концепції полягає в наданні особливого значення не зовнішнім чинникам, що впливають на людину, а внутрішній силі особистості. Спасіння людини залежить не від жертвопринесення, не від молитви, не від чийогось покровительства чи заступництва, а тільки від її самовдосконалення.

Самовдосконалення у буддизмі пов'язане з уявленнями про істинне знання, скероване не на зовнішній світ, а на самоспоглядання. Воно досягається шляхом медитацій (внутрішньо заглиблених роздумів), практикою буддійської йоги. Завдяки медитативному трансу людина має досягти чотирьох вищих станів: доброзичливості, піднесеної радості, співчуття до близьких, цілковитої безпристрасності. Щоб стати праведною, вона повинна виробити у собі здатність постійно перебувати в одному з цих станів. Це забезпечить їй незалежність щодо сансари.

Допоможуть людині в цій справі вісім досконалостей (певних стадій зосередженого міркування) та відповідні здібності:

1) відсторонення від зовнішніх подразників;
2) відключення внутрішніх подразників;

3) цілковите припинення розумово-емоційної діяльності;
4) цілковита відчуженість від буденного світу;
5) подолання відчуття простору і часу;
6) усвідомлення хибності «Я» і вихід за його межі;
7) усвідомлення незначущості всього сущого;
8) подолання антиномії (суперечності) «свідоме—несвідоме».

Завдяки цьому можна осягнути чотири вищі мудрості:

1) радість, що виникає внаслідок відмежування від зовнішнього світу і концентрації мислення на важливій ідеї;
2) спокій, який зупиняє розумову діяльність;
3) захоплення, що виникає внаслідок відключення відчуттів;
4) транс (потьмареність свідомості), що забезпечує цілковиту ізольованість від будь-яких подразнень, повну самозаміненість душі.

Усе це вимагає від людини системного самоаналізу, послідовної праці над собою, значних моральних, вольових зусиль.

Буддійський культ

Ранній буддизм заперечував брахманістський культ з його жертвоприношеннями. Він був простим і всім доступним. Але з ускладненням культів усіх релігій, що пов'язано як із взаємозапозиченнями окремих культових елементів, так і зі створенням оригінальних культових норм, складнішим ставав і буддійський культ. Формувався і розвивався він разом з розвитком чернечої общини (згідно з ученням, спасінню підлягали лише ченці), які з часом ставали могутніми релігійними організаціями, а монастирі зосереджували у своїх руках велику власність, перебираючи на себе роль і своєрідних політичних центрів.

Кандидатів у ченці готують з восьмирічного віку. До 20 років вони вивчають священні книги і коментарі до них. На двадцятому році, за згодою батьків, їх посвячують у ченці. Для цього слід бути здоровим, мати розвинуту статуру і не нажити боргів. Ченці ведуть аскетичний спосіб життя, проводячи більшість часу в мандрах, харчуючись завдяки подаянням. Їм може належати тільки вісім предметів: одяг (три предмети), пояс, віяло, мило, бритва і ситечко для води. Харчуватися дозволяється двічі на день. У спілкуванні з жінкою чернець може промовити тільки п'ять слів, закриваючись від неї віялом. Обов'язково на-

лежить голити голову, обличчя, навіть брови. Кожен із них належить до певної *сангхи* — об'єднаної навколо монастиря чернечої общини.

Сангхи бувають чоловічі та жіночі. Черниці звуться бікхуні (жебрачки). Життям сангхи керують збори, на яких повинні бути присутніми не менше десяти (у виняткових випадках — п'ять) ченців, рішення приймають більшістю голосів.

Буддизм визнає необхідність шанування Будди та інших божеств. Звідси — складний культ поклоніння їм, який охоплює особисте і громадське життя віруючих. Це — щоденні молитви і жертвоприношення статуям Будди Гаутами та іншим буддам, паломництво до святих місць, обходи ступ (меморіальних і поховальних храмів). Поклоніння буддам і бодхисатвам — обов'язкова плата за допомогу у спасінні, без цього воно вважається недосяжним.

Буддійський культ вимагає і поклоніння реліквіям — мощам Будди і святих, предметам, що їм належали і якими вони користувалися або були виготовлені на їх честь. До реліквій також відносять об'єкти природи — дерева, гаї, річки, пагорби та споруди, пов'язані з життям Будди і святих. Кількість таких реліквій незліченна. Але особливо священними є місця, де Будда народився, став просвітленим, виголосив першу проповідь, а також місце його смерті. Традиція поклоніння статуям і зображенням Будди, які стали найпопулярнішими об'єктами поклоніння, сформувалася пізніше. Встановлені вони в публічних місцях, садибах, будинках віруючих. Найвищу статую Будди споруджено у Гонконзі (о. Вандао) заввишки 34 м, вагою 27 т.

Однією зі специфічних форм культової практики буддизму є *бхавану* — самозаглиблення з метою роздумів над вченням Будди.

Єдиної централізованої церкви у буддизмі не існує, буддисти об'єднані в національних чи державних межах. Не уникнув буддизм теоретично-богословських розбіжностей, адже ще в V ст. до н.е. у його лоні було 18 сект. Для подолання їх було скликано собори: перший — в Раджагрихі (прибл. 477 до н.е.), другий — у Райшалі (прибл. 367 до н.е.), третій — в Паталіпутрі (3 ст. до н.е.). Ці собори повної єдності не досягли і церковної організації не створили, але сприяли активнішому поширенню буддійської релігії.

Перші три століття свого існування буддизм мирно співіснував з брахманізмом і джайнізмом. Бувало, в одній релігійній общині уживалися віруючі всіх трьох релігій. Але згодом визначилася перевага буддизму як релігії, що більш

відповідало тогочасним потребам. Певну роль відіграло й те, що він не був опозиційним до жодної влади. Очевидно, тому він швидко став релігією багатьох впливових держав, що існували на теренах Індії. Однак передусім стрімке поширення буддизму було зумовлене його соціальним змістом — він давав людям надію на спасіння в жорстких умовах рабовласництва. На початку I тис. н.е. буддизм охопив усю південну частину азіатського материка, а наприкінці його — територію від Каспійського моря до Тихого океану, від Якутії до Індонезії. Цей масштабний вихід на історичну арену наштовхувався на місцеві культи, що супроводжувалося взаємними асимілятивними процесами. Цьому сприяли як пластичність буддійського віровчення, так і недостатня розвинутість його культової практики.

Напрями, течії буддизму

Розгалуження буддизму на численні течії й школи (секти) є наслідком пристосування його положень до політичних, етнічних, культурних та інших особливостей країн, де вони формувалися.

Ще за життя Будди його послідовники намагалися коментувати, доповнювати його вчення. Були у нього й опоненти. За однією з оповідей, колишній учень і навіть родич Будди — Девадата, покинувши общину, забрав із собою 500 ченців, яких не влаштовував статут чернечого життя. За іншими версіями, Девадата, відокремившись від Будди, створив свою секту, яка вимагала посилення аскетичності, суворіших вимог до ченців. Згадується і якийсь Кокаліко, який спочатку був разом з Девадатою, а потім відокремився від нього.

Проблемою єдності у віровченні та культі переймалася більшість буддійських богословів. І вже перший собор виявив неоднорідність буддійського руху, а другий зафіксував активну діяльність *секти махасангхиків* («великої общини»), яка вважала, що претендувати на краще переродження душі (а потім і досягнення нірвани) можуть не лише ченці, а всі, хто належить до общини. Це засвідчило розкол у ранньому буддизмі. Богословські дискусії точилися понад 500 років, протягом яких буддизм як релігійна система ускладнювався й удосконалювався, поширювався поза Індією. У наступні 500 років (I—V ст. н.е.) склалися три основні релігійно-філософські школи буддизму: тхеравада, хінаяна і махаяна.

Тхеравада. Це — найбільш рання школа в буддизмі. Прибічники її намагалися зберегти у пам'яті кожне слово, кожен жест і кожний епізод з життя Будди. Головним у їх діяльності були зібрання ченців-вчених (сангіті), під час яких відтворювали епізоди з життя Будди. Тхеравадини вважають Будду земною особою, який досягнув просвітлення завдяки 550 переродженням і з'являється серед людей кожні п'ять тисяч років.

Хінаяна (мала колісниця, вузький шлях спасіння). Ця школа утвердилася на півдні Індії та в Південно-Східній Азії. Прибічники її вважали себе ортодоксальними послідовниками Будди та його першої общини. Згідно з її вченням спасіння настане тільки для тих, хто цілком віддався релігії, служить лише їй, — для ченців. Це обмежувало сферу впливу буддизму, бо всі ченцями бути не можуть. До того ж, якщо всі підуть жебракувати (а саме це було головною справою ченців), нікому буде подавати їм.

Махаяна (велика колісниця, широкий шлях спасіння). Сформувалася ця школа в середині I ст. н.е. За махаяною, врятуються всі, хто дотримуватиметься вчення Будди. Але їм необхідна допомога ченців, якими керують святі та боги.

Махаяна спершу утвердилася на півночі Індії, звідти поширилася в країни материкової Азії. Засновником її вважають буддійського філософа, богослова і поета Ашвагхоша (прибл. 80—150 н.е.), а найвидатнішим діячем — богослова Нагарджуна (прибл. II—III ст. н.е.). Йому приписують авторство понад 200 богословських, медичних та інших праць, хоча припускають за цим ім'ям кілька авторів, які жили протягом майже шести століть.

Велике значення в махаяні мало вчення про вищі анімістичні сутності — будди, бодхисатви, архати. *Архати* — особи, які пройшли шлях чотириступеневого духовного вдосконалення. Ними були найближчі учні й послідовники Будди. *Бодхисатви* вважалися на ранг нижчими від Будди, були, так би мовити, *буддами*, незримо присутніми у світі, щоб рятувати інших. Найповажніший серед них — засновник вчення — Будда Шак'ямуні, який тепер, згідно з ученням, перебуває в стані нірвани й ні в що не втручається. Ось-ось мають прийти будда Майтрейя — майбутній Будда, який правитиме світом, будда Адибудда — творець світу; будда Амітаба — володар раю. Буддійські богослови нараховують 995 (за іншими версіями — 1000) будд, які правили чи правитимуть світом, 35 будд, які відпускають гріхи. Буддами стали вважати богів індуїстського пантеону: Шиву, Вішну та ін. Усе це засвідчує наявність у буддизмі рис політеїстичної релігії. Широко практикується зображення будд, утвердилися їх канонічні образи. Під впливом махаяни розгорнулося будівництво храмів і ступ (каплиць) на честь богів, що стимулює розвиток мистецтва й архітектури, буддійської цивілізації загалом.

Хінаяна і махаяна як релігійні течії не протистоять одна одній. Махаяна є наступним після хінаяни етапом розвитку буддизму. Свій зв'язок з ним вона пояснює тим, що начебто Нагараджуна силою своєї святості проникнув до палацу демонів і виніс звідти рукописи Будди. Офіційно буддійська історіографія заперечує наявність записів учення Будди за його життя. Насправді махаяна містить чимало новацій, які є наслідком історичного розвитку буддизму, його поширення серед інших народів, у процесі якого він вбирав окремі положення віровчень і культів місцевих вірувань.

У процесі поширення на північ і північний схід від Індії хінаяна та махаяна зазнали значних змін. Вони засвоювали місцеві вірування, їх пантеони були відкритими для місцевих богів і демонів, адже на шануванні їх наполягав сам Будда. Це зумовило розвиток буддійського культу, внаслідок чого було створено безліч молитов, заклинань, сформувалося багато обрядів і церемоній, пишними стали храми і монастирі.

Ваджраяна (алмазна колісниця, буддійський тантризм, тантраяна). Цей напрям буддизму зародився у середині I тис. н.е. в лоні махаяни. В основі його — настанови щодо підготовки і проведення магічних обрядів, покликаних забезпечити здоров'я, успіх у справах, краще перевтілення і спасіння. Тантрійські обряди, пройняті духом еротики, відображають первісно-магічні уявлення про зв'язок родючості землі та плодючості худоби із статевою активністю людини, особливо з функціями жінки-матері. Первісний зміст слова «тантра» — розмноження; акт, мета якого — розмноження. Ці обряди містять чимало спільних для буддизму та індуїзму елементів.

Численні буддійські угруповання з певною умовністю становлять три течії.

Південний і південно-східний буддизм (тхеравада, індобуддизм). Ця течія проповідує нагромадження релігійних заслуг у повсякденному житті й не обіцяє досягнення духовного просвітлення віруючого. Духовенство вважається обов'язковим наставником віруючого, а монастирі — важливими центрами соціально-релігійного життя. Ця течія буддизму несла в собі індіанізовану культуру народам, серед яких буддизм поширювався, допов-

нював політичні системи азіатського середньовіччя в Шрі-Ланці, Бірмі, Таїланді, Камбоджі, Лаосі, В'єтнамі, Малайзії, Індонезії, на Філіппінах.

Далекосхідний буддизм (дао-буддизм). Ця течія активно розробляла ідею бодхисатви — мудреця, який веде людей до спасіння. Її прибічники виступали за автономність релігійних общин. У її руслі сформувалося багато шкіл, які, наполягаючи на дотриманні спільних засадних принципів, деталізують учення, зважаючи на особу вчителя. Особливо поширився дао-буддизм у Китаї, Кореї, Японії.

Центральноазіатський (тантричний) буддизм. Сформувався він на початку II тис. н.е., коли намітився занепад буддизму. Головною метою релігійної практики вважає удосконалення особи під керівництвом гуру — вчителя, наставника. Він швидко реформувався в ламаїзм. Поширений у Тибеті й Монголії.

Ламаїзм (тибетський буддизм). Це один з організаційно незалежних махаяністських різновидів у буддизмі, що склався в Тибеті в VII—XIV ст. внаслідок проникнення туди махаяни й тантризму, поєднання їх з релігією тибетців бон-по (форма шаманізму). Про навернення феодальної верхівки Тибету до буддизму існує чимало легенд. За однією з них, міфічному цареві Лхатоторі впала з неба скриня зі священними книгами і предметами. Цар спочатку недбало поставився до подарунка неба, але в країні почалися біди. Тоді він став поклонятися священним предметам, і все пішло на добре. За іншими легендами, священні книги та предмети привіз буддійський чернець, а голос із неба пояснив цареві їх значення.

У період розквіту Тибетської імперії буддизм був визнаний її державною релігією (787 р.). Майже через 50 років його було піддано переслідуванням, та після вбивства імператора держава розпалася на феодальні князівства, і буддизм зміцнився в них, підтриманий дрібними феодальними властителями.

У XI—XII ст. виникли впливові буддійські монастирі, сформувалися теократичні князівства, розгорнулася боротьба між буддійськими сектами, які по-різному пристосували класичний буддизм до історичних умов. Поступово склався специфічний напрям буддизму — ламаїзм. Його формування тісно пов'язане з історією тибетського народу, який у XIII ст. більш ніж на століття потрапив у залежність від монголів. У XIV—XVII ст. там точилася боротьба за владу між феодальними родами, кожний з яких спирався на одну з численних буддійських сект.

Формування ламаїзму пов'язане з діяльністю видатного релігійного діяча тієї епохи Цзонкаби (1357—1419). Він вийшов з родини бідного скотаря, у два роки був відданий до монастиря, а в 16 — на навчання до Центрального Тибету. Знання священних текстів, мандрівки святими місцями розвинули його богословські здібності, і в 25 років він отримав духовне звання гелугпа. Йому мали видати червону шапку, та оскільки такої не знайшлося, видали жовту. Цей колір і став кольором його послідовників. У 1390 р. Цзонкаба отримує найвищий ламаїстський титул, з 1394 р. оселяється у монастирі поблизу Лхаси і засновує общину — гелугпу (секту доброчинності). У 1408 р. починає культові реформи, а в 1409 р. остаточно оселяється в заснованому ним монастирі Галдан поблизу Лхаси, де і проводить останні роки. Там пише скорочений виклад Ламриму для віруючих — «Малий Ламрим», виробляє систему ієрархії, богослужінь. Поступово секта гелугпа стає домінуючою серед буддійських груп Тибету.

Якщо буддизм вважав, що Будда лише відкрив шлях до нірвани, а кожен віруючий мусить осягти та здійснити його сам, то, за ламаїзмом, досягнення нірвани можливе коротшим шляхом — культовим вшануванням численних будд і бодхисатв, духів, а головне — завдяки допомозі лам, які вважаються якщо не живими богами, то, принаймні, їх безпосередніми представниками. Оскільки спасіння можливе лише за допомогою буддійського ченця-лами, духовенство має не втікати від життя задля власного спасіння, а йти до кожного віруючого, щоб керувати ним, вести по життю.

Вже з XV ст. встановлюється найвищий титул для керівництва тибетською державою і ламаїстською церквою — Далай-лама («великий, як океан»). Він — найвищий ієрарх ламаїстської церкви, вважається земним втіленням бодхисатви Авалокітешвари, душа якого живе в тілі верховного лами. Зі смертю носія душі вона переселяється у тіло обраного нею новонародженого. Завдання високопоставлених лам — знайти за особливими ознаками і з особливими магічними церемоніями цього нового Далай-ламу. З обраних у такий спосіб трьох дітей жеребкуванням визначали одного. Обраний отримував усі належні почесті й поклоніння, але до його повноліття країною і церквою керував регент. Цих двох ієрархів ламаїстської церкви звали зубілгангами — перероджениями і вважали надприродними особами, живими богами. Їх влада у феодальному Тибеті не знала меж.

З 1642 р. Далай-лама є світським і духовним главою Тибету. Тоді ж встановлено посаду другої в ламаїстській ієрархії особи — пансен-лами («вченого великого лами»), якого вважають втіленням Будди-Амітабхи. Але зберегти свою незалежність тибетська держава не змогла. В середині XVIII ст. частина її областей, а наприкінці — всі основні райони увійшли до складу Китайської імперії. Влада ще перебувала в далай-лам, але в столиці держави контрольні функції здійснював китайський резидент.

Після утворення КНР Тибет отримав національну автономію, а в 1965 р. було утворено Тибетський автономний район. Це не задовольнило національно-патріотичні сили та релігійні кола Тибету, вони ведуть боротьбу за національне визволення.

Дотепер було 14 далай-лам і сім пансен-лам. З XVIII ст. їх резиденцією є палац «Потала» («палац другого кормчого») поблизу м. Лхаси. Теперішній, Далай-лама XIV Агван-Лобсан Тенцін-г'яцо (або Данцзаан Джамухо), народився в 1935 р., у трирічному віці був визнаний зубілгангом. У 1959 р. після невдалого антикитайського повстання емігрував до Індії в м. Дхарасалу. Тоді ж почалося переслідування ламаїзму. Із 3800 монастирів залишилося тільки 12. У 1989 р. Далай-ламі XIV присуджено Нобелівську премію миру.

Ламаїзм вважають відносно самостійною, хоч і близькою буддизмові, формою релігії. Він має самостійний збірник канонічних текстів Ганджур (тибет. — «переклад одкровень Будди») у 108 томах і коментарі Данджур («переклад тлумачень») у 225 томах. Незаперечне богословське значення має «Тибетська книга мертвих» — збірник настанов умираючому і померлому (у ній стверджується, що між смертю і новим народженням минає 49 днів). Існує численна богословська ламаїстська література.

Головною причиною еволюції буддизму в ламаїзм, очевидно, слід вважати утвердження монотеїзму. Будда (Адибудда — первісний вічний Будда) вважається творцем і правителем світу. Він виділяє особливу енергію, що породжує нових богів, які весь час вимагають жертв, створюють конкретні форми страждань, безпосередньо керують світом. Серед людей постійно з'являються будди, втілюючись в обраних, щоб вивести усе живе із сансари у нірвану. Серед них — засновник ламаїзму Цзонкаба, його учні, далай-лами, потім — бодхисатви (божества конкретних справ спасіння), безліч духів і дияволів, які добром або злом охороняють закон, управляють окремими предметами і явищами.

Релігійний культ ламаїзму багато запозичив із шаманства, йому властиві фетишизм і магія. Церемонії є театралізованими.

Важливим у ламаїзмі є вчення про «колесо часу» і про сили, які рухають ним. Згідно з ним Будда створив нематеріальний світ, що породжується, руйнується. Розвиток цього світу охоплює великі періоди (кални), кожен з яких складається з руйнування, пустоти, заснування, становлення, а ті — зі своїх послідовних моментів. Так ламаїзм трактує циклічність розвитку. Матеріальний світ для нього особливого значення не має.

На нинішньому етапі існування світу, згідно з ламаїзмом, буде ще 996 будд.

Ламаїзм розвиває буддійське вчення про перероджения. «Добре» перероджения, тобто переселення душі віруючого після смерті в тіло ченця, святого, праведника і далі — в Будду, має бути головною турботою віруючого, але це неможливо без участі «добрих друзів» — ченців-лам. Звідси і назва — ламаїзм. Він виділяє чотири рівні ієрархії «добрих друзів»: лама; бодхисатва; Будда, втілений у людське тіло; Будда, безтілесний у нірвані. Кожний віруючий повинен мати свого ламу, підкорятися його вказівкам і покладатися на його молитви. Це і визначає особливе становище лам у суспільстві. В Тибеті ламою обов'язково стає кожний первісток у родині. Серед мільйонного населення їх до 300 тис. осіб.

Через Тибет ламаїзм поширився в Монголію (XVI—XVII ст.), а наприкінці XVII ст. — і на територію Росії, де був сприйнятий бурятами, тувинцями, калмиками. Тривалий час він був поширеним у Середній Азії, але згодом його витіснив іслам.

У колишньому СРСР ламаїзм зазнав жорстких утисків. Тепер у Росії діє Центральне духовне управління буддистів (ЦДУБ), яке має три відділення: бурятське, тувинське і калмицьке. Послідовники ламаїзму є і в Україні, вони організаційно оформилися в громаду в 1992 р.

Особливості історичного буття буддизму спричинилися до того, що натепер немає єдиної буддійської церкви, як і єдиного вчення. У Таїланді, наприклад, буддійську церкву очолює король, так було колись і в Лаосі; у Бірмі та Шрі-Ланці взагалі відсутня централізація общин. Водночас діють міжнародні організації буддистів. Найвпливовіша з них — Всесвітнє братство буддистів, створене в 1950 р. на Міжнародному конгресі у Коломбо.

Попри те що з VI—VII ст. почався занепад буддизму, а в XII—XIII ст. він майже цілком зник в Індії, його спадщина наклала довічний відбиток на її культуру, а також на культури багатьох народів світу.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте соціально-політичні причини виникнення буддизму.
2. Проаналізуйте найхарактерніші особливості постаті Будди.
3. У чому полягає релігійно-філософський зміст буддійської концепції спасіння?
4. Проаналізувавши вчення про сансару, карму, нірвану, дхарму, з'ясуйте головне їх призначення.
5. Якими спільними рисами і відмінностями характеризуються основні напрями, течії буддизму?
6. У чому виявляється вплив буддизму на духовне життя, культури народів світу?
7. Які основні чинники спричинили виникнення ламаїзму?

Теми рефератів

1. Історія виникнення буддизму.
2. Філософські та релігійні засади буддизму.
3. Особистість Будди.
4. Поширення буддизму в сучасну епоху.
5. Особливості буддійського вчення про «чотири благородні істини».
6. Особливості вчення про «благородний восьмискладовий шлях спасіння».
7. Основні напрями в сучасному буддизмі та географія їх поширення.
8. Вчення буддизму про перевтілення.
9. Головні особливості необуддійських рухів і сект.

Література

Буддизм: Словарь. — М., 1983. — С. 177.
Игнатович А. Н. Буддизм в Японии — М., 1988.
Корнев В. И. Буддизм — религия Востока. — М., 1990.
Кочетов А. Н. Буддизм. — М., 1983.
Кочетов А. Н. Ламаизм. — М., 1973.
Лубський В. І. Релігієзнавство. — К., 1997.
Основы религиеведения / Под ред. И. Н. Яблокова. — М., 1994.
Судзуки Д. Основы дзен-буддизма. — Бишкек, 1993.
Томпсон М. Восточная философия. — М., 2000.
Уроки релігієзнавства. Урок п'ятий «Буддизм — світова релігія» // Людина і світ. — 1993. — №1, — с. 40—44 .
Фромм Э. Психоанализ и дзен-буддизм / Э. Фромм, Д. Судзуки, Р. де Мартино. Дзен-буддизм и психоанализ. — М., 1997.
Щербатский Ф. М. Избранные труды по буддизму. — М., 1988.
Эррикер К. Буддизм. — М., 1998.

Християнство

Християнство є однією з найпоширеніших релігій світу, яка має до 1,5 млрд. послідовників у Європі, Америці, Африці, на Близькому Сході та в інших регіонах. Це — друга за часом виникнення (після буддизму) світова релігія, яка охоплює три головні напрями — православ'я, католицизм, протестантизм.

Історичні передумови виникнення

Зародилося християнство в середині I ст. н.е. у східних провінціях Римської імперії серед єврейського населення Палестини у процесі злиття іудаїстських сект, існуючи на перших порах як сектантське утворення в межах іудаїзму. Різні чинники прислужилися до його виникнення. Одним із найвпливовіших серед них був соціально-політичний, що виявився у глибокій кризі Римської імперії, супроводжуваній невдоволенням населення існуючими порядками, повстаннями і навіть громадянськими війнами.

Особливо глибокою була криза в палестинській провінції Іудеї, яка гостро переживала втрату незалежності. Однак серед іудейського народу не було єдності в оцінках свого соціально-політичного становища і в поглядах на майбутнє, що засвідчувало спрямування різних суспільно-політичних рухів. Активну непримиренність, що передбачала необхідність збройної боротьби, виявляв рух *зелотів*, який об'єднував соціальні низи суспільства. Значно консервативнішу позицію займали *саддукеї*, до яких належала іудейська знать, а також *фарисеї*, до яких входили торгівці, лихварі, середні землевласники, середні та нижчі служителі культу. Осібною була позиція *есеїв* — здебільшого знедолених людей, які жили общинами, вели спільне господарство, мали спільне майно. Багато представників цієї течії дотримувалися аскетизму, безшлюбності, ритуальної чистоти (перед спільними трапезами здійснювали обмивання, носили білий одяг), дотримувалися суботи. Вони вірили у всевладність Бога, безсмертя душі, потойбічне життя, обов'язковим вважали вивчення священних книг. Саме в річищі ортодоксального іудаїзму були започатковані витоки християнства.

Тоді палестинськими землями бродило немало проповідників, які віщували наближення приходу месії, що, став-

ши царем іудейським, врятує народ. Довкола них формувалися сектантські утворення.

Подібні процеси відбувалися і в інших землях Римської імперії, в якій усе гострішало протистояння між рабами і вільними громадянами, між населенням Риму і провінцій, між спадковою знаттю і новою соціальною силою — розбагатілими вершниками (воїнами імперії). Усе це відбувалося на фоні занепаду античних порядків, уже нездатних згармонізувати суспільне життя. Утвердження нових норм внутріполітичного життя, які спиралися на військо, бюрократію, місцеву знать, населення сприймало зі значними переживаннями. Різноманітні форми протесту проти нових відносин зосередило в собі християнство, яке, заперечуючи рабовласницькі порядки, проголошуючи рівність усіх людей, вселяло сподівання на подолання гніту, здобуття свободи.

У формуванні християнства відіграла помітну роль і централізація державної влади, що потребувала відповідної релігійної опори, якою було уявлення про єдиного Бога. Економічне, політичне спілкування народів Римської імперії живило у їх свідомості уявлення про наднаціонального Бога-спасителя всіх людей незалежно від національності.

Головними ідейними джерелами християнства були іудаїзм, релігійно-філософські вчення Філона та Сенеки (стоїцизм), ідеологія кумранської общини есеїв, релігії східних народів Римської імперії.

Християнство тісно пов'язане з іудаїзмом, від якого воно успадкувало найдавнішу частину Біблії — Старий Завіт (в іудеїв він називається Танах), вчення про єдиного Бога, пришестя месії, створення світу за шість днів, кінець світу, а також багато сюжетів та образів для створення життєпису Ісуса Христа. Навіть найважливіша частина імені — Христос — є перекладом грецькою мовою іудейського релігійного терміна «месія» (букв. помазаник, у перекладі — посланець Божий, рятівник людей).

Іудео-елліністичний філософ Філон (прибл. 25 до н.е. — прибл. 50 н.е.) висунув ідеї про вроджену гріховність людини, необхідність спасіння душі за допомогою аскетизму та страждання, розробив учення про логос («Боже слово»), «Сина Божого» як посередника між Богом і людьми, що розвивало погляд іудейської релігії на месію. Він твердив, що месія є Богом. Християни теж визнали свого месію Богом. У Сенеки (4 до н.е. — 65 н.е.) християни запозичили етичні ідеї про рівність людей перед Богом, спасіння душі як мету життя, презирство до земного життя, любов до ворогів, покірність долі.

Кумранською общиною називали іудейську релігійну секту есеїв, яка діяла в місті Кумран. Кумраніти вважали, що месія є людиною. Перше пришестя, під час якого він постраждав за людей, вже відбулося, і тому потрібно чекати другого пришестя, з яким пов'язаний кінець світу. Відомості про це містять давні рукописи кумранської секти есеїв, знайдені у 1947 р. у місцевості Хірбет-Кумран, на узбережжі Мертвого моря.

Творення християнської ідеології відбувалося не без впливу культів східних богів: Осіріса (Єгипет), Мітри (Персія), Адоніса (Фінікія), Аттіса (Фригія), Будди (Індія) та ін., адже на початку нашої ери східні релігії мали значне поширення в Римській імперії. У міфах про східних богів, які виникли набагато раніше за християнство, простежується разючий збіг подій з тими, що викладені в оповідях про Христа (переслідування немовляти злим царем, зцілення хворих та воскресіння мертвих, смерть і воскресіння Бога та ін.).

Згідно з християнським вченням засновником його є Ісус Христос — Син Божий, який з волі Бога-Отця зійшов на землю, олюднився через народження Дівою Марією, дав людям заповіді Нового Завіту, прийняв страждальницьку смерть, воскрес і вознісся на небо.

Ісус Христос (давньоєвр. jehsua — спасіння, грец. Chriostos — помазаник). За християнською традицією, він вважається боголюдиною, що поєднує божественні та людські начала, постаючи як друга іпостась Святої Трійці — Бог-син.

Згідно з Біблією народився він у розташованому на південь від Єрусалиму іудейському містечку Віфлеємі (це узгоджується з твердженнями єврейського пророка Міхея про те, що у Віфлеємі народиться вождь, який врятує народ Ізраїлю) внаслідок непорочного зачаття від Святого Духа Діви Марії, яка була дружиною тесляра Йосипа. Сталося це 750 р. за римським літочисленням. З цього моменту християни ведуть своє літочислення. Народження немовляти відбулося у пастушій стайні, бо у Віфлеємі, куди Йосип і Марія прибули для перепису населення, не знайшлося їм іншого пристановища. Першими вклонилися йому місцеві пастухи. Восьмого дня після народження немовля було названо Ісусом і над ним було здійснено обряд обрізання. Сорокового дня в Єрусалимському храмі відбулося його ритуальне посвячення Богові. Мав Ісус чотирьох братів і сестер, але їхніх імен у Євангеліях не названо.

Дізнавшись про народження Бога (а це передрікали і східні волхви), іудейський цар Ірод наказав знищити у Віфлеємі всіх новонароджених хлопчиків. Тому Йосип і Марія змушені були втекти з маленьким Ісусом у Єгипет, звідки повернулися лише після смерті Ірода, оселившись у своєму містечку Назареті, де Ісус прожив до тридцяти років, нікуди не вибираючись звідти. Щорічно на Пасху відвідував він Єрусалимський храм. Мабуть, знав грамоту, бо часто цитував Старий Завіт. Не маючи систематичної іудейської освіти, він усе-таки привернув до себе увагу служителів храму. Коли Ісусові виповнилося тридцять літ, відбулися надзвичайно важливі події його життя. Він залишив сім'ю, отримав у водах Йордану хрещення проповідником Іоанном, який, очевидно, був фундатором нової релігії, ще до Христа проповідував прихід месії, закликав жити доброчесно, практикував ритуальне обливання новонароджених. Після цього Ісус більше місяця провів у пустелі, віддаючись молитві й посту, перемігши в духовному поєдинку спокусника Диявола. Невдовзі почав свою трирічну проповідницьку діяльність у розташованих на узбережжі Галілейського моря містах Капернаум, Харазин, Магдала. У його проповідях ішлося про те, що ось-ось настане царство Боже. А щоб увійти до цього царства, необхідно повірити в Єдиного Бога, покаятися у своїх гріхах і слідувати за Сином Божим, яким Ісус називав себе. Слово Ісуса знайшло багатьох прихильників, які повірили йому, пішли за ним. Дванадцять його учнів і послідовників стали апостолами. Ширилася навколишніми місцями слава про нього і як чудотворця, який лікує хворих, воскрешає мертвих, перетворює воду на вино...

Своєю діяльністю Ісус порушував багато іудейських культових норм: спілкувався з грішниками, яких ортодоксальні іудеї вважали мало не недоторканими, сам відпускав гріхи, що в іудаїзмі міг робити тільки Бог, порушував вимоги щодо святкування суботи. Це викликало в релігійних колах значне невдоволення. Релігійні ортодокси, забувши про взаємний розбрат, ополчилися проти Ісуса.

На третій рік проповідницької діяльності він прибув у Єрусалим на святкування Пасхи. Це викликало неабияке піднесення серед простолюду і насторожило місцеву знать і владу. Іудейська верхівка вирішила віддати Ісуса на суд синедріону (найвищий орган політичної та судової влади в Єрусалимі). Тиждень перед Пасхою був останнім у його земному житті. В четвер увечері він разом зі своїми учнями вчинив обряд пасхальної вечері, названої Таємною Вечерею, де причастив їх хлібом і вином як своїм

тілом і кров'ю. Тоді ж передбачив, що один із них зрадить. Так і сталося. Коли Ісус після вечері молився в Гетсиманському саду, Іуда своїм поцілунком вказав на нього, видавши його властям. Тієї ж ночі синедріон засудив Ісуса до смертної кари як самозванця, богохульника, руйнівника іудейської релігії, який ще й проголосив себе царем іудейським. Не бажаючи втручатися в релігійні суперечки, прокуратор (управитель) Іудеї Понтій Пілат не мав наміру затверджувати вирок, тому звернувся до народу з пропозицією відпустити Ісуса на підставі звичаю милувати злочинців перед святом. Але натовп, підбурюваний іудейськими священиками, зажадав смерті Ісуса, даруючи волю засудженому за участь у збройному заколоті Варавві.

Оскільки іудейські священики виставили Ісуса не стільки руйнівником іудейської релігії, як політичним злочинцем, що претендує на владу царя іудейського, він мусив бути страчений не через побиття камінням, як традиційно розправлялися з віровідступниками, а через розп'яття — так карали рабів, розбійників, убивць, яких, крім позбавлення життя, вважали за необхідне і зганьбити.

Опівдні в п'ятницю Ісуса разом із двома розбійниками повели на гору Голгофу до місця страти. Там його прив'язали і прицвяхували до хреста, а зверху прибили напис «цар іудейський». Протягом шести годин йому довелося терпіти не тільки фізичні муки, й знущання вартових, натовпу. У момент його смерті сталися затемнення сонця, землетрус.

Після смерті Христа апостоли таємно поховали тіло його в печері, завалivши вхід до неї камінням. На третій день після смерті Ісус воскрес, а на сороковий у присутності апостолів вознісся на небо, пообіцявши повернутися на землю наприкінці існування світу, щоб вчинити суд над живими і мертвими.

Після цього апостоли розійшлися по світу і заснували релігійні общини, що об'єднували людей, які вірили в Христа як земне втілення Бога.

Деякі розходження життєпису Христа, що містяться у Євангеліях від Луки і Матфея, спричинили полеміку з приводу того, чи можна вважати його історичною постаттю. Висловлювалися різні точки зору (представники міфологічної школи стверджували, що наука не володіє достовірними відомостями про його існування; представники історичної школи знаходили безперечні, на їх погляд, контраргументи: реальне існування апостолів Павла, Іоанна Хрестителя тощо). Більшість учених сходиться на тому,

що в I ст. н.е. існував великий проповідник Ісус, який сформулював своє віровчення, згуртував послідовників, община яких з часом трансформувалася у світову релігію. А про його зовнішність можна судити за відбитками обличчя і тіла на полотні Туринської плащаниці. Найхарактерніші риси Христа втілені в іконописних зображеннях.

На перших порах християнські общини існували розрізнено, не мали спеціальних місць для богослужінь. Нерозвинутими були тоді його вчення, культова система.

Антична доба розвитку християнства охоплює три етапи: первісне християнство (середина I ст. — середина II ст.), ранє античне християнство (середина II ст. — початок IV ст.) та пізнє античне християнство (початок IV ст. — кінець V ст.).

До общин *етапу первісного християнства* належали соціальні низи. Представників заможних верств було мало, і вони не відігравали помітної ролі в общинах. Тому первісне християнство вважають релігією пригноблених. Церква тільки формувалася.

На *етапі раннього античного християнства* в общини активніше почали вливатися заможні люди, прибравши згодом до своїх рук керівництво ними. А самі общини, які стали називати парафіями, об'єдналися у єпископії на чолі з єпископами та митрополії на чолі з митрополитами. Церква стала на захист існуючих порядків.

У *період пізнього античного християнства* до нього в основному приєдналися рабовласники. За імператора Костянтина християнство було урівняне з усіма іншими релігіями, а в 324 р. стало державною релігією, користуючись економічною, політичною та ідеологічною підтримкою Римської держави. Почалася централізація церкви: єпископії та митрополії об'єднались у патріархії на чолі з патріархом. У першій половині IV ст. на території Римської імперії діяли три патріархії — Римська, Александрійська та Антіохійська. Наприкінці IV ст. до них приєдналася Константинопольська, у V ст. — Єрусалимська.

З II ст. керівництво справами християнських общин здійснювали єпископи, з III ст. вищим органом влади в християнстві стали з'їзди єпископів — собори. Значною подією в історії християнської церкви був перший Вселенський собор у 325 р. в м. Нікеї (Мала Азія). Вселенським він був названий тому, що на ньому було представлене вище духовенство усієї імперії. Собор зафіксував створення єдиної християнської церкви. Тоді ж було скріплено союз держави і церкви. Хоча Вселенські собори скликали порівняно рідко (з IV по VIII ст. — всього 7), вони об'єднували зусилля духовенства, регулювали церковне життя, сприяли виробленню єдиної ідеології та обрядовості.

На етапі античного християнства сформувалася священна книга християн — Біблія.

Біблія — священна книга християн

Біблія (грец. biblia — книги) є священною книгою християн, однією з найвизначніших пам'яток світової релігійної думки, яка міцно вросла в духовність і культуру багатьох народів. Створювалася вона від XII ст. до н.е. по II ст. н.е., тобто впродовж майже півтори тисячі років у процесі відбору, редагування, канонізації релігійних текстів, які спершу іудаїзм, а потім християнство визнали *богонатхненними* — навіяними людям Богом шляхом Одкровення. Тобто через Біблію Бог звернувся до людей. Священнописці підбирали спосіб, стиль викладу. Писали її сотні відомих і невідомих авторів, редакторів, переписувачів, перекладачів, яким Бог явив своє слово. Складається Біблія із двох частин — Старого та Нового Завітів. Слово «завіт» означає договір, союз Бога з обраним народом і всім людством. Відповідно, ту частину, в якій ідеться про союз Бога з іудейським народом, називають Старим Завітом (іудеї — Танахом). У Новому Завіті йдеться про союз Бога з усім людством.

Старий Завіт, який утворюють іудейські священні писання, сформувався в дохристиянські часи (з середини I тис. до н. е. по останні десятиліття I ст. н. е.), а їх виправлення та редагування іудейськими книжниками-масоретами (масора — сукупність норм і правил письма і вимови тексту, що спершу існував усно) тривало до кінця X ст. н.е. Написаний він давньоєврейською (гебрейською) мовою, а окремі фрагменти — арамейською, яка є її діалектом.

Непростим було формування старозавітного *канону* — корпусу (переліку, складу), послідовності, правильності, чистоти текстів. У зв'язку з цим існує кілька канонів Старого Завіту:

1) Палестинський (яннійський) канон, створений єрусалимськими релігійними вчителями і відредагований іудейськими книжниками-масоретами. Він найбільш ортодоксальний, саме на його основі сформувався Танах.

2) Александрійський (діаспорний) канон сформувався в процесі викладу іудейських книг загальновживаним серед єврейської діаспори грецьким діалектом кайне. До

нього входили і популярні в діаспорі, але не визнані в Палестині 11 книг.

У III—II ст. до н.е. на основі діаспорної версії було зроблено переклад Старого Завіту грецькою мовою, він отримав назву Септуагінта (лат. septuaginta — сімдесят). За легендою, його здійснили 72 перекладачі протягом 72 днів. Саме Септуагінта стала основою християнського Старого Завіту. В руслі її традицій, але з деякими скороченнями, канонізовано латиномовний варіант Старого Завіту, що має назву Вульгата. Неканонічні книги Старого Завіту вважають «душекорисними» (православ'я), богонатхненними (католицизм).

1. Тора (в іудеїв — Закон або книги Закону, у християнській традиції — П'ятикнижжя Мойсеєве). До неї належать книги: Буття, Левіт, Числа, Второзаконня (Повторення Закону). Їх автором вважають Мойсея.

2. Пророки (іноді їх називають історичними книгами). До них належать: книга Суддів, чотири книги Царств, дві книги Хронік, книга Ездри, книга Неємії, книга II Ездри, Тавіт і Юдиф, книги пророків.

3. Писання. Це Псалми (збірка релігійних гімнів), Книга притч Соломонових, Екклізіаст (Проповідник) — книги афоризмів, Пісня Пісень — збірка лірики, книга Йова — філософські роздуми про сенс життя.

У книгах Старого Завіту, який ще називають Законом суворої правди, йдеться про створення світу, перших людей, початок історії людства, про вигнання людини з раю, всесвітній потоп, про початок історії, релігію єврейського народу. Містить він вчення про месію. У більшості оповідей реальність тісно переплетена з міфологічністю.

Людина розглядається як сфера боротьби добрих і лихих сил. У зв'язку з цим виникли поняття раю і пекла (запозичено з мітраїзму). Рай — вічне пристановище душ праведників і святих після їх смерті. У Старому Завіті він постає закритим садом країни Едем.

Біблія визнає Бога джерелом буття, добра і гармонії. У Старому Завіті він триєдиний: творча сила (Елогіум), володар світу (Адонай), особа (Єгова). Таким його уявляли давні євреї.

Християнство, перейнявши ідеї та сюжети Старого Завіту, у своєму віровченні зосереджується винятково на канонічних текстах Біблії, ігнорує їх інтерпретації. Немало інтерпретацій біблійних сюжетів прижилося в ісламі, який, маючи свою священну книгу Коран, Біблії не визнає.

Новий Завіт, який вважають Законом Божественної любові й благодаті, написаний ідеологами християнства давньогрецькою мовою. Він об'єднує 27 книг, священність і канонічність яких визнана всіма християнськими конфесіями: чотирьох Євангелій (від Матвія, Марка, Луки та Іоанна), в яких ідеться про непорочне зачаття, прихід Спасителя — Ісуса Христа, про його життя, смерть і воскресіння. В інших книгах (Діяннях і Посланнях апостолів, Одкровенні Іоанна Богослова — Апокаліпсисі) описується небесне життя Христа, поширення християнства, тлумачиться віровчення, йдеться про страшний суд і кінець світу.

Християнське богослов'я на основі змісту і спрямованості книг Нового Завіту поділяє їх на законоположні (Євангелія), історичні (Діяння), навчальні (Послання) та пророцькі (Апокаліпсис).

Склад Нового Завіту (канон) формувався поступово. Офіційне визнання 26 книг відбулося в 363 р. н.е. на Лаодикійському соборі. У 419 р. Карфагенський собор включив до новозавітного канону двадцять сьому книгу — Апокаліпсис.

Поза каноном перебуває кілька десятків творів, які називають *апокрифічними* — не визнаними священними у зв'язку з їх сумнівною вірогідністю або невстановленим походженням.

Хоч жодного тексту мовою оригіналу не збереглося, вважають, що всі новозавітні тексти були написані арамейською мовою. Уся термінологія грецька. Грецькою мовою й записано новозавітний канон.

У 1205 р. кентерберійський єпископ С. Ленгтон усі 66 книг Біблії поділив на 1189 розділів. А в XV ст. текст Біблії було поділено на вірші. Усього їх 31 173. Саме в такому вигляді дійшла вона до наших днів.

Біблія містить різні за змістом і формою релігійні та світські твори, які засвідчують різноманітність способів пізнання, осмислення дійсності, формування світоглядних засад, спроб заглянути в майбутнє людства. У ній тісно переплетені реальне та ірреальне, міф і дійсність. Учені вважають, що більшість оповідей має під собою реальну основу, вони є закріпленою в легендах справжньою історією. Попри те, що немало сюжетів вступають між собою в логічну суперечність, вони об'єднані могутнім духовним змістом. Саме тому Біблію вважають книгою книг.

Біблія багата своєю жанровою розмаїтістю, яку формують космогонічні (про виникнення світу, Землі) та етіологічні (про походження явищ природи, суспільного життя) міфи, а також легенди, байки, казки. Епос представлений сюжетно-описовою оповіддю про богатиря Самсона; в історії Йосипа простежуються композиційно-стильові особли-

вості роману, а події у книзі Рут подані у формі, наближеній до новели. Досить колоритні есе (художньо-публіцистичні твори), представлені у книзі Екклезіастовій. Міцно вкоренилися у свідомість людства приповідки, афоризми. Є в Біблії історичні хроніки, юридичні кодекси, зразки ораторського мистецтва, весільні пісні, інтимна лірика.

Біблія перекладена майже всіма мовами світу, сумарний її тираж найбільший у світі. При посиланні на Біблію зазначають не сторінку, а книгу, розділ і вірш, наприклад: Еккл. 2, 5 (книга Екклезіастова, розділ 2, вірш 5).

На українську землю Біблія прийшла з Візантії. У Київській Русі вона (богослужбові тексти) поширювалася у перекладі старослов'янською мовою, здійсненому в IX ст. солунськими братами Кирилом та Мефодієм. У XII ст. було завершено переклад інших її частин.

Попри те, що в Україні було розвинуте книгодрукування, Біблію переписували до XIX ст. Таких книг існує кілька тисяч. Серед найвідоміших — Остромирове Євангеліє, а також Реймське Євангеліє, привезене дочкою Ярослава Мудрого Анною в м. Реймс для вінчання з французьким королем Генріхом I. З друкованих перекладів першим в Україні було видано стараннями Івана Федорова «Львівський апостол» (1574). А «Острозьку Біблію» (1581) вважають першим церковно-слов'янським перекладом.

Переклад Біблії українською мовою вперше був здійснений у другій половині XIX ст., що є заслугою Кирило-Мефодіївського братства. Над перекладом Біблії працювали Маркіян Шашкевич, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Максимович. Помітний доробок у цій царині Пантелеймона Куліша, якого І. Франко критикував за перекладацьку неточність, спричинену слабким знанням давньоєврейської мови, й Івана Пулюя, завдяки яким у 1880 р. вийшло «Святе Письмо Нового Завіту», у 1903 р. — Старий Завіт, а роком пізніше — вся Біблія. Через кілька десятків років до цієї роботи взявся Іван Огієнко (митрополит Іларіон), який у липні 1940 р. завершив її. Повністю Біблію українською мовою було видрукувано у 1962 р.

Хрест — священний знак християн

Знак хреста був поширений серед різних народів ще з дохристиянських часів. У середині XIX ст. англійські археологи, проводячи розкопки одного з найбільших і найбагатших міст ассирійської держави Кальху, натрапили

на кам'яний стовп із висіченим на ньому рельєфним зображенням ассирійського царя Шамші-Ададa. Груди його прикрашав хрест на довгому ланцюгу. Цар-язичник носив точнісінько такий хрест, як віруючі християни. Але жив він задовго до християнства.

Наші далекі предки поклонялися хресту як символу вогню. Пристрій з двох перехрещених шматків дерева, за допомогою якого первісні люди добували вогонь, вважали священним, дві перехрещені лінії стали священним знаком. Люди вірили, що знак, який зображає вогонь, володіє надприродною силою. Так хрест став магічним божественним символом. Щоб відгородити себе від «злих духів», цей знак зображали на посуді, одязі, прикрасах. Тому часто на старовинних предметах епохи бронзового віку, починаючи від III тис. до н.е., можна побачити зображення хреста. Є він на предметах трипільської культури (III—II тис. до н.е.). Навіть тоді, коли було винайдено інші способи добування вогню, багато народів вважали, що робити це слід тільки тертям. Слов'янські племена у день Івана Купала вогонь для святкових вогнищ добували також тертям. Вважалося, що дівчата й хлопці, перестрибуючи через палаюче вогнище, очищаються від «злих духів».

Католицькі місіонери, прибувши у XVII ст. на американський континент для проповідування християнської віри серед індіанців Південної та Центральної Америки, побачили кам'яний хрест на одному з місцевих храмів. Йому поклонялися як персоніфікації небесного і земного вогню. Давній мексиканський бог вогню Кецалькоатль теж зображений із хрестами в руках. На островах Полінезії, Нової Зеландії зображували хрест як магічний знак вогню, сили життя. Тубільці Нової Зеландії, наприклад, ставили на могилах хрести, як це робиться за християнською традицією.

З найдавніших часів знак хреста вшановували в Китаї та Індії. Зображення хреста зафіксовано й на грудях статуї Будди — засновника буддизму, який виник за 600 років до християнства. Буддисти ще багато віків тому зображали цей знак на різних предметах, яким приписували чудодійні властивості. Він прикрашає буддійську святиню («відбитки ніг Будди»). Його вшанування в Індії було настільки поширене, що дехто з учених саме цю країну вважає батьківщиною хреста як священного символу.

Від первісних людей цей символ прийшов у релігії давніх держав. Головних єгипетських богів зображали з хрестом у руках. Величезними хрестами були розписані

стіни гробниць. Владику підземного царства мертвих — бога Осіріса, який, за віруваннями давніх єгиптян, вершив над померлими останній і страшний суд, теж зображували з хрестом.

У Давній Греції зображення хреста було на глеках, вазах, тацях, зброї, знаряддях праці. Навіть римського бога кохання Амура уявляли з хрестом на голові.

Отже, хрест як священний знак, що символізував вогонь, сонце, спасіння і вічне життя, значно давніший від християнської релігії. Перші християни навіть боролися з ним як із священним знаком язичників. Великим християнським символом він став пізніше, хоч серед теологів побутує думка, що вже перші прихильники християнства вважали хрест священним символом. Насправді християни вшановували хрест не завжди. Ранні християни навіть зневажали його, бо він нагадував їм знаряддя мученицької страти, яке застосовували в Римській імперії — стовпи з перекладиною зверху, що мали вигляд букви «Т».

Християнство почало визнавати знак хреста як один із символів своєї релігії у III ст., вшановуючи його не як знаряддя страти, на якому загинув Христос, а як знак, що символізує образ Христа — небесного спасителя.

У IV ст. язичники поступово почали переходити у нову віру, оскільки християнські символи й обряди були подібні до звичної їм символіки та обрядності давніх релігій. Багато їх продовжувало носити хрест, який раніше уособлював їхніх богів, а тепер Бога-спасителя.

Християни вшановують різні форми хреста: чотири-, шести-, восьмиконечні. Однак Т-подібний хрест ніколи не був предметом поклоніння. І в жодній з ранньохристиянських катакомб не було знайдено зображення Христа, розіп'ятого на хресті. Спочатку зображення його було символічним — у вигляді агнця (ягнятка), пастиря, що несе вівцю на плечах. Пізніше з'явилося зображення Христа з хрестоподібним знаком на голові (саме так за давнім звичаєм зображували язичницькі божества). Згодом Христа почали зображувати людиною на тлі хреста. Спершу він був не розіп'ятим, а таким, що благословляє: руки опущені, голова прямо, очі відкриті, стоїть на землі або на Євангелії. І тільки у XII ст. Ісуса почали зображати розіп'ятим на хресті.

Так образ Христа, який страждає на хресті, став головним символом християнської релігії. У середні віки він був поширений у багатьох країнах. На перехрестях доріг і вулиць стояли каплички з розп'яттям, на стінах

соборів і церков, будинків і замків, на знаменах, печатках і гербах — всюди були розп'яття або хрест. Образ Христа вважається втіленням страждань усього людства, символом смиренності й терпіння, значущими для кожної людини, яка прагне заслужити потойбічне блаженство. Хресний шлях Ісуса Христа — взірець життєвого шляху християнства. Кожен повинен терпляче нести свій хрест, як Христос, який ішов на місце смерті із знаряддям страти на плечах.

У давнину серед віруючих була поширена притча про людину, яка звернулася до Бога, нарікаючи, що на її долю незаслужено випав тяжкий хрест. Бог запропонував їй самій вибрати посильний. З безлічі хрестів людина вибрала той, який видався їй найлегшим, сказавши, що його згодна нести все життя. То був саме той хрест, який вона несла і який був їй призначений з появою на світ. Ця притча переконувала, що кожна людина повинна покірно нести призначений їй Богом хрест, тобто призначені їй випробування. В цьому — суть християнської моралі, значення культу хреста.

Однак культ хреста цим не обмежується. Знак хреста продовжує бути магічним знаком. І в сучасному християнстві хресту поклоняються не тільки як символу страждань Ісуса, а й як символу спасіння, вічного життя. Віруючі носять хрест на шиї як священний знак-амулет, що оберігає від зла. В давнину селяни вішали коням і коровам на шию хрестики, щоб запобігти епідемії. На перехрестях доріг ставили хрест, щоб відганяв злих духів. У Норвегії перед Різдвом і Новим роком на дверях і вікнах малювали хрести, щоб у будинок не проникала нечиста сила.

Вважають, що звичай хрестити рот і говорити «на здоров'я» при чханні виник під час чуми в середньовічній Європі. Позіхання і чхання були її симптомами, тому люди намагалися відхреститися від злого духу чуми. В IV ст. Папа Римський Пелагій I наказав, щоб усі, хто чхає, обов'язково промовляли закляття «на здоров'я». У давніх євреїв був навіть дух чхання Аскарон. В Індії вважали, що душі виходять з тіла через ніздрі, і тому, хто чхав, бажали здоров'я, щоб душа не втекла.

Віра в силу хреста породжувала думки, що він може бути навіть засобом викриття злочинів. Магічні властивості хреста свідомо переносили і на деякі рослини, які своїм виглядом нагадували його. Існує повір'я, що лісова рослина петрів хрест дістається тільки щасливим людям, допомагає відшукати скарби, оберігає від нечистої сили.

Усвідомлення магічного значення хреста зумовило звичай встановлювати їх на спорудах храмів. Ще давнішим є «хресне знамення». Цей жест походить з тих часів, коли людина, поклоняючись своєму божеству і виражаючи готовність принести себе в жертву, вказувала на різні частини свого тіла. Ритуальний жест при сотворенні «хреста» вимагає особливого положення пальців. Теологи пояснюють його вірою в триєдиність Бога, який постає як Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий.

Утворення християнської церкви

Формування й розвиток християнської релігії, як відомо, відбувалися в общинах первісних християн, які пізніше злилися у християнську церкву. Християни вважають її божественним встановленням Ісуса Христа, який доручив владу над нею апостолові Петру, а той передав божественну благодать усьому духовенству.

На перших порах зв'язок між общинами був слабким, обмежуючись хіба що обміном проповідниками. Більшменш структурно й організаційно окреслені організації християн почали виникати у процесі поширення їх релігії серед населення Іудеї, інших народів Римської імперії. Їх діяльність зводилася до організації релігійних зібрань, спільних трапез. Кліру ще не було. Навіть Ісус Христос не мав духовного чину. Його вважали Учителем, Спасителем, Господом.

Кристалізація церковної структури розпочалася внаслідок діяльності апостола Павла, що започаткував процес формування професійного духовенства, яке, служачи вівтареві, «з вівтаря має частку». А з наверненням до християнства верхівки римського суспільства заможнішали християнські общини, міцнішали між ними зв'язки, зростав вплив духовенства. На етапі утвердження, поширення християнства в столиці імперії — Римі активно розвивалися релігійні асоціації, колегії, братства, які спершу займалися здебільшого організацією поховань своїх одновірців, а згодом почали влаштовувати спільні свята, обіди тощо. Авторитет їх швидко зростав, уже в 251 р. у Римі налічувалося кілька тисяч християн.

Згодом у християнських общинах виділилися посадовці з постійними обов'язками: старійшини (пресвітери), вчителі (апостоли), єпископи, формувалося професійне духовенство (клір). Решту общинників називали мирянами.

Під опікою єпископів опинилося господарське життя общини, організація проповідницької діяльності, поглиблення віровчення, розвиток культу.

Наприкінці II ст. общини стали об'єднуватися в територіальні групи, які очолював старший єпископ (архієпископ). Саме тоді виникла церква, яка стала опікуватися общинами незначної території, а помісні церкви переймалися справами територіальних об'єднань общин. Очолювали помісну церкву єпископ, архієпископ. Митрополит очолював церкву в межах держави. У цей час увійшов в обіг термін «патріарх», що засвідчує про претензії на світовий масштаб поширення християнської релігії.

Усе це спричинило занепад *харизматичної общини*, проповідник, учитель якої обов'язково мусив володіти харизматичним даром (учив, зцілював хворих, пророкував). Її замінила єпископальна церква, очолювана спеціально посвяченими в сан особами, відбулася централізація церковного життя, що засвідчило й відповідний рівень організації церковної структури.

Розкол у християнстві

Ще від свого зародження християнство не було ідеологічно та організаційно монолітним. Певні культові особливості в різних общинах були зумовлені передусім їх дохристиянськими традиціями. І все-таки тривалий час воно зберігало цілісність завдяки тому, що існувало й розвивалося в межах жорстко централізованої Римської імперії.

Але відцентрові політичні процеси, що розривали Римську імперію, певною мірою позначилися і на релігійному житті. Вони призвели до того, що у 1054 р. християнська церква розкололася на дві частини — Східну, з центром у Візантії, яку в 330 р. імператор Костянтин зробив столицею своєї держави, назвавши її Константинополем (у 1453 р. був завойований турками), і Західну з центром у Римі, яка в 476 р. припинила своє існування, не витримавши внутрішніх соціальних потрясінь (повстань рабів) й ударів варварських (чужоземних) племен.

Наявність серед єдиновірного населення двох політичних центрів спричинила те, що в лоні християнської церкви на заході та сході почали формуватися різні традиції. Крім того, після перенесення столиці до Константинополя різко

почав зростати його авторитет як політичного та релігійного центру. Константинопольський патріарх був наділений титулом «вселенський» як патріарх усієї імперії, до нього значно частіше почали звертатися духовенство, миряни за заступництвом перед імператором. Усе це живило намагання константинопольських патріархів добитися автокефалії — незалежності від Риму.

Явно не мали наміру миритися з таким розвитком подій римські єпископи, вважаючи Рим колискою християнства, найсвятішим місцем світу, посилаючись на те, що сам апостол Петро заснував римську общину, був її першим єпископом, а до її розвитку багато зусиль доклав апостол Павло. Тому на початку XI ст. між Візантією та Римом почалася боротьба за першість у християнському світі. Римські єпископи відкрито стали претендувати на особливий статус, який возвисив би їх над єпископами інших патріархатів. Крім того, почалось суперництво, пов'язане з авторитетністю глав Західної та Східної церков. На межі III—IV ст. серед єпископів Західної церкви став поширюватися титул «папа» (отець), а в VI ст. цим титулом стали наділяти їх главу, який був «єпископом усіх єпископів», тобто очолював усе християнство. Зверхність Константинопольського патріарха папство заперечувало, наполягаючи на тому, що домінувати у християнстві повинна Західна церква.

Між церквами виникли й богословські суперечки: східна дотримувалася Нікейського символу віри, згідно з яким Святий Дух походить тільки від Бога-Отця. Західна стверджувала, що походить він і від Бога-Сина (принцип «філіокве» — і від Сина). Східна церква не визнавала і причащання прісним хлібом, посту в суботу, заперечувала целібат (безшлюбність) священослужителів та ін.

Були суперечності й щодо територіальної сфери впливу обох церков.

У середині XI ст. ця боротьба переросла в гострий конфлікт, який завершився тим, що посланець Папи Лева IX кардинал Гумберт 16 липня 1054 р. піддав анафемі візантійського патріарха Михаїла Керуларія. У відповідь собор візантійських єпископів оголосив анафему папським посланцям, звинуватив Рим у тому, що він перекрутив Символ віри, коли прийняв постанову Вахенського собору (809 р.) про філіокве.

Так стався поділ християнства на Західну (Римську) церкву, яка пізніше стала зватися католицькою (грец. katholikos — загальний, вселенський) і Східну (Константинопольську), що стала іменуватися згодом православною (лат. — ортодоксальний).

Розкол (схизма — грец. chisma) у християнстві був породжений ще й різним становищем церкви у Західній та Східній Римських імперіях. Відсутність централізованої влади у Західній імперії сприяла посиленню ролі римських пап. У Східній імперії патріарх підпорядковувався імператору, який був і главою церкви. Західна церква була політично незалежнішою та централізованішою. Особливості історичного розвитку і функціонування Західної та Східної церков зумовили відмінності в церковній догматиці, церковній організації, богослужінні. Тому розкол 1054 р. лише організаційно оформив розбіжності, які століттями існували між християнськими церквами.

У XVI ст. стався ще один великий церковний розкол, коли у Західній Європі в процесі Реформації від католицизму відокремилися протестантські церкви. Так у християнстві виникли три основні течії: православ'я, католицизм і протестантизм.

Багато священнослужителів і мирян вважають ці розколи історичною недоречністю. Саме на цих засадах виник на початку XX ст. екуменічний рух (грец. oikumene — заселена земля, світ), метою якого є об'єднання християнських церков, він має багато своїх прихильників серед протестантів, православних, католиків. У 1995 р. підтримав його і Папа Іоанн Павло II. Екуменізм є метою діяльності Всесвітньої Ради Церков, штаб-квартира якої знаходиться в Женеві (Швейцарія). До її складу входить понад 320 християнських об'єднань.

Водночас існують потужні антиекуміністичні традиції (Руська православна церква).

Особливості календаря християнських свят

Загалом календар християнських свят пов'язаний з християнським літочисленням, яке бере свій початок від народження Христа, дату якого приблизно 525 р. обчислив римський чернець Діонісій Малий. Воно запроваджене більшістю європейських країн у XVI ст. замість літочислення від «створення світу».

Християнське літочислення здійснювалося тривалий час за юліанським календарем (старий стиль). Він був запроваджений у 46 р. до н.е. римським полководцем, державним діячем Юлієм Цезарем, а в 325 р. затверджений на Нікейсь-

кому соборі. В основу його було покладено сонячний рік тривалістю 365,25 доби, тому кожного четвертого (високосного) року в лютому слід додавати 29-й день. Таке літочислення виявилося не зовсім точним, бо Земля обертається навколо осі на 11 хв. 14 с. менше, ніж за 365,25 доби. Впродовж століть така різниця в астрономічному часі становила до 10 діб. З огляду на це Папа Римський Григорій XIII наказав скоригувати календарне числення на 10 днів наперед. А для компенсації майбутніх відхилень кожний сотий рік, навіть якщо він і високосний, повинен мати 365 днів. Тому кожних 100 років Юліанський календар відстає від Григоріанського на 1 день. Натепер їх набігло 13.

Більшість православних церков календарі свят складає за юліанським календарем, католики — за григоріанським. Дотепер дискутується проблема єдиного календаря.

Християнське віровчення

Основні догмати — положення християнського віровчення, які складалися протягом багатьох століть, сформульовані у Біблії та постановах християнських вселенських соборів. Їхня сутність викладена у 12 пунктах Символу віри, прийнятого на Нікейському (325 р.) та Антіохійському (381 р.) Вселенських соборах.

Символ віри *— стислий виклад головних догматів релігійного напряму Церкви, які обов'язково повинні визнаватися віруючими.*

Згідно з Символом віри християни повинні вірити в єдиного Бога, який виступає у трьох особах (Свята Трійця): Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого. Бог-Отець є творцем світу видимого (природа та людина) і невидимого (ангели). Богом-Сином є Ісус Христос. Бог-Дух Святий походить від Бога-Отця, у католицизмі — й від Бога-Сина. Християнська «трійця» має в собі елементи політеїзму.

Найважливіше положення християнства — *догмат боговтілення*, згідно з яким Ісус Христос, будучи Богом, став людиною, народившись від Діви Марії. Цей догмат покликаний надати всім євангельським повчанням статусу «божественних істин», представити християнство як «боговстановлену релігію».

Значну роль відведено *догмату спокутування*, згідно з яким своїми стражданнями і смертю на хресті Ісус Христос приніс себе у жертву Богу-Отцю за гріхи людей — спокутував їх. Цим він відкрив людству шлях до «спасіння від влади гріха». Одне з центральних місць посідає *догмат воскресіння Ісуса Христа*, яке проголошується запорукою майбутнього загального воскресіння всіх людей. *Догмат вознесіння* зобов'язує християн вірити, що після свого воскресіння Ісус Христос тілесно вознісся на небо — до Бога-Отця, підкресливши цим нікчемність земного буття порівняно з вічністю, яка чекає на людину в потойбічному світі.

Подібними є й інші положення християнства, багато з яких інтерпретують дохристиянські вірування, запозичені з давніх східних релігій. Серед них — віра в безсмертя душі, уявлення про потойбічні пекло та рай, ідея небесного вшанування та богоугодного життя на землі тощо.

Символ віри зобов'язує вірувати в «єдину святу соборну та апостольську церкву», визнавати необхідність хрещення, покладати надію на майбутнє воскресіння мертвих, настання після цього вічного блаженства для праведників та вічних мук для грішників. Ці ідеї не є породженням християнства, а запозичені від дохристиянських вірувань і пристосовані до культу Ісуса Христа.

Основи віровчення становлять такі настанови Біблії:

Десять заповідей Божих:

1. Я Господь Бог твій, не будеш мати інших богів, крім Мене.
2. Не роби собі ідола або чогось подібного до того, що на небі вгорі, або на землі долі, або у водах під землею, і не вклоняйся їм, і не служи їм.
3. Не взивай даремно імені Господа Бога твого.
4. Пам'ятай день святий святкувати: шість днів працюй і роби в них усі діла свої, а день сьомий — свято Господу Богу твоєму.
5. Шануй отця свого і матір свою, — добре тобі буде і довго житимеш на землі.
6. Не вбий.
7. Не перелюбствуй.
8. Не кради.
9. Не свідчи ложно на свого ближнього.
10. Не жадай жони приятеля свого, не жадай дому ближнього свого, ані поля його, ані слуги його, ані вола його, ані осла його, ані всякої скотини його, ні чогось іншого, що є в ближнього твого.

Дві головні заповіді Божі:

1. Возлюби Господа Бога твого всім серцем твоїм і всією душею твоєю, і всею мислію твоєю.

2. Возлюби ближнього твого, як самого себе (Мт. 22, 37, 39).

Обов'язки християнина:

1. Неділі і свята святкувати.
2. У неділю і свята відвідувати церкву і побожно брати участь у службі Божій та інших церковних богослужіннях.
3. Установлених святою Церквою постів додержувати.
4. Принаймні один раз на рік, у св. Великий піст, сповідатися і причащатися св. Тайн.
5. Весілля в заборонений св. Церквою час не справляти.

Сім святих таїнств, які визначають повноту і досконалість благодаті Божої:

1. Хрещення.
2. Миропомазання.
3. Сповідь.
4. Євхаристія.
5. Священство.
6. Шлюб.
7. Єлеосвячення.

Основи віри, які кожний християнин повинен знати і в них вірувати:

1. Є один Бог, Який з любові Своєї все створив і всім керує.
2. Бог є справедливий Суддя, що за добро нагороджує, а за зло карає.
3. Бог — Один, у трьох Особах: Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий, або Пресвята Трійця.
4. Син Божий став чоловіком, страждав, вмер на хресті і воскрес для нашого спасіння.
5. Господь Ісус Христос заснував Єдину Соборну і Апостольську Церкву, в якій здійснюється спасіння людини.
7. Благодать Божа конче потрібна для нашого спасіння.
8. Є вічне життя і воскресіння мертвих.

Плоди Духа Святого:

1. Любов.
2. Радість.
3. Мир.
4. Довготерпіння.
5. Благодать.
6. Милосердя.
7. Віра.
8. Смиренність.
9. Стриманість.

Три головні християнські чесноти:

1. Віра.
2. Надія.
3. Любов.

Сім дарів Духа Святого, якими духовно квітне і благоприкрашається церква Христова:

1. Дух страху Божого (синівське благоговіння перед Богом).
2. Дух пізнання (дар пророчий і пастирський).
3. Дух сили (дар сили духовної, кріпость душі і сила волі).
4. Дух поради (дар духовного водительства, наставництва).
5. Дух розуміння (чуйність душі до всього доброго й святого).
6. Дух мудрості (уміння жити за заповідями Божими).
7. Дух Господній (дар благочестя й праведності).

Дари Духа Святого належить здобувати молитвою, вірою та добрими ділами.

Гріхи смертні з протилежними їм чеснотами:

1. Гордість — Смиренність.
2. Захланність — Щедрість.
3. Нечистота — Чистота.
4. Заздрість — Доброзичливість.
5. Нестриманість — Поміркованість.
6. Гнів — Лагідність.
7. Лінивство — Працелюбність.

Блаженства Євангельські:

1. Блаженні вбогії духом, бо їхнім є Царство Небесне.
2. Блаженні ті, хто плаче, бо вони втішаться.
3. Блаженні тихії, бо вони залишать слід на землі.
4. Блаженні голодніі й спраглі справедливості, бо вони вдовольняться.
5. Блаженні милостивії, бо вони помилувані будуть.
6. Блаженні чистії серцем, бо вони Бога бачитимуть.
7. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.
8. Блаженні переслідувані за праведність, бо їхнім є Царство Небесне.
9. Блаженні, коли ганьбитимуть вас і проганятимуть, і наговорюватимуть всяке лихе слово на вас Мене ради.

Усі вони загалом формують систему принципів богоугодного життя віруючої людини, будучи водночас і важливими соціальними, моральними регуляторами.

Християнський культ

Одночасно із становленням віровчення відбувався процес формування *християнського культу* — сукупності таїнств, ритуалів, свят, звичаїв, обрядів. Релігійні свята і обряди походять від первісних вірувань та магічних дій. Безсилі перед могутньою природою первісні люди, намагаючись забезпечити собі успішне полювання або рибальство, приплід тварин або врожай, розраховували вплинути колективними обрядами, діями на надприродне. Так поступово склався календар свят і обрядів. Усі вони мають спільну функцію — зміцнювати віру в надприродне, безсмертя душі, загробне життя. Вони є важливим елементом релігійного культу.

Християнські таїнства

Найважливіші елементи християнської обрядовості називають таїнствами.

Таїнства — обрядові дії в християнстві, через які, за вченням церкви, віруючим передається Божа благодать.

Вони є своєрідними видимими ознаками, які передають віруючим невидиму благодать Божу. Вважається, що встановлені вони Ісусом Христом для забезпечення зв'язку між Богом і людьми. Тому передбачають особливу настроєність віруючого, дотримання відповідного ритуалу.

Таїнства можуть бути одноразовими — прийматися людиною тільки раз у житті (таїнства хрещення, миропомазання, священства) і багаторазовими — прийматися людиною більше одного разу в житті (таїнства євхаристії, сповіді, шлюбу, єлеопомазання); обов'язковими — неминучими для кожного християнина (хрещення, миропомазання, євхаристія, сповідь, єлеопомазання) і необов'язковими (шлюб, священство).

У християнський культ таїнства запроваджувалися не відразу, першими були сприйняті хрещення і причастя. Більшість протестантських течій з усіх таїнств здійснює лише хрещення і причастя.

Хрещення. Це таїнство означає прилучення людини до християнства зануренням у воду або окропленням. Здійснюється священнослужителем. Слово «хрещений» рівнозначне слову «християнин». Обряд хрещення символізує звільнення хрещеного від злісного впливу Диявола. В його основі — ідеї про злу силу непокірного Богові Диявола і про «первородний гріх», від якого слід очищатися окропленням водою. Обряд окроплення водою як магічна дія виник дуже давно. Багато народів вважали, що вода має здатність відганяти від людини «нечисту силу», тому ще до виникнення християнства існував звичай окроплювати немовля водою і при зануренні в неї давати йому ім'я. Раннє християнство не знало обряду хрещення. Він впроваджувався поступово, і тільки рішеннями перших вселенських соборів (IV ст. н.е.) хрещення було оголошене обов'язковим.

Форма обряду в різних християнських церквах різноманітна: католики обливають свяченою водою, протестанти — окроплюють або занурюють у воду. У православній церкві обряд хрещення здійснюють над немовлям, якого в перші дні після народження приносять до церкви, де священик тричі занурює його у «святу» воду. Цією дією він наче змиває «первородний гріх», успадкований дитиною від «прабатьків людства», і відкриває перед нею шлях до спасіння.

Причастя (євхаристія). Воно символізує співучасть віруючого в таємній вечері господній. Формальним його виявом є частування віруючих, здебільшого після сповіді, хлібом та вином, які символізують тіло і кров Христа. Причащаючись, віруючий приймає «подячну жертву» і «прилучається до божественного єства». Православні причащаються квасним хлібом, бо прісний вживали тільки на Пасху. Католики з огляду на те, що Христос роздавав своїм апостолам під час таємної вечері прісний хліб, причащаються саме ним. Тих, хто причастився, вважають «співтілесниками Ісуса Христа». У деяких протестантських церквах і сектах (адвентисти, меноніти, п'ятдесятники, євангельські християни-баптисти) специфічною формою причастя є *хлібопереломлення* — розламування і роздавання хліба (символу зраненого, замученого тіла Христового) і причащання вином. Але, на відміну від православ'я та католицизму, причастя у них вважається не таїнством, а обрядом, що символізує духовну єдність віруючих у їхній вірі в друге пришестя Христа.

Першоджерелами таїнства причастя також є давні вірування та обряди. З появою землеробства хліб і вино почали вважати кров'ю рослинницьких духів і божеств, до яких люди «причащалися». Християни запозичили таїнство причастя з давніх релігій, пов'язавши його з ученням про жертовну смерть Ісуса.

Миропомазання. Означає воно передавання віруючому «благодаті Святого Духа» змазуванням його ароматичною речовиною — миром, що символізує освячення і зміцнення духовних сил на шляху до спасіння.

Обряд змазування тіла маслянистими речовинами виник значно раніше від християнства. Зумовлений він вірою людей у магічні властивості речовин. Пізніше помазання здійснювали, наприклад, в Індії, при хрещенні, на весіллях і похоронах. У Єгипті застосовували помазання при освяченні жерців.

Запозичивши із давніх релігій обряд миропомазання, християнство оголосило його таїнством. У ранніх християнських церквах миропомазання здійснювали тільки на Пасху.

Таїнство миропомазання у православних і старообрядців-попівців здійснюють, як правило, над немовлям після хрещення, у католиків — над 7—12-літніми дітьми (конфірмація).

Сповідь. Символізуючи примирення віруючого з Богом, вона відбувається у формі його покаяння у власних гріхах перед священиком, який відпускає гріхи. Джерела таїнства сповіді (покаяння, спокути, примирення) — в первісних віруваннях у зло, гріх, «бісові сили», що переслідують людину і яких можна позбутися, розповівши про свої гріхи іншим людям або промовляючи слова закляття.

У християнстві сповідь спочатку була прилюдною і лише наприкінці IX ст. замінена таємною, тобто сповіддю віруючого тільки священику, хоча в православ'ї поряд з таємною існує й загальна сповідь.

Якщо православ'я та католицизм вважають сповідь таїнством, то протестантизм використовує прилюдне покаяння і таїнством його не вважає.

Шлюб. Символізує він освячення подружнього союзу іменем Божим, надання нареченим благодаті, єдинодушності в народженні та вихованні дітей.

Обряд одруження сформувався у первісні часи, коли люди зверталися до «добрих духів» з проханням допомогти їм народити дітей, відігнавши «нечисту силу». Лякали її вогнем, димом, водою, шумом. Елементи цього ритуалу збереглися і в сучасному церковному шлюбному обряді.

У християнській релігійній обрядовості таїнство шлюбу утвердилося чи не найпізніше — в XVI ст.

Священство (хіротонія, рукопокладення). Це таїнство символізує передавання Божої благодаті для здійснення таїнств і богослужінь. Процедурно воно є посвятою у сан

диякона, священика або єпископа. У православній і католицькій церквах священство є таїнством, у протестантизмі — обрядом. Рукопокладений служитель культу після цього визнається посередником між Богом і людьми.

Обряд священства існував і в дохристиянських релігіях, християни запозичили його в період утвердження перших релігійних громад. Роль цього таїнства зросла після проголошення християнства державною релігією Римської імперії, коли почалося становлення *церковної ієрархії* — священновладдя церковних чинів зверху донизу. Усі християнські релігії визнають божественне походження церковної ієрархії.

У християнстві священство здійснюється лише чоловіками і має три ступені: диякон, пресвітер (священик), єпископ. *Диякон* — священнослужитель першого ступеня. Він бере участь у богослужінні, прислужує при таїнствах, але не має права робити це самостійно. *Пресвітер* може самостійно проводити богослужіння, обряди і шість таїнств із семи, визнаних у католицизмі й православ'ї, крім рукоположення. *Єпископ* — священнослужитель найвищої категорії, здійснює всі сім таїнств і має право висвячувати у сан диякона і пресвітера.

Маслосвяття (соборування, оливопомазання, маслособорування, єлеосвячення). Це таїнство символізує зцілення тіла і душі людини. Формально воно відбувається як помазання хворого освяченою оливою — єлеєм. Згідно з ученням православної церкви маслосвяття зцілює духовні й тілесні хвороби, які є наслідком гріхів. Здійснюють його над особами, старшими 7 років, які хворіють тілесними або душевними хворобами (відчай, скорбота тощо). Католицизм заперечує лікувальну роль маслосвяття, вважаючи його одним із останніх обрядів переходу людини у вічне життя.

Таїнство маслосвяття в православній церкві спочатку здійснювали сім священиків. Вони запалювали свічки, читали сім молитов про одужання хворого, сім послань апостолів, сім віршів з Євангелія, потім сім разів змазували єлеєм хворого. Тепер цей обряд здійснює один священик, але, як і раніше, збереглися сім прохань за хворого, сім молитов.

Богослужіння. Це своєрідна форма звернення до Бога через обрядові дії, церемонії з метою одержання від нього підтримки. Воно є важливим елементом релігійного культу, під час якого священнослужителі, віруючі, вважається, «вступають у прямий контакт з Богом». Богослужіння відправляють у культових приміщеннях.

Християнство виробило семирічне, річне, добове кола богослужінь. На кожен день призначені відповідні молитви і співи.

Характерними ознаками богослужінь є їх урочистість і яскравість, емоційна виразність. Не тільки віруючі, а й далекі від релігії люди, відвідуючи культові споруди, переживають почуття втаємниченості, схвильованості, емоційного піднесення. Цій меті служать архітектура та оздоблення храмів, живопис, музика, співи.

Християнство відводить важливу роль і похоронному обряду, в основу якого покладено віру в існування душі та потойбічного життя. Його процедура є складною, охоплює панахиди, читання псалмів над покійником тощо.

Християнські свята

Християнство, як і кожна релігія, у певні дні календаря вшановує святих або відзначає події в житті церкви. Християнські свята закорінені в давні обрядові традиції, пов'язані з конкретними етапами, видами господарської діяльності, річним астрономічним або календарним циклом. Умовно їх поділяють на всехристиянські (визнані православною, католицькою, більшістю протестантських церков) та конфесійні (відзначаються тільки окремими конфесіями). найважливіші з них належать до так званих *дванадесятих свят* — дванадцяти найважливіших після Пасхи свят, які церква відзначає урочистими богослужіннями.

Різдво Христове. Це одне з основних свят християнства, пов'язане з народженням Ісуса Христа. У католицизмі відзначається воно 25 грудня, у православ'ї (належить до дванадесятих свят) — 7 січня. Утверджуючись у різних країнах, це свято вбирало в себе обряди і звичаї інших релігій, народних свят, набуваючи нових рис, що відповідали християнським догмам.

Сама традиція своїми джерелами сягає у первісні культові дії. Головну роль у його догматичному змісті церква відводить вченню про народження Ісуса Христа, який з'явився, щоб спокутувати гріхи людей, вказати людству шлях до спасіння. Адже у Давньому Єгипті, наприклад, 6 січня святкували день народження бога води, рослинності, володаря потойбічного світу — Осіріса. В Давній Греції того ж дня святкували народження Діоніса. В Ірані 25 грудня відзначали народження бога сонця, чистоти й правди — Мітри.

До Київської Русі свято Різдва Христового прийшло разом з християнством у X ст. і злилося із зимовим давньослов'янським святом — святками (тривали упродовж 12 днів — з 25 грудня (7 січня) до 6 (19) січня). Православна церква всіляко намагалася замінити їх святом Різдва Христового, але існуючі у східних слов'ян свята і звичаї вкоренилися настільки глибоко, що вона змушена була поєднувати церковні свята з народними. Так, колядки церква поєднала з євангельською оповіддю про віфлеємську зірку, що сповіщала про народження Христа. «Язичницькі» колядки перетворилися на ходіння христославів із зіркою по домівках. До прославляння Христа широко залучали дітей. Віруючі віддячували їм подарунками.

З 1990 р. день Різдва Христового є офіційним святковим днем на території України.

Хрещення Господнє (Водохрища, Водосвяття, Богоявлення). Воно є одним з найголовніших свят у християнстві. У православ'ї належить до дванадесятих свят. Католики відзначають 6, православні — 19 січня. Запроваджене воно в пам'ять про хрещення Ісуса Христа в ріці Йордан Іоанном Хрестителем. Його ще називають Богоявленням, оскільки, згідно з Євангелієм, під час хрещення на Ісуса зійшов з небес Бог-Дух Святий у вигляді голуба.

У християнстві воно було запроваджене у II пол. II ст. і спочатку відзначалося разом з Різдвом Христовим. У IV ст. цей день почали святкувати окремо. Церква розглядає його як «свято просвіти» народів, оскільки, згідно з ученням, саме з хрещення Ісус почав просвіщати їх світлом євангельської істини.

Це свято завжди відзначали дуже урочисто. Головний його обряд — освячення води в церкві й у ополонках. До ополонки вирушав хрестовий хід, лунали урочисті молебні. Освячення води в храмах відбувається і в наші дні.

Окроплення водою існувало в багатьох дохристиянських релігіях. Одухотворюючи явища природи, люди одухотворяли й воду — важливе джерело життя. Християнство на ранніх стадіях свого розвитку обряду хрещення не знало, воно його запозичило дещо пізніше з давніх культів, які, як відомо, обряду «очищення» людини від будь-якої «скверни», «нечисті» за допомогою води відводили важливу роль. Згідно з давніми віруваннями вода очищувала людей від «нечистої сили», «злих духів». Тому в давніх народів існував звичай окроплювати водою новонароджених.

Стрітення. Відзначають його як одне з дванадесятих свят 15 лютого з нагоди зустрічі (стрітення) праведника

Симеона з немовлям Ісусом, якого батьки принесли в Єрусалимський храм на сороковий день після народження для зустрічі з Богом. Саме тоді Симеон сповістив Ісусові посланницьку його місію Спасителя людей. Про це йдеться в Євангелії від Луки. Запроваджуючи свято, церква дбала не тільки про поширення ідей християнства, а й про «надання правди фактам» біографії Христа, підкреслення обов'язку віруючих приносити в храм немовлят протягом 40 днів після народження. Крім того, церква намагалася відмежувати християн від давніх культів, оскільки римляни в лютому відбували «очищення», покаяння, дотримувалися посту, вважаючи, що перед початком весняних польових робіт необхідно «очиститися від гріхів» і «нечистої сили» жертвоприношеннями духам і богам. Головний очищувальний обряд припадав на 15 лютого, коли люди із факелами в руках виганяли злих духів зимових холодів і хвороб.

Прихильники православ'я тривалий час не визнавали Стрітення. Пізніше вони надали йому значення свята очищення. Саме таким воно постало на Русі, утвердившись в основному як церковне свято. У народній свідомості Стрітення знаменувало кінець зими і початок весняних господарських турбот, про що свідчить і народне повір'я: «на стрітення зима з літом зустрічається».

Вхід Господній в Єрусалим. Це дванадесяте свято відзначають в останню неділю перед Пасхою. Побутова його назва — Вербна неділя, яка є передднем страсного тижня, приуроченого «згадкам про страждання Христа».

За календарем воно безпосередньо примикає до Пасхи і не має постійної дати. Запроваджене воно в IV ст. як важливий стан підготовки до Пасхи. В основі його — біблейська легенда про в'їзд Ісуса Христа з апостолами в Єрусалим, супроводжуваний творінням див. Народ радісно вітав Сина Божого пальмовими гілками. За день перед тим Ісус здійснив одне з найбільших див — оживив Лазаря.

На Русі ритуальне значення пальмових гілок перенесене на гілки верби, які розпускаються на цей час, і, згідно з народним повір'ям, захищають від злих духів. Святкування входу Господнього в Єрусалим покликано спонукати віруючих відкрити свої серця для вчення Христа про воскресіння та вічне спасіння, як це зробили жителі Давнього Єрусалима.

Вознесіння Господнє. Відзначають його на сороковий день після Пасхи. А сам момент вознесіння на небо воскреслого після страти Христа завершує його земну біографію. У побуті не дуже поширене і залишилося суто церковним. Своїм змістом породжує у віруючих думку про тлінність земного життя і націлює їх на християнське подвижництво заради досягнення «життя вічного».

Християнська теологія запевняє, що вознесіння Христа відкриває праведникам шлях на небо, до воскресіння після смерті. Ця ідея існувала ще задовго до виникнення християнства. Вірування у вознесіння на небеса людей, героїв і богів були поширені серед фінікійців, іудеїв та інших народів.

Трійця (П'ятдесятниця). Свято, встановлене на честь сходження Святого Духа на учнів Христа у п'ятдесятий день після його воскресіння, внаслідок чого вони заговорили різними мовами, яких раніше не знали. Покликане зосередити увагу віруючих на голосі церкви, яка несе «слово Боже», залучити їх до проповідування християнства іншими «мовами», тобто іншим народам. Відзначається на п'ятдесятий день після Пасхи. У православ'ї належить до дванадесятих свят.

Уявлення про божественну трійцю існували задовго до християнства. У процесі становлення християнської релігії виникла необхідність пов'язати її з оповідями Старого Завіту. Тому в новозавітних книгах Христа представлено як сина давньоєврейського бога Ягве, як іпостась єдиного Бога, що засвідчило крок християнства від політеїзму до монотеїзму. Відповідно, християнство запозичило й багато іудейських свят, у тому числі свято П'ятдесятниці. У давніх євреїв воно виникло з переходом їх до землеробства і було пов'язане із завершенням жнив, які тривали «сім седмиць», тобто сім тижнів, супроводжувалося жертвоприношенням хліба з нового урожаю місцевим польовим духам і божествам. Християнство дало йому нове обґрунтування.

У більшості східних слов'ян свято Трійці злилося з місцевим святом — семиком (інша назва — «зелені свята»), запозичивши його побутовий зміст. Давні слов'яни семик пов'язували із завершенням весняних робіт, намагаючись задобрити духів рослинності у період цвітіння і косіння хлібів. Важливим елементом православного свята Трійці є поминання духів померлих родичів (поминальна субота). В Україні з 1990 р. Трійця є офіційним святковим днем.

Спас. Це одне з трьох свят, приурочених Спасителю Ісусу Христу. В його основі — євангельська оповідь про перетворення Христа, який наприкінці свого земного життя привів своїх учнів (Петра, Якова, Іоанна) на гору і під час

молитви «перетворився»: обличчя його засяяло, одяг його став білим, блискучим, а голос із неба підтвердив його божественне походження. Християнське вчення стверджує, що Ісус хотів закріпити в учнях віру і довести їм, що він справді Син Божий.

Саме з цією подією пов'язане свято Преображення («яблучний» спас), яке відзначають 19 серпня. В цей день не тільки славлять Ісуса Христа, але й освячують яблука, інші фрукти (за народним звичаєм, відтоді їх можна споживати).

Важлива особливість Спаса, як і багатьох інших свят, полягає в поєднанні християнського пафосу з календарною обрядовістю і звичаями очищення від злих духів. Наприклад, під час святкування «медового» спасу («маковія»), яке відбувається 14 серпня, в церкві освячують свіжий мед. Його встановлено в 1164 р. на честь перемоги візантійців над мусульманами. Особливо шанований цей день у вітчизняному православ'ї, оскільки вважається, що саме 14 серпня хрестився великий київський князь Володимир. Третій — «хлібний» спас відзначають 29 серпня, приурочуючи його до закінчення жнив і початку озимої сівби. Християнство пов'язує його із вшануванням нерукотворного образа Христа, відбитого на рушнику і переданого ним Авгарю — царю Едесси.

У багатьох парафіях Спасові свята є і престольними (храмовими).

Воздвиження Хреста Господнього. Одне з дванадесятих свят, присвячених культу Хреста як символу християнської віри. З хрестом церква пов'язує кілька подій. За переказами, римський імператор Костянтин перед однією з найбільших своїх битв мав видіння: на небі осяяний хрест із написом «Ним перемагай!». Тієї ж ночі імператорові з'явився уві сні сам Ісус Христос і порадив узяти в битву прапор із зображенням хреста. Костянтин так і зробив, крім того, наказав своїм легіонерам намалювати знак хреста на щитах. У битві Костянтин здобув перемогу і з того часу увірував у чудодійну силу хреста, хоч історичні факти свідчать, що на ознаменування перемоги Костянтин звелів викарбувати монети із зображенням язичницьких богів, які, як він вірив, допомагали йому в битві з ворогами.

Церква встановила це свято в пам'ять про здобуття матір'ю Римського імператора Оленою в IV ст. хреста, на якому був розіп'ятий Ісус Христос. Щоб його бачив народ, хрест підняли (воздвигли) на горі Голгофі, де був Христос страчений, а на місці, де хрест було знайдено, збудували храм, освячення якого відбулося 13 вересня 335 р.

Воздвиження Хреста Господнього урочисто відзначається 27 вересня. Воно супроводжується пишними ритуалами. Під час богослужіння виносять прикрашений квітами хрест і встановлюють його посередині храму. Церемонія супроводжується дзвоном, церковними піснями.

Віруючі вшановують хрест як символ християнства — символ спокутування, страждання і спасіння, вважаючи, що кожна людина, як і Христос, повинна здолати свій «хресний шлях».

Богородичні свята. Вони охоплюють свята на честь Діви Марії — матері Ісуса Христа (Богородиці). Це — Різдво Богородиці, Введення в храм Богородиці, Благовіщення Пресвятої Богородиці, свято Першої Пречистої, Покрова (перші чотири відносять до дванадесятих) і багато свят на честь «чудотворних» ікон Богородиці.

У вшануванні Марії Богородиці наявні сліди вшанування давніми народами богині землі, яка народила спасителя, божого сина — бога рослинності. На створення образу християнської Богородиці вплинули уявлення давніх єгиптян про богиню Ізіду. Християнство Богородицю зображує «царицею небесною», крилатою небожителькою, «оповитою в сонце». На голові в неї вінок з дванадцяти зірок. Давньоєгипетську богиню Ізіду також зображували небесною царицею, вважаючи, що вона народила божественного сина — спасителя Гора. Християнська Богородиця має спільні риси із богинею сирійців і фінікіян — Астартою. Давні народи поклонялися цим богиням, вважаючи їх божествами родючості землі і худоби, заступницями землеробства.

З дохристиянських релігій запозичила церква й ідею непорочного зачаття. Згідно з міфами народів Давнього Сходу від непорочних матерів народилися Мітра, Будда, Заратуштра. Саме ці міфи й прислужилися до створення християнської легенди про «непорочне зачаття» Діви Марії.

Різдво Богородиці (Мала Пречиста). Церква пов'язує його з давніми землеробськими осінніми святами, приуроченими до завершення збирання врожаю. У цей день підкреслюється, що Божа Мати є великою праведницею, помічницею і заступницею людей, покровителькою сільського господарства, яка «народженням Христа» зробила перший крок до їх «вічного спасіння». Святкують 21 вересня.

Введення в Храм Богородиці. Пов'язане з відданням трирічної Марії на виховання в Єрусалимський храм. Встановлюючи це свято, церква переслідувала насамперед ме-

ту переконати батьків у необхідності приводити в церкву дитину в ранньому віці. Святкують 4 грудня.

Благовіщення Пресвятої Богородиці. Святкують його з нагоди одержання Марією звістки від архангела Гавриїла, що вона народить дитину від Святого Духа. На Русі це свято церква пов'язувала з початком весняно-польових робіт («освячення» насіння тощо) і прикметами про майбутній врожай. Святкують 7 квітня.

Перша Пречиста. Церква відзначає його як день пам'яті Божої Матері. Церковне тлумачення цього свята багато чим нагадує давньосирійське сказання про смерть Кібели — богині родючості. На Русі свято Першої Пречистої злилося з давньослов'янським язичницьким святом збирання врожаю і принесення хліба й плодів у жертву духам. Святкують 28 серпня.

Покрова Богородиці. Це свято пов'язане з видінням Богородиці, яке начебто явилося в 910 р. у Влахернському храмі Богородиці в Константинополі. Під час нічного богослужіння юродивий Андрій, прийнятий до сонму святих, і його учень Епіфаній нібито бачили, як Богоматір, яку обступили ангели і святі, з'явилася над ними, помолилась про спасіння світу від бід і страждань, розпростерши над усіма біле покривало.

На Русь свято прийшло разом із православ'ям, церква використовувала його для витіснення осінніх язичницьких свят, що влаштовувалися по закінченні польових робіт. Відзначають його 14 жовтня.

Дуже шановане свято Покрови в Україні, воно ввібрало традиційне пошанування жінки, матері, жіночого начала загалом, уособленого в образі землі-матері. Особливим було ставлення до цього свята в українського козацтва, вояків УПА.

Пасха (Великдень). Це одне з найзначущіших християнських релігійних свят. Встановлене воно першими християнами в пам'ять про страждання, смерть і воскресіння Ісуса Христа.

Історично свято походить від звичаю деяких давніх народів Близького Сходу (вавилонян, єгиптян, євреїв), які займалися скотарством, приносити під час весняного свята в жертву духам ягнят, телят з першого приплоду. Вони вірили, що цим задобрюють злих духів, і ті вже не будуть нищити худобу й насилати на неї хвороби. З переходом до землеробства як спокутну жертву духам приносили випечені із зерна нового врожаю хліб, коржі, фрукти тощо. Ці землеробські свята злилися зі скотарською Пасхою і

перейняли її назву. Їх об'єднувало сподівання на чудодійну добру силу божеств, які вмирають і воскресають.

Християнство запозичило цю традицію, втіливши її у вченні про жертовну смерть Ісуса Христа. Але основна ідея — самопожертва Бога заради людей — збереглася. Релігійна сутність обряду залишилася такою, як і тисячоліття тому: принесенням жертви очистити людей від зла, хвороб, нещасть і трагедій.

Ідея спасіння, хоча б після смерті, отримала значне поширення, особливо серед простолюду. Образ Христа, який добровільно прийняв мученицьку смерть, немовби закликає терпіти земні страждання. Утверджуючись і розвиваючись, християнське вчення розробило церемонію святкування Пасхи, і з II ст. це свято стало одним з найголовніших.

Тиждень перед Великоднем називається Великим, або Страсним, оскільки його дні пов'язані зі Страстями Господніми. Особливо важливі дні настають із четверга, який називають «чистим». Він пов'язаний з Тайною Вечерею Ісуса Христа з апостолами.

Матеріальним утіленням воскресіння є пасхальні яйця (в Україні — писанки) — символ життя, весни, сонця, у християнстві — символ спокути гріха людини.

У Київській Русі святкування Пасхи було запроваджено в X ст. Тут воно злилося з місцевими слов'янськими весняними святами. Давні слов'яни весною перед початком сільськогосподарських робіт влаштовували свято сонця, що «воскресає». У ті дні вони приносили жертви духам і божествам рослинності, прагнули задовольнити духів померлих предків. Християнська Пасха ввібрала в себе багато із давньослов'янських релігійних обрядів, зокрема громадські сімейні трапези, до яких готували хліб, сир, яйця, копчене м'ясо тощо.

Оскільки у ранньому християнстві святкування воскресіння Христа збігалося з іудейською Пасхою, на Нікейському (325 р.), Антіохійському (381 р.) соборах було вирішено святкувати Великдень першої неділі після повного місяця, яка наставала або у день весняного рівнодення (21 березня), або після нього. Але обов'язковим було святкування Пасхи іншого дня, ніж в іудеїв. За місячним календарем весняний повний місяць припадає на одне й те ж число, за сонячним — на різні числа й навіть на різні дні тижня. Тому Великдень не має точно встановленого календаря. Відзначають його у межах 35 днів — від 4 квітня по 8 травня.

Для точнішого визначення дати святкування Пасхи на кожен рік були зроблені відповідні обчислення, які на-

зивають *пасхаліями*. У православ'ї вони залишилися незмінними дотепер. У католицизмі формула цих обчислень зазнала деяких змін, тому не завжди обидві церкви святкують Пасху одного й того самого дня.

Храмові свята

Значного поширення у православ'ї свого часу набули місцеві свята — храми, встановлені на честь Богородиці, святих, іменами яких названі місцеві парафіяльні церкви чи прибудови до них.

Ця традиція зародилася на Русі, коли її було поділено на багато князівств, а князі й бояри намагалися мати своїх угодників і святих, яких вважали «небесними покровителями» своїх князівств і вотчин. Згодом їх почали вважати «небесними покровителями» віруючих парафії. В одній парафії могло бути кілька храмових свят, залежно від того, скільки прибудов мала місцева церква.

У храмові дні в церквах проводили особливо урочисті богослужіння на честь конкретного святого, Богородиці, чудотворної ікони. Працювати в цей день — великий гріх. Віруючі вважають, що місцеві «святі», «чудотворці» є особливими покровителями саме їх парафії і що від них особливо залежать їх справи, сімейне щастя.

Запитання. Завдання

1. Які соціально-політичні, ідеологічні, психологічні чинники прислужилися до виникнення християнства?
2. Охарактеризуйте основні критерії, за якими відбувалася канонізація Біблії.
3. Обгрунтуйте роль Ісуса Христа в заснуванні християнства.
4. У чому полягає значення Вселенських соборів?
5. Проаналізуйте передумови розколів у християнстві.
6. У чому полягають особливості церковного календаря у християнстві?
7. Проаналізуйте спільні й відмінні особливості християнства та інших релігій.
8. У чому виявляється історична зумовленість і релігійна особливість християнських свят?

Теми рефератів

1. Філософські основи ранньохристиянської догматики.
2. Біблія як культурно-історичний феномен.

3. Наукове і біблійне розуміння походження і сутності життя.
4. Історична і міфологічна школи про особистість Ісуса Христа.
5. Вселенські собори та їх значення в історії християнства.
6. Розкол церков 1054 року.
7. Становлення християнської церкви.
8. Проблема екуменізму в християнстві.

Православ'я

Православ'я є одним з основних відгалужень у християнстві, що офіційно оформилося на території Візантії після розколу церкви в 1054 р. на Східну та Західну. Має мільйони послідовників, переважно в країнах Східної Європи, Близького Сходу. Отриманий у IV ст. статус державної релігії узалежнив його від імператорської влади (католицька церква дистанціюється від політичної влади, намагається перебувати над нею), зробив ревним прихильником традиційних догматики і культу. На відміну від католицизму, православ'я не має єдиного церковного центру. Якщо католицька церква є інтернаціональною щодо тлумачення канонів, обрядів і свят, то в православ'ї домінують національні особливості: кожна з церков виробляє свою традицію, має свої свята. Наприклад, для української церкви Покрова є великим святом, в російському церковному календарі нічим особливим не виділяється, в грузинському — його немає взагалі.

В основі православного віровчення — Святе Письмо (Біблія), Святий Переказ (рішення вселенських і помісних соборів V—VIII ст., праці отців церкви), Символ віри (визнання триєдиності Бога, боговтілення, спокутної жертви Ісуса Христа, загробного воздаяння, також визнання церкви як посередника між Богом і людьми). Відвідування храмів, молитва, дотримання постів, таїнств для православних віруючих мають особливе значення. Особлива роль належить культу святих, церковним святам, вшановуванню ікон. Православ'я визнає хрещення, причастя, миропомазання, сповідь, шлюб, священство, єлеосвячення і богослужіння. Заперечує католицькі догмати про філіокве, чистилище, про непогрішимість Папи Римського та ін.

Перші православні центри, які згодом стали контролювати діяльність віруючих на великих територіях, поставали як самостійні церковні утворення. З розпадом Римської імперії вони сформувалися в Александрії, Ан-

тіохії, Константинополі та Єрусалимі. Відцентрові сили, що діяли у Візантії, прискорили ослаблення взаємозалежності між цими територіями, внаслідок чого кожний церковний центр став самостійним у православному світі. З часом православні церкви виникли і в інших регіонах, здобуваючи самостійність у релігійно-церковному житті.

У сучасному світі п'ятнадцять автокефальних і кілька автономних православних церков. Відповідно до традиційного переліку (диптиху) кожна з них посідає точно визначене місце у структурі Вселенського православ'я. Крім них, існують й інші православні церковні утворення, з певних причин не занесені до цього переліку.

Церкви Вселенського православ'я

Вселенське православ'я охоплює всі православні церкви, які неухильно дотримуються принципів віровчення, норм церковних канонів, мають багато спільного в обрядово-культовій сфері, зберігаючи певну специфіку щодо мови богослужінь, культу й обрядовості, архітектури, структури та зовнішнього виду кліру. Формування автокефальних церков було спричинене їх намаганнями звільнитися від опіки Константинопольських імператора і патріарха. Першими домоглися автокефалії Константинопольська, Антіохійська, Александрійська, Єрусалимська православні церкви, що перебували тоді у Східній частині Римської імперії (IV ст.).

Константинопольська православна церква. Традиційно вона посідає перше місце у структурі Вселенського православ'я. Згідно з рішенням другого Вселенського собору (Константинополь, 381 р.) Константинопольський єпископ посів друге місце по «честі» серед християнських єпископів, після Римського. У православному світі і тепер його вважають «першим серед рівних».

Константинопольська кафедра виникла після заснування імператором Константином I нової столиці Римської імперії на місці малоазіатського містечка Візантії (друга чверть IV ст.). Поступаючись авторитетністю іншим християнським центрам, вона зміцнила свої позиції за рахунок того, що з 330 р. в Константинополі перебувала столиця Римської імперії. На час проведення четвертого (Халкідонського) Вселенського собору (451 р.) єпископ Константинополя вже володів патріаршим достоїнством. Особливо зміцніли позиції Константинополя після занепаду в

VII ст. Александрійської, Антіохійської та Єрусалимської церков унаслідок завоювання їх територій арабами. Завдяки зусиллям місіонерів візантійський варіант християнства, а отже, і вплив Константинополя, поширився на Східну та Південно-Східну Європу.

Однак наприкінці XI ст. позиції Константинопольської церкви у православному світі почали слабнути. Спочатку внаслідок утисків з боку західних християн, коли у 1240 р. Константинополем оволоділи хрестоносці. А після завоювання Візантії турками-османами становище церкви ще більше ускладнилося. Відтоді вона змушена була перебувати в мусульманському оточенні, дбаючи передусім про самозбереження. Лише у 1923 р., після укладення договору про греко-турецьку дружбу, її становище нормалізувалося.

Нині Константинопольська церква об'єднує до 65 тис. віруючих. На території Туреччини вона має 6 єпархій, у країнах Західної Європи, Азії, Північної та Південної Америки, Австралії — 23, а також має 10 чоловічих та 2 жіночих монастирі. Кадри духовенства, церковних діячів та богословів готують Вища богословська школа в Брукліні та академія в Гаррісоні. До юрисдикції Константинопольської церкви належать також Фінляндська автономна православна церква, Критська православна церква та гора Афон у Греції.

Очолює її з 451 р. патріарх, влада якого не поширюється на керівників інших православних церков. При патріархові діють Священний Синод і робочі комісії. Офіційним друкованим органом є журнал «Ортодоксія».

Входить до Всесвітньої Ради Церков. Часто між нею і Руською православною церквою виникають дискусії щодо небажання Московського патріархату надати автокефалію чи автономію існуючим у ньому національним церквам.

Александрійська православна церква. Вона є однією з найдавніших церков, вважається батьківщиною чернецтва. Початок її історії сягає у II ст., коли в Єгипті було засновано єпископську кафедру. Як і глава Константинопольської, предстоятель Александрійської православної церкви на час четвертого Вселенського собору мав патріарший титул. Історичний розвиток її мало чим відрізняється від інших православних церков Сходу. У V ст. християни, які жили в Єгипті, поділилися на православних та монофізитів (коптів). Наприкінці першої половини VII ст. територію, на якій жили віруючі, що належали

до Александрійського патріархату, завоювали араби, а в XVI ст. — турки-османи. Це скувало діяльність церкви, ослабило її вплив у християнському світі (в середині XIX ст. вона об'єднувала менше 2 тис. віруючих).

Нині Александрійська церква налічує до 30 тис. віруючих. Її юрисдикція поширюється на весь африканський континент. У Єгипті має 5 єпархій, до 50 храмів, за його межами — 9 єпархій, понад 100 храмів. З 1956 р. в м. Одесі має подвір'я з храмом Трійці. До церкви належать 3 монастирі, Вища духовно-педагогічна семінарія, кілька шкіл, благодійне товариство. На основі бібліотеки Александрійського патріархату працює Інститут східних досліджень. Офіційний друкований орган — журнал «Пантенос».

Александрійський предстоятель має титул Блаженнійшого Папи, Патріарха Александрійського і всієї Африки. Його резиденція знаходиться в м. Александрії. При патріархові діє Священний синод, до якого входять усі правлячі архієреї. Належить до Всесвітньої Ради Церков.

Антіохійська православна церква. Назва її походить від колишньої столиці Сирії м. Антіохії — свого часу визначного центру християнського богослов'я, місця таємних соборів перших християн. Після Халкідонського собору (451 р.) єпископ Антіохії разом з єпископами інших християнських центрів Сходу одержав титул патріарха.

Історичний шлях Антіохійської церкви позначений бурхливими подіями, що негативно вплинули на її становище у православному світі. В V ст. від неї відокремилася Халдейська церква, у VI ст. — копти (монофізити). Відтак вона опинилася на узбіччі геополітичних процесів у регіоні, що суттєво ослабило її. З VII по X ст. Антіохією володіли араби, а в XI—XIII ст. вона потрапила під гніт хрестоносців. Ще одного удару завдали їй у XIII ст. єгипетські мамлюки (воїни — раби тюркського і кавказького походження, з яких складалася гвардія єгипетських султанів), а у XVI ст. поневолили турки. Саме тоді зникла й назва Антіохії, натомість з'явилася назва Антак'я. А перед тим патріаршу резиденцію було перенесено до Дамаска.

Постійні утиски та злиденність Антіохійської церкви призвели до того, що впродовж кількох століть вона була об'єктом тиску з боку Константинопольського та Єрусалимського патріархатів. Лише наприкінці XIX ст. її становище почало поліпшуватися. Нині Антіохійська церква має 22 єпархії: 6 — у Сирії, 6 — у Лівані, 1 — в Іраку, 3 — в Туреччині, 6 — на Американському континенті, до 400 храмів, 20 монастирів, Бельментську духовну академію (поблизу м. Тріполі), семінарію та кілька коледжів. Видає 6 журналів та бюлетенів. Офіційний орган — журнал «Ан-Нахра».

Патріарх, який очолює церкву, має титул Блаженнійшого Патріарха Великої Антіохії і всього Сходу. Його резиденція знаходиться в столиці Сирії — Дамаску. При патріархові діє Священний синод, до складу якого входять правлячі архієреї. Антіохійська православна церква є учасницею Всесвітньої Ради Церков.

Єрусалимська православна церква. Її вважають матір'ю всіх християнських церков, бо її юрисдикція поширена в місцевості, де виникло християнство. З найдавніших часів на Єрусалимську церкву покладалися обов'язки щодо збереження місць поклоніння християн. З цією метою у 326 р. було створене Святогробське братство.

До XVI ст. православні були абсолютними володарями християнських святинь, поки на них не поширився вплив католиків і представників інших християнських церков. Нині до головної святині християн — храму Воскресіння — приходять православні, католики, копти, вірменогригоріани та ін. Однак, за традицією, настоятелем храму може бути лише представник Єрусалимської церкви. Крім храму Воскресіння, на території православного монастиря св. Гробу, що належить братству, знаходяться інші християнські святині. Найважливіші серед них — гора Голгофа та Гріб Господній. Тут розміщена й резиденція патріарха, який має титул Блаженнійшого Патріарха Святого Града Єрусалима і всієї Палестини.

При патріархові діє Синод, до якого входять всі архієреї та кілька архімандритів: їх не може бути більше 18. До церкви належать дві митрополії та одна архієпископія, 23 храми, 22 чоловічі та 5 жіночих монастирів, Синайська архієпископія, яка має автономний статус і значну незалежність від верховної влади. Її центром є монастир св. Катерини, що уславився бібліотекою рукописів та найрізноманітнішими історичними пам'ятками. Ігумен монастиря має єпископський сан і титул архієпископа. Під його опікою 15 подвір'їв у Єгипті, Туреччині, Греції, Лівані та на о. Кіпр. Усього Єрусалимська церква має понад 50 тис. віруючих. Офіційне видання — журнал «Новий Сіон». Належить до Всесвітньої Ради Церков.

Грузинська православна церква. Започаткувала вона свою історію в IV ст. Процес активної християнізації грузинського населення, а згодом і конституювання православної церкви пов'язують з іменами св. Ніни та царя

Міріана. Вже на початку IV ст. в центральній частині Грузії — Картлі — християнство було державною релігією.

До V ст. архієпископ церкви підпорядковувався Антіохійському патріархату. Політичне об'єднання Грузії в 487 р. царем Вахтангом I супроводжувалося проголошенням автокефалії Грузинської православної церкви. Главою її став католикос, кафедра якого знаходилась у тодішній столиці — м. Мцхеті. З IX до XVIII ст. у Грузії одночасно діяло кілька католикосів, однак найголовнішим серед них завжди був мцхетський. Політичні катаклізми, що потрясали країну, відчутно позначалися на житті церкви. Це проявлялося не лише у втраті нею централізованого управління, а й у спробах запровадити *вогнепоклонство* — служіння богу вогню (VI—VII ст.) та іслам (XVI—XVIII ст.), в неодноразових руйнуваннях православних святинь та утисках православних віруючих з боку завойовників.

Відповідно до Георгіївського трактату 1783 р. Грузія опинилася у складі Російської імперії, а Грузинська православна церква була підпорядкована Священному синоду Руської православної церкви. Її глава одержав звання члена синоду. З часом посаду католикоса було скасовано, оскільки на території Грузії у 1811 р. було утворено Грузинський екзархат. Лише після Лютневої (1917 р.) революції місцеве духовенство відновило автокефалію своєї церкви. Московська патріархія визнала автокефалію Грузинської православної церкви лише у 1943 р.

Нині церква має 15 єпархій, що об'єднують до 300 громад. Кадри духовенства готують семінарія та духовна академія (Мцхет). Керує церквою католикос із титулом Святійший і Блаженнійший. Він є Патріархом усієї Грузії, Архієпископом Мцхетським і Тбіліським. При ньому діє Священний синод з усіх правлячих архієреїв та патріаршого вікарія (заступника). Офіційний друкований орган — «Джвари Вазиса» («Хрест виноградної лози»). Належить до Всесвітньої Ради Церков.

Сербська православна церква. Її історія сягає IX ст., коли на прохання світських правителів до неї було направлено грецьких священиків. Утворення Сербської єпархії датується останньою чвертю IX ст. У 1219 р. Сербська церква була визнана автокефальною, а з 1346 р. — патріархією. Однак невдовзі вона занепала, оскільки наприкінці XIV ст. Сербія опинилася під владою турків. Сербська церква була підпорядкована Константинопольському патріархові до 1557 р. Проіснувавши самостійно у структурі

Вселенського православ'я ще два століття, вона знову потрапляє в залежність від Константинополя як митрополія. Лише у 1879 р. повертає собі автокефалію.

Нарівні із Сербською православною церквою на території колишньої Югославії існували й інші православні церкви: в Чорногорії, Боснії, Герцеговині та Македонії. Після утворення в 1918 р. Королівства сербів, хорватів і словенів починається формування єдиної Сербської православної церкви, що завершилося у травні 1919 р., а наступного року було поновлено патріаршество. В роки Другої світової війни Сербська православна церква дотримувалася послідовної антифашистської лінії.

Нестабільність політичного союзу народів, що входили до складу Югославії, у повоєнні роки позначилася і на справах церкви. У 50-ті роки XX ст. в її складі виникла автономна Македонська православна церква, що проголосила себе у 1967 р. автокефальною.

Сербська православна церква на території колишньої Югославії мала 21 єпархію в Югославії та 7 за її межами, майже 2,3 тис. храмів, понад 1,5 тис. священиків, 180 монастирів та до 8 млн. віруючих. Священиків готують богословський факультет Бєлградського університету та чотири семінарії.

Очолює церкву Патріарх Сербський, Архієпископ Печський, Митрополит Бєлградо-Карловацький. Його резиденція у Бєлграді. Вища церковна влада — Архієрейський синод у складі патріарха та чотирьох єпархіальних архієреїв. Офіційний друкований орган — журнал «Гласник». Є членом Всесвітньої Ради Церков.

Румунська православна церква. Це — одна з найбільших православних церков, що об'єднує майже 16 млн. віруючих. Її історія пов'язана з іноземним поневоленням та залежністю від Константинопольського патріархату.

Християнство на території сучасної Румунії виникло у V ст., а в XIV ст. тут було дві митрополії. Автокефальною Румунська православна церква стала лише у 1865 р. завдяки об'єднанню князівств Валахії та Молдови, що завершилося в 1862 р. утворенням Румунської держави. Проте Константинопольський патріархат визнав автокефалію лише через 20 років. З 1919 р. Румунська церква має статус патріархату, а її глава — титул Блаженнійшого Патріарха всієї Румунії, намісника Кесарії Каппадокійської, митрополита Унгро-Валахійського, архієпископа Бухарестського. Його резиденція знаходиться в м. Бухаресті. При патріархові діє Священний синод з усіх архі-

єреїв, який збирається один раз на рік, а також постійний синод, до складу якого входять лише митрополити.

Відповідно до церковного уставу та соборноправної традиції діють національні церковні збори у складі членів синоду та обраних віруючими представниками кліру й мирян з усіх єпархій. Вищим адміністративним і виконавчим органом церкви є обрана на чотирирічний термін Національними церковними зборами Національна церковна рада, до якої входять три представники кліру та шість мирян.

На території Румунії церква має 13 єпархій, об'єднаних у 5 митрополій. Її юрисдикція поширюється на православних румунів, що проживають у країнах Західної Європи, Північної та Південної Америки, Австралії та Нової Зеландії. Структурні підрозділи з різним статусом є у США, Угорщині та колишній Югославії. Церква має понад 8 тис. храмів, 133 монастирі. Офіційні друковані органи — журнали «Румунська православна церква», «Православ'я» та «Богословські дослідження». Крім релігійних, Румунська православна церква виконує й державно-політичні функції, оскільки юридично не відокремлена від держави. Є членом Всесвітньої Ради Церков.

Болгарська православна церква. Християнство на території сучасної Болгарії почало поширюватися у найдавніші часи. Однак масове хрещення відбулося у 864 р. за царя Бориса — активного прибічника автокефалії Болгарської церкви. Спершу (у 870 р.) їй було надано автономію у межах Константинопольського патріархату. Автокефальною церква стала лише у 919 р. внаслідок зміцнення держави Болгарії періоду Першого болгарського царства. Константинополь визнав за Болгарською церквою автокефалію та патріарше достоїнство лише в 927 р., але політична залежність Болгарії від Візантії зумовила повернення її церкви у 1010 р. до статусу архієпископату та поновлення грецького засилля в ній. У період Другого болгарського царства наприкінці XII ст. у м. Тирново було засновано патріаршу кафедру, що захищала національні інтереси. Поряд з нею діяла й архієпископська кафедра в Охріді, яка залишалася під грецьким впливом.

З XIV ст. Болгарська церква зазнає нових утисків, що було наслідком завоювання Болгарії турками-османами, які намагалися викоренити християнство.

Відродження Болгарської церкви стало складовою частиною загального процесу національного відродження. Проте його пригальмовував надзвичайно сильний грецький вплив. Протистояння між віруючими болгарами та Константинопольським патріархатом закінчилося заснуванням у 1870 р. болгарського екзархату, а ще через два роки — відновленням автокефалії Болгарської православної церкви, яку Константинополь визнав лише у 1945 р. У 1953 р. глава церкви був наділений титулом Святійшого Патріарха. При ньому діє Священний синод у складі чотирьох митрополитів. Один із них очолює Вищу церковну раду з двох кліриків та двох мирян. До її компетенції належать питання міжхристиянських відносин та господарчої діяльності.

Болгарська церква налічує понад 6 млн. віруючих. На території Болгарії має 11 єпархій, майже 3200 храмів, понад 120 монастирів. У Софії діють духовна академія та семінарія. За межами Болгарії у неї 3 єпархії (в США і Канаді, Південній Америці і в Австралії), кілька парафій в Угорщині, Румунії та Австрії. У Стамбулі знаходиться Болгарське церковне намісництво, а в Москві — Болгарський двір. Офіційний орган церкви — журнал «Церковний вісник». Є членом Всесвітньої Ради Церков.

Кіпрська православна церква. Діє вона на території Кіпру поряд з ісламськими, католицькими та протестантськими релігійними інституціями. Належить до апостольських церков. Засновником її вважають апостола Варнаву, а початком її існування — 47 рік н.е.

У процесі становлення Кіпрській православній церкві довелося боротися не лише з іудеями та язичниками, а й із Антіохійською церквою. Незалежність її церкви було визнано лише в 431 р. на Ефеському соборі й підтверджено Константинопольською церквою в 488 р.

Починаючи з середини VI ст., Кіпр перебував під владою арабів, що спричинило суттєвий занепад церкви. Після ліквідації у 965 р. арабського засилля Кіпр у 1191 р. завоювали хрестоносці, які разом із західноєвропейськими феодалами насаджували тут католицизм. Утиски православного населення та приниження церковної ієрархії римо-католицькою церквою змінилися жорстокими погромами з боку турків-османів, які володіли Кіпром з 1571 р. З часом турки змінили своє ставлення до Кіпрської православної церкви, надавши її главі повноважень не лише керівника церкви, а й усієї грецької общини острова.

У період англійського владарювання на Кіпрі (1878—1960) Кіпрська церква очолила визвольну боротьбу. В 1974 р. вона здобула повну незалежність та організаційну самостійність.

Глава церкви має титул Блаженнійшого Архієпископа Нової Юстиніани і всього Кіпру. Його резиденція знаходиться у столиці республіки Нікосії. До складу синоду, що діє при патріархові, входять усі правлячі архієреї. Церква має понад 400 тис. віруючих. У її складі 6 єпархій, понад 500 храмів, 6 чоловічих та 9 жіночих монастирів, понад 40 шкіл різноманітного профілю та духовна семінарія. Офіційний орган — журнал «Апостол Варнава».

Кіпрська православна церква є впливовою суспільною, політичною силою, володіє четвертою частиною сільськогосподарських угідь, монополією на виробництво мінеральних добрив. Належить до Всесвітньої Ради Церков.

Елладська (грецька) православна церква. Понад 1100 років вона перебувала у складі Константинопольського патріархату. Її автономний розвиток почався в XIX ст. із занепадом Османської імперії, що активізувало національно-визвольний рух поневолених нею народів. Повстання в Греції у 1821 р. очолила православна ієрархія, його благословив архієпископ Патраський — Герман.

Наслідком цих подій стала фактична автономізація елладських єпархій щодо Константинопольського патріархату. Після проголошення Греції незалежною державою (1822 р.) їхня самостійність зміцнюється, а православ'я проголошується «панівною релігією королівства грецького». Тоді постало питання про статус Грецької церкви. Внаслідок складних політичних перипетій у 1833 р. її було проголошено автокефальною, однак при цьому порушено існуючі в церкві правила. У зв'язку з цим Елладська церква на 17 років була позбавлена можливості спілкуватися з іншими православними церквами, оскільки жодна з них не визнала її автокефалії. Ситуація нормалізувалася лише після Помісного собору Константинопольського патріархату 1850 р., який прийняв рішення про надання Елладській церкві автокефалії.

Згідно з Конституцією 1975 р. Елладська церква відокремлена від держави. Вона має 77 єпархій, які з 1922 р. іменуються митрополіями, а всі правлячі архієреї мають титул митрополитів. Їй належить 7,5 тис. храмів і майже 200 монастирів. Територіально юрисдикція поширена на півострів Пелопоннес та материкову Грецію. Центр її знаходиться в Афінах. Вищий керівний орган — Священний синод у складі всіх правлячих архієреїв, Постійний Священний синод і Генеральна церковна Асамблея, до якої входять делегати єпархій. Постійний Священний синод,

що об'єднує 12 членів, очолює глава церкви, який має титул Архієпископа Афінського та всієї Еллади.

Церковні кадри готують на спеціальних факультетах Афінського та Фессалонікійського університетів, а також у семи богословських інститутах і восьми семінаріях. Церква випускає чимало періодичних видань. Офіційний орган синоду — журнал «Екклесія». Входить до Всесвітньої Ради Церков.

В Україні є дві течії грецького православ'я — Грецька православна церква (2 громади) та Істинно православна церква Греції (1 громада).

Албанська православна церква. Перші згадки про християнство в Албанії належить до III ст. Однак утвердження християнства та формування тут церковних структур відбувалися повільно. Перша єпископська кафедра була заснована лише в X ст., пізніше вона була перетворена на митрополію, маючи у своєму складі кілька єпархій. З IV ст. її общини перебували під юрисдикцією Болгарської православної церкви, а з другої половини XVIII ст. — під управлінням Константинопольського патріарха. Лише після здобуття Албанією незалежності в 1932 р. церква була проголошена автокефальною.

Тривалий час внаслідок проголошення колишнього керівництва Албанії «атеїстичною державою» церква існувала в пригніченому стані. Заборона її діяльності не була знята і в останні роки XX ст. З демократизацією албанського суспільства почали відроджуватися церковні структури. Помітну роль у цьому відіграє Албанська єпархія, яка перебуває у складі Автокефальної православної церкви в Америці.

Польська православна церква. Масове поширення християнства в Польщі почалося у 966 р. і пов'язане з ім'ям князя Мешка (Мечислава). Хрещення Польщі за латинським обрядом спричинило протистояння між католицизмом і православ'ям.

У XII ст. в містах Холмі та Перемишлі, які належали тоді до Галицько-Волинського князівства України-Русі, було засновано православні єпархії, а в 1840 р. — Варшавську єпархію. Перше проголошення автокефалії православної церкви в Польщі (1921 р.) мало політичні причини й не було визнане Руською православною церквою, під юрисдикцією якої перебувало православне населення Польщі. Лише у 1948 р. їй було надано автокефалію, яку визнали інші православні церкви. Сучасна Польська православна церква налічує 5 єпархій, 21 благочиння та понад 200 парафій, має три монастирі, 311 храмів і каплиць.

Церковні кадри готують Християнська богословська академія — вищий міжконфесійний навчальний заклад та духовна семінарія. Друковані видання — журнал «Відомості Автокефальної Православної церкви», який є офіційним органом, та газета «Тигоднік Подлескі». Очолює церкву архієрей, що має титул Митрополита Варшавського і всієї Польщі. Його резиденція знаходиться у Варшаві.

Православна церква Чехії та Словаччини. Виникнення православ'я на території сучасних Чехії та Словаччини пов'язано з діяльністю просвітників Кирила і Мефодія. Масове хрещення народів Великої Моравії почалося у 863 р. Згодом ці землі стали ареною протиборства між католицизмом і православ'ям. На початку 20-х років XX ст. тут була утворена Чехо-Словацька православна церква під юрисдикцією Сербської церкви. У роки Другої світової війни фашисти розгромили її. Причиною була активна підтримка церквою антифашистського руху.

У повоєнний час почалося відновлення церковних структур та їх повноцінної діяльності. Спочатку було створено екзархат, а в 1951 р. проголошено автокефалію Чехо-Словацької православної церкви. У наш час церква нараховує понад 150 тис. віруючих, до 250 парафій, об'єднаних у 4 єпархії. Очолює церкву митрополит, якого обирає Собор. Він має титул Блаженнійшого Митрополита Празького і всієї Чехії та Словаччини. При ньому діє синод та Митрополитська рада. Офіційний орган — журнал «Голос православ'я». Резиденція митрополита знаходиться у Празі.

Автокефальна православна церква в Америці. У США проживає до двох мільйонів православних, які перебувають під юрисдикцією Константинопольського, Антіохійського, Румунського та Московського патріархатів. Існують також Румунська єпархія, Українська автокефальна православна церква, Руська зарубіжна православна церква та інші церковні структури, що не визнають над собою зверхності відповідних патріархів.

Поширення православ'я на півночі американського континенту пов'язане з іменами валаамських ченців, що прибули на о. Кадьяк у 1794 р. Один з них — старець Герман, який віддав місіонерству понад сорок років свого життя, вшановується як святий Герман Аляскинський.

Перша єпархія на землях Америки була заснована 1840 р. Її розвиток пов'язаний з ім'ям єпископа Камчатського, Курильського й Алеутського Інокентія, майбутнього митрополита Московського. Після продажу Росією Аляски (1867 р.) обидві держави визнали юрисдикцію Руської православної церкви (РПЦ) над тамтешніми парафіями та церковними закладами. Перші православні парафії на території США виникли у 60-ті роки XIX ст. Зміцнення православ'я пов'язане з міграцією населення з європейської частини Російської імперії. У 1898—1907 рр. Американську єпархію очолював майбутній Московський патріарх Тихон. Вже тоді постало питання про значне розширення її автономії.

Після 1917 р. православні церковні структури в Америці стали предметом суперечок між РПЦ та Вселенським патріархом Мелентієм IV, який намагався підкорити собі всі православні церкви діаспори. Однак, згідно з рішеннями Всеамериканського собору в Детройті (1924 р.), на основі колишньої американської єпархії було створено Тимчасовий митрополичий округ.

У 30-ті роки XX ст. у США формуються Американська єпархія Зарубіжної церкви та екзархат Московської патріархії, що перебував під духовною опікою РПЦ. Згодом, уже з політичних мотивів, було утворено третю церковну юрисдикцію, також підпорядковану РПЦ. У роки Другої світової війни намітилися можливості для об'єднання цих трьох центрів, однак Зарубіжна церква не пішла на це. Відроджена Американська митрополія одразу поставила питання про автокефалію, яку отримала від РПЦ у 1970 р. Це створило загрозу поглинання нею інших православних юрисдикцій, а відтак призвело до невизнання наданої автокефалії зацікавленими православними церквами.

Нині автокефальна православна церква в Америці має понад 500 парафій, 11 єпископів та 550 священиків, підготовку яких ведуть дві духовні семінарії та академія. Глава церкви має титул Блаженнійшого Архієпископа Нью-Йоркського, Митрополита всієї Америки і Канади. Його резиденція — в Нью-Йорку. Офіційний орган — газета «Православна Церква».

Руська православна церква. Вона є найбільшою серед сучасних помісних православних церков. В диптиху (традиційному списку церков) посідає п'яте місце. Початком своєї історії вважає запровадження християнства в Київській Русі наприкінці X ст. Однак на той час діяла Київська митрополія, що перебувала у формальній залежності від Константинопольської церкви. Північно-східні території Київської Русі були християнізовані значно пізніше.

Перенесення церковного центру з Києва спочатку до Володимира-на-Клязьмі (1299 р.), а згодом до Москви (1325 р.) було пов'язане із занепадом Києва внаслідок монголо-та-

тарської навали та зміцненням Московської держави. У 1354 р. Константинопольський патріарх дав згоду на перенесення центру Київської митрополії, але за умови, що Київ залишиться «першим її престолом і першою кафедрою».

Внаслідок боротьби між Московською та Литовською державами у 1458 р. стався поділ Київської митрополії на Литовську (Київську) і Московську. Весь цей час, аж до кінця перебування на кафедрі митрополита Йони, поставленого у 1448 р. без згоди Константинополя, московські митрополити носили титул «Київського і всія Русі». Лише наступник Йони митрополит Феодосій почав іменуватися «Московським і всія Русі». Саме 1448 р. вважають початком автокефалії Московської митрополії. Але митрополитів на Київську кафедру продовжував призначати Константинополь. Московська та Київська митрополії розвивалися незалежно одна від одної до кінця XVII ст.

Зі зміцненням Московської держави, особливо за Івана Грозного, почалися її претензії на особливе місце у православному світі, у зв'язку з чим було висунуто доктрину про Москву як третій Рим. У 80-ті роки XVI ст. світська влада зробила кілька спроб утвердити в Москві патріаршу кафедру. Цієї мети вона досягла у 1589 р.

Після політичного підпорядкування українських земель Росії Московський патріархат поглинув Київську митрополію, яка поступово стала рядовою єпархією РПЦ.

З 1921 р. українське православ'я існує як екзархат Московського патріархату. Паралельно діють і православні церковні структури національного спрямування, найвпливовішою серед яких була Українська автокефальна православна церква. Сучасне національно-релігійне пробудження в православному середовищі України змусило Московську патріархію надати православним структурам певну самостійність. В офіційній грамоті московського патріарха, переданій синоду УПЦ 28 жовтня 1990 р., йшлося, що бути УПЦ «незалежною й самостійною у своєму управлінні». Це надавало право УПЦ самостійно вирішувати кадрові, фінансові, господарські питання, створювати єпархії. Однак глава церкви — Митрополит Київський і всієї України повинен обиратися українським єпископатом, а Московський патріарх лише благословляє його.

Будучи незалежною в управлінні, УПЦ звернулася до священноначалія РПЦ з проханням надати їй повну канонічну незалежність — автокефалію. Однак, як відомо, архієрейський собор РПЦ відмовив УПЦ в її намаганні отримати цілковиту самостійність. При цьому РПЦ постійно демонструє намагання втримати УПЦ у сфері свого впливу.

Очолює Руську православну церкву патріарх, який має титул Патріарх Московський і всієї Русі. При ньому діє Священний синод. Предстоятель УПЦ є постійним членом Священного синоду РПЦ. Адміністративний устрій церкви включає в себе чотири ступені: парафія, благочиння, єпархія, патріархія. Винятком є лише УПЦ та Білоруський екзархат. Закордонні єпархії, окремі благочиння та парафії, починаючи з 1990 р., також підпорядковані патріархії. Церква має триступеневу систему духовної освіти: парафіяльні училища, семінарії та академії. Місцезнаходження центральних керівних органів РПЦ — Святоданилів монастир у Москві. РПЦ є членом Всесвітньої Ради Церков.

Давні вірування та християнство в Україні

Дохристиянські вірування українського народу

Вірування давніх українців були політеїстичними: вони поклонялися річкам, німфам, різноманітним божествам, жертвуючи їм усячину та ворожачи під час жертвоприношень. Серед усіх божеств найвищим визнавали бога, який, за уявленнями, посилав блискавку, уособлюючи його і з вогнем. Він фігурує під різними назвами: Перун — бог грому і блискавок, Хорс — сонця, Сварог — вогню. Поклонялися вони Велесові (Волосові) — богові достатку, опікунові багатства, торгівлі, худоби; Стрибогові — богові вітрів. Невідомо, які з них були власне слов'янські, а які слов'яни перейняли від інших народів. Цілком можливо, що Перун є інтерпретацією давньогерманського Донара, що прийшов до слов'ян від варягів, а Хорс, мабуть, перейнятий від давніх іранців.

Жертви божествам приносили у річках, болотах, колодязях, у гаях, під деревами, при вогнищах. Купці, переправляючись через дніпровські пороги, зупинялися на острові Хортиця і там під дубом клали жертовні хліб і м'ясо, а деколи й птицю, причому жереб вирішував — зарізану чи живу.

Окремих святинь не було. Небагато було й зображень богів. Лише у Києві перед княжим двором стояли статуї головних божеств (Володимирових богів). Для відправи

релігійного культу не потрібні були жерці — кожний вчиняв жертвоприношення сам. Але у великій шанобі були знахарі й чаклуни, які займалися лікуванням людей, ворожінням. Називали їх волхвами, потворниками, обавниками, відунами, зілійниками.

У багатьох народних обрядах збереглися елементи давніх слов'янських свят і пов'язаних з ними ритуалів. Прихід весни вітали веснянками й весняними іграми, в яких прославляли розквіт природи. Елементи цього свята пізніше було інтегровані у християнські Великдень і Трійцю, яку ще називають Зеленими святами. Русальний тиждень був присвячений русалкам, що виходили з води й гуляли на березі. Святкували також мертвецький великдень, присвячений пам'яті померлих предків. Свято Купала, що злилося із Різдвом Іоанна Хрестителя (7 липня) — це ніч чарів: коли цвіте папороть, можна побачити заховані скарби й зрозуміти мову звірят. Молодь плела вінки, розкладала вогнище, влаштовувала довкола нього хороводи, перестрибувала через вогонь, переганяла через нього худобу, щоб уберегти її від чарів. Під осінь приходило свято Костроба (прощання з літом): тоді ховали ляльку, що символізувала смерть. Потойбічний світ уявляли раєм, вирієм, чарівним садом, де по смерті щасливо проживали праведники. Тому до могил приносили страви та різні ужиткові речі. Люди, які зажили недоброї слави, вважалось, мали бути прокляті і по смерті стати вічними рабами.

Головні дохристиянські боги

Остаточно не встановлено, чи мали давні слов'яни єдиного бога, але багато відомостей свідчать про них як про багатобожників. Грецький письменник VI ст. Прокопій у праці «Про готську війну» розповідав, що слов'яни та анти шанували «єдиного бога, що посилає блискавку», визнаючи його «владикою всіх». У літописах ідеться про одного бога в киян.

Предки українців обожнювали небо, оскільки бачили, що воно дає їм світло й дощ. За їх уявленнями, небо є місцем, де живуть боги, палата божа, а зорі — то вікна, через які вони дивляться на світ. Усе найкраще — на небі, бо то — боже, звідси давня приказка: живе, як у бога за дверима.

Сварог. Можливо, спершу слов'яни головним богом вважали Сварога — бога неба, сонця, небесного вогню. Його

назва, ймовірно, походить від санскритського svar, svarga — небо, сонце, сонячне світло (хорватський дослідник В. Ягич виводить його із слов'янського — варити). Сварога вважали основою всього, прабогом, владикою світу. Від нього пішли всі інші боги — Сварожичі, які правлять світом.

Свого часу були намагання довести, що Сварог не був найвищим богом у слов'ян і в давніх пам'ятках з'явився випадково або що він взагалі не був богом, його назва походить від слова — сварожич, що означає священний вогонь біля стодоли. Тому він відсутній серед Володимирових богів, хоча хлібороби його поважали. Але не всі погоджуються з цими твердженнями, визнаючи Сварога найголовнішим богом — володарем українського Олімпу. Сварога вважали й опікуном ковальства і ковалів, винахідником плуга, під чиєю опікою перебували ремесла, шлюб та родинне щастя. У грецькій міфології аналогічні йому боги — Гефест і Прометей.

Перун. У X ст. українська міфологія визнавала найголовнішим не Сварога, а бога родючості, грому й блискавки, володаря неба Перуна, відомого й іншим слов'янським народам, а також литовцям. Його вважали і творчою силою, що оживляє все, дарує дощ, а пізніше і богом-воїном, покровителем війська, яке завжди присягалося Перуном. У Києві на одному з пагорбів стояв його дерев'яний бовван (статуя) зі срібною головою та золотими вусами.

За уявленнями, він їздив по небу на вогненній колісниці, запряженій крилатими вогнистими кіньми. На зиму замикав небо й засинав, а навесні зозуля, прилетівши з вирію, будила Перуна від зимового сну, і він одмикав небо, пускав на землю тепло, і все знову оживало.

У літописах Перуна згадано кілька разів. У договорах з греками 945 й 971 рр. русичі клянуться Перуном як найголовнішим серед богів. У давньослов'янському перекладі грецького оповідання про Александра Македонського ім'я бога Зевса перекладено словом Перун, що свідчить про його місце в давньоукраїнському пантеоні. Це підтверджує і чеський Глосарій 1202 р., в якому слово «Перун» потрактовано як «Юпітер». Перуна згадують і багато інших пам'яток.

Перун, вважалось, на всіх наводить страх, метаючи свої вогняні стріли в демонів, недобрих людей. У деяких областях України дотепер збереглося давнє прокляття «Бодай тебе Перун побив!». Уявлення і повір'я про грім та блискавку мають дуже давню історію. Під час грому заборонялося свистіти, співати, їсти, спати, щоб він не забив.

Злі сили бояться грому й шукають собі порятунку під деревами, тому там не слід ховатися, щоб випадково не постраждати разом з ними.

Перун, виїжджаючи після зими на небо, своїм першим громом воскрешає землю. Цей грім дає силу й людям. Дотепер збереглося повір'я: коли гримить, слід перехреститися й опертися спиною об дерево чи якийсь предмет, і вона не болітиме весь рік, а людина буде щасливою. Перун посилає блискавки, які навесні будять землю до життя й запліднюють її дощами, проганяють хмари, злих демонів і випускають на волю Світло. Те, що запалила блискавка, гасити не можна, хіба що козиним молоком або сироваткою.

З прийняттям християнства культ Перуна відходив дуже поволі й був перенесений на святих Іллю, Михайла та ін. У липні відзначають кілька пов'язаних з громом свят: Гавриїла — 13, Кирика — 15, Іллі — 20, тріскучої Анни — 25, Паликопа (Пантелеймона) — 27. Найпопулярніший громовик — Ілля. Він їздить небом на вогняному возі, полює на чортів вогненними стрілами та блискавками. Свято Іллі на Гуцульщині звуть «громовим». Володарем блискавки часто вважають Паликопа. Під час грози, коли Перун чи Ілля женуться за нечистою силою або за демоном, треба заткнути комини, щоб вони не вскочили до хати.

Існує твердження, що Перун був головним богом тільки київських князів та їх військ, а купецтво і селянство мали своїх богів, тому й не боронили Перуна, коли його скидали в Дніпро. За іншими версіями, він був богом всенародним. Та й літопис згадує, що народ плакав, коли скидали Перуна в Дніпро.

Даждьбог (Дажбог). Як богові Сонця (син Сварога і Неба), йому поклонявся весь слов'янський світ. Уперше згадується про нього у південно-слов'янському перекладі візантійського хронографа VI—VIII ст. Іоанна Малали. Іпатіївський літопис (1114) подає з цього хронографа уривок, де Геліоса названо Даждьбогом. Він — сонячний бог, визначає сили й дію сонця як основу життя. Пізніше його стали вважати родоначальником руського народу.

В історичних пам'ятках це ім'я подано в давньослов'янському (Даждьбог) і давньоукраїнському (Дажбог) варіантах. До нього входять слова «даждь» — дай, і «бог» — «багатство».

Хорс. Як бог Сонця, він належав до Володимирових богів, про що йдеться в літописі від 980 р. Можливо, його

ідентифікували з «нічним світлом» — Місяцем. Дехто з учених твердить, що Хорс і Даждьбог — одна особа. Але пам'ятки подають цих богів окремо.

Назва Хорс фігурує в різних варіантах — Харс, Хурс, Хурьс, Хорс, Хьрс, Хрос. У «Слові про Ігорів похід» Хорс — бог Сонця зветься Великим. У слов'янських перекладах грецьке ім'я Аполлон часом подано як Хорс. Був він добре відомий і західним слов'янам, що засвідчують неподинокі згадки про нього у давніх пам'ятках.

Велес (Волос). Одним з найважливіших богів України-Русі був і бог достатку Велес («скотній бог»). Спершу він теж був сонячним богом, але пізніше набув іншого значення. Слово «скот» у давнину означало багатство, гроші при міновій торгівлі, тому Велес, як і римський Меркурій, вважався богом багатства, достатку, торгівлі, опікуном купців, охоронцем череди на землі й пастухом небесних стад. Значущість його підтверджується тим, що князь і дружина клялися Велесом, як і Перуном, у договорах з греками. Починаючи з 907 р., щодо нього вживають назву «скотній бог». У Літописах домінує форма Волос, а в інших пам'ятках — Велес. У «Слові про Ігорів похід» поета і співця Бояна названо Велесовим онуком: «Віщий Бояне, Велесов внуче». Це свідчить, що Велеса вважали і богом поезії, музики, богом мистецтв загалом.

У переліку богів, яким Володимир поставив боввани у Києві, Велеса нема. Але відомо, що його ідол стояв у Києві на Подолі, а на початку XI ст. — у Ростові. Пізніше Велес був широко відомий, його ім'я збереглося у східнослов'янських топографічних назвах. У Новгороді також стояв ідол Велеса, і цю вулицю довго звали Волосовою. Були там монастир Волотов, церква Богоматері на Волотові. Поблизу Володимира, Санкт-Петербурга є місцевість, що зветься Волотово, а в Болгарії є місто Велес, у Боснії — гора Велесова, що свідчить про поклоніння йому південних та західних слов'ян.

Слово «Велес» відоме й іншим народам Східної Європи. У чехів veles — нечиста сила, латиське vels — біс, литовське velis — небіжчик, vele — душі померлих. Припускають, що Велес був раніше духом предків, що дбав про свійську худобу, а тому й став «скотнім богом».

За християнських часів Велеса заступив св. Власій (святкують 11 лютого). Мабуть, не тільки через фонетичну співзвучність. У його життєписі йдеться, що св. Власій був добрим пастухом, тому й замінив пастуха Велеса, покровительствуючи чередам (стадам). Деякі вчені готові навіть

викреслити бога Велеса з давньоукраїнської міфології, вважаючи, що він постав із св. Власія. У Греції св. Власія здавна вважають охоронцем худоби, таким його вшановують і в Європі. На іконах зображують його з кіньми, худобою, а під час хвороби худоби йому моляться. У Новгородському літописі (1187) Волос уже виступає як Власій.

Стрибог. Його вважали богом вітру, покровителем погоди. Він часто згадується у давніх пам'ятках. У «Слові про Ігорів похід» йдеться про «вітри Стрибожі». А княгиня Ярославна звертається до вітру, як до бога: «О, Вітре, Вітрило, чому, Господине, насильно вієши?». У 980 р. князь Володимир поставив у Києві Стрибогів бовван для поклоніння.

Серед дослідників були спроби трактувати його як бога-нищителя, бога війни. Одні вчені шукали у його назві чеський слід (шетржити) — берегти, милувати, інші — іранські корені: високий бог (Всевишній). Відомі й намагання взагалі викреслити його з переліку давньоукраїнських богів, видаючи це слово за назву якогось племені. Цілісної міфологічної історії Стрибога не встановлено.

Мокоша. Ця богиня теж належить до Володимирових богів. Відомостей про неї небагато. Східні слов'яни, очевидно, вважали Мокошу сестрою Сонця, богинею дощу. Початковий літопис називав її «Мокошь», інші пам'ятки подають ще форму «Макош», пізніше «Мокоша». «Слово св. Григорія Богослова» згадує її серед першорядних богів: «І нині по українам (по окраїнах) моляться єму, проклятому богу Перуну, Хорсу, Мокоші».

Походження цього слова не з'ясовано, у ньому є елементи, споріднені з мордовським «Мокоша», черемиським «Мокш».

Існують припущення, що Мокошу вважали й богинею пряжі. Коли вона до когось ставилася добре, то й пряла йому або за нього. У християнстві Мокошу замінила Параскева-П'ятниця.

Лада (Ладо). Належить ця богиня до східнослов'янської та давньоукраїнської міфології. Її вважали матір'ю-благодійницею, що оберігає лад у сім'ї, пізніше — богинею весни, кохання, добробуту. Її чоловік Лад (Ладо) — бог вірного подружнього життя, любові, веселощів, щастя. Слово «лада» означає «вірна дружина», «любка», «полюбовниця», а «лад» чи «ладо» — «вірний чоловік», «полюбовник». Вони часто трапляються в топографічних назвах усіх слов'янських народів.

Деякі дослідники доводять, що бога Лада зовсім не було. В українських весільних піснях згадується «ладо», тобто молодий чи молода. Збереглося це слово й у приспівах веснянок: «Ой, лад-ладо виорем».

Лель (Полель). Згідно з міфологією він — син Лади, бог кохання. Уявляли його красивим юнаком, який закохував у себе дівчат. З'являвся він навесні й жив (за деякими версіями) зі своїм братом у лісі. Разом вони виходили вранці зустрічати Ярила. Його ім'я часто згадується у фольклорних піснях. Не виключено, що іменами Лель і Полель давні слов'яни називали одне й те саме божество. Значення слова не з'ясоване. Згадується воно і в польському фольклорі.

Ярило. Відомий він із давнини як бог весняної родючості, літнього розквіту творчих сил природи, дітонародження. Ярило-яр, ярий — означає сильний, особливо в любовній пристрасті, завзятий, весняний, гнівний.

У давніх пам'ятках згадок про Ярила нема, але традиція його святкування дуже сильна. Свято це припадало на запусти (останні дні перед постом, коли ще дозволялося вживати скоромне) перед Петрівкою або зразу по Петрі. Бог цей більше знаний у середній та східній Росії, Білорусі. В Україні звичаї, пов'язані з Ярилом, виявилися менш живучими, але свято похорону Ярила (3 червня) ще подекуди пам'ятають.

Купало (Купайло). Його вважали богом літнього сонця, плодючості, радості, згоди та любові. Часто його пов'язували з Ярилом. Представлений він і жіночою постаттю — Купала. Густинський літопис XVII ст. подає Купала богом достатку та врожаю, а архімандрит Інокентій Гізель у «Синопсисі» 1674 р. стверджує, що це бог земних плодів, якому приносять жертви на початку жнив. З приходом християнства свято Купала злилося зі Святом Різдва Івана Хрестителя (7 липня) і стало зватися Івана Купала.

Див (Діва). Це — демонічний персонаж східнослов'янської міфології, який жив у верховіттях лісових дерев. Уночі він спускався вниз і лякав подорожніх своїм страшним виглядом і грізними вигуками. Слова «див», «диво», «дивний» одного походження з санскритським і перським Deva — божество, латинським Deus — бог, грецьким Zeus — Зевс. Його уявляли драконом, змієм, велетом, чудовиськом. Крик Дива вважався недобрим знаком, про що є свідчення у «Слові про Ігорів похід». Тут згадується й богиня Діва, але дослідники здебільшого Діву приймають за Дива.

Висловлювались міркування, що Див — лиховісний птах, пугач, лісовик. Побутують твердження, як і заперечення, що він належав до божків.

Тур. Серед інших богів історичні пам'ятки згадують і бога Тура, але що це за бог — невідомо. Інколи його ототожнюють із сонячними богами. Слово «тур» здавен існує як епітет хоробрості. Князь Всеволод у «Слові...» зветься Яр-тур, Буй-тур або просто Тур. У Галичині (Подністров'ї), згідно з дослідженнями, під час святкування Тура (Турици) на честь бога Тура водили по селу бичка й приспівували: «Ой Туре, небоже, ой обернися та й подивися». А самі тури (чорні лісові бики) водилися в Україні до XVI ст.

Слово «тур» є елементом багатьох топографічних назв: Турія, Турійськ, Турковичі, Турів та ін. Активно використовується воно в народних приказках.

Род. Рожаниця. Давні пам'ятки згадують про них як про богів, але не окреслюють їх значення. В «Питаннях» Кирика з XII ст. йдеться: «Аже се Роду і Рожаниці крають хліби, і сири, і мед». Отже, цим богам приносили жертви. За деякими версіями, Род — бог долі, доля, талан, суд-присуд. А Рожаниці — богині долі, як грецькі Мойри чи латинські Парки; феї, що з'являються при народженні дітей.

Устав св. Сави в «Сповідальних питаннях» зараховує Рода і Рожаницю до головних богів. В Україні Рожаниці відзначали на Другу Пречисту.

Як свідчить «Слово Данила Заточника», Родом лякали дітей: «Діти бігають Рода». Дехто сприймає Рода за лісовика.

Троян. Давні пам'ятки часто згадують бога Трояна, але що це за бог, не пояснюють. За словами автора «Ходіння Богородиці по муках» (XII ст.), «грішники» поробили собі ідолів — Трояна, Хорса, Велеса, Перуна. В рукописі XVI ст. «Слово і откровеніє св. Апостола» зазначено, що люди сприймають «богів Перуна і Хорса, Дия і Трояна».

Бог Троян добре відомий і в сербів. В одному з оповідань ідеться про те, що він мав три голови, воскові крила й козлині вуха.

Доля. Про бога Долю пам'ятки не згадують, але пізніші дані свідчать про його належність до давньоукраїнського пантеону. За повір'ям, кожен має свою долю, призначену богом. Ця Доля з'являється в образі нової зірки в небі одразу після народження людини, а з її смертю зірка падає з неба додолу. Пізніше Доля поставала у двох, тобто добрій і лихій іпостасях — Долі й Недолі.

Серед українського народу віра в долю здавна надзвичайно сильна: «Кожному доля визначає шлях від колиски», «Від долі не втекти, але ніхто не знає, яка доля його чекає», «Його спіткала зла доля», «Що має бути, того не минути», «Що Бог дасть, те й у вікно подасть».

На свято Катерини справляють обряд кликання своєї долі: дівчата вилазять на ворота й кличуть долю.

Таке розуміння долі дійшло ще з Чорноморсько-Дунайських часів від римлян. Римська Фортуна була тісно пов'язана з релігією. Поняття фаталістичної долі відоме всюди, де були поширені римські впливи: у східних слов'ян, сербів, румунів, греків, іспанців.

Переплут. У «Слові св. Івана Злотовустого» (1407) йдеться про те, що люди «вірують в Стрибога, Даждьбога і Переплута». Але детальніших відомостей про нього немає. Етимологічне значення слова свідчить, що, можливо, це було зле божество, яке змушувало людину до невиважених вчинків, плутання, блудіння.

Марена. Слов'яни шанували її як богиню весни. Свято Марени постало ще за родового ладу. Відзначали його над водою (в Галичині мареною називають один з видів риб), звідси пішла, певне, і її назва. Відомі й інші фонетичні форми — Морена, Морина, Моряна. В Україні Мареною вважали підступну жінку-чарівницю, а то й смерть.

Початок християнства на українських землях. Хрещення України-Русі

Християнство утверджувалося на українських землях протягом багатьох століть. Історичні джерела засвідчують його присутність у заселених греками містах Північного Причорномор'я ще на початку нашої ери. Звідси воно знайшло собі шлях до Східної Європи. «Повість минулих літ» містить апокрифічний сюжет (інших підтверджень немає), за яким апостол Андрій Первозванний благословив гори, на яких був заснований Київ, а на місці, де тепер Андріївський собор, поставив хрест. За іншими переказами, поширював християнство на наших землях і учень апостола Петра Папа Климент IV. Є свідчення, що українських теренів на початку 60-х років IX ст. сягали й дороги солунських братів Кирила і Мефодія.

Більш-менш системне освоєння християнством причорноморських земель у VI—VII ст. пов'язують з геополітичними інтересами до них візантійських імператорів. Але не тільки в Причорномор'ї знали його в ті часи. При археологічних розкопках поблизу Чернівців було знайдено формочку для відливання натільних хрестиків, датовану

IV ст. Це дало підстави стверджувати, що уже тоді там жили християни. Певний вплив на цей процес справили військово-політичні й торговельні зносини наших предків зі своїми християнізованими сусідами.

Побутують версії, що хрещеним був князь Кий. А те, що на могилі Аскольда було поставлено церкву, теж свідчить, що він був християнином. Стверджують, що хрестився він у 860 р. Тоді у списку Константинопольського патріархату з'явилася ще одна єпархія — Руська. Значилася вона під номером 61. Очевидно, вона опікувалася християнізованим населенням слов'янського світу.

У 882 р. внаслідок державного перевороту, здійсненого противниками християнізації країни, владу в Києві захопив Олег. На Русі почалася антихристиянська реакція. Але церковна організація збереглася, а після смерті Олега в 912 р. вона значно зміцніла.

Договір князя Ігоря з греками (944 р.) свідчить про те, що на Русі сусідили язичництво і християнство, діяли церкви. Ольга, яка княжила після Ігоря, була християнкою. Під час суперечок з Візантією вона звернулася в 959 р. до імператора Римської імперії Оттона I, щоб він прислав єпископа, та згодом відмовилася від опіки римської церкви. До кінця свого життя Ольга підтримувала християнську церкву.

Новий етап християнізації Русі настав за князювання онука Ольги — Володимира. Наприкінці X ст. Русь уже знала про іудейську та мусульманську релігії. Але в силу багатьох обставин Русь частіше спілкувалася з християнськими державами, що й зумовило вибір київських князів прийняти християнство. Крім того, Володимирові більш до душі був християнський обряд. Мало значення і те, що християнство у багатьох державах виявилося ефективним чинником у налагодженні внутріполітичного життя. А на Русі тоді родоплемінний лад і його язичницька релігія переживали кризу, утверджувалися феодальні відносини. Постала необхідність у релігії, яка б сприяла консолідації родоплемінних об'єднань, трансформації їх в етнічну і політичну цілісність, освячувала б централізовану владу. Християнська віра в царя небесного та його намісника на землі — князя, царя більше сприяла централізації держави, ніж язичницька релігія з її місцевими культами. Про це свідчила ситуація у державах, де християнство стало панівною релігією. До запровадження християнства на Русі спонукала й потреба у розвитку економічних, політичних та культурних зв'язків із сусідніми християнськими державами. А язичницька релігія цьому певною мірою перешкоджала. До того ж, християнство пропонувало гуманнішу мораль, ніж язичницькі вірування.

Відносини великого київського князя з Візантією були тоді дуже складними. У 986 р. візантійський імператор Василій II, який опинився в скрутному становищі після поразки в Болгарії, звернувся до Володимира з пропозицією укласти воєнний союз між Візантією і Руссю, попросив на допомогу військо з Києва. Володимир на союз погодився, проте зажадав руки сестри імператора, грецької царівни Анни. Василій II йому відмовив.

Влітку 987 р. проти Василія II виступив його воєвода Варда Фока, який проголосив себе імператором Візантії. Володимир вирушив у Крим — тодішню візантійську колонію і облогою взяв місто Херсонес (Корсунь, тепер це околиця Севастополя). Василій II змушений був погодитися на шлюб Володимира з Анною, за умови, що він прийме християнську віру.

Військо Володимира розгромило заколотників у Візантії, а влітку 988 р. він був охрещений в церкві св. Якова в Херсонесі й одружився з Анною. Наприкінці літа князь повернувся до Києва, маючи намір зробити християнство вірою своєї держави. Хрещення киян, за літописом, відбувалося 14 серпня 988 р. в Києві на р. Почайні, притоці Дніпра. У перший по хрещенні день Володимир велів скидати, рубати й палити ідолів. Перуна прив'язали коневі до хвоста й тягнули до Дніпра, б'ючи його залізом. Коли ідола кинули в ріку, князь наказав: «Як де пристане, відбивайте його од берега, аж перейде пороги — тоді лишіть його». Перун затримався далеко за порогами. Пізніше це місце назвали Перунова рінь. На місцях, де стояли ідоли богів, побудували християнські церкви. Їх ще називали божницями.

Відтоді почалося хрещення людей в інших містах і селах Русі. Це був болісний процес. Активно противилося християнізації поселення Новгорода, Ярослава, інших міст, але ці виступи Володимир жорстоко придушував. Християнство як державна релігія Київської Русі остаточно було закріплене силою державної влади у 988—991 рр. Але населення ще довго наверталося до нової віри.

Побутують різні версії з приводу того, до якого християнського обряду — західного чи східного — схилявся Володимир. Традиційно домінує версія, що вибір східного обряду був заздалегідь продуманим і цілеспрямованим. Водночас не позбавлені аргументів міркування, що метою Володимира було утвердження на землях Київоруської

держави слов'янського варіанту християнства, ідея якого виношувалася Кирилом і Мефодієм.

Очевидно, запроваджуючи християнство, Володимир намагався максимально використати усі політичні, економічні можливості від зносин з Константинополем, як не міг цілком ігнорувати достатньо впливового в західному світі Риму. Будучи амбітним і далекосяжним політиком, він розумів, що розрив із Римом навряд чи сприятиме відносинам з державами, володарі та населення яких перебували під крилом західної традиції. Чи не тому в першій побудованій Володимиром у Києві церкві — Десятинній — був приділ святого Климента, якому віддавали шану, як Римському Папі.

Крім того, будь-яка, навіть пряма релігійна підпорядкованість вдарила по авторитетові Київської Русі як однієї з наймогутніших на той час європейських держав, що теж, очевидно, не належало до планів Володимира. В цьому контексті досить цікавим є міркування, «що хрещення своєї країни Володимир здійснював не під опікою якоїнебудь церкви, а самостійно, керуючись ідеєю створення незалежної церкви»[1].

Проповідниками християнства, першими священиками були греки, болгари. Пізніше духовенство почали формувати з місцевих людей. У ті часи священики та особи, які виконували певні обов'язки або яких церква прийняла під свій захист, жили при храмах. Називали їх церковними людьми; вони не підлягали світському судові, судив їх єпископ. Згідно з церковним уставом Володимира до них належали ігумен, піп, диякон, попадя, ігуменя, чернець, черниця, проскурниця, паломник, лічень, прощеник, задушний чоловік, прибічник, сліпець тощо. Сини священика ставали також священиками; попович, який не вчився і не висвятився на попа, залишався ізгоєм, людиною без стану. Від духовенства вимагали вміння читати, писати і знати церковні обряди.

Але рішучі спроби Володимира, який був слабо обізнаним з особливостями церковних відносин, розбудувати церкву, незалежну від будь-якого християнського центру, були марними. Бо жодна з існуючих на той час церков не могла визнати Руську церкву. Тому вже Ярославові Мудрому довелося вступити в переговори щодо створення на Русі церковної ієрархії. Наміри київського князя щодо церковної автокефалії Візантія відкинула,

[1] Історія релігій в Україні. — К.: Знання, 1999. — с. 92.

погодившись згодом послати в Київ митрополита. Ним був присланий у 1039 р. грек Феопемпт, який внаслідок протистоянь з місцевим духовенством змушений був у 1042 р. втекти до Константинополя, що спричинило війну між Візантією та Києвом.

Згодом сформувалася централізована релігійна організація на чолі з митрополитом, якого призначав константинопольський патріарх, а затверджував імператор Візантії. Київська митрополія вважалася частиною Константинопольського патріархату. Тим часом Ярослав завдяки династичним шлюбам, в орбіті яких опинилися чи не всі правлячі двори європейських країн, в тому числі й Візантії, успішно утверджував міжнародний авторитет своєї держави. У 1051 р. після смерті митрополита-грека князь без погодження з імператором і Константинопольським патріархом уперше призначив митрополитом руського священика Іларіона, автора відомого «Слова про закон і благодать», а пізніше — ученого-книжника, філософа Клима Смолятича. Це були спроби вивести Руську церкву з-під прямого впливу Візантії. Але згодом Константинополь відновив своє право присилати митрополитів до Києва.

Оскільки тривалий час християнство існувало на українських теренах поряд з язичництвом, прибічники якого, еволюціонуючи в бік нової віри, нелегко розставалися зі своїми богами, це породило своєрідний релігійний феномен — *двовір'я*. Воно виражалося у перенесенні особливостей, функцій язичницьких богів на Ісуса Христа, святих мучеників, у наданні язичницькій побутовій звичаєвості християнської символіки, у паралельному виконанні християнських і язичницьких обрядів, поєднанні свят. Двовір'я відоме багатьом народам — єгиптянам, германцям, римлянам. Цей термін в Україні вперше застосував Феодосій Печерський (XI ст.).

Хрещення сприяло об'єднанню Русі в єдину феодальну державу, дало поштовх розвиткові економіки, освіти, духовності й культури. Русь зрівнялася з монотеїстичними державами в цивілізованому світі, зріс її міжнародний авторитет. Про це свідчать, зокрема, династичні шлюби: Ярослав Мудрий був одружений з дочкою шведського короля, сестра Ярослава стала королевою Польщі, три його дочки — королевами Угорщини, Норвегії та Франції. А київський митрополичий престол обіймали у XI—X ст. ієрархи то греко-, то латинофіли. Тоді ще християнський схід і захід співіснували відносно гармонійно. Та в другій половині XI ст. між ними розпочалася боротьба за вплив на Русь.

Митрополія Київська і всієї Русі

Християнство на Русі мало особливу підтримку держави. Митрополити були керівниками церковної організації в релігійно-канонічних справах і радниками князя у справах громадських. Після поділу церков (1054 р.) на православну і католицьку руські священнослужителі залишилися в підпорядкуванні Візантійської церкви. Толерантними були їх відносини з наверненими до католицизму західними сусідами, про що свідчать військово-політичні, торговельні, родинні зносини, обопільний обмін посольствами з Римом тощо.

До 1036 р. резиденцією Київського митрополита був Переяслав, а пізніше Київ, де за настоянням Візантії було збудовано храм Святої Софії. На межі X—XI ст. було засновано єпархії (єпископські кафедри), як правило, в межах удільних князівств з центрами у Білгороді (нині с. Білогородка на Київщині), Юр'єві (нині м. Біла Церква), Володимирі-Волинському, Чернігові, Ростові, Новгороді, Переславлі, Перемишлі, Полоцьку, Туровську, Смоленську, Галичі, Рязані, Луцьку, Суздалі та ін. У різні часи існувало до 20 єпархій. З XI ст. єпархії отримували у власність землю, а соборні храми (головні храми єпархій) ставали навіть власниками окремих сіл. Церква стала привласнювати особливу данину — десятину (десяту частину від доходів), яку збирали церковні чиновники — десятники. Хоч у X—XI ст. митрополити й архієреї (керівники єпархій) були греками (лише двічі ними були не греки), і їх призначав Константинопольський патріарх, Київська митрополія фактично була автономною, а митрополит користувався багатьма патріаршими правами.

Єпископства ставали центрами поширення культури, оскільки разом з єпископами туди прибували переписувачі книг, іконописці, церковні зодчі. Активно поширювалися переклади Біблії, твори отців Церкви, тестодневи (коло тижневих богослужінь), історичні праці.

Духовенство поділялось на «біле» — парафіяльні священики, що не давали обітниці безшлюбності, та «чорне» — ченці, здебільшого високі духовні ієрархи. У XIII ст. на Русі було до 50 монастирів, 17 — у Києві. Потреба мати місцевих священиків спонукала до створення навчальних закладів. Уже за Володимира у Києві, Новгороді та інших містах були засновані школи для підготовки священнослужителів та переписувачів церковно-богослужбових книг. Згодом вони стали центрами освіти, поширення грамоти. Започатковується робота над першими руськими літописами.

Тоді сформувався один з релігійних феноменів — *київське християнство*, яке, запозичивши візантійські обрядові та культові форми, не сприймало її *теократії* (форма правління, за якої повнота влади в державі належить духовенству), *цезаропапизму* (коли главою церкви є фактично правитель держави, до компетенції якого належало і призначення ієрархів). Київське християнство виступало за розмежування функцій церкви і держави, стриманіше ставилося до багатьох ритуалів і догм, визнавало принцип рівноцінності всіх народів, однакової відповідальності кожної людини перед Богом, вболівання про державу. Ці основні його засади були обґрунтовані у «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона.

За Володимира могутність Руської держави досягла найвищого рівня. А вже за Ярослава Мудрого починався її поступовий занепад, головною причиною та ознакою якого було дрібнення єдиної держави на численні удільні князівства, що часто ворогували між собою. Нащадки Ярослава, змагаючись між собою за київський стіл, прагнули бачити і на митрополичій кафедрі свого ставленика. Ослаблений чварами Київ почав втрачати значення загальноруського державного центру, а жодне інше місто такої ролі не відігравало. За цих умов лише церква зберегла централізовану єдність і певною мірою компенсувала відсутність державної єдності Русі. На зміцнення авторитету церкви впливало й те, що вона була наділена певними судовими правами не тільки стосовно священнослужителів і осіб, що проживали при церквах, але й щодо мирян (у справах про розлучення, двоєженство, позацерковні форми шлюбу, успадкування майна дітьми, чародійство, марновірство та ін.). Наглядала вона за торговими мірами і терезами.

Під час монголо-татарської навали Руська церква зазнала великих втрат, багато храмів було зруйновано, пограбовано, церковні книги знищено, священиків і монахів піддано гонінням, багатьох страчено, що спричинило занепад релігійного життя. У 1240 р. хан Батий захопив і зруйнував Київ, який ще перед тим втратив значення загальноруського церковного центру.

Усі ці руйнації здебільшого відбувалися після битв, коли захоплені міста піддавалися пограбуванню. Цілеспрямованого релігійного переслідування татаро-монголів, які спершу були язичниками, не було, оскільки для язичників не такою гострою є проблема, хто якому богу поклоняєть-

ся. Релігійна нетерпимість до християн з'явилася після прийняття ординською владою мусульманства. А до того митрополити, як і князі, щоб приступити до реалізації своїх повноважень, повинні були отримати ярлик (дозвіл) у ханській столиці. Ярлик гарантував особисті і майнові права духовенства, звільняв його від данини.

І все-таки монголо-татарська навала спричинилася до того, що кафедра митрополитів київських, формально перебуваючи в Києві, фактично діяла у Володимирі-на-Клязьмі (з 1299 р.).

Оскільки центр релігійного життя змістився на північ, перед Галицько-Волинським князівством, яке перебрало від Київської Русі державотворчу традицію, постала необхідність створити свою митрополію. Це вдалося здійснити у 1303 р. стараннями князя Юрія Львовича — внука Данила Галицького. Вона поширювала свій вплив на південно-західні руські землі, непідвладні Золотій Орді, але її неодноразово скасовували й відновлювали. Перший митрополит Ніфонт очолював її всього два роки. Після нього Юрій Львович послав на висвячення у Константинополь ігумена Петра Ратенського, якого патріарх Афанасій поставив митрополитом Київським і всієї Русі. Передбачивши зростання ролі тоді ще селища Москви як майбутнього центру, П. Ратенський без офіційного дозволу Константинополя переносить туди з Володимира-на-Клязьмі митрополичу кафедру (1325 р.) і стає духовним натхненником московського князя Івана Калити. Дозвіл на перенесення митрополичої кафедри з Києва до Володимира було надано значно пізніше — в 1354 р. тільки за умови, що Київ буде «першим її престолом і першою кафедрою».

Київська митрополія ще понад сто років по тому зберігала свою першу назву — митрополія Київська і всієї Русі. Словосполучення «Руська церква» і «Київська митрополія» на тоді ще виражали різні назви однієї й тієї ж релігійної організації. Але в 1448 р. Руська церква фактично, хоч і без канонічного оформлення, стала автокефальною, самоврядною, незалежною від Константинополя. Митрополит Іон останнім носив титул «Київський і всієї Русі». Наступний уже звався митрополитом Московським і всієї Русі.

Тим часом (на початку XIV ст.) українські землі, як відомо, опинилися під владою литовських князів, а за вплив на Руську православну церкву змагалися московські і литовські влади, прагнучи мати на київській митрополичій кафедрі свого ставленика. Оскільки кожна сторона у 1354 р. надіслала на висвячення свого претендента, Константинопольський партріарх висвятив двох митрополитів: Алексія — Митрополитом Київським і всієї Русі (з центром у Москві) та Романа — Митрополитом Литовським (Київським), під опіку якого було віддано єпархії Білорусі та України. Романові не вдалося утвердитися в Києві, а московсько-литовське протистояння спричинило розкол Київської митрополії, яка тривалий час перебувала без митрополита.

Лише у 1458 р. Константинополь, не без допомоги Папи Римського, висвятив на Київську митрополичу кафедру Григорія Болгарина, якого Москва визнати не захотіла. Але він був визнаний великим князем литовським Казимиром IV. Це засвідчило остаточний поділ Київської митрополії на Литовську (Київську) і Московську. Охоплюючи десять єпископств України та Білорусі, новоутворена митрополія фактично припинила церковні зв'язки з Москвою, повернувшись під верховенство Константинопольського патріарха. Насправді українське православ'я опинилося під владою литовських князів і польських королів, які прибрали собі право вирішувати церковні справи, призначати єпископів і навіть самого митрополита. А митрополити, хоч і називалися київськими, фактично перебували у Вільно.

Якщо на перших порах литовські князі підтримували православ'я, то після Кревської унії (1385 р.) князь Ягайло перейшов у католицизм, навертаючи до нього населення держави. Православ'я, відповідно, опинилося в дискримінованому становищі. До того ж захоплення у 1453 р. турками Константинополя теж підірвало авторитет православ'я, ослабило вплив Константинопольського патріарха.

А тим часом Москва у 1589—1593 рр. офіційно оформила автокефальні права своєї церкви, висунувши претензії на роль «третього й останнього Риму».

З прийняттям у 1569 р. Люблінської, а в 1596 р. Берестейської уній православна ієрархія в Україні зазнала особливої дискримінації. Відновлення православної ієрархії в її правах відбулося в 1620 р. стараннями Єрусалимського патріарха за підтримки братств, міщан і запорозького козацтва. Тоді митрополитом Київським було обрано ігумена Києво-Михайлівського монастиря Йова Борецького. Патріаршою грамотою дозволялося єпископам самим обирати митрополита за неможливості узгодити це питання з Константинопольським патріархом.

Після укладення в 1654 р. російсько-українського політичного договору постало питання про перехід Київсь-

кої митрополії з-під юрисдикції Константинопольського патріарха до Московського. Така перспектива влаштовувала далеко не всіх ієрархів. Одних непокоїла ймовірність втратити українською православною церквою національних особливостей, інші більше хилилися до Польщі, треті вважали неможливим виділення таких питань поза волею Константинопольського патріарха. Але у 1685 р. на православному соборі в Києві Луцького єпископа Гедеона Четвертинського за підтримки гетьмана Івана Самойловича було обрано митрополитом Київським, який присягнув на вірність Московському патріархатові. Роком пізніше Константинополь погодився на перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату. Цими подіями на довгі роки обривається літопис Київської митрополії. Натомість зароджується рух за автокефалію православної церкви в Україні.

До 1990 р. православні парафії та інші церковні утворення в Україні належали до Українського екзархату Московського патріархату.

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)

Після запровадження християнства на Русі церква підпорядковувалася Константинополю, що певною мірою сковувало політичну владу в державі. Саме в намаганні дистанціюватися від Константинополя Ярослав Мудрий ініціював обрання на митрополичу кафедру Іларіона. Цим було зумовлене і його рішення щодо канонізації Бориса і Гліба, яке відбулося вже після його смерті — у 1072 р. Ще одна спроба проголосити автокефалію Київської митрополії відбулася за великого князя Ізяслава Мстиславича в 1147 р., коли собор єпископів віддав митрополичу кафедру його ставленику Климентові Смолятичу. Однак усі спроби здобути автокефалію були невдалими. А згодом на тривалий час проблему автокефалії заступила проблема виживання православ'я, переслідуваного то монголо-татарськими, то польсько-литовськими (унія) завойовниками.

Автокефалія *(грец. autos — сам, kephale — голова) — самоврядування та адміністративна незалежність помісних православних церков.*

Після відновлення у 1620 р. православної ієрархії православна церква набирає рис національної української церкви, особливо за діяльності митрополита Петра Могили. У

народно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького вона була однією з найвпливовіших сил.

З утвердженням Московського патріархату, а особливо після 1654 р., роль Київської митрополії почала згасати, єдиним помітним у Європі центром духовного життя залишалася Києво-Могилянська академія, та згодом кращі її кадри були рекрутовані до Москви. Зі скасуванням у 1721 р. Петром I патріаршества і заснуванням Священного синоду — бюрократичної установи для нагляду за справами церкви, позбавленням волею Катерини II в 1764 р. земельних володінь Руська православна церква стала цілковито залежною від самодержавства, елементом державного бюрократичного апарату, знаряддям русифікаторської політики. Тоді український єпископат, який формувався здебільшого з українського панства, в догоду волі Москви відчутно доклався до процесу нівеляції специфічних національних рис православ'я в Україні. Про це свідчить хоча б той факт, що в українських церквах проголошувалася анафема гетьману Іванові Мазепі.

Зрощення верхівки Руської православної церкви із самодержавством загострило проблему автокефальності української церкви. Серед нижчого українського православного духовенства, інтелігенції україножобська політика церковної ієрархії неодноразово наштовхувалася на опір. У середині XIX ст. національно-демократична громадськість, насамперед діячі Кирило-Мефодіївського братства, знову почала порушувати питання про автокефалію православної церкви в Україні.

Цей рух значно посилився внаслідок першої російської революції 1905—1907 рр., коли в Руській православній церкві зароджувалася внутрішня криза. Тогочасні українські ліберальні газети систематично друкували матеріали про злиденний стан українського духовенства, байдужість до його церковного керівництва. Непоодинокими були заклики до національного оновлення, демократизації церковного життя. Проте рух за суверенізацію православної церкви в Україні так і не набув широкого розвитку аж до Лютневої революції 1917 р., коли на пастирських зібраннях у березні було створено ініціативний орган з відокремлення українських єпархій від РПЦ — Виконавчий комітет духовенства і мирян, який заявив про свою лояльність до Тимчасового уряду і підтримав Центральну Раду. До Центральної Ради були делеговані протоієрей Нестор Шараївський, 3 священики. Мали вони свого представника і в виконкомі Центральної Ради.

Однак не всі українські священики приєдналися до національного руху. На пастирських зборах, патріарших з'їздах, що відбувалися з березня 1917 р., більшість становили світські прихильники перетворень — парафіяльний актив (миряни). Рішуче виступили за відокремлення української церкви Українська партія соціалістів-федералістів, Українська демократично-хліборобська партія, Українська партія соціалістів-самостійників та ін. У багатьох парафіях віруючі вимагали замінити священиків-росіян українцями, надати Україні церковну автономію, але ці виступи не були масовими. Робітництво церковним перетворенням не надавало великого значення. А селяни, які становили більшість віруючих, недостатньо орієнтувалися в тодішній швидкоплинній політичній ситуації.

Для утвердження автокефалії православної церкви в Україні передусім потрібна була воля вищого духовенства, єпископату. Таку волю міг заявити тільки церковний собор. Ідея скликання його була сформульована вже влітку 1917 р., але Тимчасовий уряд його заборонив.

Ініціатори автокефалії, розраховуючи на підтримку Центральної Ради, яка, однак, особливого інтересу до цієї проблеми не виявила, в листопаді 1917 р. створили комітет зі скликання Всеукраїнського церковного собору, який невдовзі без погодження з єпископатом проголосив себе Всеукраїнською православною церковною радою (ВПЦР) — найвищим органом церковного управління в Україні. ВПЦР готувала заклики до віруючих про скликання Всеукраїнського церковного собору та розсилала в єпархії листи щодо представництва на ньому. Боячись поглиблення церковного розколу і маючи певність у тому, що більшість єпископів РПЦ в Україні не підтримає ініціаторів відокремлення, патріарх Тихон погодився з його проведенням. На соборі, який розпочав свою роботу 7 січня 1918 р., прихильники єдності з РПУ намагалися дати відсіч автокефалістам. Назрівав реальний конфлікт. Запобігаючи йому і розраховуючи в перспективі взагалі зняти з порядку денного питання про автокефалію, 19 січня Соборна рада оголосила перерву в роботі.

За Гетьманату влада була зацікавлена в компромісному вирішенні церковного питання, підтримуючи ідею автономії української церкви, яку й було тоді проголошено. У рішеннях Всеукраїнського церковного собору (січень 1920 р.) було записано, що «богослужбовою мовою в православній церкві в Україні залишити, як і раніше, церковнослов'янську». Українською було дозволено користуватися лише після богослужіння, в проповіді, якщо цього побажають парафіяни. Багато учасників собору розцінили його рішення як такі, що не відповідають національно-демократичним соборним основам церковного будівництва. Комісія у церковних справах на чолі зі священиком Ю. Жевченком — одним з майбутніх єпископів УАПЦ — вимагала «звільнення української церкви від зовнішньої інодержавної, інонаціональної церковної влади московського патріарха та надання українській церкві незалежності (автокефалії)».

Реальні можливості для здобуття автокефалії з'явилися лише після краху Гетьманату. Соціально-політична орієнтація уряду Директорії на українську національну буржуазію, прагнення відмежуватися від радянської Росії збіглися з курсом на утворення незалежної православної церкви в Україні. Прихильники автокефалії одержали доступ до політичної влади: Володимир Чехівський став прем'єр-міністром, а міністром віросповідань — Іван Липа.

Оскільки становлення Української автокефалії було ускладнене опозиційними діями ієрархів Руської православної церкви, 1 січня 1919 р. Директорія видала «Закон про Українську автокефальну православну церкву», в якому було заявлено, що церковна влада автокефальної церкви з її всім урядовим складом оплачується коштами з державної скарбниці, а Українська автокефальна церква з її синодом і духовною ієрархію ні в якій залежності від Всеросійського патріарха не перебуває.

Нова церковна організація, дії якої були спрямовані на досягнення автокефалії, зазнала переслідувань з боку денікінців, які влітку 1919 р. захопили майже всю територію України. Боротьбу проти автокефалії очолив митрополит Агапіт, затверджений у 1918 р. митрополитом Київським і Всеукраїнським. Велено було перевести богослужіння, церковне листування на російську мову та поминати на всіх службах «Богохраниму Державу Російську, її верховного вождя з градоправителями і христолюбиве воїнство». Було ліквідовано автокефальні парафії, відібрано храми, в тому числі храм св. Софії у Києві.

Поразку денікінщини прихильники автокефалії використали для відновлення своїх позицій у Правобережній Україні, яку в травні 1920 р. окупували поляки. Вже 5 травня ВПЦР своєю постановою відмовилася від підпорядкування ієрархії Руської православної церкви і вдруге проголосила себе вищим органом церковного управління в Україні, відновивши чинність «Закону про Українську ав-

токефальну православну церкву». Єпископів, які виступали проти автокефалії, ВПЦР оголосила такими, які відкололися від української церкви.

З метою визнання канонічності УАПЦ розпочалися енергійні пошуки ієрарха. Ще за часів Центральної Ради було надіслано прохання до Грузинського та Константинопольського патріархів, щоб вони висвятили єпископів для УАПЦ. Перший нічого не відповів. А 6 березня 1920 р. надійшла офіційна відмова від місцеблюстителя Константинопольського патріаршого престолу митрополита Дорофея. У грудні 1920 р. ВПЦР запросила на кафедру єпископа Руської православної церкви Антоніна (Грановського), але той відмовився. Так вчинив і полтавський архієпископ Парфеній, зіславшись на слабке здоров'я. Усе це поставило під загрозу канонічне оформлення автокефальної церкви в Україні.

У травні 1921 р. було скликано Київський єпархіальний церковний собор, який став одним із етапів підготовки Всеукраїнського собору. Він закликав ВПЦР домагатися українізації парафій, ліквідації старорежимного церковного устрою. Впроваджувалася виборність духовенства, доступ в архієрейський сан був відкритий особам з білого духовенства, мирянам. Водночас відбулася спроба канонізувати УАПЦ в обхід церковних канонів. 14 жовтня 1921 р. у храмі св. Софії Києва розпочався Всеукраїнський православний церковний собор у складі до 500 представників духовенства і мирян. Були запрошені екзарх України митрополит Михаїл, усі православні єпископи. Та оскільки собор був скликаний всупереч постановам Всеукраїнського православного собору 1918 р., на якому домінували противники автокефалії, і без узгодженння з вищою церковною владою, то ніхто з єпископів участі в ньому не взяв. А екзарх України, митрополит Київський Михаїл, хоч і прибув на зібрання, заявив, що його він за собор не визнає і прохання поставити єпископа задовольнити не може.

Головуючий на Всеукраїнському православному церковному соборі В. Чехівський закликав звільнитися від залежності від Московської церкви, тому що вона здійснює русифікаторську пропаганду. Собор визнав акт 1686 р. про підпорядкування Української церкви Московському патріарху недійсним і аморальним, як і постанови Московського (1917 р.) та Київського (1918 р.) соборів, ухвалив автокефалію української православної церкви, її аполітичність, використання української мови в богослужіннях, проголосив соборноправність УАПЦ. Затвердив він і канони нової церкви. Визнано доцільними і «єдино можливими» правила церковного ладу, встановлені вселенськими та помісними соборами, із зауваженнями, що «вимоги життя церкви можуть... виключити їх зо вжитку». Було висунуто ідею про утворення Всесвітньої єдиної соборної апостольської православної християнської церкви, у якій «ніякого підлягання церкви окремого народу церкві другого народу бути не повинно».

Було обрано і висвячено пресвітерським чином (через рукопокладення священиків і мирян) на першоієрарха Української автокефальної православної церкви Василя Липківського, а на архієпископа Київщини Нестора Шараївського. Вони вже традиційним чином висвятили ще чотирьох єпископів.

Після собору УАПЦ 1921 р. почався активний процес утворення церковних структур, передусім на території сучасних Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської, Харківської, Хмельницької областей.

Проголошення Української автокефальної православної церкви викликало протидію традиціоналістського напряму в Руській православній церкві, а обновленське крило РПЦ розглядало УАПЦ як споріднену течію. На підготовленому обновленцями Помісному соборі РПЦ 1923 р. в Москві було визнано автокефалію православної церкви в Україні. У відповідь на рішення собору екзарх України, митрополит Київський Михаїл звернувся до православного населення із закликом не піддаватися «омані автокефалістів», не визнавати постанов «їхнього неканонічного собору», не йти за ними.

Автокефальний рух в Україні на початку 20-х років XX ст. мав кілька напрямів. Група обновленців РПЦ «Жива церква» виступала за створення умов для богослужіння рідною мовою, запровадження нового устрою церкви в дусі первісного християнства, заснування шкіл і курсів для підготовки священнослужителів, перекладачів релігійної літератури українською мовою, видання періодики, створення спеціальних підприємств (свічкарень, книгарень, церковних крамниць), читання лекцій і рефератів на релігійні теми тощо.

У жовтні 1923 р. обновленці на помісному соборі в Харкові проголосили створення Української православної автокефальної церкви (УПАЦ). Очолив її митрополит всієї України Пимен (Пегов). На початку 1925 р. новоутворена церква налічувала 1497 парафій і 920 880 віру-

ючих. Синод УПАЦ видавав часопис, спеціальну літературу. УПАЦ приваблювала віруючих демократичними засадами внутріцерковного життя (правом вільного вибору мови богослужінь), канонічністю своєї ієрархії. Деякі її позиції збігалися з орієнтацією УАПЦ, але спроби їх злиття не мали успіху. УАПЦ вимагала розкаяння та зречення від єресі, УПАЦ — визнання своїх канонів, в тому числі й соборного висвячення єпископів.

На початку 20-х років УАПЦ, незважаючи на те, що заявляла про своє лояльне ставлення до Радянської влади, потрапила під ідеологічний прес органів НКВС. Були створені перешкоди в реєстрації її статуту, а керівництво церкви — митрополита Василя Липківського, а також благовісника Володимира Чехівського стали переслідувати. Під час інспірованої НКВС кампанії проти так званої Спілки визволення України у 1929 р. за ґрати потрапили й діячі УАПЦ. За таких обставин у січні 1930 р. III Всеукраїнський православний собор оголошує про саморозпуск УАПЦ. Почалося масове закриття парафій, до кінця 1936 р. їх не залишилося жодної.

У західноукраїнських землях, які у 20-ті роки відійшли до Польщі, діяла ПАПЦ (Польська автокефальна православна церква), яка дотримувалася відвертих антирадянських, антикомуністичних поглядів і перебувала у напружених стосунках з УАПЦ. Її кадровий, організаційний ресурс прислужився для відновлення автокефалії в Україні в роки Другої світової війни.

Після війни керівники, активні діячі церкви змушені були емігрувати. Саме в цей час було утворено кілька формувань УАПЦ у США, Канаді, Англії, Австралії, країнах Латинської Америки та Західної Європи, де проживали українці.

Новий імпульс отримала ідея відродження УАПЦ зі створенням у 1989 р. Ініціативного комітету за відновлення УАПЦ. У червні 1990 р. відбувся Всеукраїнський собор УАПЦ, а в листопаді — інтронізація патріарха, яким було обрано митрополита Мстислава (Скрипника).

У червні 1992 р. у Києві відбувся об'єднавчий собор, на якому представники тієї гілки Української православної церкви, яка підтримала лінію митрополита Філарета на повну канонічність, незалежність (автокефалію), і УАПЦ утворили Українську православну церкву — Київський патріархат. Проте рішення цього собору не знайшли підтримки серед частини кліру і мирян УАПЦ. Після смерті глави УАПЦ митрополита Мстислава на соборі УАПЦ

1994 р. було обрано митрополитом Володимира Ярему (Дмитрія). Громади УАПЦ діють в основному в Західних областях України. Всього їх до 1200.

Рішуче виступила проти УАПЦ Руська православна церква. Недовго підтримувала її й Українська греко-католицька церква. Не визнала її й жодна з автокефальних православних церков, не підтримав Константинопольський патріарх.

У процесі історичного розвитку й тепер український автокефалізм не є монолітним у своїй основі. Існує і два його центри — Київ і Львів. Автокефалія у західних областях породжена наступом греко-католицької церкви на православ'я. У східних областях до автокефалії більш схильне міське населення, особливо інтелігенція. Їх ще називають віруючими секулярного (світського) типу.

Прихильники автокефалії цілком визнають православне віровчення. Суперечність полягає лише в тому, хто очолюватиме церкву, де бути її центру, якою мовою правити богослужіння.

Нині православні віруючі України об'єднані навколо Української православної церкви — автономного церковного утворення при одночасному канонічному підпорядкуванні Московському патріархату (УПЦ МП); Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), утвореної в 1992 р. на об'єднавчому соборі.

Українська греко-католицька церква

Ідея відновлення християнської єдності не покидала окремих представників як католицизму, так і православ'я з часу церковного розколу в 1054 р.

В Україні подібні спроби робилися ще в XIII ст., а двома століттями пізніше, після Флорентійського собору (1439 р.), ця ідея була близька до здійснення. Головною перешкодою були взаємна підозріливість і недовіра. Представники православ'я передусім побоювалися бути підпорядкованими римській курії (сукупність установ, що правлять католицькою церквою). І небезпідставно, адже методи, одним з яких була *унія* — об'єднання церкви католицької та православної шляхом церковного союзу, реалізовувались нерідко там, де Римові не вдавалося утвердитися через пряме окатоличення населення.

Перші спроби проникнення латинського обряду на Русь припадають на часи князювання Володимира. Іс-

нуючі тоді два християнських центри — грецький (візантійський), очолюваний Вселенським патріархом у Константинополі, і римський, на чолі з Папою Римським, намагалися через віросповідання наблизити до себе багату і сильну Київську державу. Щоправда, спроби римських місіонерів проникнути на Русь ще до офіційного запровадження християнства виявилися марними. Німецький імператор Оттон I, який намагався підпорядкувати собі слов'янські країни, послав у Київ монаха Адальберта з титулом «єпископа руського», але княгиня Ольга не прийняла його, і він змушений був рятуватися втечею. Латинський обряд на Русі був маловідомий і ментально чужіший. Попри те, окремі представники католицького духовенства вважають, що Русь хрестили римські місіонери, і саме тому багато руських єпископів прагнули до унії. Але цього погляду не поділяють навіть представники греко-католицького духовенства.

У 988 р., після того як князь Володимир прийняв християнство і готував хрещення Русі, Папа Римський під приводом передачі князеві мощей з Риму знову направив послів з дорученням схилити його до латинського обряду. Однак послам і цього разу не вдалося виконати свою місію. Після поділу церков у 1054 р. один із головних учасників цього процесу кардинал Гумберт одразу ж виїхав із Константинополя до Києва, щоб навернути князівський двір до католицизму, але безуспішно.

У 1204 р. Папа Інокентій III через своїх послів запропонував галицько-волинському князеві Роману Мстиславовичу прийняти католицтво, обіцяючи за допомогою «меча Петрового» затвердити князя королем усієї Русі. Князь відхилив пропозицію, але після його смерті Галич захопив угорський король Андрій II, який почав насадження католицької віри. Андрій II, вимагаючи королівську корону Галичини для свого п'ятирічного сина, запевняв, що цього прагнуть вельможі та народ підкореної ним країни, які начебто бажають поєднатися з Римською церквою. Однак навіть греко-католицькі історики називають цю унію «історичною ефемеридою», укладеною лише з політичних мотивів. Коли у 1219 р. біля стін Галича з'явився князь Мстислав, до нього потягнулося змучене знущаннями населення. Із загарбниками втекло багато бояр-угрофілів і владика Артемій, а унія втратила усіх своїх прихильників.

Папа Інокентій IV з метою поширення католицизму на Русі намагався використати Тевтонський орден. Згідно з договором між цим орденом та Швецією, укладеним

під опікою римської курії, обидві сторони одночасно розв'язали війну проти Північно-Західної Русі. Але після того як князь Олександр Невський розгромив шведів на Неві у 1240 р., а 1242 р. в Льодовому побоїщі завдав поразки тевтонсько-литовським хрестоносцям, Інокентій IV налагодив з Руссю мирні відносини і прислав у 1248 р. своїх легатів (послів) до О. Невського з пропозицією підкоритися Римській церкві. Князь рішуче відмовив і припинив відносини з папським престолом.

У цей час по Русі котилася руйнівна хвиля монголо-татарської навали. Монголо-татарська загроза змусила Інокентія IV внести питання про захист від загарбників у порядок денний Ліонського собору Римської церкви, скликаного 24 липня 1245 р. За кілька тижнів до його початку папа послав в Орду посольство на чолі з досвідченим дипломатом Джованні-Паоло дель Карпіні, який мав передати ханові пропозицію прийняти католицьку віру та встановити мирні відносини з католицькими державами Західної Європи. Перед тим посли мали зустрітися з князями і представниками церковної ієрархії Русі й переконати їх у необхідності єднання з Римською церквою. У лютому 1246 р. галицький князь Данило Романович вів переговори з Інокентієм IV про організацію хрестового походу проти монголо-татар разом з європейськими державами за умови підпорядкування місцевих єпархій Римові.

Складне становище Галицько-Волинської Русі, на яку з одного боку тиснули татари, а з другого — польсько-угорські феодали, схилило Данила до прийняття пропозиції Папи Римського про спільні дії. Інокентій IV буллою від 27 серпня 1247 р. проголосив єднання галицьких князів з римською церквою, але Данило, переконавшись у намірах папи, припинив відносини з римською курією. Приблизно у 1254 р. папа вдруге пропонує Данилові королівську корону, обіцяючи організувати хрестовий похід проти монголо-татар. Данило коронувався в Дорогичині (на Західному Бузі) в 1254 р., але, зневірившись, знову розірвав відносини з папою.

Керуючись політичними мотивами, візантійський імператор і римські первосвященики уклали Ліонську (1274 р.) і Флорентійську (1439 р.) унії. Однак на Русь вони не були поширені.

У першій половині XV ст. зав'язалася вперта боротьба між Москвою і Литвою за митрополичий центр на Русі. Після смерті митрополита Фотія (1432 р.) митрополитом Київським і всієї Русі було обрано рязанського єпископа

Іону. А литовський князь Свидригайло послав у Константинополь свого кандидата на Руську митрополію — смоленського єпископа Герасима, якого в 1433 р. було затверджено митрополитом, але тільки Литви. Коли Іона прибув у 1436 р. до Константинополя за утвердженням, йому відмовили, повідомивши, що митрополитом усієї Русі вже поставлено грека Ісидора — активного прихильника унії. Іоні пообіцяли митрополію після нього.

Константинополь віддав перевагу Ісидору, розраховуючи на допомогу папи у боротьбі з турецькими завойовниками. Рим вимагав за це вступити в унію з ним і визнати верховенство римського первосвященика. Візантійський імператор Іоанн Палеолог і церковні ієрархи погодилися на унію, а на догоду Римові готові були втягнути до неї і Русь.

У квітні 1437 р. Ісидор прибув до Москви, де його зустріли не дуже прихильно. Пробувши там до чотирьох місяців, почав збиратися на Флорентійський собор, який мав вирішити питання про унію Константинополя з Римом. Із собору, який проголосив унію (1439 р.), Ісидор їхав до Москви як кардинал і «легат від ребра апостольського в землях лівонських, литовських і руських», тобто як фактичний намісник Папи Римського в руських князівствах. Коли Ісидор у березні 1441 р., відправляючи літургію, оголосив акти Флорентійського собору, то викликав гнів великого князя, духовенства й віруючих. Його було тавровано як зрадника православ'я та ув'язнено. Собор єпископів 1441 р. визнав підпис Ісидора під актом унії недійсним, осудив його як єретика і позбавив сану. Він був останньою особою грецького походження на чолі Руської церкви. Саме Флорентійський собор став однією з основних причин, через які Руська церква почала добиватися автокефалії.

Унія, як відомо, не врятувала Візантію від катастрофи. У 1453 р. турки пограбували Константинополь. Невдовзі Константинополь відмовився від унії. Проте Рим не відмовився від своїх планів. Коли Московське князівство, що вело затяжну Лівонську війну, опинилося під загрозою нашестя шведів з півночі, військ поляків — із заходу, турків і ногайців — з півдня, Іван IV (Грозний) звернувся по допомогу до римської курії. У відповідь папа Григорій XIII пропонує царю підкоритися «намісникові Бога на землі» та прийняти умови Флорентійського собору. Але ця пропозиція була відхилена.

Політичний та економічний занепад України в XIV ст. супроводжувався ще одним неприємним для неї чинником: зростанням могутності сусідніх держав — Литви, Польщі, Московії, які виношували свої експансіоністські плани щодо українських земель. У цей період Литва взяла під свою владу кілька дрібних князівств Лівобережжя, зайняла Київ, згодом — Поділля, частину Волині. Польща захопила Галичину й частину Волині. Проникнення їх в Україну супроводжувалося збройними протистояннями між ними. Але в 1385 р., відчуваючи загрозу Тевтонського ордену, Литва і Польща уклали Кревську унію — політичний союз двох держав, скріплений одруженням литовського князя Ягайла з польською королевою Ядвігою. Галичина, як і значна частина території Південно-Західної Русі, опинилася у межах єдиної Польсько-Литовської держави. Польська шляхта, яка переселялася на схід, витісняла литовців і українців від управління державою.

Розпочався процес окатоличення та полонізації. Позиції православ'я ослабилися, оскільки після нашестя монголо-татар резиденцію митрополита було перенесено до Володимира-на-Клязьмі, а згодом до Москви.

Політичний союз Польщі та Литви зміцнів після Городельської унії 1413 р., за якою литовське боярство і шляхта були урівнені у правах і привілеях з польською шляхтою. З цього часу кожен литовсько-руський князь мав визнавати зверхність польського короля. На державні посади претендували тільки римо-католики. У Галичині почався наступ на *«схизматів»* — відступників, розкольників (так католики називали православних). Православна церква зазнає нищівних ударів, її становище ускладнюється тим, що у Польщі відпала потреба оглядатися на Константинопольського патріарха.

У 1568 р. до Польщі для зміцнення католицької віри було направлено велику армію *єзуїтів* — членів католицького чернечого ордену, які невдовзі стали домінувати в релігійному та державному житті. Це було зумовлено тим, що серед польської знаті, готової «вогнем і мечем» утверджувати хрест католицької церкви «на кресах східних», набувала поширення ідея унезалежнення від Риму. Проте єзуїти поклали край цим настроям, створили ефективну систему окатоличення литовського, білоруського та українського народів, насамперед шляхти і православного духовенства. Вони почали наполегливо і спішно готувати унію православної та католицької церков, яка, зберігаючи на певний час традиційні для народу східні звичаї та богослужбові обряди, повинна була стати засобом поступового навернення уніатів до віри, обряду й звичаїв Римської церкви.

Ця підготовка передбачала дезорганізацію та дискредитацію православної церкви. Польсько-литовська феодальна верхівка, щоб ослабити вплив православ'я на українців і білорусів, намагалася створити незалежну від Москви митрополію з центром у Києві, сприяла призначенню на вищі духовні посади осіб, що своїми вчинками дискредитували православ'я. Так, у 1583 р. Київським митрополитом був Онисифор Дівочка, який всупереч канонам православної церкви дозволив одружитися усім своїм єпископам, навіть призначав священиками багатоженців, що обурювало віруючих.

Унія в Речі Посполитій розглядалася Римом як компенсація втрат, завданих йому Реформацією, і помітний крок до підкорення східної православної церкви. Єзуїт Антоній Поссевін якось висловився, що, лише прилучивши Західну Русь до католицизму, можна досягти єднання з Римом і Русі Московської.

Ідею зближення з Римом підтримували і деякі представники вищого православного духовенства. У 1590 р. львівський єпископ Гедеон Балабан, роздратований суперечками з братством, втручанням у справи з боку Константинопольського патріарха, порушив питання про унію на таємній зустрічі єпископів у Белзі. Його підтримали луцький єпископ Кирило Терлецький, холмський — Діонісій Збируйський, пінський — Леонтій Пелчицький. Крім певних особистих мотивів, вони сподівалися, що унія урівняє в політичних і соціальних правах як православне духовенство, так і віруючих міщан, знать.

Після кількох таємних переговорів з представниками королівського двору, папським нунцієм (послом, представником) вони погодилися на унію, якщо буде збережено традиційні православну літургію, обряди, а також деякі звичаї (право священиків на шлюб). Натомість вони приймали верховенство Риму в усіх справах віри та догматики. Передбачалось, що новоутворена церква не входитиме до польської католицької церкви, а підпорядковуватиметься Риму. Крім того, єпископи сподівалися на деяке послаблення тиску польського короля.

Умови щодо прийняття унії єпископи обговорювали на таємних зібраннях у Сокалі, Красноставі, Кобрині, Бресті протягом 1594—1595 рр. Так були підготовлені докладні артикули (статті) унії, що виражали згоду та умови її прийняття.

Звістку про підготовку унії православна громада сприйняла з глибоким обуренням. Різко виступив проти неї

авторитетний у Галичині князь Костянтин Острозький. Назвавши єпископів «вовками в овечій шкурі», він закликав віруючих до протесту, погрожуючи збройним повстанням. За цих обставин Г. Балабан зрікся своїх намірів щодо унії, перейшов в опозицію до неї. Єпископ перемишльський Михайло Копистенський вимагав передати питання про унію на розгляд собору за участю всього духовенства, шляхетства і братств.

Однак король Сигізмунд III, побоюючись, що православні можуть зруйнувати процес підготовки унії, не погодився на скликання собору, відправивши єпископів Іпатія Потія, Кирила Терлецького до Риму. У грудні 1595 р. вони подали прохання єпископів православної церкви в Речі Посполитій щодо унії з Римською церквою, ознайомилися й підписали Символ віри (філіокве), визнали верховну владу папи, постанови Флорентійського та Тридентського соборів. Папською буллою уніатській церкві забезпечувалося збереження східних обрядів, право священиків на шлюб, дозвіл київським митрополитам призначати єпископів на місцях. З цього приводу навіть було викарбовано медаль: з одного боку зображено портрет папи, з іншого — папа на троні, що благословляє уніатського посла, який стоїть на колінах. Листами про укладення унії, датованими 7 лютого 1596 р., папа просив Сигізмунда III та католицьких ієрархів допомогти унії, а митрополиту Михайлу Рогозі велів скликати собор єпископів для такого ж сповідування віри, яке продемонстрували в Римі І. Потій та К. Терлецький.

Православні скористались дозволом короля і запрошенням митрополита на собор, добивалися, щоб він став собором і православної церкви. Члени уніатського собору не допускали й думки про можливість спільного собору із противниками унії. Уніатський синод у складі митрополита, п'яти єпископів і трьох архімандритів під керівництвом трьох папських легатів і трьох королівських послів виконав волю папи: його учасники вчинили сповідування римо-католицької віри і віддали послушенство Папі Клименту VIII та його спадкоємцям. Акт про це з печатками був вручений папським послам, а 8 жовтня 1596 р. було видано соборну грамоту.

Постанови двох соборів — уніатського і православного, які відбувалися одночасно в Бресті 6—10 жовтня 1596 р., були подані королю Сигізмунду III, але постанову православного собору король проігнорував. Так православ'я в Речі Посполитій фактично опинилося поза за-

коном. Усі права, що належали православній церкві, передавалися уніатській; для православних кліру та мирян настали тяжкі часи.

Рішення Брестського собору спричинили розкол в українському суспільстві, породили гостру суспільну полеміку (Іван Вишенський, Касіан Сакович, Стефан Зизаній), антикатолицький козацький рух під проводом Северина Наливайка, а згодом гетьмана Петра Сагайдачного. Проти унії активно виступили братства Львова, Перемишля, Слуцька, Мінська, Могилева та інших міст. Вони ще до Брестської унії були органами оновлення церковного устрою, але у своїх намаганнях до очищення і піднесення рівня релігійного життя і церковних відносин невдовзі опинилися у напружених стосунках з єпископами. Ці стосунки загострювалися ще й тим, що константинопольські та інші патріархи займали позицію братств. Зі Львова та Вільно центр боротьби було перенесено до Києва. За підтримки козацтва київське духовенство і міщанство неприховано ігнорувало уніатську ієрархію. Київська лавра стараннями Єлисея Плетенецького, Захарії Копистенського перетворюється на центр церковно-національної діяльності. У 1615 р. засновується Київське братство, до якого вступив і козацький гетьман П. Сагайдачний з усім військом запорозьким.

Уряд Речі Посполитої тільки в 1632 р., після смерті короля Сигізмунда III, визнав за православними права на Київську митрополію і чотири єпархії: Львівську, Луцьку, Перемишльську і Мстиславську.

За роки існування Брестської унії зміцнила свої позиції в Україні польська шляхта, посилився процес денаціоналізації української шляхти, яка, навчаючись в єзуїтських школах та колегіях, переходила в латинство, полегшуючи собі доступ до чинів і багатств. Так, сини І. Потія здобули освіту в латинських школах і стали католиками.

Водночас не припинялася боротьба проти унії, чому сприяла зростаюча роль Києва. Розіслані в травні 1648 р. відозви гетьмана Богдана Хмельницького містили заклик до тих, кому «мила віра благочестива, поляками в унію обернена», боротись проти унії, згуртовуватися «на добрих конях, зі справною зброєю невідкладно і встати мужньо і безбоязно, при всемогутній допомозі Божій проти своїх грабіжників, гнобителів і супостатів».

Визвольна війна 1648—1654 рр. спричинила фактичний розпад уніатської церковної організації. Вона поволі відновлювалася тільки на землях, що залишилися під польською владою. А отримавши, згідно з Андрусівським договором 1667 р., Правобережну Україну, крім Києва, Польща зобов'язалася не обмежувати «грецько-руську» релігію. Тільки в Галичині, на Волині та Поділлі її позиції були відносно міцнішими, однак і тут унія до кінця XVII ст. не мала значного поширення. Наприклад, Перемишльська єпархія перейшла до унії в 1692 р., Львівська — в 1700 р., Луцька — в 1702 р., до 1720 р. — Холмська, Полоцька, Пінська єпархії.

З часом католицизм намагався глибше проникнути у сферу обрядовості та культу. Уніатський собор у Замості (1720 р.) скасував чимало православних обрядів, прийняв рішення про видання богослужбових книг, виправлених в уніатському дусі. Пізніше уніатські священики отримали розпорядження переймати зовнішні риси католицьких ксьондзів.

У 1772 р. відбувся перший поділ Польщі, за яким Галичина опинилася під Австрією, що зумовило інший державний уклад і дещо інше ставлення до католицизму та унії. Безмежну сваволю шляхти було втиснуто в жорстокі межі австрійських законів, ліквідовано значну частину польських костелів і монастирів, а їх землі конфісковано. На основі конфіскованих земель створено так званий релігійний фонд; греко-католицька (так вона стала іменуватися в 1774 р.) церква здобула рівні права з римо-католицькою. Уніатське духовенство одержало не тільки реальне право, а й щомісячну платню з релігійного фонду. Йому було відкрито реальний доступ до вищої освіти у Львові, Відні, Інсбруку та Римі. У Львові було засновано греко-католицьку семінарію, яка гарантувала студентам-богословам повне матеріальне забезпечення, що уможливлювало здобуття освіти здібною бідняцькою молоддю.

Запровадження унії спричинило пробудження національної свідомості українців. Невдовзі під тиском обставин і представники греко-католицького духовенства дійшли висновку, що їх церква повинна стати однією із сил, які б протидіяли денаціоналізації та полонізації українського народу. Польські власті дуже скоро переконались, що «унія їм не вигідна», бо не виправдовує покладених на неї надій, і почали переслідувати уніатів. Вони намагалися латинізувати, полонізувати уніатські школи, але за першої нагоди ці школи знову українізовувалися, ставали осередками української духовності, сприяли збереженню української мови.

Наприкінці XVIII ст. греко-католицька церква складалася з чотирьох єпархій: Брестської, Віденської, Поло-

цької та Луцької. Керувала нею римо-католицька колегія в особі спеціального департаменту. Членом його був протоієрей Й. Семашко (згодом єпископ Литовський і Брестський), який став одним із визначних діячів об'єднання західноукраїнських уніатів. У березні 1838 р. він був призначений головою греко-уніатської колегії. Ще в грудні 1837 р. він подав записку про необхідність возз'єднання уніатської церкви з Руською православною церквою. В результаті його діяльності греко-уніатська колегія у 1839 р. перейшла в підпорядкування Священного синоду, отримавши назву Білорусько-Литовська. Головою її став Й. Семашко, рукоположений у сан архієпископа.

30 березня 1839 р. у синодальному храмі возз'єдналися західноукраїнські уніати з православною церквою. Таким був фінал Брестської унії в Білорусі, Литві, на Волині й Поділлі. А в 1875 р. Холмська єпархія увійшла до складу Руської православної церкви. Брестська унія залишилася лише в Галичині. Тут вона поширилася наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Згодом чернечі обителі в Галичині були облаштовані за католицьким зразком. Галичину заполонили польські монахи, які принесли з собою католицькі звичаї й полонізацію.

Рух за очищення богослужбового обряду від латинських нашарувань розпочався на хвилі національного відродження в Галичині в середині XIX ст. під впливом «Руської трійці», революційних подій 1848 р. Але суттєвого значення він не мав. На Львівському синоді (1891 р.) були затверджені всі уніатські зміни в богослужінні, зроблена спроба всупереч усім папським обіцянкам узаконити целібат уніатського духовенства.

Друга польська окупація Галичини в 1919—1939 рр. посилила політичний та економічний тиск на українське населення: ліквідація шкіл, надання роботи тільки тим, хто свою метрику про хрещення передав до костелу тощо. Переслідувань зазнавали і представники уніатського духовенства, греко-католицька церква.

За Ризьким договором 1921 р., Польща одержала, крім Галичини, великі простори західноукраїнських земель з православним населенням — майже 4 млн. осіб (1200 єпархій). За таких обставин могло відбутися зближення греко-католиків з православними як на релігійному, так і на національно-визвольному ґрунті. Тому польські власті повели наступ на обидві церкви. Спершу православні Польщі були відлучені від Московського патріархату наданням православній церкві статусу автокефальної, визнаного Константинопольським патріархом. Одночасно почалося руйнування православних храмів: 400 було закрито, 140 знищено.

Наступною акцією, яка повинна була блокувати можливий союз православних і греко-католиків, була Пінська унія — щорічні зібрання єзуїтів після 1921 р., де обговорювався процес навернення православних Західної України і Західної Білорусі в католицьку віру. Духовні та світські владики Польщі, врахувавши досвід Брестської унії, навіть на словах не допускали прямої унії православної церкви з Римом, що формально поставило б греко-католицьку церкву у рівне становище перед Римом з польським костелом. Категорично виступали вони і проти збереження східного обряду, що давало змогу греко-католикам значною мірою зберегти свою самобутність.

Греко-католицька церква перешкоджала проведенню великодержавної політики польським шовіністам, а тому атаки на неї не припинялися. Засвідчують це і матеріали Львівського собору: «З акцією нищення православної церкви йшла в Польщі одночасно акція на ослаблення і нищення греко-католицької церкви». Існував навіть перелік заборонених книг, до якого було внесено понад 100 назв творів української, російської та світової класики, серед авторів яких були Є. Гребінка, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, Л. Мартович, Панас Мирний, Леся Українка, Т. Шевченко, В. Короленко, М. Лєсков, Л. Толстой, А. Чехов та ін. Проте, незважаючи на утиски, церква сама готувала собі духовенство. Розросталася мережа українських гімназій і видавництв, тривала боротьба з полонізацією народної освіти. Було відновлено, реформовано і створено нові політичні, місіонерські та культурно-просвітницькі структури.

До 1946 р. в Західній Україні існувало 3 тис. греко-католицьких і 250 православних парафій. Але після фашистської окупації, особливо після війни, на Українську греко-католицьку церкву посилилися нападки з боку радянської влади. Її звинувачували у співробітництві з фашистами й підтримці повоєнного повстанського руху, у стосунках з Ватиканом. Дратувало владу, що вона діяла передусім як церква національна.

Після смерті митрополита Андрея Шептицького (1944 р.) почалися репресії, що нерідко закінчувалися засланням до Сибіру греко-католицького духовенства, в тому числі й новообраного митрополита Йосипа Сліпого, а студентів богословських факультетів було рекрутовано в армію.

Одночасно під впливом державних органів відомий у Галичині священик Гаврило Костельник організував групу греко-католиків, які виступили за розрив з Римом. У березні 1946 р. у Львові було скликано синод (через відсутність на ньому єпископів — неканонічний), який прийняв заздалегідь підготовлене рішення про скасування Брестської унії 1596 р., про розрив з Римом і «возз'єднання» греко-католицької церкви з Російською православною церквою. Внаслідок цього всі греко-католицькі парафії автоматично було оголошено православними. На початку 50-х років було знищено греко-католицьку церкву на Закарпатті.

Під тиском влади багато священиків змушені були перейти до православ'я; хто не погоджувався — опинявся в сибірських казематах. Але остаточно викоренити прихильність населення до греко-католицької віри радянській владі так і не вдалося. Чотири десятиліття греко-католицька церква на західноукраїнських землях перебувала на нелегальному становищі, а її віруючі та духовенство сповна пізнали, чого варта тоді була так звана конституційна свобода совісті.

Починаючи з 1987 р., рух за відновлення греко-католицької церкви набув організованого характеру. Створений Комітет захисту Української католицької церкви звернувся до державних органів влади, зарубіжних релігійних центрів, зокрема Ватикану, міжнародних організацій, вимагаючи визнання існуючої Української греко-католицької церкви на території західних областей України. 30 листопада 1989 р. Рада в справах релігії при Раді Міністрів УРСР зробила заяву про реєстрацію релігійних громад греко-католиків. З квітня по липень 1991 р. Українська греко-католицька церква взагалі і окремі церковні структури були зареєстровані як юридичні особи. Главою церкви став кардинал Мирослав Любачівський, який до 1991 р. перебував у Римі. Після його смерті УГКЦ очолив кардинал Любомир Гузар.

Наприкінці 90-х років XX ст. Українська греко-католицька церква мала 76 монастирів, 9 навчальних закладів, 11 єпископів, 3 єпархії (Львівську, Івано-Франківську і Мукачівську, крім Закарпаття), понад 3 тис. єпархій, навколо яких об'єднано більше мільйона віруючих. Громади греко-католиків діють майже у всіх областях України. Відродження греко-католицьких парафій нерідко супроводжувалося конфліктами з православними за право використання храмів.

Відновлюється структура традиційних чернечих орденів греко-католицької церкви. Серед них чоловічі ордени — василіани, редемптористи, студити; жіночі — василіанки, йосафатки, св. Вікентія (бельгійки), Пресвятої родини, сестри-служебниці. Вони покликані проводити місіонерську діяльність серед населення. Кожен з орденів має свої особливості. Наприклад, черниці ордену св. Вікентія здебільшого працюють сестрами милосердя, нянями; йосафатки займаються релігійним вихованням дітей; черниці ордену Пресвятої Родини обслуговують хворих і людей похилого віку; редемптористи, студити здійснюють місіонерську діяльність та підготовку кадрів для церкви. Діють семінарії, де загалом навчається майже 600 семінаристів. Засновано видавництво, газети й журнали.

Відроджуючи довоєнні традиції соціального служіння, греко-католицька церква відновила у Львові діяльність Народної лічниці ім. Андрея Шептицького, яку митрополит заснував у 1903 р., взяла на себе утримання новоствореного у Львові греко-католицького ліцею, де навчається 240 учнів.

Важливу роль у житті Української греко-католицької церкви відіграв синод єпископів Української греко-католицької церкви, що відбувся в травні 1992 р. — перший після багатьох десятиріч, під час якого єпископи з України та зарубіжних громад виробили план діяльності церкви в нових умовах.

Головною рисою релігійного життя в Україні на межі II і III тисячоліть є стрімке зростання різноманітних конфесій і культів. Кількість їх сягає 100. Загальна чисельність релігійних громад в усіх конфесіях зросла з 10,8 тис. у 1991 р. до 19 тис. у 1998 р.

Між православними церквами триває змагання за лідерство, віруючих, майно. На початку XXI ст. УПЦ МП мала понад 6 тис. громад, УПЦ КП — понад 1750, УАПЦ — понад 600.

Українці й надалі залишаються поліконфесійним народом. Активні намагання багатьох їх представників до створення єдиної національної церкви поки що успіху не принесли. З великими труднощами утверджується на українських теренах християнський плюралізм. Багато в чому перешкоджають йому ідеологізація церковного життя, надмірне зближення церкви й політики, різноманітні зовнішні впливи. І надалі складною залишається проблема екуменізації (об'єднання) українських християнських церков. Усе це певною мірою простежувалося під час візиту у 2001 р. до Києва і Львова Папи Римського Іоанна Павла II.

Запитання. Завдання

1. Проаналізуйте спільні та відмінні риси античної та української міфології.
2. Які політичні, духовні чинники спричинилися до запровадження християнства на Русі? Чому, на вашу думку, Русь була хрещена за східним християнським обрядом?
3. Наведіть аргументи на користь того, що Володимир, дбаючи про християнізацію Русі, мав намір утвердити його слов'янський варіант.
4. Чому, на вашу думку, Київ утратив у певний момент статус центру Руської православної церкви?
5. Анафема Іванові Мазепі є актом справедливої оцінки його політичної діяльності чи наруги над цінностями українського народу?
6. Чим було зумовлено те, що активний спротив греко-католицькій церкві на українських землях з часом переріс у не менш активну підтримку її значною кількістю населення України?
7. На чому базуються аргументи за і проти утворення в Україні єдиної помісної православної церкви? На перехрестях яких політичних інтересів перебуває ця проблема? Яка ваша думка з цього приводу?

Теми рефератів

1. Особливості української міфології.
2. Роль християнізації Русі в прилученні її до європейських цінностей і традицій.
3. Особливості становлення православної церкви в Україні.
4. Історичний досвід і перспективи автокефалії української церкви.
5. Проблеми християнського екуменізму в Україні.

Католицизм

Як один з найпоширеніших і наймасовіших напрямів християнства, католицизм оформився внаслідок першого великого розколу в ньому (1054 р.). То був лише офіційний акт розділення християнства на католицьку і православну церкви, супроводжуваний взаємним прокляттям Папи Римського і Константинопольського патріарха. Адже, як відомо, фактичне розмежування православ'я на західну і східну традиції відбулося значно раніше — у V ст. у зв'язку з розпадом Римської імперії.

На сучасному етапі католицизм об'єднує до 900 млн. віруючих, будучи поширеним переважно у Західній (Франція, Бельгія, Італія, Португалія) та Східній (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Литва, частково Латвія, західні області України та Білорусі) Європі, в більшості країн Північної Америки. Його сповідує майже половина віруючих Північної Америки, до третини населення Африки. Є католики і в Азії, але вплив католицизму тут незначний.

Із православ'ям і протестантизмом йогоріднить спільне минуле, більшість головних віросповідальних засад. Основу віровчення католицизму становлять всехристиянський Символ віри («Кредо»), що включає в себе 12 догматів і сім таїнств, які визнає і православ'я. Але якщо православ'я визнає рішення тільки перших семи Вселенських соборів, то католицька догматика розвивалася і на наступних соборах. У зв'язку з цим католицьке віровчення ґрунтується не лише на Святому Письмі (Біблії), а й на *Святому переказі* — сукупності релігійних положень і приписів, які вважаються «одкровенням Бога». Його утворюють постанови 21 Вселенського собору, офіційні документи глави католицької церкви — Папи Римського. Від інших напрямів у християнстві його відрізняють система віровчення, особливості культу, своєрідне пристосування до стрімкої зміни соціальної дійсності й постійне оновлення релігійної свідомості. Передусім це стосується окремих догматів Символу Віри, яких не знає православна церква.

Головними догматами католицизму, що відрізняють його від інших течій у християнстві, є догмат про *філіокве* — сходження Святого Духа не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина, прийнятий на Толедському соборі в 582 р. Не менш значущим є прийнятий у 1439 р. на Флорентійському соборі *догмат про чистилище*. Сутність його полягає в тому, що після смерті людини душа її потрапляє в чистилище — місце між пеклом і раєм, щоб на очищувальному вогні звільнитися від гріхів. Потрапляють сюди душі грішників, що не отримали прощення в земному житті й не обтяжені смертними гріхами. Очищувальний вогонь одні католицькі теологи символічно тлумачать як муки совісті, розкаяння, інші — як реальний вогонь. Вважається, що рідні та близькі покійного за допомогою «добрих справ» — молитов, богослужінь у пам'ять про покійного, пожертвувань на користь церкви можуть скоротити час перебування душі в чистилищі, прискорити її вихід звідти.

З догматом про чистилище пов'язане *вчення про запас добрих справ*. Воно було проголошене в 1349 р. Папою Климентієм I і підтверджене Тридентським і Ватиканським соборами (1870 р.). Згідно з ним Ісус Христос, Богоматір, святі католицької церкви своєю діяльністю нагромадили стільки заслуг, що їх вистачить для забезпечення потойбічного блаженства всьому існуючому і май-

бутньому людству. Весь цей потенціал Бог надав у розпорядження католицької церкви; вона на свій розсуд може делегувати певну його частину віруючим для спокутування гріхів і особистого спасіння. Сплативши церкві певну суму грошей, можна було отримати *індульгенцію* (лат. — милість) — папську грамоту, яка давала віруючим відпущення гріхів або визначала час, протягом якого можна було грішити. Правом розподілу індульгенцій були наділені всі священнослужителі. З цією метою було розроблено спеціальні таблиці, в яких кожна форма гріха мала свій грошовий еквівалент. Не підлягали цьому лише «смертні гріхи».

У католицизмі особливим є вшанування Богоматері — Діви Марії (Мадонни). Ця традиція запозичена у давніх релігій, які шанували Богородицю як Богиню-матір, Богиню родючості. У християнстві Богородиця представлена Дівою Марією, яка зачала від Святого Духа Ісуса — Сина Божого. Католицизм возвисив вшанування Богородиці до *догмата про непорочне зачаття Діви Марії*, а її культ певною мірою конкурує з культами Бога-Отця та Ісуса Христа. Визнання Марії Богородицею відбулося на Третьому Вселенському соборі (Ефес, 431 р.), а у 1854 р. було прийнято доказ про її непорочне зачаття і тілесне вознесіння на небо. Католицька церква вважає Діву Марію заступницею жінок перед Богом. У теології існує спеціальний напрям — *маріологія*.

Значного поширення набув культ святих, поклоніння реліквіям і мощам. За час існування католицької церкви було проголошено до 20 тис. святих і майже 200 тис. блаженних. Цей процес активізувався в останні десятиріччя. Папа Пій XI оголосив за 17 років свого понтифікату 34 святих і 496 блаженних, а Пій XII проголошував щороку в середньому 5 святих і 40 блаженних.

Дуже важливим у католицизмі є положення про особливу роль духовенства, за яким людина не може заслужити Божої милості без його допомоги, оскільки воно має значні переваги перед мирянами і володіє особливими правами та привілеями. Зокрема, віруючим заборонено читати Біблію, оскільки це є винятковим правом духовенства. Католицизм вважає канонічною лише латиномовну Біблію (Вульгату), мовою якої не володіє більшість віруючих. Духовенство має особливі права на причастя. Якщо миряни причащаються лише «тілом Божим» (хлібом), то духовенство — його кров'ю (вином), що підкреслює його особливі заслуги перед Богом. Для всіх церковнослужителів обов'язкова безшлюбність — *целібат*. Після висвячення священики залишаються в цьому сані назавжди, навіть якщо вони з певних причин відходять від культової діяльності. Всі вони належать до одного із католицьких орденів.

Католицька догматика встановлює необхідність систематичної сповіді віруючих перед духовенством. Кожен католик повинен мати свого духівника і регулярно звітувати йому про свої думки і вчинки; без систематичної сповіді спасіння людської душі вважається неможливим.

Однією з прикметних особливостей католицизму є *вчення про главенство Папи Римського над усіма християнами*, якого проголошено намісником Христа на землі, спадкоємцем апостола Петра, що засвідчує намагання католицької церкви уособлювати все християнство. Певним розвитком цього вчення став *догмат про непогрішимість Папи Римського*, що визнає непогрішимими офіційні його виступи, оскільки тоді його устами глаголить Бог.

Ворожі католицизму релігійні вчення називали *єресями*, а їх прихильників — *єретиками*. Церква вела з ними жорстоку боротьбу. Для цього було запроваджено спеціальний церковний суд — *інквізицію*. Звинувачених у відступництві від учення церкви кидали у в'язниці, піддавали тортурам, засуджували до спалення на вогнищі. Особливо жорстоко інквізиція діяла в Іспанії. Затверджений нею перелік «релігійних злочинців» був таким великим, що мало хто з людей не потрапляв під його дію (не тільки єретики, а й ті, хто захищав і переховував їх).

Одна із провідних ролей у Ватикані належить *Священній конгрегації у справах віровчення*, у віданні якої контроль за відповідністю висловлювань діяльності теологів, духовенства католицькому віровченню. В цьому сенсі вона продовжує — в нових історичних умовах й іншими методами відлучення від церкви через анафему (прокляття) — діяльність середньовічної інквізиції, яка свого часу не гребувала жодними методами впливу на віровідступників, вдаючись до їх фізичного побиття, тюремного ув'язнення, організації публічних розкаянь (автозафе) і навіть ініціюючи фізичні страти.

Особливо урочистими є католицькі богослужіння, супроводжувані органною музикою (запроваджено в XVII ст.), хоровими і сольними співами. Відбуваються вони латинською мовою. Вважається, що під час літургії (месси) відбувається перетворення хліба і вина на тіло і кров Ісуса Христа. Саме тому поза таїнством євхаристії (причастя), а отже і поза церквою спасіння неможливе.

Пишнотою і довершеністю форм відзначаються католицькі храми. Спершу в їх архітектурі домінував романський, а згодом утвердився готичний стиль. Тепер часто вдаються до модернових архітектурних рішень, передбачаючи на периферії храму приміщення для бібліотеки, ігор, кафе тощо. Якщо православ'я в інтер'єрі храму надає перевагу іконам, то католицизм — скульптурним зображенням святих, проте в усіх храмах (костелах) має бути дванадцять ікон із зображенням хресного шляху Ісуса. Немає в костелах вівтарів.

Католицька ідеологія надзвичайно рухома. Це простежується в рішеннях другого Ватиканського собору (1962—1965 рр.), який переглянув чимало уявлень, що перестали бути співзвучними часові, прийняв 16 документів, у яких розкрито сутність сучасного католицького модернізму. Прийнята тоді конституція про літургію дозволяє спрощення і пристосування до місцевих умов багатьох обрядів. Зокрема, дозволено частину меси служити не латиною, а місцевою мовою з використанням національної музики; рекомендовано більше часу відводити проповідям, а богослужіння проводити кілька разів на день, щоб люди могли відвідати їх у зручний час. Відтоді вважається доцільним включати до католицького культу елементи місцевих релігій, йти на зближення з іншими християнськими церквами. З цією метою визнано таїнства і обряди, здійснені над католиками в інших християнських конфесіях (хрещення католиків у православних храмах, а православних — у католицьких). Католикам Китаю дозволено поклонятися Конфуцію, вшановувати за китайським звичаєм своїх предків тощо.

На відміну від інших напрямів у християнстві католицизм має міжнародний центр управління — Ватикан і главу церкви — Папу Римського. Ватикан є історичним спадкоємцем церковної держави — Папської області, яка сформувалася в 756 р. на невеликій території сучасної Італії. Вона проіснувала до 1870 р. Потім у процесі об'єднання Італії її було включено до Італійської держави. Після Першої світової війни папство, вступивши в союз із існуючим в Італії режимом, домоглося відродження Папської держави — Ватикану (1929 р.), що займає тепер 44-гектарну площу. Ватикан має всі державні атрибути (герб, прапор, гімн, збройні сили, гроші, тюрму), дипломатичні відносини із 100 країнами світу. Згідно з Конституцією Папі Римському належить вища законодавча, виконавча і судова влада, тобто він є абсолютним символом папської влади, монархом Ватикану, якого офіційно титулують єпископом Риму, намісником Ісуса Христа, помічником князя апостолів, верховним понтифіком (главою) Вселенської церкви, патріархом Заходу, Італії, архієпископом і митрополитом Римської провінції, монархом міста-держави Ватикан.

Обирає папу Колегія кардиналів (конклав) пожиттєво. Вибори відбуваються у знаменитій Сикстинській капелі Апостольського палацу в ізольованому приміщенні, всі входи до якого на той час опечатують. Після обрання папи над пічною трубою Сикстинської капели в'ється білий дим, що означає спалювання бюлетенів. Чорний дим свідчить, що папу не обрано, і разом з бюлетенями спалюють сиру солому.

За всю історію Римської католицької церкви було обрано 262 папи. З 1523 по 1978 рік папський престол посідали тільки італійці. У 1978 р. Папою Римським було обрано Краківського архієпископа Кароля Войтилу, який прийняв ім'я Іоанн Павло II.

Символом папської влади є Святий престол. Згідно з канонічним правом церкви до Святого престолу належать державний секретар, відомства папської адміністрації, які утворюють *Римську курію* — центральний виконавчий апарат католицької церкви. Вона керує церковними і світськими організаціями, що діють у всіх країнах світу. Очолює її кардинал — статс-секретар (він і міністр закордонних справ), а також дорадчий орган — Синод. Ватикан керує 34 міжнародними політичними позацерковними об'єднаннями, координує діяльність багатьох газет і журналів, закладів освіти.

Ієрархія католицької церкви спирається на сувору централізацію і безумовну підлеглість нижчих церковних органів вищим. Очолює католицьку ієрархію Священна колегія кардиналів. Кардинал — вища духовна особа після папи. Деякі з них постійно живуть у Римі й очолюють ватиканські установи, інші перебувають в різних країнах, де від імені Ватикану керують місцевими католицькими організаціями. Кардиналів призначає папа. Постійною установою Ватикану є Державний секретаріат. Він відає дипломатичними справами. У країнах, з якими Ватикан має офіційні відносини, Папу Римського представляють постійні посли — нунції. Італія і Ватикан також обмінюються послами. За відсутності постійних дипломатичних відносин Ватикан надсилає тимчасових представників — *легатів*.

Вся територія католицизму поділена на області (архієпархії). На регіональному рівні діють єпископські конференції (країн Європи, Латинської Америки тощо), які

періодично влаштовують свої засідання. Поточними справами між засіданнями керують спеціальні органи.

Централізована система управління передбачає і широкий діапазон свободи національних церков, якими керують призначені папою вищі ієрархи — кардинали, патріархи, митрополити, архієпископи, єпископи. До національних церков входять єпархії, очолювані ієрархами від єпископа до кардинала, сан яких залежить від місця єпархії в структурі католицької церкви. В автономній національній церкві старшим над усіма єпископами є *примас*, за відсутності автономії єпископи безпосередньо підпорядковані Риму. Найменшим елементом цієї структури є *прихід*, справами якого переймається священнослужитель.

Помітну роль у справах католицької церкви відіграють організовані в конгрегації та братства ордени ченців. Всього їх до 180. Об'єднуючи майже півтора мільйона ченців, вони відіграють важливу роль у здійсненні політики Ватикану, місіонерській діяльності. Діяльністю їх керує Ватиканська конгрегація у справах освяченого життя і товариств апостольського життя. Ордени ченців керуються відповідними статутами, мають централізовану структуру. Очолюють їх генерали, генеральні магістри, яким підпорядковані провінціали (провінціальні пріори), магістри, а магістрам — абати і конвентуальні пріори. Над усіма ними главенствує *генеральний капітул* — зібрання керівників різних рангів, яке відбувається раз на кілька років. Ордени підпорядковані безпосередньо Папі Римському, в якій би країні вони не діяли.

Одним із перших виник *орден бенедиктинців*, заснований в Італії в VI ст. Бенедиктом Нурійським. Особливим впливом користувався він у X—XI ст. Нині бенедиктинці існують у країнах Європи й Америки, мають свої школи й університети, періодичні видання.

Особливо багато виникло чернечих орденів у XI—XIII ст. Серед них важливе місце належить так званим жебрацьким орденам: францисканському, заснованому в XVIII ст. святим Франциском — 27 тис. осіб; домініканському — 10 тис. осіб, які відзначаються жорстокою внутрішньою дисципліною. Щоб вступити, наприклад, в ордени кармелітів, августинців, передусім слід відмовитися від особистого майна і жити на подаяння. Орден францисканців має право здійснювати проповіді й таїнства, викладати в університетах. Під його опікою перебувала інквізиція. Завданням заснованого у 1215 р. ордену домініканців (братів-проповідників) була боротьба проти середньовічної єресі,

насамперед проти *альбігойців* — учасників єретичного руху XII—XIII ст. у Франції, спрямованого проти панівного становища католицької церкви в економічному й духовному житті середньовічного міста.

У 1534 р. Ігнатій Лойола заснував орден єзуїтів (Товариство Ісуса) для боротьби з Реформацією. Будучи однією з войовничих організацій католицької церкви, орден переслідував учених, присікав вільнодумство, складав індекс заборонених книг, сприяв закріпленню необмеженої папської влади. Єзуїти, крім трьох чернечих обітниць (безшлюбність, послух, бідність), зарікаються в абсолютній покорі Папі Римському, навіть подумки не можуть піддавати сумніву його вимоги. Статут ордену гласить: щоб не помилитися в житті, необхідно біле називати чорним, якщо того вимагає церква. На основі цього положення орден єзуїтів розробив норми моралі. Тим, хто належить до нього, не обов'язково жити в монастирях і носити монастирський одяг. Передбачає він і таємне членство. Тому дані про його чисельність приблизні (до 90 тис. осіб).

Установи Ватикану об'єднують 9 конгрегацій, 3 трибунали й декілька секретаріатів. *Конгрегації* — своєрідні міністерства, очолювані групою кардиналів (3—4 особи) і главою — префектом. Найважливішими з них є Конгрегація священної канцелярії та Конгрегація пропаганди віри (здійснює місіонерську діяльність). Вона є найзаможнішою, оскільки отримує різноманітні дотації від бізнесменів-католиків, навіть представників інших релігійних напрямів (баптисти) на створення мережі семінарій, університетів, шкіл, у яких виховують місцеве населення в дусі католицького віровчення. Має вона видавництво, притулки, школи.

Католицтво успішно «вписалося» в індустріальне та постіндустріальне суспільства. Пристосовування церкви до умов зрілого капіталізму було започатковано Папою Львом XIII в енцикліці «Про нові речі», яка вважається першою соціальною енциклікою. В ній сформульовано ставлення католицької церкви до нових реалій індустріального суспільства наприкінці XIX — на початку XX ст. Вона засуджувала класову боротьбу, проголошувала недоторканість приватної власності, заступництво особам найманої праці тощо.

У намаганнях відвернути загрозу загибелі людства у ядерній війні, перед якою особливо потерпало людство в середині XX ст., неабияку роль відіграла підтримка католицької церкви принципу мирного співіснування держав

з різним соціальним ладом. Ватикан виступав за заборону ядерної зброї, підтримував спільні дії віруючих і невіруючих на захист миру. Більш далекоглядну і реалістичну позицію зайняв він і щодо проблем Африки, Латинської Америки, Азії. Своєчасне відмежування від класичного колоніалізму благотворно вплинуло на поширення там католицизму.

Адаптація католицтва до реалій постіндустріального суспільства, врахування соціальних процесів, що розгорнулися в останній чверті XX ст., пов'язані з ім'ям Папи Іоанна Павла II, діяльність якого спрямовано передусім на соціологічні, екологічні та інші важливі для сучасного людства проблеми.

Ватикан є активним учасником міжнародних організацій із прав людини, Наради з безпеки і співробітництва у Європі, переговорів з проблем роззброєння тощо. Його позиція істотно впливає на формування поглядів з найважливіших соціально-економічних, суспільно-політичних і моральних проблем. Значні зусилля він зосереджує на оптимізації соціальної доктрини церкви, яка містить обов'язкові для віруючих соціально-економічні та політичні норми, передбачає застосування істин віри та моралі до сфери соціальних відносин.

Церква виражає свою стурбованість екологічними проблемами, поширенням споживацької ідеології. Помітне місце в її соціальній доктрині посідає проблема праці, яку вона трактує вже не як кару за первородний гріх, а як важливий чинник буття людини.

У внутріцерковній політиці Ватикан дотримується традиційних позицій: засуджує розлучення, аборти, спроби зрівняти у правах жінок-монахинь зі священиками, участь діячів церкви у політичній діяльності тощо. Папа Іоанн Павло II засудив тенденції до плюралізму в єзуїтському ордені. Водночас, вшановуючи сторіччя від дня народження видатного вченого Альберта Ейнштейна, Іоанн Павло II визнав помилковим і несправедливим засудження в минулому до страти інквізицією Галілео Галілея.

Католицька церква постійно переймається проблемами сім'ї, дітей і батьків. У поглядах на людину акцент робиться не на її гріховності, а на тому, що зближує її з Богом.

Наприкінці 50-х років XX ст. було переорієнтовано європейську політику Ватикану: ідею «малої Європи» змінило прагнення до «об'єднаної Європи». З приходом на престол Іоанна Павла II в основу такого розуміння було покладено тезу про спільні християнські корені європейських націй. Для пропаганди концепції «неоєвропеїзму» використовують трибуну ЮНЕСКО, міжнародні культурні форуми.

Європа, згідно з твердженнями Папи Римського, — комплекс націй, які стали такими завдяки євангелізації. Внутрішня єдність Європи є не лише культурною, а й соціальною необхідністю. Європі належить і провідна роль у світовому контексті, завдяки її специфічній культурній традиції та невичерпності сил. У сучасній Європі немає суперечностей між Сходом і Заходом, вона — єдина сім'я народів з різними взаємодоповнюючими особливостями. Релігійне і культурне зближення європейських націй повинні розвиватися одночасно.

Для обґрунтування неоєвропеїзму Іоанн Павло II запропонував свою концепцію нації, яка охоплює такі важливі аспекти, як народ, вітчизна, релігія, мистецтво, національна культура. Згідно з цією концепцією Європа, будучи об'єднаною спільністю походження, культурної історії, традицій, цінностей і фундаментальних засад організації життя, може вберегтися від внутрішніх небезпек й апокаліптичних конфліктів. Оскільки велика і різноманітна спадщина європейських народів переживає глибоку кризу, створення «нової Європи» пов'язано з надією на релігійне відродження. За словами Іоанна Павла II, «відродження у християнському дусі є єдиним засобом врятування Європи». У 1985 р. папа видав енцикліку «Апостоли слов'ян», провідна думка якої полягає в необхідності об'єднання європейських країн на основі християнської культури. Шлях до єдності між Сходом і Заходом, стверджує Ватикан, в об'єднанні християнських церков у Вселенську церкву і загальній євангелізації, суть якої — встановлення передусім моральної вищості католицької церкви. Це положення переслідує і політичні цілі. Пропагуючи єдність Європи, Іоанн Павло II підкреслює перевагу римо-католицької церкви.

Етапними для католицизму стали 80-ті роки XX ст. На Надзвичайному синоді єпископів, присвяченому 20-річчю II Ватиканського собору, було проаналізовано церковні справи у контексті еволюції сучасного суспільства. Серед проблем було названо ускладнення відносин церкви зі світом. Багаті країни пізнали секуляризм, атеїзм, матеріалізм. Цим спричинена глибока криза фундаментальних моральних цінностей. У країнах, що розвиваються, панують бідність, голод, злидні. У декларації «Заклик Бога до всіх людей» синод закликає всіх людей (не тільки католиків) до участі у створенні «цивілізації солідарності та лю-

бові», бо тільки шляхом релігійного відродження можна подолати апокаліптичний стан сучасної культури.

Католицький теолог Карл Ранер так оцінює становище католицької церкви: «Ми не досягли ще синтезу між істинною духовністю і реальною відповідальністю перед світом, якому загрожує катастрофа. [...] На порозі третього тисячоліття серед католиків постійно зростає прагнення до створення найширшої платформи для об'єднання всіх людей доброї волі на основі загальнолюдських цінностей для врятування і збагачення духовної культури людства».

На українських землях християнство у його західній традиції було відоме ще до хрещення України-Русі. Активну місіонерську діяльність вели тут католицькі чернечі ордени в XIII ст., що з часом за підтримки Речі Посполитої забезпечило активне його поширення в Галичині, на Поділлі, Волині. Католицькі громади були майже у всіх містах України.

Нищівного удару зазнав католицизм в Україні за Радянської влади: було припинено існування більшості парафій, сплюндровано багато храмів, гонінь зазнавали священнослужителі та віруючі. У 1946 р. змушений був покинути українські терени архієпископ Євген Базяк. Усього кільком священикам було дозволено душпастирське служіння.

Відновлення католицьких дієцезій (єпархій) в Україні відбулося в січні 1991 р. Нині до 5 дієцезій України належить понад 800 парафій, відновлюють свою діяльність католицькі храми, монастирі, навчальні заклади.

Керівним виконавчим органом Римо-католицької церкви в Україні є Львівська митрополія, безпосередньо підпорядкована Апостольській столиці.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте головні догматичні й канонічні розходження між католицизмом і православ'ям.
2. У чому виявлялися особливості боротьби католицької церкви з єресями?
3. Чим різниться ставлення католицької і православної церков до тенденцій у розвитку людства?
4. Наскільки, на вашу думку, відповідає структура, система управління католицькою церквою вимогам централізації й свободи національних релігійних утворень?
5. Якими були позиції католицьких громад на різних етапах історії України?

Теми рефератів

1. Соціально-політичні орієнтації в католицизмі.
2. Католицькі чернецькі ордени: історія і сучасність.
3. Соціальна доктрина католицизму, етапи її розвитку.
4. Маріологія як напрям католицької теології.
5. Історія папства.
6. Понтифікат Папи Іоанна Павла II.
7. Католицизм в Україні.

Протестантизм

Протестантизм (лат. protestans — той, що заперечує, незгідний) виник внаслідок другого розколу в християнстві як опозиційний рух католицькій церкві. Генетично він був пов'язаний з *Реформацією* — національно-визвольним та суспільно-політичним рухом у Європі в XVI—XVII ст., який знаменував перехід від Середньовіччя до Нового часу, від феодальних до капіталістичних відносин.

Саме тоді на історичну арену виходив новий клас — буржуазія, для якої межі феодального ладу стали надто тісними. На той час католицька церква була центром феодальної системи. Була вона і найзаможнішим землевласником, їй належала майже третина усіх земельних володінь в католицьких країнах. Буржуазія, руйнуючи засади феодалізму, посягала й на позиції католицької церкви. Її соціальні потуги наштовхувалися на необхідність релігійної боротьби, оскільки тодішні почуття і свідомість мас були сформовані церквою. З часом незначні прояви опозиції католицькій церкві (протестанська єресь) вилилися в могутній опозиційний потік, що заполонив усю Європу. І тому історичний рух, змістом якого був перехід від феодалізму до капіталізму, поширився і на сферу релігійного життя, в якій на противагу феодальному католицизму розвинувся «протестантизм».

Спричинилися до цього і моральна деградація католицького духовенства, закостенілість церковного життя. А ще до Реформації професор Оксфордського університету Джон Вікліф (1320—1384) і професор Празького університету Ян Гус (1369—1415) висловлювали сумніви щодо правомірності відпускання гріхів і видачі індульгенцій священиками, критикували їх непомірну пристрасть до наживи, настоювали на пріоритетності Священного Письма над Священним Переказом, заперечували реальність перетворення хліба на тіло, а вина на кров Господню, що, як

стверджують православна і католицька церкви, відбувається під час таїнства євхаристії (причастя).

Безпосередньо Реформація відбувалася в Німеччині та Швейцарії. Ініціаторами та провідниками її були німецький чернець Мартін Лютер (1483—1546), ідеолог анабаптизму в Німеччині Томас Мюнцер (1430—1525), французький богослов Жан Кальвін (1509—1564), швейцарський священик Ульріх Цвінглі (1484—1531).

Виступаючи проти католицької церкви як одного з інститутів феодалізму, ідеологи протестантизму заперечували її посередницьку роль між людиною і Богом, культову практику, догматичні положення. Свої реформи протестанти обґрунтовували «справжнім прочитанням» Біблії, яку оголосили єдиним джерелом Одкровення, авторитетом у питаннях віри. Вони виступали за право кожного громадянина вільно читати і тлумачити Біблію як єдине джерело протестантського віровчення.

Особливим є погляд у протестантизмі на проблему людини. Властива буржуазній епосі індивідуалізація людського буття затребувала таких релігійних уявлень, за яких тільки особиста віра людини може забезпечити їй спасіння. Стверджувалося, що у своєму гріхопадінні людина втратила здатність творити добро, тому їй не досягти спасіння за результатами своєї діяльності, заслуг. Воно можливе як наслідок божественного втручання. А для цього потрібна віра людини в спокутну жертву Ісуса Христа. Водночас акцент було зроблено на ролі особистості у релігійному житті. Наприклад, якщо православ'я і католицизм регламентують систему постів, то протестантизм пропонує кожному вирішувати це питання на основі власних поглядів, пристрастей, звичок.

Своєрідно трактує протестантизм і саму ідею Бога. З погляду його ідеології, Бог існує тому, що він потрібен людині, яка в нього вірить: «У що віриш, те й маєш».

Протестантизм відмовився від поклоніння Богородиці і святим, вшановування ікон та інших реліквій. Великого значення надає він індивідуальним та колективним молитвам. Багато протестантських громад визнають свята, пов'язані з життям і діяльністю Ісуса Христа. Допускається включення в календар і громадянських свят.

Отже, головні засади протестантизму зводяться до таких положень:

— визнання абсолютного авторитету Священного Письма (Біблії) як основного джерела пізнання людиною Бога, утвердження її релігійних і моральних принципів;

— визнання можливості особистого спілкування віруючого з Богом;

— віра в спасительну жертву Ісуса Христа;

— заперечення Священного Переказу — папських булл (декретів), енциклік (послань) як джерела віри;

— заперечення посередницької ролі церкви, священства у спілкуванні людини з Богом;

— визнання заданості людської долі (здобути чи втратити можливість спасіння);

спрощення культової діяльності (богослужіння складаються з молитов, проповідей, псалмоспівів, читання Біблії).

У протестантизмі значно спрощено культ: скасовано пародіяння священиків, коштовне оздоблення церкви, дзвони, вівтарі, ікони, багато свят, спеціальних служб, пов'язаних із вшануванням святих.

Найпомітніші протестантські напрями — лютеранство і кальвінізм, англіканство, які, виникнувши у XVI ст., дали поштовх анабаптизму, менонітству, антитринітаризму, соцініанству. Усі вони належать до ранніх течій у протестантизмі. У XIX—XX ст. заявили про себе методисти, баптисти, квакери, мормони, адвентисти, свідки Єгови, п'ятдесятники.

Ранній протестантизм

Лютеранство (Євангелістська церква). Реформаторський рух заявив про себе виступом у 1517 р. німецького ченця Мартіна Лютера проти влади римських пап і торгівлі індульгенціями.

Лютер Мартін. Народився в 1483 р. в Німеччині. Маючи духовну освіту, віддав себе служінню церкві. У 1512 р. здобув учений ступінь доктора теології, а невдовзі став професором бібліотеки Віттенберзького університету. Очолював бюргерську помірковану партію під час Селянської війни в Німеччині.

У 1517 р. опублікував 93 тези, спрямовані проти практики індульгенцій, посередництва духовенства між людиною і Богом. Будучи звинуваченим у єресі, в 1520 р. публічно спалив папську буллу, в якій ішлося про відлучення його від церкви.

Сформулював принципи протестантизму (лютеранський варіант). Вважаючи єдиним джерелом віри Біблію, переклав її німецькою мовою.

Помер у 1564 р.

Головні принципи, сформульовані Лютером та його сподвижниками, викладені в «Аусбурзькому сповіданні віри» 1530 р. Лютерани визнають загальнохристиянське вчення про Бога як творця світу і людини, про Божественну Трійцю. Вчення про спасіння душі за допомогою віри в спокутну жертву Христа стало головним у протестантизмі. Лютер твердив, що людина може врятувати душу тільки завдяки особистій вірі, яка безпосередньо дарується їй Богом. Це було відвертим запереченням претензій католицького духовенства на контроль віри й совісті, його посередництво між людьми і Богом. Не менш принциповою була вимога щодо скасування стану священиків, усунення чернецтва, римської курії, тобто всієї ієрархії, яка дорого обходиться людству. Заперечувався й авторитет папських декретів і послань, рішень соборів. Єдиним авторитетом у питаннях віри було визнано Священне Письмо, право тлумачити яке надавалося кожному віруючому. Крім Біблії, священною для лютеран є «Книга згоди» М. Лютера, яка містить Великий і Малий катехізиси.

Лютеранство визнає таїнство причастя і хрещення (хрестять, як правило, немовлят). Конфірмацію, шлюб, рукопокладання (ординацію), соборування розглядає як обряди.

Зберегло воно священнослужителів і єпископат, в обов'язках яких — організовувати релігійне життя, тлумачити Священне Письмо, проповідувати Слово Боже, спілкуватися з віруючими і бути для них духовними наставниками.

Чітко розмежовує воно сферу Євангелія (релігії) та сферу закону (компетенцію держави).

На початку XX ст. у світі нараховувалося понад 75 млн. лютеран (50 млн. входить до створеного у 1947 р. Всесвітнього союзу лютеран), 200 церков. Більшість лютеранських об'єднань існує в Європі. В Україні вони з'явилися разом з першими німецькими переселенцями. Нині зареєстровано 50 громад.

Кальвінізм. Як протестантська конфесія кальвінізм виник на початку XVI ст. Очолив його французький богослов Жан Кальвін.

Кальвін Жан. Народився в 1509 р. у Франції. Освіту здобув в університетах Парижа та Орлеана. Замолоду виявляв симпатії до християнського гуманізму, пізніше зацікавився ідеями Мартіна Лютера. З 1534 р. — активний учасник Реформації, за що зазнав переслідувань і був змушений емігрувати до Швейцарії. Тут виходять його праці «Настановлення християнської віри» (1536 р.), «Церковні настанови» (1541 р.), які теологічно обґрунтовували Реформацію.

З 1541 р. розпочав активну реформаторську діяльність у Женеві. Невдовзі кальвіністи злилися з прибічниками Ульріха Цвінглі у Швейцарській реформаторській церкві. Вважаючи будь-які відхилення від свого вчення єресю, вимагаючи неухильного підкорення церкві, чіткої регламентації церковного життя, виступав за придушення будь-якої опозиції. Все це перетворило Женеву на пристановище переслідуваних протестантів Європи, духовний центр протестантизму. В 1559 р. тут було засновано протестантський університет.

Помер у 1564 р.

Одним з головних догматів кальвінізму є вчення про «абсолютне приречення», згідно з яким ще до створення світу Бог визначив одним людям рай, іншим — пекло, і жодні їх зусилля, добрі справи не зможуть змінити цього. І хоча це майбутнє людям невідоме, вони можуть здогадуватися про свою долю з того, як складається їхнє земне життя: професійна діяльність кожного є «Боже приречення», а великі успіхи в ній є ознакою обраності для спасіння.

Кальвінізм, розглядаючи корінні соціально-політичні проблеми сучасності, підкреслює всемогутність Бога і нікчемність людини. Його вчення найрадикальніше реформувало християнський культ і церковну організацію. Майже всі зовнішні атрибути (ікони, свічки тощо) скасовано, провідними у богослужінні є читання та коментування Біблії, співи псалмів. Головну роль в общинах відводять пресвітерам, які й спрямовують їх релігійне життя.

Проникаючи на інші терени, кальвінізм зазнавав певних модифікацій. Під прапором кальвінізму поширювався протестантський рух у Шотландії. Виразником його був англійський богослов Джон Нокс (1505—1572). Багато подій тамтешнього релігійного життя пов'язувалися з боротьбою проти династії Стюартів. У руслі цих подій, що відбувалися наприкінці 60-х років XVI ст., королева Марія Стюарт, яка спиралася на католицьку знать і підтримку папства, зазнала поразки. Тоді утворилася пресвітеріанська церква, яка визнавала єдиновладдя Христа в общині віруючих та рівні права її членів. Було скасовано сан єпископа і збережено пресвітерство в дусі кальвінізму.

В Англії, наприклад, кальвінізм зазнав суттєвих змін, конфесійно оформившись як англіканство.

Англіканство. В Англії Реформація почалася з ініціативи правлячих кіл. У 1534 р. парламент проголосив незалежність церкви від папи, а короля Генріха VIII — її главою. Церковні відносини з Ватиканом було розірвано, закрито всі монастирі, а майно конфісковано. У 1549 р. запроваджено молитовник, скасовано безшлюбність духовенства, але збережено католицькі догмати та обряди. З часом вплив протестантизму на англійську церкву посилився, що призвело до розмежування її з католицизмом.

У 1571 р., за королеви Єлизавети I, парламент прийняв англійський Символ віри з 39 статей, який заперечував католицький догмат про чистилище, практику індульгенцій, папську владу, поклоніння іконам, святим, безшлюбність духовенства. Англійська церква прийняла протестантські догмати про виправдання вірою і Священне Писання як єдине джерело віри, заперечення практики індульгенцій, поклоніння іконам. Але при цьому визнавала католицький догмат про спасительну силу церкви, залишила недоторканим єпископат. Усе це є свідченням того, що англіканство еклектично поєднало в собі протестантські та католицькі догмати, стало своєрідним компромісним варіантом протестантизму. Досягнуто це було у тривалій боротьбі королівської влади проти політичних та економічних домагань Ватикану.

Пізніше, наприкінці XVI — на початку XVII ст., в Англії загострилися соціальні суперечності, виникла буржуазна опозиція абсолютистському режимові, незадоволена королівською Реформацією.

Прихильників кальвінізму серед англійської буржуазії називали *пуританами*. Праве його крило — *пресвітеріанці*, вони захищали інтереси великої буржуазії. Їхня програма формулювала вимоги щодо встановлення пресвітеріанської церкви, захисту світської влади, права переслідувати єресі. Радикальне крило пуритан — *конгрегаціоністи* — цілком заперечувало принцип державної церкви, вважаючи, що кожна община (конгрегація) повинна бути вільною у виборі віросповідання. Одна з головних їх вимог — перебудова церкви на основі конгрегації (об'єднання).

Активізація демократичних елементів призвела до виникнення релігійних сект конгрегаціоналістів, баптистів, квакерів та ін. Здебільшого це було свідченням невдоволення низів наслідками буржуазної революції. Всі інші протестантські утворення відображають лише основні принципи цих течій.

Пізній протестантизм

Течії пізнього протестантизму відзначаються організованістю, активною проповідницькою діяльністю, нерідко — радикальними поглядами, пов'язаними із запереченнями церковності, намаганням у повному обсязі реалізувати принцип свободи віросповідання. Традиційна для реформаторів апеляція до Святого Письма поєднується з твердженнями про можливість отримання кожним віруючим особистого одкровення. На цій підставі всі люди визнаються рівними у релігійних справах, всім надається право проповіді (принцип усезагального священства). Попри те, кожна громада має лідера.

Кількість таїнств зведено до мінімуму. Обряд хрещення здійснюється над дорослими людьми. Зовнішні атрибути культу не визнаються. Молитви відбуваються з особливим емоційним піднесенням.

Більшість вірить у наближення кінця світу й останнього суду. Часто це спричиняє самоізоляцію віруючих. Серед течій пізнього протестантизму виділяються баптизм, п'ятдесятництво, адвентизм, свідки Єгови, меноніти.

Баптизм. Зародився він на початку XVII ст. в Англії у процесі розвитку пуританізму. Назва походить від грецького baptizo — занурювати, хрестити у воді. Засновником був проповідник Джон Сміт (1554—1612).

Баптисти вважають Біблію головним засобом, за допомогою якого Бог домагається спасіння людей. Як вмістилище божественної свідомості, вона протиставляється людському знанню. Головну увагу вони зосереджують на тлумаченні Нового Завіту. Баптизм стверджує, що людина отримує спасіння від Бога не внаслідок власних діянь, а через віру в жертву, принесену Христом на Голгофському хресті. Спасіння людей є промислом Божим, без чиєї допомоги не може з'явитися віра в їх серцях.

У моралі баптизму стрижневими є питання про сенс життя, норми моральності, правила поведінки. Він проповідує ідею богоданності моралі й аморальності безбожників. Баптисти підтримують віровчення про триєдиного Бога, вірять у спокутну місію Христа, його друге пришестя, у страшний суд, вважають, що за всі людські гріхи перед Богом і людьми уже поніс кару Ісус Христос, а їм залишається лише вірити в нього і завдяки цьому «очиститися».

Кілька разів на тиждень, у неділю — обов'язково, баптисти збираються у молитовних будинках, де відбувають колективні молитви, нерідко в супроводі музичних інстру-

ментів. Щопершої неділі місяця відбувається причащання всіх членів общини (хлібопереломлення) — так звана вечеря любові. Обряд хрещення, який відправляють над дорослими після відповідної релігійної підготовки, символізує «духовне відродження» і вступ до общини. Баптисти заперечують хрещення немовлят, вважаючи, що вони не мають віри, а в дорослого є свобода вибору, він свідомо обирає релігію. Не вважають вони таїнствами хрещення і хлібопереломлення.

Зміст життя баптисти вбачають у спасінні й досягненні блаженства в раю. Вони відзначають усі свята, пов'язані з іменем Христа, а також одруження, похорони, дні народження членів общини. Життя баптиста чітко регламентоване. Свій вільний час він повинен віддавати вивченню, пропаганді Біблії, участі в зібраннях. На користь общин баптисти віддають значну частину своїх заробітків, їм не рекомендується одружуватися з людьми іншої віри, а тим більше — з невіруючими.

У побуті вони намагаються максимально підтримувати одне одного, не допускають пияцтва, лихослів'я, інших подібних проявів.

Баптизм є однією з найпоширеніших християнських течій в Україні. Перші його общини об'явилися в середині XIX ст. на Херсонщині. Згодом сформувалися на Волині, Київщині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині.

Натепер в Україні діє понад 1620 громад.

Адвентизм. Як течія пізнього протестантизму, адвентизм виник у 30-ті роки XIX ст. у США. Назва походить від латинського adventus — прихід, пришестя. Засновником його вважають Вільяма Міллера (1782—1849).

Зберігаючи запозичені в баптизму основи віровчення про культи, адвентисти акцентують увагу на очікуванні другого пришестя (адвентус) Ісуса Христа, яке ось-ось має відбутися. Праведники тоді воскреснуть. Інші воскреснуть теж, але після тисячолітнього царства Христа для страшного суду. Запорукою воскресіння є дотримання моральних настанов Біблії. Баптисти заперечують безсмертя душі, існування пекла і раю. Визнають вони обряди хрещення у воді дорослих (занурення), хлібопереломлення, практикують ритуальне обмивання ніг. Обов'язковим для них є внесення десятини в касу общини.

Адвентисти здійснюють активну місіонерську діяльність. Їм належить «санітарна реформа», що вимагає від віруючого піклуватися про власне здоров'я, передусім завдяки відмові від м'яса, оскільки, згідно з адвентистськими уявленнями, тіло — «вмістилище боже». Адвентисти поділяються на кілька угруповань. Найчисленнішими серед них є послідовники «пророчиці» Олени Вайт, які відзначають щотижневе свято суботи — *адвентисти сьомого дня*. Однією із течій в адвентизмі є *адвентисти-реформісти*, яка виникла у процесі дискусій щодо ставлення до військового обов'язку.

Нині майже половина адвентистів проживає в Україні, здебільшого в Чернівецькій, Черкаській, Вінницькій областях. Єдиного організаційного центру адвентисти не мають.

П'ятдесятництво. Назва походить від назви старозавітного свята п'ятдесятниці. У Новому Завіті воно називається Трійцею або Зеленими святами. Як протестантська течія, сформувалося у США в XIX ст., поширившись пізніше в Європі та Америці.

П'ятдесятники вірять у сходження до них Святого Духа і безпосереднє спілкування з Богом з надією одержати від нього дари Святого Духа: здібності до вивчення іноземних мов (глосолалія), пророкування, зцілення вірою. Більшість догматів п'ятдесятництва є й елементами культу. Визнає воно обряди хрещення та євхаристії. Протягом XIX—XX ст. у п'ятдесятництві сформувалися течії: *перфекціоністи (досконалі п'ятдесятники)*, які обстоюють значущість добрих справ у моральному очищенні людини, заперечують глосолалію; *п'ятдесятники-сіоністи*, які вірять у близький другий прихід Ісуса Христа на горі Сіон, необхідність зустрічі з Господом, у побудову тисячолітнього царства Божого в Палестині; *п'ятдесятники-суботники*, які вважають суботу днем відпочинку. Зібрання п'ятдесятників супроводжуються масовим релігійним екстазом.

Общини п'ятдесятників (до 1 тис.) існують в Україні. Більшість із них об'єднано в Союз християн віри євангельської України.

Єговізм. Це одна з найпізніших течій протестантизму, що виникла у США наприкінці XIX ст. Заснована американцем Чарлзом-Тейзом Расселом (1852—1916). Вони не визнають Святу Трійцю. Об'єктом істинного богопоклоніння вважають відновлення написання імені Бога — Єгови. Лише Єгова, за їх твердженнями, є творцем і джерелом життя. Христа вважають єдинородним Сином Божим, людиною, а не Богом. Святий Дух є силою Єгови, через яку Бог здійснює свою волю. Заперечує єговізм безсмертя душі, існування раю і пекла, традиційну релігійну обрядовість.

Крім обряду водного хрещення, свідки Єгови мають свято — «Вечерю спомину» смерті Ісуса Христа, яке і є

своєрідним обрядом причащання: віруючі споживають тоді прісний хліб і червоне вино.

Важливим елементом учення єговізму є біблійна хронологія, дослідження знаків часу. На цій підставі стверджується, що 1914 р. є «початком часу кінця» і другого пришестя Христа, а 1975 р. — закінченням 6 тис. років людської історії, приготуванням до Нового Божого світу і правління Христа на землі. Всесвітню історію єговізм розглядає як боротьбу Бога Єгови і Диявола за панування над світом. Проголошується, що ще за життя існуючого покоління неминучий Армагеддон — всесвітня божественна війна, за результатами якої відновиться царство Єгови. Так завершиться боротьба між Богом і Дияволом.

Єговізм має чітку позицію щодо актуальних проблем людства, критикує расизм, фашизм, комунізм, тоталітаризм.

У 1931 р. секти єговістів зареєструвалися під назвами «Товариство свідків Єгови», «Свідки Єгови», в яких об'єднано до 4 млн. осіб. У світі діють до 120 філій Товариства, а майже в усіх країнах — місіонерські місії. Координує їх роботу Бруклінський центр (США). Щорічно організовуються багатотисячні конгреси.

В Україні єговізм спершу поширився в західних областях. У теперішній час громади єговістів офіційно діють по всій Україні.

Тенденції в сучасному протестантизмі

Сучасний протестантизм є далеко не однорідним напрямом у християнстві. Ця неоднорідність виявляється не тільки у відмінностях віровчення, устрою різних його конфесій, а й у різноспрямованих тенденціях всередині однієї і тієї ж конфесії.

На думку дослідників, ліберально орієнтовані реформатори, лютерани і методисти є ближчими між собою, ніж із фундаменталістськи налаштованими представниками власних конфесій.

З середини XX ст. у реформаторстві, лютеранстві, англіканстві, конгрегаціоналізмі, методизмі все більшого поширення набувають гуртки з інтенсивного вивчення Біблії, натомість скорочується кількість учасників богослужінь.

Є відмінності у функціонуванні протестантських конфесій у Європі й на американському континенті. Якщо протестанти Америки зберігають ідейну єдність, то європейський протестантизм більш розділений різноманітними теологічними традиціями.

У протестантських общинах Америки сформувався склад релігійності, який прийнято вважати окремим видом протестантизму, названим «євангелічним». Тільки англіканська єпископальна церква діє в масштабах усієї країни (США), інші протестантські об'єднання представлені у формі деномінацій. Це спричинено тим, що їх утворення має у своїй основі міграційні явища.

У середині XX ст. протестантизм став поширюватися на теренах Африки, Південної Америки, Азії, Океанії, отримавши назву «туземне християнство». Характерна риса його — поєднання християнських традицій із місцевими етнічними церемоніями і культами, намагання витлумачити християнство власною термінологією, поєднати біблійне вчення зі своїм етнічним досвідом. Окремі дослідники пропонують вважати його четвертим напрямом у християнстві, настільки масовим стало це явище в останні роки.

Ще одна помітна тенденція — зниження у 70—80-ті роки XX ст. чисельності прихильників ліберально зорієнтованих протестантських (єпископальна, пресвітеріанська) і зростання рядів фундаменталістських конфесій і деномінацій (п'ятдесятники). Ідеологи фундаменталізму відстоюють буквальне розуміння Біблії, свободу підприємництва і конкуренції, протестантську етику особистого успіху, цінність сім'ї та суспільного порядку. Для пропаганди протестантського віровчення широко використовують засоби масової інформації, особливо телепроповіді.

Актуальною проблемою для протестантських конфесій є екуменізм. Цей рух був започаткований у 1910 р. на всесвітній місіонерській конференції в Лондоні. Головна його мета полягає у подоланні догматичних і канонічних розбіжностей у християнстві й зосередженні зусиль на соціальних проблемах сучасного світу.

Однак розробити прийнятну соціальну та віросповідальну програму не вдалося, оскільки, наприклад, євангелічно-лютеранські, реформаторські теологи не вважають можливим вироблення на основі Біблії єдиної соціальної доктрини. Водночас на основі засад християнської доброчинності в оцінці суспільних явищ пропонувалися ідеї «християнського соціалізму», ініціювався рух «соціального Євангелія». Після війни багато прихильників здобула концепція «відповідального суспільства». А найрадикальніші протестантські уми у своїй критиці капіталістичного суспільства дійшли навіть до «теології революції».

Реалії в протестантизмі дають підставу для твердження, що з огляду на різні (соціальні, економічні, політичні, духовні та ін.) чинники його буття він є особливо впливовою силою в сучасному світі, яка поширюється на різні сфери життєдіяльності людства.

Запитання. Завдання

1. Які історичні умови спричинили виникнення протестантизму?
2. Охарактеризуйте головні відмінності загальнохристиянського і протестантського віровчення і культу.
3. У чому виявляються спільні та відмінні риси конфесій раннього протестантизму?
4. Який вплив справив протестантизм на соціально-економічний розвиток світу?
5. Охарактеризуйте спільні та специфічні особливості течій пізнього протестантизму.
6. Чому, на вашу думку, ініційований у лоні протестантизму екуменічний рух не увінчався очікуваними результатами?

Теми рефератів

1. Вчення М. Лютера.
2. Соціально-політичні орієнтації в сучасному протестантизмі.
3. М. Вебер «Протестантська етика і дух капіталізму».
4. Сучасний протестантизм в Україні: динаміка і тенденції розвитку.
5. Зародження Реформації.
6. Історія протестантизму в Україні.
7. Основні течії, деномінації та конфесії в протестантизмі.

Література

Адвентисти сьомого дня в Україні. — К., 1996.
Бычко А. К. У истоков христианского иррационализма. — Киев, 1984.
Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.
Вероучение евангельских христиан-баптистов. — М., 1998,
Волконский А. Католичество и священное предание Востока. — Жовква, 1991.
Второй Ватиканский Собор. Конституции. Декреты. Декларации. — Брюссель, 1992.
Гараджа В. Протестантизм. — М., 1971.
Гергей Е. История папства. — М., 1996.
Губман Б. Л. Современная католическая философия: человек и история. — М., 1988.
Долгов К. М. Диалектика и схоластика. — М., 1983.
История баптизма. — Одесса, 1996.
Каретникова М. С. Протестантизм. — СПб., 1995.
Карташов А. В. Вселенские соборы. — М., 1994.

Католицизм: Словарь. — М., 1991.
Киприан, архимандрит. Евхаристия. — Париж, 1947.
Книга Мормона. — М., 1988.
Ковальский Я. В. Папы и папство. — М., 1991.
Кузмицкас Б. Философские концепции католического модернизма. — Вильнюс, 1982.
Лозинский С. Г. История папства. — М., 1986.
Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні. — К., 1996.
Лютер М. Избранные произведения. — СПб., 1994.
Майка Ю. Социальное учение католической церкви. — Рим; Люблин; Мн.,1994.
Митрохин П. Н. Баптизм: история и современность. — СПб., 1997.
Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Л. М. Гуманістичні і реформаторські ідеї на Україні. — К., 1999.
Овсиенко Ф. Г. Проблема человека в философии католицизма. — М., 1986.
Овсиенко Ф. Г. Социальное-этическое учение современного католицизма. — М., 1987.
Овсиенко Ф. Г. Эволюция социального учения католицизма. — М., 1987.
Очерки истории западного протестантизма. — М., 1995.
Поснов М. Э. История Христианской Церкви. — Брюссель; Киев, 1991.
Протестантизм: Словарь. — М., 1990.
Пупар П. Вера католической церкви. — М., 1992.
Рашкова Р. Т. Ватикан и современная культура. — М., 1998.
Ревуненкова Н. В. Ренессансное свободомыслие и идеология Реформации. — М., 1988.
Рожков В. Очерки по истории Римско-католической церкви. — М., 1994.
Ян Гус, Мартин Лютер, Жан Кальвин, Торквемада, Лойола. — М., 1995.

Іслам

Іслам (араб. — покірність, віддання себе Богові) є наймолодшою із світових релігій. Його сповідують майже 860 млн. осіб у понад 120 країнах світу. У 28 країнах (Єгипті, Ірані, Іраку, Кувейті, Марокко, Саудівській Аравії, Пакистані та ін.) є державною релігією. Мусульманські общини розкидані по всьому світу, більшість віруючих проживає в країнах Азії та Північної Африки.

Формування і поширення ісламу

Виникнення і формування ісламу відбувалося в період розпаду первіснообщинного ладу, утворення класових суспільств на Аравійському півострові і супроводжувалося соціально-політичною боротьбою між могутньою родовою аристократією племені корейшитів та вільними бідняками, ремісниками, землеробами, кочівниками-пастухами. В

економічному житті арабських племен ще було поширене рабство, особливо боргове, яке на той час історично вже вичерпало себе, гальмувало розвиток суспільства. Тому вже наприкінці VI ст. його почали витісняти елементи феодалізму. Крім того, роздрібненість, економічна відсталість арабських племен вимагали сильної централізованої влади, здатної вивести їх на новий рівень розвитку. Насамперед необхідно було об'єднати їх для захисту від сусідів (Візантія, Іран). Однією з перешкод цьому були і давні племінні культи, які корінням сягали у традиції первісного ладу. Наприкінці VI ст. серед арабів зароджується ханіфський реформаторський рух (араб. Ханіф — пророк), який охопив усю територію Аравії. Ханіфи заперечували поклоніння племінним ідолам, не належачи ні до християн, ні до іудеїв, обстоювали віру в єдиного Бога (назву його не встановлено), ритуальну чистоту. Монотеїзм цих людей, вважається, став одним із джерел ісламу.

Найбільшими центрами релігійної реформації були Ємен — на півдні Аравії та провінція Хіджаз — на північному заході, яка зі священними для мусульман містами Мекка і Медина стала батьківщиною ісламу. Саме з ними пов'язана діяльність засновника ісламу пророка Мухаммеда.

Мухаммед (Мухаммад, Мохаммед, Магомет, Мамед, Махмет). Народився приблизно в 570—632 р. у Мецці. Виходець із наймогутнішого на той час племені корейшитів. Батько помер ще до його народження, мати — коли йому виповнилося шість років. Спершу хлопця виховував дідусь, а по його смерті — дядько Або Таліб, який дбайливо опікав свого небожа, брав із собою у довготривалі подорожі до Сирії, де юний Мухаммед пізнавав не тільки торгове ремесло, а й різні релігійні вірування, в т.ч. християнство та іудаїзм. За легендою, в одній із подорожей він почув від ченця сирійського монастиря пророцтво про своє велике майбутнє.

З часом юнак наважився на організацію власної справи, заслуживши прізвисько «Амін» — надійний, однак згодом найнявся на службу до багатої, дещо старшої від нього вдови Хадіджі. Мухаммед сподобався їй не тільки своєю зовнішністю, але заповзятливістю та чесністю у справах. Тому через якийсь час він отримав натяк від слуги Хадіджі про те, що його сватання буде бажаним для неї. Невдовзі, всупереч опору родичів з обох боків, вони побралися. У шлюбі нажили двох синів, які померли в ранньому віці, та чотири дочки. Недовгим був вік і дочок, за винятком Фатими — єдиної продовжувачки роду, а її два сини вважаються великомученикаами ісламу.

Після одруження Мухаммед поступово відійшов від торгових справ, зосередившись на релігійних роздумах. На той час араби сповідували родоплемінні культи, хоч знали іудаїзм і християнство. Мекка була населена й людьми, які сторонилися і язичницьких культів, і християнства та іудаїзму, усамітнюючись у печерах, проводили дні у постах і релігійних роздумах. Мусульманські джерела стверджують, що під час одного з таких постів Мухаммед, галюцинуючи, побачив постать у білому, яка випромінювала яскраве світло, а голос її велів приступати до проголошення нової — істинної — віри. Чув він і різноманітні внутрішні голоси, що веліли йому те ж саме. У процесі тривалих роздумів і сумнівів Мухаммед все-таки наважився на це.

Початок проповідницької діяльності був далеко не простим для Мухаммеда: йому не вірили, з нього глузували, вважаючи навіть душевнохворим. Знаходили в його розмірковуваннях і логічну непослідовність. Водночас довкола нього збиралися і послідовники. Першими були дружина, двоюрідний брат Алі, дядько.

Діяльність Мухаммеда не могла бути непоміченою, що згодом вилилося у великий кофлікт між ним та політичною, релігійною владою Мекки, внаслідок якого немало його прихильників змушені були емігрувати в Ефіопію. Якимось чином Мухаммеду вдалося залагодити цей конфлікт, але невдовзі спалахнув ще один, що призвів до цілковитої ізоляції Мухаммеда і його рідні. Після смерті дружини і дядька, які були найвідчутнішою опорою Мухаммеда, 22 червня 620 р. перебирається в Ясріб — місто, що конкурувало з Меккою в торгових справах. Відтоді воно стало іменуватися Медина — «місто Пророка».

Прибулих мусульман тут називали *муходжирами* (переселенцями), а місцевих жителів, що навернулися до ісламу, — *ажарами* (помічниками), між якими виникали суперечки щодо наближеності й вірнопідданості Пророкові. Мухаммед погасив конфлікт, порадивши сторонам побрататися, бо в ісламі всі віруючі є братами. В Медині Мухаммед створив першу релігійну общину, об'єднану сповідуванням віровчення ісламу, вірність якому ставилася вище за вірність роду, племені. До общини не могли належати невірні, ідолопоклонники (язичники). В Медині було збудовано першу мечеть. Саме тут мусульмани почали молитися в напрямку Мекки, хоч раніше вони робили це в напрямку Єрусалима.

Тим часом протистояння між Меккою і Мединою то загострювалося, то вщухало, переростаючи інколи й у зброй-

ні конфлікти. У 630 р. озброєні мусульмани мединської общини ввійшли в Мекку, мешканці якої без спротиву прийняли іслам, знищивши язичницькі ідоли.

Через два роки Мухаммед здійснив повне — прощальне — паломництво до Мекки і повернувся до Медини, де через кілька місяців у червні-липні 632 р. після нетривалої хвороби помер. (Існує легенда, що він був отруєний.) Був він тоді віком 60—63 літ. Похований у головній мечеті Медини (мечеті Пророка).

Невдовзі повелителем мусульман було обрано колишнього купця, обачливого і розумного Мухаммедового учня та соратника, а також батька однієї із дружин Абу Бакра. Відомо, що після смерті Ходіджі Мухаммед уклав 11 шлюбів. Право перевищити дозволену мусульманинові кількість дружин було обґрунтоване коранічним «одкровенням». Більшість шлюбів переслідували політичну мету. Серед улюблених дружин легенди називають дочку Абу Бакра Аїшу та коптську невільницю Марію. На момент смерті Мухаммеда 9 його дружин були живі.

Після смерті Мухаммеда об'єднані арабські племена (немало їх відійшло від ісламу) здійснили успішні військові походи, підкоривши собі більшість азіатських територій Візантії, Закавказзя, Іран, насаджуючи там свою віру.

За життя Мухаммеда ніхто не збирав текстів його пророцтв, проповідей, люди запам'ятовували їх, записували на різних предметах. Після його смерті виникла ідея зафіксувати в текстах і впорядкувати їх, поки були живі ті, хто знав їх напам'ять. Це доручили Зайду Ібн Сабіту, який служив секретарем у Мухаммеда протягом останніх п'яти років. Він склав збірник *сур* (назва кожної із 114 частин, які входять до Корану), упорядкувавши тексти, написані на пергаменті, кістках, глиняних табличках та ін. Цей збірник відомий під назвою Сухуф (листи), але дотепер він не зберігся.

Головні положення ісламу, в яких поєднано уявлення про світ давньоарабської міфології зі старозавітними переказами та Одкровеннями Євангелії, викладено у священній книзі мусульман — Корані (араб. Аль-куран — те, що читають).

Коран — священна книга мусульман

Коран — перша письмова пам'ятка арабською мовою, що містить релігійні погляди на світ і природу, догматичні положення, правові норми, обряди, ритуали, традиції арабів.

Мусульмани вважають його словом Аллаха, що зійшло з неба, тобто його текст вкладений в уста Мухаммеда самим Богом. Текст Корану сформувався переважно після смерті Мухаммеда в VII ст. Складається він із 114 сур — 90 «мекканських» і 24 «мединських». Більша його частина — діалогічна полеміка між Богом, противниками ісламу й тими, хто вагається. Його зміст становлять проповіді Мухаммеда, уславлення Бога, закони, легенди, полеміка з євреями і християнами. У ньому можна виділити такі змістові пласти:

— релігійні погляди на світ, догматичне та культове вчення ісламу;

— правові та моральні норми, обряди, традиції арабських племен, покладені згодом в основу правової й моральної системи ісламу;

— давньосемітські, давньоарабські, іудейсько-християнські та інші оповіді про пророків та їх діяння;

— фрагменти фольклору доісламської епохи, а також історичні, етнографічні, географічні відомості.

У Корані світ та людське життя поділено на земне і потойбічне. Земне трактується як тимчасове, як підготовка до майбутнього життя. Стрижневим аспектом вчення про людину є ідея її гріховності. Легенди в Корані та Біблії про гріхопадіння Адама та Єви здебільшого тотожні. За Кораном, люди поділяються на мусульман і невірних. Він містить вказівки щодо основної святині ісламу — храму Кааба в Мецці та обряду паломництва.

Коран творився в епоху, коли правові та моральні норми ще не розрізняли. Не тільки це засвідчує його зміст, а й система шаріату, що була сформована пізніше. Він стверджує теократичну форму державної влади, непокору їй трактує як непокору Аллаху. Карні злочини розглядає як діяння, за які неминучі покарання, і як гріх, за який людина потрапляє в пекло. Перелюб, крадіжки, вживання спиртних напоїв, відступництво від ісламу, богохульство розцінює як злочин проти Аллаха. За перелюб призначали 100 ударів нагайкою, пізніше — забивання камінням до смерті; за крадіжку — відсікання руки; за відступництво від ісламу, богохульство — смертну кару. Є в ньому правила успадкування, заповіту, розподілу майна, укладення договорів, організації торгівлі та фінансових відносин. Схвалюючи торговий прибуток, Коран забороняє лихварський відсоток. Багато в ньому етико-моральних настанов: допомагати, пробачати іншим, бути правдивим, не грішити, не вбивати людей, не знущатися над ними, не лаяти і не обмовляти їх, не порушувати своєї клятви.

У цивільно-правових та моральних настановах Корану помітне місце посідають питання сім'ї та шлюбу. Наголошується на підлеглому становищі жінки, її економічній залежності від чоловіка, якому дозволено мати одночасно не більше чотирьох дружин. За непокірність дружини своєму чоловікові їй загрожує побиття, а за невірність та зраду — смерть. Заборонено одружуватися з іновірками. Узаконено затвірництво жінки, вимогу носити паранджу, не показувати своє обличчя та прикраси чоловікам. Але Коран скасував давній звичай арабів закопувати живими народжених дівчат, як і звичай, за яким жінка після смерті чоловіка мала вийти заміж за його батька чи брата. Заборонив він поклонятися ідолам, зображенню людини та живих істот.

Значна частина Корану — сказання про пророків, пройняті погрозами жорстокої розправи з тими, хто не слухатиме провісників Бога. Багато з них є дещо зміненими переказами з Біблії, Талмуда. Так, у Корані розповідається про Ноя (Нусі), Авраама (Ібрагіма), Ісаака (Ісхака), Мойсея (Мусі), Аарона (Херуні), Давида (Дауда), Соломона (Сулеймана), Ісуса Христа (Ісу) та ін. Йдеться в ньому і про походження й упорядкування Всесвіту. (Аллах сказав: «Будь!» — і з'явилися «небеса і земля»). Для створення світу йому потрібно було шість днів. Першого дня були створені небеса; другого — сонце, місяць, зірки й вітер; третього — тварини, які живуть на землі й у морях, а також ангели на семи небесах і в повітрі. Четвертого дня Аллах створив воду і всім тваринам призначив їжу, того дня за його повелінням потекли ріки. П'ятого дня було створено рай, а шостого — перші люди Адам і Єва. В суботу справи було завершено, у світі запанували порядок і гармонія.

Коран твердить, що золоті літа людства часів Адама і Єви минули без вороття. Тому не варто шукати щастя на землі, сумувати з приводу життєвих незгод, радіти доброму, бо «ніщо із явищ на землі або в ваших душах не осягається без того, щоб його не було в Писанні». Щасливе майбутнє дається людині волею Аллаха в потойбічному житті. Рай уявляється місцем, де немає спеки й палючого сонця, там — вологий клімат і тінисті дерева. Проте в пеклі — спека, гаспидське полум'я.

Соціальна нерівність, за Кораном, є божественною волею: «З вами відбувається тільки те, що наперед визначене для вас Богом».

Основу «морального кодексу» Корану становлять заповіді: «Поважай Аллаха, не забувай про день суду, будь богобоязливим. Зломи гординю, будь лагідним, корись владі й сильним світу цього, бо вони — від Бога».

За одні, навіть найлегші, гріхи Аллах карає суворо, а інші, тяжчі вчинки, прощає. Він мститься синові за батька, онукові — за діда. Божественна кара (будь-яка невдача, горе, нещастя) може спіткати людину несподівано, і ніхто не знає справжньої причини гніву Аллаха.

На ранньому етапі ісламу Коран був єдиним джерелом мусульманського віровчення та права. Однак із часом він перестав відповідати новим реаліям буття, оскільки, будучи створеним у родоплемінному суспільстві, не міг пояснити явищ феодальної дійсності. Так з'явилася *Суна* — переказ висловлювань та вчинків пророка Мухаммеда, яка є другим після Корану джерелом віровчення в ісламі. Розповіді (хадиси) про справи та висловлювання Мухаммеда збирали близькі йому люди (сахаби, халіфи). Хадиси переважно відображали юридичні та моральні норми, обрядово-ритуальні настанови. Кожен хадис має дві частини: перша містить перелік імен людей, які передали його, аж до тієї людини, яка особисто чула вислів Мухаммеда; друга — суть розповіді.

Віровчення ісламу

Віровчення ісламу, як і будь-якої релігії, передбачає сповідування системи догматів. Існує воно у сунітському та шиїтському варіантах. У сунітському варіанті, який сформувався в VII—VIII ст., їх сім:

1. Віра в єдиного бога — Аллаха. Головний догмат ісламу — єдинобожжя — виражений простою формулою сповідування віри: «Нема Бога, крім Аллаха, і Мухаммед — посланець Аллаха». Ця формула називається *шахада* (*таухід*), що означає «свідчення». Промовляючи її, мусульманин ніби засвідчує визнання принципу монотеїзму. Потрійне проголошення шахади перед духовною особою є ритуалом навернення до ісламу. Шахада входить до багатьох молитв. Вона є елементом *азану* — молитви, здійснюваної п'ять разів на день. Її текст прикрашає мусульманський орнамент.

Віра у всемогутнього, суворого, але справедливого Аллаха пов'язана з уявленнями про кінець світу, страшний суд, посмертну відплату. Ці догми перейшли в іслам з іудаїзму та християнства і мало чим відрізняються від трактувань у цих релігіях.

На відміну від догматики культова практика є досить складною. Вона містить п'ять обов'язкових положень («стовпів») ісламу. Деякі мусульманські богослови вважають шостим «стовпом» віри боротьбу проти «невірних» — *джихад*, або *газават* (війна за віру), що було одним з головних обов'язків мусульманина, всієї общини на першому етапі історії ісламу. Однак, починаючи з IX—X ст., з'явилися уявлення про вищу форму джихаду як про внутрішнє духовне самовдосконалення на шляху пізнання Аллаха.

До головних віросповідальних положень ісламу належать:

2. Віра в ангелів. Склалася в ісламі на основі коранічних уявлень. Ангели — істоти, які виконують веління Аллаха — охороняють рай та пекло.

3. Віра в Священне Писання. Коран мусульмани вважають священною книгою ісламу — найвищим одкровенням.

4. Віра в пророків та посланництво Мухаммеда. Про це свідчить формула: немає Бога, крім Аллаха.

5. Віра в кінець світу та загробне життя.

6. Віра у визначення долі людини Богом.

7. Віра у воскресіння після смерті.

Шиїтська система віровчення, що сформувалася у XII—XIII ст., визнає п'ять догматів:

1. Таухид — єдинобожжя.
2. Адль — справедливість.
3. Нубуваат — пророцтво.
4. Імамат — влада імамів.
5. Киямат — воскресіння.

Принципи ісламського віровчення, викладені в Корані та Суні, покладено в основу моральних і обрядових правил, обов'язкових для кожного мусульманина. Вони є джерелом мусульманського права — шаріату.

Шаріат (араб. шарі — правильний шлях до мети). Представлений він комплексом юридичних норм, приписів, правил поведінки, релігійного життя та вчинків громадянина, дотримання яких угодне Аллаху. Тому називають його Божим законом, представленим мусульманам через Коран і *хадиси* (розповіді про діяння та висловлювання Мухаммеда і його однодумців), ученням про ісламський спосіб життя. Передусім він обґрунтовує догматичні й етичні норми, які повинні визначати релігійну совість мусульманина. Загалом норми шаріату належать до однієї із двох категорій: вони регулюють відносини мусульманина з Аллахом (дотримання культу, виконання релігійних обов'язків), а також взаємовідносини між мусульманами, між державою і її громадянами, між мусульманами і представниками інших кофесій.

Правосуддя на основі норм шаріату здійснюють мусульманські судочиновники — каді. У більшості ісламських країн і нині діють шаріатські суди, в компетенції яких — справи ритуального, родинного, приватного, частково й карного права. За нормами шаріату застосовують тілесні покарання (биття ціпками по п'ятках) — у Пакистані, Судані, аравійських монархіях, смертну кару (в Ірані — за подружню невірність, проституцію, незгоду з Богом, чотириразове порушення посту, неодноразове вживання алкогольних напоїв, гомосексуалізм тощо).

Свята, звичаї та обряди ісламу

Іслам досить вимогливий щодо дотримання віруючими мусульманських ритуалів, обрядів і свят. Багато з них є обов'язковими для правовірного.

Намаз (щоденна п'ятиразова молитва). Мусульманин повинен п'ять разів на добу читати молитву: на світанку, опівдні, в другій половині дня, після заходу сонця та на початку ночі.

За повір'ям, під час дивовижної подорожі Мухаммеда на небеса Аллах заповідав йому молитись 50 разів на день, але пізніше скоротив кількість молитов до п'яти. Мабуть, звичай п'ятиразової молитви прийшов до мусульман від зороастрійців. Не випадково на означення слова «молитва» вживають арабське — «*салят*» та іранське — «*намаз*». Воно більш поширене саме в тому регіоні, де до ісламу панував зороастризм — у Середній Азії, Ірані, Афганістані.

Іслам має особливу форму повідомлення віруючим про час намазу. Закликає до молитви служитель мечеті — *муедзин*. Виходячи на балкон мінарету, він співучим голосом кілька разів зачитує вірші: «Аллах великий! Свідчу, що немає Бога, крім Аллаха. Свідчу, що Мухаммед — посланець Аллаха. Підіймайтеся на молитву, йдіть до спасіння. Молитва корисніша від сну». Останнє речення вимовляється тільки перед ранковим намазом.

Перед намазом обов'язкове омивання обличчя та рук до ліктів, голови та ніг до щиколоток. Іслам сакралізує воду, ставиться до неї як до чудодійної сили. Вважається, що вода очищає не тільки від фізичної, а й від моральної

нечисті. Омивання, наприклад, обов'язкове після спілкування з іновірцями (гяурами).

Намаз здійснюють у будь-якому місці, де застав віруючого *азан* — заклик до молитви: у полі, біля верстата, у кабінеті. Потрібно, щоб місце було чисте, а той, хто молиться, стояв обличчям до Мекки. Під час намазу промовляють славослов'я Аллаху, сури Корану. Конкретних прохань, звернених до Аллаха, молитва не містить.

Намаз супроводжують колінопреклоніння, низькі поклони. Це дало привід мусульманським богословам стверджувати корисність намазу як своєрідної гімнастики. Здійснювати його слід на особливому молитовному килимку. Араби називають його — *саджада*, турки — *намазлик*. У мечеті підлога вкрита великим килимом, перед входом взуття знімають. Голова мусульманина під час намазу повинна бути вкрита — тюбетейкою, фескою, чалмою, беретом.

У великих містах Туреччини, Єгипту, Сирії, Тунісу мало хто молиться стільки разів. Ритм сучасного життя змусив скоротити кількість намазів до двох — ранкового та вечірнього. Однак у селах цей звичай зберігся. Суворо дотримуються його і в країнах, де іслам є державною релігією: Саудівській Аравії, Ірані, Лівії, державах Перської затоки. В Алжирі на фабриках, в установах є так звані «зелені куточки», в яких мусульмани творять намаз.

Існують й інші види спілкування мусульманина з Богом: *дуа* — молитва, що містить конкретне прохання до Аллаха; *маулід* — подячна або поминальна молитва; нічні молитви під час посту. Полуденну молитву в п'ятницю слід здійснювати у мечеті; їй передує проповідь — *хутба*, яка трактує релігійні, моральні питання, проблеми політики.

Ураза (піст). Дотримуватися посту потрібно дев'ятого місяця за мусульманським місячним календарем. В арабських країнах його називають рамадан, у Туреччині, Ірані, Афганістані, Пакистані — рамазан.

Шаріат описує умови посту до найдрібніших подробиць. У цей період весь день не можна їсти, пити, палити, нюхати що-небудь з їжі або приємне на запах, навіть приймати ліки. Потрібно також утримуватися від усього, що може приносити задоволення. Заборонено й процедури, пов'язані з уведенням в організм лікувальних препаратів — уколи, клізми та ін. Шаріат стверджує, що піст буде порушено, якщо злизнути хоча б краплину дощу, що випадково впала на губу, або занурити голову у воду, рятуючись від перегрівання. Статеве збудження, дотик до жінки теж роб-

лять піст недійсним. Вимог щодо посту слід дотримуватися лише вдень. З настанням вечора до світанку піст тимчасово припиняється. Невипадково назва його в багатьох країнах походить від перського слова «руз» (день): «рузе» — в іранських мовах; «роза» — в урду; «ураза» — у мовах народів Середньої Азії.

Шаріат перелічує поважні причини, які дозволяють відійти від дотримання посту. Його не обов'язково виконувати хворим, старим, неповнолітнім, тим, хто подорожує, учасникам бойових дій. Від посту звільняються вагітні й матері-годувальниці. Усі, хто не постив, за винятком дітей, людей похилого віку та невиліковно хворих, зобов'язані компенсувати його, коли відпадуть поважні причини: відпостити в будь-який інший місяць чи сплатити певну суму грошей або роздати милостиню жебракам. Відшкодування належить і тим, хто порушив піст. Це спокутується подвійним постом (каффара), тобто аналогічним утриманням протягом 60 діб. Спокутувальний піст можна замінити добрими вчинками: годувати цілий день жебраків або 60 діб — одного жебрака. В давнину такою дією вважалося звільнення раба.

Крім тілесного посту, потрібне й моральне утримання: негоже сваритися, обманювати, зводити наклепи. Серед найтяжчих гріхів — блюзнірство, осуд Мухаммеда, образа духовної особи, які роблять піст недійсним і вимагають подвійного відшкодування. Піст передусім служить посиленню віри в Аллаха, у релігійні норми ісламу. На це спрямована уся культова обрядовість посту. Щодня перед світанком мусульманин повинен промовити сакраментальну формулу (нійа), заявивши про намір постити й благати Аллаха благословити його в цьому. Без цього піст недійсний. У вільний час потрібно читати Коран. У мечетях вдень та увечері мулли проголошують проповіді. Колективною нічною молитвою відзначається ніч з 26 на 27 рамадана — коли, згідно з віровченням, з неба Мухаммеду зійшов Коран.

У провінційних містах посту дотримуються багато людей, у селах — фактично всі. Вдень більшість закладів громадського харчування зачинено. В Саудівській Аравії, Пакистані, Ірані, Марокко, Судані, Лівії дотримання посту контролює поліція, яка здійснює рейди підприємствами громадського харчування, відправляючи порушників на декілька діб за ґрати.

Увечері про закінчення денного стримування оповіщають радіо, телебачення, іноді постріл з гармати. Влітку приблизно о восьмій, а взимку о п'ятій вечора починається

розговіння — *іфтар*. Усі, хто постив, починають трапезу, часто разом з родичами, сусідами, знайомими. У заможних родинах приймають гостей. Нерідко банкети тривають до світанку. Радіо, телебачення транслюють передачі з молитвами та проповідями.

У містах вечори рамадану чимось схожі на новорічну ніч. З настанням темряви спалахує ілюмінація. Світлові написи закликають правовірних бути богобоязливими, доброчесними, не скоювати гріховних вчинків. Після трапези народ виходить на вулиці. Жваво йде торгівля різними стравами, фруктами, горіхами. Поступово нічне пожвавлення стихає. Народ розходиться по домівках, щоб відпочити і ще раз поїсти до світанку, особливо якщо наступного дня чекає праця.

Останні дні рамадану присвячені генеральному прибиранню в помешканнях, установах, на вулицях. Усе це свідчить про підготовку до свята розговіння, яке завершує місячний піст. Воно припадає на перші три дні шавваля — десятого місяця за мусульманським місячним календарем, які є вихідними. Це свято має різні назви: в арабських країнах — «ід уль-фітр» (свято розговіння), «аль-їд ус-сагір» (мале свято). Малим його називають у Туреччині — «кючук байрам», а в Середній Азії — «ураза-байрам».

Під час свята розговіння традиційними є обмін подарунками, придбання нових речей та вживання різноманітних ласощів. Турки називають це свято «солодким» (шекер-байрам). Друзі й знайомі ходять у гості один до одного, підлеглі роблять візити до керівництва, обов'язково з подарунком. В останній день свята відвідують цвинтарі та згадують померлих родичів. Благодійні установи допомагають нужденним.

Хадж (паломництво до священних місць ісламу). Кожен повнолітній мусульманин, якщо він не хворий і має кошти, повинен здійснити хоча б раз за життя *хадж* — відвідання Мекки, священного міста ісламу. Після того він отримує право на поважний титул «хаджі». Літня чи хвора людина може відправити замість себе кого-небудь іншого, забезпечивши фінансово його мандрівку.

До Мекки вирушають на початку дванадцятого місяця, тому він і має назву «зу-ль-хаджа». Можна її відвідати й іншого місяця. Цей вид паломництва називається *умра* — мале паломництво. Але воно не в такій шані, як хадж. Перебування в Мецці триває до десяти діб.

Історія цього звичаю започаткована у 632 р., коли Мухаммед відвідав Мекку після десяти років перебування у Медині. Тоді ж він і здійснив ритуал поклоніння Каабі (тепер це головне святилище ісламу, будівля в центрі Заповідної мечеті) та іншим місцевим святиням, чим канонізував язичницькі звичаї, ввівши їх до культу ісламу.

Територію Мекки вважають священною. Паломник виконує *гусль* — омивання усього тіла, одягає *іхрам* — одяг з двох шматків тканини, один на стегна (щось подібне до спідниці), другий накриває груди, ліве плече. Кінці цієї тканини зав'язані на правому боці. Обидва шматки не повинні мати швів. Подібний одяг існував в арабів ще до ісламу, він схожий на одяг євреїв. Взувати можна тільки сандалії. Голова залишається непокритою. Заборонено голитися, стригти нігті, користуватися парфумами.

Разом з чоловіками хадж можуть здійснювати їх дружини, що має бути засвідчено документально. Одяг паломниць повинен повністю прикривати їх фігуру, волосся також має бути прикрите. Відкритими залишаються тільки руки й обличчя. До прийому прочан готуються не тільки влада, духовенство, а й усі мешканці Мекки. На час хаджу місто перетворюється на гігантський постоялий двір. Оскільки готелів не вистачає, прочан приймають у приватних оселях. На околицях з'являються міста з наметів. До Мекки з'їжджаються і представники мусульманського ділового світу.

Прочани збираються в центрі міста біля Заповідної мечеті. У дворі її, крім Кааби, знаходиться священне джерело Замзам. Тут хаджі слухають проповіді, творять молитви, обходять сім разів довкола Кааби. Кожен намагається поцілувати Чорний камінь чи хоча б доторкнутися до нього рукою. Потім починається біг між пагорбами Сафа та Марва (за легендою, дружина Ібрагіма — прабатька арабів Хаджар (Агар) бігала тут у пошуках води для свого сина). Дев'ятого дня паломники йдуть у долину Арафат, де відбувається головний обряд хаджу — перебування біля скелі Арафат, де стояв пророк під час останніх відвідин Мекки. Тут можна сидіти, лежати, стояти, ховатися від спеки під наметами, але не дозволяється ходити. Цього дня прочани повинні постити. Постять і віруючі, які не беруть участі у хаджі.

На світанку десятого зу-ль-хаджа пілігрими відвідують долину Міна, де у давнину знаходились язичницькі ідоли, кидають каміння у місця, де вони стояли. Після цього святковим різанням жертовних тварин починається жертвопринесення. По його закінченні прочани підстригають волосся (жінки відрізають невелике пасмо), нігті й

закопують їх у землю. Це ритуальне діяння означає вивільнення від особливого стану, в якому перебувають прочани під час хаджу. Потім усі повертаються до мекканської мечеті, обходять Каабу, пагорби Сафа і Марва. На цьому хадж вважається закінченим.

Багато прочан відвідують і Медину, щоб поклонитися гробниці Мухаммеда. Додому вони повертаються у зеленій чалмі, арабському бурнусі або білій довгополій туніці. Цей одяг символізує вчинення хаджу. Коли прочанин переступає рідний поріг, у домі ріжуть жертовного барана, влаштовують святкову зустріч.

Оскільки хадж доступний не всім мусульманам, жертвоприношення здійснюють за місцем проживання або там, де застане правовірного десятий день зу-ль-хаджа. У жертву приносять щось із худоби. Готують м'ясні страви, влаштовують багатолюдні трапези.

Цей обряд пов'язаний із давньою легендою, за якою прабатько арабів Ібрагім був настільки відданий Аллахові, що виконував усі його веління. За волею Бога Ібрагім вигнав у пустелю улюбленого сина Ісмаїла та його матір — рабиню Хаджар (Агар). Аллах, щоправда, не дав їм загинути від спраги: у пустелі вони знайшли колодязь із водою — Замзам. Навколо нього і виникло згодом місто Мекка. Та Аллах послав ще одне випробування Ібрагіму: звелів принести в жертву Ісмаїла. Коли Ібрагім заніс над сином ножа, Аллах дозволив замінити цю жертву вбивством ягняти. Згодом Ібрагім з Ісмаїлом збудували у Мецці храм — Каабу, де зберігався Чорний камінь, що впав з неба. Мораль цієї легенди в тому, що людина повинна підкорятися волі Всевишнього і тільки тоді матиме його благословіння. Легенда символізує і відмову від людських жертв, які приносили предки арабів.

Напередодні свята в мусульманських країнах відбуваються ярмарки тварин. У Туреччині, наприклад, забивають до мільйона голів. У Саудівську Аравію, країни Перської затоки, де місцеве тваринництво неспроможне задовольнити потреб населення, доставляють тисячі баранів й овець з Австралії та Нової Зеландії.

Худобу приносять у жертву не тільки у свято. Мусульманин, зарізавши ягня, роздає м'ясо правовірним, сподіваючись, що в нагороду за це Аллах допоможе йому владнати свої справи. Коли заможну родину відвідує бажаний гість, теж ріжуть ягня, а його кров'ю змащують лоба гостю. І перед початком спорудження будинку мулла приносить у жертву ягня, повернувши його головою до Мекки, а

кров'ю змочує фундамент. Вважається, що чим більше жертв принесе мусульманин за життя, тим простіше йому буде потрапити до раю.

В ісламі багато свят та пам'ятних дат відзначають у нічний час. Це — ніч присуду долі, ніч зачаття Пророка, ніч народження Пророка, ніч вознесіння Пророка на небо, ніч одкровення Мухаммеду його пророцької місії. Місяці, на які випадає більшість нічних свят і пам'ятних дат — раджаб, ша-бан, рамадан, — вважають священними.

Зак'ят (очищення). До п'яти стовпів ісламу належить звичай збирання грошей у заможних мусульман для роздавання їх бідним чи на користь духовенства. В Корані це називається — «очищення» (зак'ят). Вважається, що у такий спосіб заможний очищається перед Аллахом за володіння надмірним багатством.

Зак'ят сплачують дорослі чоловіки з посівів, виноградників і фінікових пальм, тварин, золота, срібла, різноманітних товарів. Зібрані суми перебувають у розпорядженні місцевої влади і повинні бути витрачені протягом року. Правом на отримання зак'яту володіють неімущі бідняки, неплатоспроможні боржники, приїжджі особи, в яких немає засобів для повернення додому, особи, які підлягають винагородженням.

Суннат (обрізання). В ісламі існує обряд обрізання, якому має бути підданий хлопчик віком від семи днів до 15 років. Але найчастіше його роблять у 7-8 років, приурочуючи його до початку шкільних занять.

Обрізанню передує підстригання волосся, перевірка на знання головних молитов. Хлопчика одягають у святковий костюм зі стрічкою через плече, на якій написано «машаллах» («це те, що побажав Аллах»). Його садовлять верхи на коня, верблюда, у візок, в таксі й везуть до фахівця, який здійснює цю процедуру. Обрізання — велике сімейне свято.

Завадж (шлюб). Це — особливо важливий обряд у житті мусульман. Іслам освячує шлюб, який дозволений кожній людині, навіть неповноправній і недієздатній. У такому разі частково чи все вирішують за неї господарі, опікуни, посередники. Мусульманин може одружуватися з християнкою та іудейкою, але мусульманка повинна виходити заміж тільки за єдиновірця.

Обмежень для шлюбних партнерів небагато: потрібно, щоб вони відповідали один одному за віком і соціальним становищем. При першому шлюбі згода нареченої не обов'язкова, досить для цього дійти згоди з її батьком чи

опікуном. Кровна спорідненість не повинна бути ближчою другого ступеня за боковими лініями, шлюби з родичами по прямих лініях заборонені. Не дозволяється одружуватися зі своїм рабом чи рабинею, з чужими рабами — можна, але тільки за згодою їх володарів.

Першим етапом заваджу є *хитба (сватання)*, коли наречений сам або через довірену особу повідомляє свій намір одружитися батькові, опікунові чи довіреному нареченої. Тоді домовляються про майно, яке наречений виділить дружині (махр) та інші умови, на яких базуватиметься шлюбний договір. Другим етапом є *зіфаф* — передавання нареченої в дім жениха, третім є *урс* — весільне торжество, яке може випереджувати передавання нареченої в дім жениха, якщо їй ще не виповнилося 13-15 літ. На всіх цих етапах обряд може не мати жодних наслідків, крім компенсації понесених затрат нареченої. Завершує шлюбну церемонію *ніках* — фактичний вступ у шлюб, після чого він вважається завершеним.

Обов'язковими вимогами шлюбу є уплата чоловіком махра, утримання дружини, дітей, виконання подружніх обов'язків. Дружин у рівноправному шлюбі мусульманин може мати не більше чотирьох, тому, щоб одружитися вп'яте, він повинен розлучитися з однією зі своїх дружин.

У багатьох країнах шлюб реєструється нотаріусом. Шириться рух проти шлюбної полігамії.

Мірадж (вознесіння Пророка на небо). Відзначають його за місячним календарем у місяць раджаб. Свято мірадж (раджаб-байрам) сформувалося у ранньому середньовіччі. Для цього було використано легенду, за якою пророк Мухаммед, піднятий з ліжка ангелом Джебраїлом, здійснив на білій фантастичній істоті Бураці (араб. — блискучий, блискавка) прогулянку в Єрусалим, а звідти — на сім небес до престолу Аллаха. Там він розмовляв з Аллахом, сказавши при цьому 99 тисяч слів. Усе це відбулося так швидко, що, повернувшись, Мухаммед переконався, що ліжко його ще тепле, а з перекинутої ним чаші не встигла витекти вода.

Легенда про мірадж є настільки фантастичною, що навіть у середньовіччі в шиїтському напрямі ісламу побутувала думка, наче подорож на небо Мухаммед здійснив уві сні.

Джиназа (поховання померлих). Цей обряд зберіг багато з доісламських звичаїв. «Поспішайте ховати своїх померлих, — казав, згідно з легендою, Мухаммед. — Вони скоріше досягнуть вічного блаженства, якщо були праведні в земному житті. А якщо мали гріхи, то тим скоріше віддаліться від них, осуджених горіти в полум'ї пекла». Мусульманина ховають протягом 24 годин від моменту смерті. Його обмивають, натирають розчином камфори, загортають у саван з білого полотна і несуть головою вперед на цвинтар. Перед похованням мулла читає молитву. Пам'ятників на могилі не ставлять, а тільки невеликий чотирикутний стовп.

Важливими мусульманськими святами є також *Курбан-байрам* — свято жертвоприношення, пов'язане з хаджем; *Ураза-байрам* — свято розговіння, пов'язане із закінченням місячного посту рамадану; *Мавлюд* — свято дня народження Пророка Мухаммеда.

В ісламі існують і заборони щодо їжі: не вживати м'яса померлих тварин, крові, свинини й того, що заколото без звертання до Аллаха, а також спиртних напоїв. Брати їжу можна тільки правою рукою. Різати хліб ножем заборонено, його належить тільки ламати. Не рекомендується знімати шкірку з яблук, персиків, слив. Не схвалюється надмірне вживання води та ще й великими ковтками. Перед початком і після вживання їжі треба молитися.

Напрями, течії ісламу

Після смерті Мухаммеда час від часу в мусульманстві виникала проблема обрання *халіфа* — наступника Пророка, повелителя правовірних. За першого халіфа Абу Бекра, який був одним з найближчих соратників та ще й тестем Мухаммеда, мусульманство зберігало єдність, бо ця кандидатура влаштовувала як ажарів (жителів Медини, які дозволили Мухаммеду та прибулим з ним мухаджирам поселитися там), так і мухаджирів (осіб, що переселилися разом з Мухаммедом у Медину). Абу Бекр правив протягом 632—634 рр.

Наступний халіф Омар перебував на верховному мусульманському посту протягом 634—644 рр., віддаючи багато часу і сил мусульманській експансії на довколишніх землях. Уже тоді визрівала досить потужна і спритна опозиція з роду Омейядів, представник якої Осман став третім халіфом (після вбивства Омара рабом). Він правив у 644—656 рр., теж насильницьки був позбавлений життя.

За четвертого халіфа Алі (656—661) — двоюрідного брата Мухаммеда, одруженого з його молодшою дочкою Фатімою, виникла жорстока боротьба між Омейядами, які не визнавали його влади, та прибічниками Алі, які вважа-

ли, що право на релігійну владу належить тільки нащадкам Мухаммеда.

Внаслідок цієї боротьби у VII ст. сформувалися два напрями ісламу — *сунізм*, що об'єднав прибічників Омейядів, та *шиїзм*, де згуртувалися прибічники та нащадки Алі. Згодом сформувалася секта *хариджитів*, яка заперечувала владу обох угруповань.

Сунізм

Це — найбільш ортодоксальний (правовірний) напрям ісламу. Його прихильники визнають не тільки Коран, але й Суну, називають себе «ахль ассуна» (люди Суни), вважають, що саме вони дотримуються традицій Пророка. Формально сунітом вважають того, хто визнає перших чотирьох халіфів, достовірність Суни, дотримується її ритуальних, побутових, соціальних правил. Суна, будучи Священним переказом ісламу, є другим після Корану джерелом віровчення. (Більшість мусульман світу (90%) є сунітами.) Викладена вона у формі висловлювань Мухаммеда та оповідей (хадисів) його діянь людьми, які близько знали пророка.

Певний час сунізм був офіційною релігією арабського халіфату. На відміну від шиїзму він не визнає нічийого посередництва між Аллахом та людьми, крім Мухаммеда, заперечує тезу про особливу природу Алі та особливе право його нащадків на імамат.

Імамат — інститут верховного керівництва мусульманською релігійною громадою, який зосереджує світську і духовну влади.

Сунізм поширений у Середній Азії, Закавказзі, Поволжі, Сибіру, на Уралі, в Малій Азії, Єгипті, Північній Африці. Він охоплює різноманітні школи, течії, секти, серед яких існує значна відмінність щодо тлумачення свят, елементів молитов та інших ритуальних обрядів, молитовних установ, структури релігійних об'єднань, духовенства тощо.

У межах сунізму сформувалося багато течій і шкіл, які, сповідуючи основні принципи, мають певні відмінності.

Суфізм. Це містико-аскетична течія в сунізмі. Першими суфіями вважають аскетів, які жили в Іраку та Сирії наприкінці VIII — на початку IX ст., намагаючися збагнути зміст Корану. Суфії суворо дотримувались його приписів та Суни, постів, приймали обітниці. Вони були байдужими до багатства та прикрощів життя, вважаючи головною метою позбавлення особистих якостей та набуття божественних, тобто пря-

ме з'єднання із божественою «істиною». Нині суфізм втратив колишню популярність, хоча в окремих країнах його позиції ще досить міцні. Це дуже неоднорідна, розгалужена течія, до якої входять окремі братства.

Чиштія. Як суфійське братство, зародилося у Східному Ірані, остаточно сформувалося на початку XIII ст. в Індії. До нього належали не тільки мусульмани. Воно було суворо централізоване, доки в середині XIV ст. у ньому не виникло декілька відгалужень, два з яких (сабірія та нізамія) виявилися життєздатними. Чиштія дотримувалося принципу загальної рівності, відмовлялося від будь-яких контактів з властями, ігнорувало матеріальні накопичення, забороняло жебрацтво (суфій повинен здобувати собі їжу власною працею), вживання алкоголю, наркотиків, тютюну.

Сенусія. Це суфійське братство, засноване у 1837 р. алжирським марабутом (членом мусульманського військово-релігійного ордену дервішів — ченців-жебраків) Мухаммедом Ібн Алі ас-Сенусі. Згодом сенусіти перенесли свою діяльність на територію сучасної Лівії. Сенусі висунув гасла боротьби за повернення до «чистоти раннього ісламу», виступав проти поширення європейського впливу, проголосив єдиною священною книгою ісламу Коран. Сучасні керівники Лівії вважають сенусітів мусульманськими реакціонерами. Крім Лівії, братства сенусітів діють у Єгипті, Судані, у деяких державах Західної Європи.

Саадія. Братство засноване на початку XIV ст. у Дамаску Саад ад-Діном аль-Джибаві. Сповідує суворий аскетизм. Деякі традиції збереглися в Єгипті, Сирії, Югославії.

Сухардія. Батьківщиною його є Багдад, де воно було засноване наприкінці XI ст. Омаром ас-Сухраварді, який проповідував помірні суфійські погляди. Вчення особливо поширилося в Індії, від індуїстів та буддистів запозичивши деякі світоглядні положення та елементи психотехніки йоги. У XVI—XVII ст. розпалося на декілька самостійних відгалужень: шаггарія, бахайя, джалалія. На заході ісламського світу послідовниками сухардія вважали себе братства ширелія, рахманія, хабібія, деркавія та ін.

Мавлані. Братство заснував поет Джалал ад-дін Румі на прізвисько Мавлана (араб. — «наш господар»). Спочатку до нього належали представники середніх та нижчих міських верств, але поступово воно об'єднало аристократів, учасники якого повинні були заробляти на життя. Жебрацтво було категорично заборонено.

Мюридизм. Як релігійно-містична течія, сформувалося на Північному Кавказі у XIX ст. У її основі — принципи суфізму щодо зближення людини з Богом, культу бідності. Основним гаслом був *джихад* — священна війна за віру проти тих, хто заперечував ідею ісламського теократичного правління. Головною метою ідеологи кавказького мюридизму вважали ісламське панування. Найвищого розвитку досяг у 30—40-ві роки XIX ст., коли на Кавказі було створено Імамат Шаміля, що проіснував до 1859 р.

Накшбандія. Керівником цього суфійського братства був Бах ад-Дін Накшбанд. Починаючи з XV ст., стало найпоширенішим (після кадирії) братством, давши кілька могутніх відгалужень, які переросли у самостійні братства. Накшбандія завжди було активним у соціально-політичній сфері. Помітна його роль в утвердженні ісламу в Середній Азії та Східному Туркестані, серед киргизьких народів. Для накшбандія обов'язковими є контакти зі світськими властями щодо інтересів простих людей. Цим зумовлена політична активність братства. Заперечує аскетизм (усі члени братства є мирянами), особливу увагу приділяє духовному спілкуванню вчителя й учня.

Ваххабізм. Як суфійське вчення, засноване в Аравії у XVIII ст. Мухаммадом Ібн Абд аль-Ваххабом. Проповідує повернення до чистоти раннього ісламу часів Мухаммеда, найсуворіше дотримання принципу єдинобожжя, «братство мусульман», відмову від поклоніння святим місцям. Виступає проти розкоші, користолюбства, лихварства.

Ваххабізм досить радикальний у питаннях віри, у боротьбі зі своїми релігійними противниками, оголошуючи «священні війни» проти невірних. Його покладено в основу офіційної ідеології Саудівської Аравії. Послідовники ваххабізму мешкають в Арабських Еміратах Перської затоки, у багатьох країнах Азії, Африки.

Мутазиліти. Як творці першої в ісламі теологічної системи раціоналістичного спрямування, проповідували єдність та чисту духовність Бога. Коран вважали джерелом релігійної істини, але припускали його алегоричне тлумачення, не визнавали сліпого дотримання настанов.

Серед розмаїття сунітських угруповань виділяються *братство ансарія, ханбаліти* (обстоюють релігійний буквалізм, заперечують свободу поглядів, фанатично дотримуються обрядових і правових норм шаріату), *асхаби* (сподвижники Мухаммеда, які брали активну участь у створенні мусульманської держави, та їх послідовники).

Шиїзм

Це — другий за масовістю напрям в ісламі. Його заснували прихильники Алі — двоюрідного брата Мухаммеда, добиваючись обрання його халіфом.

Він охоплює течії, секти, які вважають Алі та його нащадків єдиними законними спадкоємцями і духовними послідовниками пророка Мухаммеда. Шиїти визнають тільки 12 імамів — прямих потомків Алі. Дванадцятий імам народився у 873 р., але згодом таємно щез. Та за волею Аллаха він повинен з'явитися як спаситель і забезпечити перемогу шиїзму в усьому світі.

Шиїти, як і суніти, визнають Коран, місію Мухаммеда, мусульманські традиції, хоч по-своєму тлумачать деякі догмати ісламу. Вірячи у переселення душ, вони стверджують, що в тілах імамів — потомків Алі — втілена душа Мухаммеда.

Якщо сунізм був пануючим на території арабського халіфату, то шиїзм перебував в опозиції, переслідувався, тому деякі шиїтські угруповання були ізольовані одне від одного, що породжувало їх специфічні риси. Відігравала свою роль і практика, згідно з якою в разі переслідувань за віру шиїту дозволялося приховувати свої релігійні погляди, видавати себе за правовірного суніта. Це спричинило активний розвиток у шиїзмі сектантських течій. Але всі вони відстоюють «чистоту релігійної віри», єдиними послідовниками якої вважають тільки себе. Багато шиїтських сект поділилися за принципом визнання певного імама. Інколи їх поділяють на «помірковані» та «крайні».

Імаміти. Це найчисленніша течія у шиїзмі. Її ідейні засади сформували шиїти, які проповідували, що, згідно з божественною волею, імамат є прерогативою тільки роду Алі й передається «ясною вказівкою» вустами Пророка або попереднього імама. Імаміти визнають дванадцять імамів. Вважають, що спасителем виступить дванадцятий імам Мухаммед абуль Касим, який народився в 873 р. у Багдаді й зник у дванадцятирічному віці. Віруючих у дванадцятого імама називають «дванадесятниками». Імамітське віровчення зводиться до таких принципів (основ) віри:

— вчення про єдиного Бога;
— віра в божественну справедливість;
— визнання пророчої місії Мухаммеда;
— віра в воскресіння мертвих, судний день і потойбічне життя;

— вчення про імамат (головний догмат імамітського ісламу).

В основі імамітської доктрини — уявлення про божественну природу верховної влади. Імамат вона розглядає як «божественне установлення», продовження пророцтва, головну космічну силу, а імама як виконавця божественного веління.

Імамістське вчення є державною релігією Ірану та Іраку. Імаміти живуть в Афганістані, Бахрейні, ОАЕ, Катарі, Кувейті, Лівані, Омані, Сирії, Саудівській Аравії, Бірмі, В'єтнамі, Таїланді, Індії, Азербайджані, Єгипті, Судані, Ефіопії, Кенії.

Зейдити. Ця течія об'єднує прихильників п'ятого імама Зейда Ібн Алі, який у 740 р. очолив повстання проти Омейядського халіфату, але в одній із збройних сутичок загинув. Після цього течія розпалася на кілька угруповань, але всі зейдити вважають, що імамат повинен залишитися в родині Алі. Повстання проти «тиранів» (незаконних з точки зору шиїтів правителів) вважають обов'язком кожного істинно віруючого.

У богословських догматах зейдити зайняли «поміркована» щодо сунітів позицію. Визнаючи, що імам повинен бути з роду Алі, вони заперечують божественну природу імамату і вважають, що імамом може бути будь-хто з роду Алідів, допускають існування одночасно кількох імамів у різних мусульманських країнах. На противагу імамітам, вони не визнають тези про «прихованого» імама, не допускають приховування своїх релігійних поглядів. Усе це сприяло лояльному ставленню сунітських властей до зейдитів, незважаючи на те, що збройні повстання були їхнім політичним принципом.

Більшість зейдитів проживає у Північному Ємені (понад 50% населення). Великі громади є в Саудівській Аравії, Пакистані.

Ісмаїліти. Секта виникла приблизно у 760 р., після того, як шостий шиїтський імам Джафар Садик позбавив свого старшого сина Ісмаїла права на імамат, передавши його своєму молодшому братові. Формальним приводом для цього була пристрасть Ісмаїла до міцних напоїв, що неприпустимо для правовірного мусульманина. Насправді Ісмаїл наполягав на рішучішій опозиції багдадському халіфату, ніж вважав Джафар Садик. Навколо нього стали гуртуватися незадоволені соціальними порядками. Ісмаїл невдовзі помер. А щоб народ пересвідчився в цьому, тіло його було виставлено в одній із мединських мечетей.

Проте послідовники Ісмаїла стверджували, що насправді він не помер, а переховується і з часом повернеться до активної діяльності. Вони вважали його сьомим, останнім імамом. На думку деяких із них, оскільки Ісмаїл помер, то сьомим імамом слід проголосити його сина — Мухаммеда. У будь-якому разі має бути лише сім імамів, і сьомий постане в ролі *махді* — особи, яка йде правильним шляхом під керівництвом Аллаха і має сповістити про кінець світу. Тому всім благочестивим мусульманам потрібно об'єднатись, очікуючи на цю подію.

Ісмаїліти активно проповідували своє вчення в усіх мусульманських країнах, створили таємні гуртки в Сирії, Іраку, Ірані, Північній Африці. Їх організація базувалася на ієрархічних засадах із сімома ступенями посвячення, кожному з яких відповідали певні норми інформування віруючого у політичних і релігійних справах. На кожному з них відкривають ісмаїліту сокровенне, езотеричне знання, все менше закорінене в істини Корану та ісламу. На п'ятому ступені ісмаїліт дізнається, що зміст Корану не зводиться до буквального значення його тексту, тобто він алегоричний. На шостому — так само алегорично тлумачаться вимоги виконання обрядів. Останній ступінь більше схожий на релігійно-філософську систему, ніж ісламську догматику.

Серед ісмаїлітів панувала сувора внутрішня дисципліна. Мали вони і свою філософсько-теологічну догматику. Помітний вплив на її формування справила філософія неоплатонізму. Головна його ідея про еманацію (перетікання) духу в світ плоті знайшла в ісмаїлізмі своє втілення у формі вчення про те, що Бог послідовно еманує (випромінює) свою сутність у світ, яка переходить до пророків-проповідників. Їх сім: Адам, Авраам, Ной, Мойсей, Ісус, Мухаммед і другий Мухаммед — син Ісмаїла. Кожен пророк у своїх проповідях розкриває перед людьми сутність божественної істини. А його помічник тлумачить і поширює їх. При Мойсеєві був Аарон, при Ісусові — Петро, при Мухаммедові — Алі. Між появами нових пророків божественну сутність несуть у собі імами. Їх також сім, останній з них — сьомий — є і пророком. Ним став Мухаммед — син Ісмаїла, який завершує собою божественну еманацію.

Кармати. Радикальний релігійно-політичний напрям ісмаїлізму, що виник наприкінці IX ст. у Сирії та Іраку. З часом стає вагомим чинником у повстаннях рабів, виступах ремісників, землеробів. Загони карматів влаштовували набіги на населені пункти, нападали на каравани про-

чан. У 930 р. захопили Мекку і пограбували її. Кармати знищували не тільки воїнів своїх противників, а й цивільне населення, полонених забирали в рабство.

Вони сповідували вчення ісмаїлітів у його ортодоксальній сунітській формі. Богословські тонкощі езотеричного вчення, пов'язаного з неоплатонізмом, не були доступні більшості з них. Мечетей не будували, приписи Корану про п'ятиразову молитву, пости, паломництво не виконували. У їх віровченні головну роль відігравало очікування майбутнього махді — засновника династії султанів Бахрейну Абу Саїда. На початку X ст. в Східній Аравії створили свою державу, центром якої було місто ал-Хаса (друга назва — Лахса). Вона проіснувала майже півтора століття, до 1029 р. Поза межами Бахрейнського султанату карматський рух давався взнаки протягом усього періоду середньовіччя.

Асасини. Вважають, що назва цієї секти, яка належить до ісмаїлітського відгалуження в шиїзмі, пов'язана з тим, що її члени вживали наркотики. Європейці здебільшого асасинами називають релігійно-фанатичних убивць, оскільки головним методом релігійної та політичної боротьби членів секти були вбивства ворожих до неї діячів.

Приводом для формування її стало те, що халіф Єгипту Мустансір позбавив свого старшого сина Нізара права на наслідування халіфату, передавши його молодшому синові. Невдовзі Нізара було вбито, а невдоволені в халіфаті угруповання розпочали боротьбу під прапором Нізара. Цей рух мав особливо міцні позиції у північно-західній частині держави, виступав проти тамтешніх соціально-політичних порядків.

У 1090 р. його керівник Хасан Ібн Саббах утікає з Єгипту і в горах на південь від Каспійського моря починає вербувати невдоволених під прапори «прихованого» імама з династії Нізаритів. З часом Хасан оволодів кількома фортецями північно-західного Ірану, звідки розсилав своїх підлеглих для вбивств ворожих йому ісламських правителів. Сам він не залишав свою головну базу — фортецю Аламут до кінця життя (помер у 1124 р.). Так само поводилися керівники секти після смерті Хасана, позбавляючи життя багатьох правителів феодальних держав Близького і Середнього Сходу. Їх називали «гірськими шейхами», часто не знаючи, хто вони насправді. Перших «гірських шейхів» вважали представниками «прихованого» імама. Але четвертий «гірський шейх» Хасан II (1162—1166), який відкрився для встановлення небесного правління на землі, проголосив себе «прихованим» імамом.

З часом асасинський рух поширився на захід, де утворилося відносно самостійне сирійське відгалуження, а центром стала гірська фортеця Масіяф. Фактично сирійські асасини були самостійним угрупованням.

Секта мала суворі ієрархічні принципи з різними ступенями посвячення. Шейху були підпорядковані так звані «*великі місіонери*», які керували рядовими членами. На найнижчому щаблі були «*федаї*» — особи, які безпосередньо виконували смертні вироки, винесені шейхом чи його наближеними. Сліпо підкоряючись наказам, федаї вважали, що після своєї смерті, яка найчастіше наставала одразу після виконання ними вироку, опиняться в раю. Ними ставали здебільшого селяни з місць, де мешкав шейх, або ті, хто зазнав переслідувань феодалів.

Кожен вищий ступінь посвячення був пов'язаний з меншим релігійним фанатизмом, який поступався політичному розрахункові. Найвищий ступінь ієрархії швидше нагадував синкретичну політизовану філософську систему. Керівники секти для досягнення політичного успіху вступали в контакти не тільки з шиїтськими, а й з сунітськими угрупованнями. Свої справжні релігійні погляди вони приховували.

У 50-ті роки XIII ст. монгольська навала знищила асасинські угруповання в гірському Ірані, а в 1273 р. їх було остаточно ліквідовано в Сирії.

Друзи. Виникнення цієї ісмаїлітської секти пов'язане з особою халіфа Єгипту — Хакіма (996—1021) і його наближеного — Даразі, від імені якого походить назва «друзи».

Хакім був жорстокою людиною, за його правління було страчено понад 18 тис. осіб. Релігійні позиції його були непослідовними. Він декілька разів проголошував свою належність то до шиїзму, то до сунізму. В останні роки життя вирішив, що він має бути сьомим імамом. У цьому Хакіма підтримав турецький ісмаїліт Даразі, який оселився в Каїрі й став наближеною до халіфа особою. У 1017 р. Даразі оголосив у великій мечеті, що в халіфа втілилась душа Адама — продукт еманації світового розуму. Але маси не були готовими до цієї «істини». До того ж єгиптяни ненавиділи Хакіма, а його влада трималась завдяки армії найманців. Тому Даразі ледве вдалося втекти від розлюченого натовпу. Хакім допоміг Даразі перебратися до Сирії, де той заходився організовувати рух прихильників нового вчення. Навколо нього гуртувалися численні послідовники, готові зі зброєю в руках відстоювати божественність Хакіма.

Через деякий час з'явився ще один апостол «сьомого імама» — іранець Хамза. В одній із мечетей він спробував проголосити божественну сутність Хакіма. Але його слова були сприйняті так само, як проповіді Даразі. Тому Хакім і його переправляє до Сирії, де той стає першим помічником Даразі. Після того жителі Каїра зазнали переслідувань, а поширення нового культу стало справою усього подальшого життя Хакіма. Через кілька років він помирає за нез'ясованих обставин. Прихильники Хакіма проголосили його прихованим імамом, який з часом з'явиться і керуватиме світом.

В Єгипті культ Хакіма так і не прижився, але в Сирії й на деяких інших ісламських територіях він протягом кількох століть був важливим чинником народних повстань, які відбувалися під релігійними гаслами.

Секти послідовників Хакіма поширені в Лівані, Сирії, Йорданії, Ізраїлі.

Хаттабіти. Засновником і духовним лідером секти був Абу-уль Хаттаб, який проповідував, що божественний дух послідовно еманується в імамів з роду Алі Ібн Таліба. Хаттабіти обожнювали шостого імама Джафара Садика, а після того, як він прокляв Абу-уль Хаттаба, стали обожнювати самого Абу-уль Хаттаба. В 765 р. Абу-уль Хаттаб із сімдесятьма своїми послідовниками спробував підняти повстання, але був захоплений і страчений. Після його смерті секта розпалась на кілька течій. Наприкінці IX ст. послідовників хаттабізму в Ірані, Іраку, Сирії, Ємені було до ста тисяч.

Хаттабіти розвивали вчення про «розмовляючого» та «безмовного» імама. Згідно з ним Алі за часів Мухаммеда був «безмовним» імамом, а після смерті Пророка став «розмовляючим». Не заперечуючи спадковості імамату Алідів, стверджували, що імамат — суто духовна якість. Пророки та імами є божественною еманацією. До своїх ворогів хаттабіти виявляли жорстокість.

Аліди. До цієї секти належали нащадки Алі Ібн Таліба, який мав багато дітей, найвідоміші серед них у боротьбі за халіфат — Хасан і Хусейн. Релігійно-політична доктрина стверджує, що верховна влада (імамат) є «божественним установленням». Право на імамат належить тільки родині Алі та його нащадкам. Саме за це аліди вели збройну та ідеологічну боротьбу.

Нащадки Алі мешкають майже в усіх мусульманських країнах, володіють винятковим правом носити зелену чалму і називатися сеїдами.

Кадарити. Секта виникла у IX ст., визнає значення *кадару* — поширення в часі вічного божественого рішення, вважаючи, що за різних життєвих обставин людина сама повинна вирішувати, як їй вчиняти, керуючись свободою, наданою їй Аллахом. У віровченні сильні уявлення про те, що визнання абсолютного божественного призначення призводить до несправедливості. З часом прихильників цієї секти стали називати джабрітами. Пізніше вчення кадаризму було доповнено мутазилітами.

Мутазиліти (мусталіти). Секта зародилася в Арабському халіфаті у VIII—IX ст. Засновник її — Ваіш Ібн Ата. В основі віровчення — догмати про єдинобожжя і справедливість, заперечення атрибутів Бога, неприпустимість будь-яких антропоморфних уявлень про Бога. Коран вважає одним із творінь Аллаха. Боролися з прихильниками абсолютного призначення.

Рафадити. Так називають усіх поміркованих шиїтів, передусім імамітів. Сунітські автори називали рафадитами всіх шиїтів, які не визнавали законності правління халіфів Абу Бакра і Омара.

У вузькому значенні рафадитами вважають поміркованих шиїтів, прихильників шостого шиїтського імама Джафара Садика. Вони не визнавали ісмаїлітського руху й відмовилися від збройної боротьби за владу. Рафадитами також називають шиїтів Куфи, які не підтримали хусайніта Зейда Ібн Алі в боротьбі за халіфат проти династії Омейядів. Так вчинили вони і в 762 р., відмовившись визнавати імамат Мухаммеда Ібн Абдаллаха, який організував повстання в Медині.

«Брати чистоти». Це таємне філософське товариство діяло на Близькому Сході в X ст., за своєю орієнтацією наближалося до ісмаїлітського руху. Його учасникам належить 51 трактат під загальною назвою «Трактати Чистих братів та Вірних друзів», які містять відомості з різних наук і адресуються тим, хто зумів переступити межу сліпого релігійного фанатизму. Прихильників товариства жорстоко переслідували і знищували. Деякі елементи їх вчення були притаманні «Апостольським Братам» в Італії (поч. XIV ст.), помітні вони і в трактатах «Чеських братів» (XV—XVI ст.).

Бекташи. Секта (дервітський орден) виникла в Малій Азії у XII—XIII ст., була поширена в Туреччині, на Балканах. Назва походить від імені засновника напівлегендарного Хаджі Бекташи Велн. У віровченні поряд з положеннями ісламу (шиїзм) наявні елементи християнства і язич-

ництва. Її послідовники дотримуються безшлюбності, сповідують культ Алі. Серед культових обрядів — причастя вином, хлібом, сиром, сповідь наставнику. Одяг — білий довгий плащ і білий високий ковпак.

Хуруфіти. Назва цієї містичної секти, заснованої наприкінці XIV ст., походить від араб. хуруф — літера. Спершу діяла в Північно-Західному Ірані, пізніше — на території Османської Туреччини. Там була написана і канонічна література турецькою мовою. Це Джавіданамі (Книга вічності), Хахіхатмані (Книга істини) та інші трактати. Протягом чотирьох століть секта зазнавала переслідувань, у 1824 р. була майже знищена урядом Туреччини. Ті, хто уник розправи, об'єдналися з дервітським орденом Бекташи.

Згідно з ученням хуруфітів світ створено Аллахом, він перебував у постійному кругообороті, що є причиною усіх змін у ньому. Аллах виявляє себе в людині, ним же створеній, і в мові своїй — Корані та назвах предметів. Пророк Мухаммед завершує собою цикл кругообігу. Наступні після нього божественні покровителі — шиїтські імами. Фазлалах є останнім покровителем і першим богом у плоті, а також першим у третьому циклі божественності.

Бабіди. На початку 50-х років XIX ст. в Ірані молодий ширазький торговець Сеїд Алі Мухаммед проголосив себе Бабом — «воротами», через які мусульманин може наблизитись до Аллаха і потрапити в його царство. За кілька років до цього Сеїд мешкав у священному місті шиїтів Кербелі, де познайомився з керівником сектантської громади шейхістів Сеїдом Каземом Решті. Шейхісти вважали, що їх керівник є тією людиною, після якої повинен з'явитись дванадцятий імам. Коли Казем Решті помер, його послідовники розпочали пошуки нового вождя, який мав готувати людей до приходу останнього імама. Вибір випав на Баба, який згодом зібрав навколо себе численних послідовників.

На той час доживала своє епоха феодального середньовіччя, пожвавилася торгівля. Відмінялися заборони на шовковий одяг та прикраси. Все це сприяло залученню до бабідського руху представників дрібної та середньої буржуазії. Сприяло цьому спрощення релігійного культу. Бабіди відмінили молитовні зібрання, протестували проти щоденного п'ятиразового намазу, намагалися реформувати деякі норми побуту і становище жінки в сім'ї.

У 1847 р. Баба було заарештовано і перевезено до Тегерана, що спричинило велике народне повстання під бабідськими гаслами. Намагаючись припинити повстання, влітку 1850 р. власті стратили Баба. Але повстанський рух набув ще більшого розмаху і переріс у громадянську війну. До 1852 р. повстання на території Ірану були придушені.

Бахаїзм. Серед послідовників Баба був Ях'я, якому той, перебуваючи за ґратами, передав свої рукописи і деякі особисті речі. Крім того, Баб велів Ях'ї дописати останні вісім глав священної книги бабідів Беяну. Прихильники Ях'ї твердять, що Баб велів йому відмінити Беян і взяти під своє керівництво весь бабідський рух. Ях'я перейменував себе в Сух-е Езеля («ранок вічності»). Перебравшись із Тегерана, де учасників бабідського руху жорстоко переслідували, до Багдада, який належав Туреччині, почав формувати бабідські громади.

Брат Сух-е Езеля — Хусейн Алі, який у 1852 р. утік із в'язниці, де перебував за участь у бабідському русі, прибравши собі ім'я Баха-Улла, також проголосив себе єдиним продовжувачем Баба. З цього починається багатолітнє суперництво між братами, яке згодом перейшло у відкриту ворожнечу. Турецький уряд змушений був розселити їх: одного — на Кіпр, другого — в Палестину. Діяльність Баха-Улли виявилась успішнішою. Тому новий релігійний рух отримав назву від його імені — бахаїзм.

Якщо бабізм був специфічним іранським явищем, бахаїзм швидко вийшов на міжнародну арену, оскільки проголошував віротерпимість і спрямованість до синкретизму, виступав за створення нової світової релігії, яка, синтезуючи існуючі, не була б схожою на них. Бахаїзм відводив другорядну роль культові, молитвам, відкинув богослужіння в мечетях, заборони щодо використання шовкових тканин, прикрас та предметів розкоші. Він зняв заборони на відшкодування лихварських відсотків, що сприяло розвиткові торгово-промислової буржуазії. Рішуче заперечував джихад (священну війну з невірними), стверджуючи, що царство справедливості може бути побудоване лише мирним шляхом, а всі люди рівні між собою. Виступав також і за ліквідацію бідності, стверджуючи водночас, що порядки у цьому світі закладені «самим небом», без керівників та підлеглих не можуть існувати ні армія, ні суспільство. Але керівники повинні жертвувати собою на користь бідних.

Бахаїзм явив собою своєрідну спробу реформування первісного ісламу з метою наближення його до капіталістичних відносин, що зароджувалися. Він набув значного поширення в релігійному житті, з'єднавшись з іншими реформаторськими рухами й організаціями.

Махдизм. Ця течія виникла в Судані у 80—90-ті роки XIX ст., підкреслюючи відданість «чистому», первісному ісламу. Махдизм вів «священну війну» як з європейськими колонізаторами, так і з турецько-єгипетськими єдиновірцями, які, на його погляд, зрадили ідеали мусульманської віри, стали «лжемусульманами». Негативно ставився і до розвитку в Судані капіталістичних відносин. Використовуючи гнучку релігійну форму, оперуючи гаслами щодо повернення до святих порядків первісного ісламу, залучив у свої ряди чимало прихильників.

Керівником руху був суданський дервіш (чернець-жебрак) Мухаммед Ахмед. У 1871 р. він оселився на одному з островів р. Ніл, звідки розсилав мандрівних дервішів по всій країні. Махдисти виступали проти занепаду моралі, розкошів, закликали відібрати землю у феодалів, перерозподілити все майно, відмовитися від сплати податків, скинути турецько-єгипетське панування, вигнати європейських колонізаторів.

Далеко не всі з цих закликів відповідали вимогам Корану і духу первісного ісламу. Але для багатьох достатньо було того, що махдисти апелювали до авторитету Пророка і Корану. Соціальна програма махдизму була підтримана рабами, селянами, ремісниками. Гнучкішою ставала політика місцевих феодалів і работоргівців, які використовували ці заклики для подолання іноземної конкуренції, будучи байдужими щодо домагань, пов'язаних із перерозподілом майна.

Махдизм викликав занепокоєння не тільки єгипетсько-турецьких, а й європейських властей. Влітку 1881 р. Мухаммед Ахмед проголосив себе Махді й виклав свою програму дій. Єгипетський уряд велів йому з'явитись в Хартум, щоб виправдатися перед властями. Але той відмовився. Каральний загін, який прибув на острів Абба, був повністю знищений махдистами. Після цього Махді проголосив джихад проти європейських колонізаторів і «лжемусульман», розпочавши бойові дії проти судансько-єгипетських військ. Здобувши кілька перемог, на початку 1885 р. оволодів містом Хартум.

Переможне завершення «священної війни» відкривало можливості для формування теократичної держави на засадах, проголошених у період боротьби за владу. Але невдовзі Махді помер. Його заступив Абдаллах Ібн аль-Саїд Мухаммед, який іменував себе продовжувачем Махді.

Спочатку всі громадські порядки базувалися на зрівняльно-аскетичних принципах. Командирський склад армії та чиновництво набирали з низів. Платня високопоставленим чиновникам не перевищувала заробітків ремісника. Було суворо регламентовано використання побутових предметів. Усі коштовності необхідно було здавати державі. Заборонялися надмірності в харчуванні.

Однак вивести суспільство за межі його об'єктивного розвитку не вдалося. Через декілька років почалося вироджения махдистської теократичної держави. Чиновники та офіцери стали захоплювати земельні ділянки, які обробляли раби та кріпаки. Це спричинило обурення народних мас, які потрапляли у нову кабалу. Спроба впровадження соціально-релігійного ідеалу зазнала краху.

Мусульманські релігійно-політичні рухи

Будучи основою світосприйняття і мислення народів багатьох країн, визначаючи принципи політичного устрою і державного правління, іслам став джерелом різноманітних національних і транснаціональних релігійно-політичних рухів, які відчутно впливають на міжнародний клімат.

Ісламський фундаменталізм. Основними його рисами є радикальне та войовниче неприйняття принципів, форм, цілей будь-якої модернізації ісламу, неухильне відстоювання ісламських традицій, протидія процесам загальної відкритості мислення, діяльності, протиставлення їм абсолютної переконаності у власній непогрішимості, непорушності сповідуваних ідеалів, засудження будь-яких альтернатив їм, відсторонення від решти суспільства.

Сучасний ісламський фундаменталізм постає як категорична й непримирима вимога радикальної ісламізації суспільства на всіх рівнях — політичному, економічному, духовно-культурному.

Розрізняють три категорії ісламських фундаменталістських течій:

1. Радикальний фундаменталізм. Його представники використовують військові методи боротьби проти існуючої влади, насильство, терор та ін. Об'єктами їх боротьби є не тільки уряди, а й іноземні журналісти, дипломати.

2. Поміркований фундаменталізм. Вплив його прибічників найбільший у сільській місцевості. Багато уваги приділяє роботі шкіл, лікарень, благодійництву, прагнучи проілюструвати й змоделювати ісламський дух та етику.

3. Легальний фундаменталізм. Представники його намагаються легально увійти в парламент, місцеві органи

влади, здійснити соціальну реформу, втілюючи в життя ісламський ідеал у межах чинного законодавства. У Лівані в 1992 р. вони здобули перемогу на парламентських виборах, ймовірна була перемога і в Алжирі, але там вибори було відмінено.

Насправді розбіжність між цими рухами помітна не завжди. Інколи вони вдаються до різних методів з метою ефективного реагування на ситуації, в яких опиняються. Навіть палестинський «Хамаз» визнає тимчасове перемир'я з «ворогами», не відмовляючись від «священної війни».

Ісламський екстремізм. Йому властива схильність до крайніх поглядів і надзвичайних дій у політиці та ідеологічному протиборстві, нетолерантність, несприйняття й неприйняття інших думок, позицій та уподобань, релігійна нетерпимість до норм, принципів та цінностей неісламського суспільства.

Ідеологи його стверджують, що сучасні мусульманські суспільства втратили свій ісламський характер і насправді є суспільствами джахілії[1] . Така оцінка поєднується з різкою критикою правлячих режимів та їх політики. В основі її — ставлення до політиків як до невірних. Деякі представники екстремізму невірними вважають усіх людей, крім членів їх групи, інші ж стверджують, що, попри помилковість переконань, більшість населення можна вважати мусульманами.

Прихильники ісламського екстремізму наголошують на необхідності негайних радикальних дій, у тому числі насильства, заради встановлення «ісламського порядку», можливого тільки внаслідок приходу до влади «істинних» мусульман. Відповідність таких дій законодавству для них несуттєва, оскільки головними вважаються лише норми шаріату в їхній інтерпретації.

Сучасний ісламський екстремізм є і релігійним, і політичним — релігійно-політично орієнтованим. Ґрунтуючись на релігії, він ставить перед собою політичну мету, активно діючи саме на політичній арені.

Ісламський тероризм. Це — одна з форм релігійно-політичної боротьби, в тому числі насильницькими методами, через дестабілізацію суспільства, державно-політичного ладу в країні.

Релігійна основа його виявляється в індивідуальній мотивації, фанатизмі членів угруповань. Вона визнає акції,

[1] Джахілія — «передісламське варварство». Цей термін раніше вживався стосовно передісламського стану суспільства. Нині ним послуговуються і щодо будь-якого неісламського суспільства (особливо сучасного), виявляючи різко негативне ставлення до нього.

спрямовані на самогубство, а загибель під час джихаду — прямою дорогою в рай. Тому більшість терористів не тільки готові, а й прагнуть загинути в такий спосіб, вбачаючи в терористичному акті не стільки засіб досягнення мети, скільки своє особисте спасіння в релігійному сенсі. Для терористів такий спосіб життя вважається формою служіння Аллаху.

На початку XXI ст. він кваліфікований як одна із глобальних проблем людства.

Іслам в Україні

Перші відомості про іслам, мусульманський світ предки українців отримували під час торгових подорожей і військових походів. Арабські купці діставалися до Києва, подорожуючи на північний захід, але постійної арабської колонії у Києві тривалий час не було. Цей етап ознайомлення Русі-України з ісламом має своєрідну кульмінацію. Йдеться про вибір віри князем Володимиром (X ст.). Згідно з літописними відомостями, у його полі зору були іслам, християнство та іудаїзм. Володимир почав «випробування віри» через особливі посольства. За допомогою одного з них і відбулося ознайомлення київського князя з ісламом на землях Булгарстану (Поволжя). Першими мусульманами на українських теренах були представники народів, які кочували від Приазов'я до Дону.

У XI ст. на службі в київського князя була кіннота з мусульман-печенігів. Першу мечеть в Україні було зведено за велінням князя Костянтина Острозького (XVI ст.) для татар-мусульман, що були у нього на службі. Після прийняття ісламу Золотою Ордою в 20-ті роки XIV ст. у Києві протягом 40 років постійно перебувала група мусульман-ординців.

Поява ісламу в Криму пов'язана з приходом туди монголо-татар у 1223 р., там був утворений *улус* — намісництво Золотої Орди. Осілий тюркський етнос іслам прийняв дещо пізніше. Після завершення золотоординського періоду Кримський улус виокремився в самостійне державне утворення, на основі якого і виникло незалежне татарське ханство. У 1475 р. турки-османи, вторгшись на Кримський півострів, підпорядкували собі кримсько-татарську державу. Правителі Криму стали підвладними Стамбулу, який вимагав неухильного дотримання законів шаріату. Під впливом ісламу сформува-

лися національна культура кримсько-татарського народу, його побутові й сімейні традиції, мова, спосіб життя, система виховання дітей.

Крим як один із форпостів мусульманської цивілізації відіграв помітну роль у поширенні ісламу на південноукраїнських землях. Однак ознайомлення українців з основними ідеями ісламу, з мусульманським способом життя відбувалося за гострих збройних конфліктів. Коли вони згасали, налагоджувалися торгівля, спільне використання природних угідь, татар приймали козаками в Запорозьку Січ, а деякі козаки роками жили в Криму.

Політичні діячі України в пошуках виходу зі скрутних ситуацій часом звертали погляди на південь, до сусідів-мусульман. У лютому 1648 р. у Бахчисараї було укладено союз між українським гетьманом Богданом Хмельницьким і кримським ханом Ісламом-Гіреєм III. А в 1654 р. Хмельницький розмірковував про встановлення державного протекторату Туреччини над Україною. Прихильником турецької орієнтації був гетьман Петро Дорошенко (1627—1698).

Особливо делікатним є питання щодо українців-мусульман. Відомо немало фактів про осідання українців з числа полонених у Туреччині. Вони, прийнявши іслам, ставали там домоправителями, ковалями, садівниками. Частина невільників залишалася в Криму. Адаптувалися в мусульманському середовищі й *аргати* — особи, що поселялися там з метою заробітку.

Мусульманські громади в різний час існували в Хаджибеї (Одеса), Азанеї (Азов), Акермані (Білгород-Дністровський), Ачи-Калс (Очаків), Кам'янці-Подільському.

У 20—30-ті роки XX ст. в Україні під тиском радянської влади було закрито мечеті, мусульманські школи (мектеби і медресе), мусульманський актив було репресовано. У 1944 р. з Криму було виселено майже 189 тис. татар.

Нормалізація життя мусульманських громад почалася в Україні з проголошенням незалежності. Іслам тут нині репрезентований трьома Духовними управліннями — ДУМК, ДУМУ, ДЦНМГУ.

Духовне управління мусульман Криму (ДУМК). Кадіат (Духовне управління) мусульман Криму створено у 1991 р. зі статусом Мухтасібату — канонічно самостійної адміністративної одиниці. Першим муфтієм Криму було обрано хаджі Сеїджаліля Ібрагімова. Кадіат об'єднує віруючих переважно з кримських татар сунітського напряму.

У релігійному аспекті ДУМК визнає авторитет муфтія. Головною метою вважає втілення в життя вимог Корану, поширення вчення Пророка Мухаммеда, створення умов для виконання мусульманами їхнього обов'язку перед Аллахом.

Духовне управління мусульман України (ДУМУ). Створено 9 вересня 1992 р. на чолі з громадянином Лівану Шейхом Ахмедом Тамімом. Видає газету «Мінарет» російською й арабською мовами та окремі сторінки іншими мовами. У 1994 р. засновано Київський ісламський університет, який має п'ять факультетів, де навчаються студенти різних національностей.

ДУМУ має науково-дослідний центр, який видає спеціальну ісламську літературу російською мовою, а також підручники арабською та англійською мовами для дітей шкільного віку.

Головна мета — об'єднання всіх мусульман України, пропаганда та поширення ісламу, втілення в життя вимог Корану та ін.

Духовний Центр незалежних мусульманських громад України (ДЦНМГУ). Очолює його Рашид Брагін. Центр знаходиться у Донецьку, має представництво в Києві — «Ісламський культурний центр». У Києві виходить газета «Аль-Баян», яка, крім суто мусульманської тематики, висвітлює й етноісторичні аспекти життя татар.

Відчутною є на міжнародній арені ідея «панісламізму», втілена в діяльності мусульманських міжнародних організацій — Всесвітнього Ісламського Конгресу (1926 р.), Ліги мусульманського світу (1962 р.), Організації ісламської конференції (1969 р.).

Запитання. Завдання.

1. Охарактеризуйте передумови виникнення ісламу.
2. Якою була роль міст Мекка і Медина у процесі формування ісламу?
3. Порівняйте спільні й відмінні риси Мухаммеда і творців двох інших світових релігій — Будди та Ісуса Христа.
4. Що, на вашу думку, є спільного у віровченні ісламу та християнства?
5. Чим був спричинений поділ ісламу на сунітську та шиїтську течії?
6. Охарактеризуйте становище жінки в ісламі. Як воно виражається в шлюбному обряді?
7. Чи всі домонотеїстичні культи подолано в ісламі? Якщо ні, то які, на вашу думку, прижилися в ньому?
8. Охарактеризуйте історичну долю ісламу на українських землях.

Теми рефератів

1. Соціально-політичні, духовні джерела ісламу.
2. Вплив іудейської та християнської традиції на становлення віровчення ісламу.
3. Проблема духовного лідерства в ісламі.
4. Особливості ісламських теократичних релігій.
5. Сучасна соціально-політична доктрина ісламу.
6. Іслам у сучасному світі.

Література

Абу Аля Ал Маудуді. Життєва місія пророка. — Львів, 1995.
Абу Аля Ал Маудуді. Принципи ісламу. — Львів, 1995.
Абу Аля Ал Маудуді. Спосіб життя в ісламі. — Львів, 1995.
Аширов Н. Ислам и нации. — М., 1975.
Аширов П. Мусульманская проповедь. — М., 1978.
Бартольд В. В. Ислам и культура мусульманства. — М., 1992.
Василов В. Н. Культ святых в исламе. — М., 1970.
Грюнбаум Г.Э. Классический ислам. — М., 1988.
Джадалла М. А. Течения в исламе: принципы возникновения и роль в общественно-политической жизни. — М., 1992.
Еремеев Д. Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. — М., 1990.
Ислам. Религия, общество, государство. — М., 1984.
Ислам: Энциклопед. словарь. — М., 1991.
Калинин Ю. А., Лубский В. И. Ислам: Конспект лекций. — Киев, 1991.
Керимов Г. М. Ислам: происхождение, история и современность. — М., 1984.
Керимов Г. М. Шариат и его социальная сущность. — М., 1978.
Коран. — М., 1986.
Лубський В. І., Борис В. Д. Мусульманське право. — К., 1997.
Лубский В. И. Священные книги мусульман как историко-литературный памятник. — Киев, 1992.
Лубский В. И. Современный ислам: проблемы политики, идеологии. — Алма-Ата, 1989.
Лубський В. І. Коран, шаріат, їх соціальна суть. — К., 1990.
Мавлютов Р. Р. Ислам. — М., 1984.
Панова В. Ф., Вахин Ю. Б. и др. Жизнь Мухаммеда. — М., 1990.
Пиотровский М. Б. Коранические сказания. — М., 1991.
Рукайя М. Ислам. — М., 1999.
Савичева Е. М. Арабский халифат. Возникновение и распространение ислама. — М., 1996.
Сандбаев Т. С. Ислам. — М., 1993.

6.

Нетрадиційні релігії та секулярні вчення релігійного характеру

Обрії духовного життя людства не обмежуються різними формами традиційної віросповідальності чи вільнодумства. Розвиток науки і техніки, соціальних комунікацій, посилення глобальних проблем і реальних загроз людській цивілізації стали передумовою різноманітних рефлексій духовних пошуків, які мали своїм наслідком формування нових релігійних течій, а також секулярних учень релігійного характеру.

Нетрадиційні релігії

Нетрадиційні релігії породжені процесами суспільного життя XX ст., які спонукали не лише до відновлення ортодоксальних релігійних традицій, а й до пошуку нових цінностей, духовних орієнтацій. На позначення їх вживають терміни: «неорелігії», «неосекти», «неокульти», «нетрадиційні вірування», «псевдорелігії», «неомістицизм», «релігії Нового віку», «позаконфесійні об'єднання», «квазірелігії» та ін.

Загальні особливості нетрадиційної релігійності

У контексті вітчизняного релігієзнавства поняття *«нетрадиційні релігії»* охоплює своїм змістом неусталені для нашої культури віровчення (буддизм, іслам тощо); *нео-*

культи, нові релігійні вірування — явища сакрального життя, що виникли в сучасну епоху внаслідок нових духовних шукань (неохристиянські, неоорієнталістські рухи, неоязичництво, синтетичні неорелігії); *релігії Нового віку* — сайєнтологічні рухи та найновіші наукові досягнення, які лише умовно відносять до релігійних течій.

Нетрадиційні релігії покликані до життя кризою традиційної релігійності. У XX ст. ця криза поглибилася внаслідок активного утвердження наукового світогляду. Досягнення НТР висунули проблеми, які офіційна церква не завжди могла адекватно витлумачити, а тим більше запропонувати шляхи і способи їх подолання. Певну роль відіграли і розчарування людей у політичних засобах вирішення гострих соціально-економічних проблем, труднощі соціального становлення молоді, що часто породжувало пошук нових духовних орієнтирів. Такі пошуки нерідко приводили до неокультів, які пропонували богорівний шлях самовдосконалення. Багатьох приваблюють заклики до самотворчості, спасіння душі за життя людини, а не в потойбічному світі. Тим більше, що нерідко застосовуються і методи психічного впливу.

Нетрадиційні релігії не обмежені одним віровченням, вони спрямовані на міжрелігійний синтез, поєднують у собі елементи багатьох релігій, використовують ідеї та концепції окультизму, спіритизму, теософії, антропософії, сучасної філософії, астрології тощо.

Окультизм (лат. occultus — прихований, таємний) — містичне вчення, яке визнає існування надприродних сил, можливість безпосереднього спілкування з ними за допомогою магічних обрядів, таємних ритуалів.

Витоки окультизму в архаїчних уявленнях, які ґрунтувалися на вірі в силу надприродного. Він був важливим елементом культу пізньої античності, предметом неабиякого інтересу епохи середньовіччя та Відродження. На сучасному етапі окультизм проголошує себе «новим природознавством», охоплюючи такі течії, як теософія, антропософія.

Теософія (Богомудрість) — релігійно-філософське вчення про можливість містичного та інтуїтивного пізнання Бога шляхом безпосередніх контактів з надприродними силами.

Елементи теософії простежуються у брахманізмі, буддизмі, Каббалі, неоплатонізмі, гностицизмі. Популярності набула вона в XVI—XVIII ст. Багато вчених вважали теософію вищим синтезом пізнання, в якому поєднані раціональне і містичне знання.

Антропософія — вчення, яке на місце Бога ставить людину.

Належачи до окультних наук, вона має багато спільного з теософією. Вважає, що пізнання істини є містичним, таємничим процесом, а тому доступне лише посвяченим особам. Її метою є людина як елемент космічної еволюції, що функціонує завдяки діянням Ісуса Христа, який розглядається лише моментом цієї еволюції. Завдяки кармічним перевтіленням людина прилучається до абсолютного буття, що виявляється в її надприродних властивостях.

Спіритизм (лат. spiritus — душа, дух) — містично-ідеалістична течія, яка ґрунтується на вірі в існування потойбічного «світу духів» і можливості спілкування з ними за допомогою спеціальних ритуалів.

Як містичне вчення, він сформувався в XIV ст. у США, поширившись згодом у Європі. Його джерелом є давні демонічні вірування, а суть полягає у так званому спілкуванні людини з духами, що відбувається з допомогою *медіумів* — осіб, які, ввійшовши в спеціальний стан (транс), виступають посередниками цього спілкування. Як доказ реальності спіритизму використовують зрушення з місця та падіння предметів, виникнення незвичних звуків, світла тощо.

Нові культи приваблюють людей з високим інтелектуальним рівнем, які розмірковують над проблемами сенсу життя. Але якщо традиційні релігії всіляко оберігають свою унікальність, турбуючись про збереження своїх змісту і форм, то вони спираються на містичний досвід у злитті з Абсолютом, байдужі до догматичних доказів істинності своєї релігійної системи, визнають істинність усіх релігій, існування та месіанську роль усіх пророків, відкриті для нових ідей та вчень. Проте свого месію вважають найбільш адекватним для певної епохи. Його вважають божим посланцем, йому поклоняються, часто створюють навіть культ учителя (гуру), до якого ставляться як до божества. Уявлення про Бога неперсоніфіковані. Його трактують як Абсолютний розум, Духовну сутність, Об'єктивний закон.

Нетрадиційні релігійні вірування класифікують у сім груп.

Неохристиянські течії, вірування на загальнохристиянській основі

Вони представлені релігійними утвореннями, сформованими в лоні традиційного християнства, які намагаються пристосувати його до мінливих особливостей часу. Біль-

шість їх, сформувавшись за рубежем у 90-ті роки XX ст., проникла на терени України. Це — Міжнародна християнська місія, Християнська місія «Еммануїл», «Армія спасіння», Лівобережна церква Христа, Християнська церква «Калварі Чапел», Новоапостольська церква, Церква повного Євангелія, «Нове життя», «Хвала і поклоніння», мормони та ін. До них належать християнські об'єднання українського походження: Спілка християнської міжконфесійної згоди «Лога», Собор євангелістських церков, а також трансформована в Росії Церква воскресаючої Богородиці.

Усі вони спираються на Біблію як головне джерело віросповідання і на особу Ісуса Христа як центральну фігуру релігійних доктрин, критикують ортодоксальне християнство за відхід від первісних традицій, оголошують свою церкву, секту винятково істинним, відроджувальним рухом євангельського християнства, навіть месіанським щодо спасіння Христової віри. Досконале знання Біблії поєднують із вільним інтерпретуванням її, а визнання Ісуса Христа межує з визнанням керівника церкви Пророком, посланцем Бога.

Неохристиянство від традиційного християнства відрізняється відмінностями в тлумаченні Трійці, особи Ісуса Христа, сутності Святого Духа, пекла й раю тощо.

Церква воскресаючої Богородиці. Організаційно сформувалася вона у 80-ті роки XX ст. в Росії, зареєстрована в 1992 р. Того ж року її общини з'явилися в Україні.

Проголосила себе Церквою царства Божого, яке Божа Мати за дорученням Святої Трійці повинна збудувати на Землі, підготувавши другий прихід Ісуса Христа. Своєрідно тлумачить вона православне віровчення, обряди. Так, євхаристію розглядає як таїнство втілення в людину Христа через Марію. Символіка храму, одягу священнослужителів відображає вшанування Діви Марії. Священики сповідаються перед віруючими. Велику увагу приділяють «пластичній молитві», медитації. Обов'язково три рази на день здійснюється *розарій* — вінок молитов з роздумами про важливі події земного життя Господа і Богородиці.

Російську православну церкву розглядає як «притулок Сатани», а її патріарха як «червоного дракона». Визнаючи необхідність покаяння Росії перед Всевишнім, усім світом за утвердження «дияволюдської цивілізації» — комунізму, за вбивство «богородичного імператора Миколи II», Церква воскресаючої Богородиці водночас утверджує ідею месійної ролі Росії в світі. Шанує святих східного і західного християнства.

Входить до Міжнародної ради общинних церков, має своє громадсько-просвітницьке утворення «Фонд Нової Святої Русі».

Мормони. Офіційна назва — Церква Ісуса Христа Святих останніх днів. Заснована в 1830 р. у США. За твердженням її засновника, автора священної «Книги Мормона» Джозефа Сміта (1805—1844), ангел, явившись йому, вказав місце, де знаходились дошки з давніми письменами книги ізраїльського пророка Мормона, яка містить життєпис давніх народів, які залишили Ізраїль і переселилися до Америки. Ця книга разом з Біблією становить основу віровчення, яке увібрало християнські, ісламські, буддійські, давньогрецькі та давньоримські релігійні положення, тлумачення самого Сміта.

Мормони вважають, що світ складається з матерії, а матерія — з атомів. Матерія має різні стани, найвитонченішим серед яких є духовний (божественний). Богів є багато, а матерія одна, вона — вічна. Світом керує верховний бог. Бог, якому поклоняються мормони, є богом землі. Він є матеріальним, тілесним, існує в просторі й часі. Христос, змагаючись із Дияволом, покликаний звільнити землю від нечисті.

Визнають вони головні положення християнського віровчення про Трійцю, первородний гріх, спокуту, хрещення, підкреслюють вірність традиціям першоапостольської церкви. На зібраннях традиційними є імпровізовані проповіді, виконання гімнів. Шлюб вважають священним. У XVIII—XIX ст. визнавалася полігамія, що у 1895 р. було заборонено президентом США. На перших порах вони виконували намір щодо створення власної держави. По-своєму тлумачачи історію людства, особливо прославляли завоювання американського континента расою білих неофітів — вихідців Ізраїлевих, які втекли із Палестини перед Вавилонським полоном.

Церква має чітку ієрархічну організацію. Очолює її президент, якого вважають пророком, він керує громадами за допомогою 12 апостолів, кворуму сімдесяти, «Керуючого єпископату» та патріарха церкви. Вся влада перебуває в руках священства мормонів, яке поділяється на Ааронове (молодше) та Мельхиседекове (старше). Центр мормонів знаходиться у м. Солт-Лейк-Сіті, штат Юта (США). Громади церкви є в багатьох країнах. В Україні діє більше двадцяти громад.

Новоапостольська церква. Виникла в Англії у 1832 р. внаслідок руху за відродження первісного вчення Христа. Центр знаходиться в Цюріху, очолює його першоапос-

тол, рішення якого з церковних питань обов'язкові для виконання. Діє у 190 країнах. Священнослужителі — єпископ, староста, пастор і проповідник — ведуть богослужіння безкоштовно. У церкві здійснюють таїнства: хрещення водою, закарбування Духом Святим і причастя. Громади діють у більшості областей України. Видається журнал «Наша сім'я».

Церква Христа. Своєю метою вважає відновлення первісного християнства, проголошує Біблію основою віросповідання і діяльності, вимагає від віруючих дотримання біблійних постулатів віри. Не має органів управління, керівного центру, оскільки не визнає бюрократичних організаційних утворень.

Кожна община автономна. Громадою керує старійшина, посада якого виборна, богослужіння веде місцевий диякон. Головними елементами богослужінь є спів, молитви, проповіді, складання дарів, хлібопереломлення та причастя вином. Визнають хрещення у свідомому віці (короткочасне занурення у воду). Виникла в США. У різних країнах є кілька тисяч громад.

Нова церква (церква Нового Єрусалиму). Утворена послідовниками шведського теософа-містика, політика Емануеля Сведенборга (1688—1772). Віддавши себе окультизму, стверджував про свій зв'язок із «царством духа», звідки черпає одкровення. Основу віровчення становлять 33 томи його теологічних творів, зокрема книги «Небесні таємниці», «Про небо, його чудеса та пекло», «Вчення Нового Єрусалиму», які у Швеції тривалий час були заборонені, а їх автора звинувачували в єресі. Лише після смерті Сведенборга з'явилися гуртки його шанувальників (перший у Лондоні в 1788 р.).

Нині громади існують у країнах Європи, Америки. Церква видає журнал «Шлях до себе», має богословські семінарії в Англії, США. Громади Нової церкви є у Львові та Донецьку.

Орієнталістські (східні) релігії

Вони представлені неорелігіями східного походження: неоіндуїзмом (Міжнародне Товариство Свідомості Крішни, Товариство Шрі Ауробіндо, Товариство ведичної культури, Міжнародне товариство «Всесвітня чиста релігія»), течіями буддійського спрямування (дзен-буддизм, тибетський буддизм, ламаїзм).

Неоіндуїзм. Він є невід'ємним елементом релігійного життя Індії і багатьох країн Європи та Америки. Виник у першій половині XIX ст. в межах індуїзму як сучасне прочитання його для інтелектуалізованих верств. Спирається на давню ведичну традицію, використання цінностей інших культур, релігій. В неоіндуїстських вченнях популярні ідеї універсалізму, синкретизму, рівності всіх релігій як пошуків шляхів до Бога, духовного оазису в реконструкції суспільства. Обов'язкова наявність гуру як провідника вчення і духовних пошуків особистості, групи, течії.

Міжнародне Товариство Свідомості Крішни (рух «Харе Крішна»). Це модернізований варіант одного з відгалужень вішнуїзму. З невеличкої групи рух виріс до всесвітньої конфедерації. У США, наприклад, 100 тисяч кришнаїтів. Центри діють у Канаді, Австралії, європейських та латиноамериканських державах. Перші громади кришнаїтів з'явилися в Україні у 80-ті роки XX ст. нелегально. Їх діяльність було дозволено в 1990 р., а в 1996 р. зареєстровано Всеукраїнський центр Свідомості Крішни — керівний орган 46 громад, які діють в усіх областях України.

Основою вчення є віра в Крішну як Верховну Особу Господа та необхідність відданого служіння йому. Крішнаїти пропагують ведичні знання про космос, людину, суспільство, поширюють брахманічну культуру, практикують бхакті-йогу, ведуть праведне життя (не вживають м'яса, риби, яєць, кави, чаю, наркотиків, не грають в азартні ігри тощо), займаються благодійництвом.

Послідовники Шрі Сатьї Саї Баби. Одного з найвідоміших в Індії й усьому світі гуру Шрі Сатьї Саї Баби (народ. у 1926 р.) вважають чудотворцем, аватарою (втіленням Бога), який зцілює людей духовно і фізично. Свою місію його послідовники вбачають в утвердженні праведності, відродженні в людині прагнення до духовності, а в людстві — бажання жити в мирі та співпраці.

Це вчення визнає всі релігії, наявність у них істини, допомогти усвідомити яку покликаний Саї Баба. Діяльність центрів спрямована на освіту, допомогу хворим, людям похилого віку, розумово відсталим, всім нужденним. Кодекс поведінки і Десять принципів життя послідовників Саї Баби близькі до релігійних заповідей загальнолюдського змісту. В Україні послідовники з'явились у 90-ті роки XX ст.

Центри Шрі Чінмоя. Послідовниками індійського поета, музиканта, філософа, громадського діяча Шрі Чін-

моя (народ. у 1932 р.) є ті, хто сповідує шлях любові, відданості й самозречення, який дає змогу швидко досягти духовного прогресу. Його філософія любові виражає глибинний зв'язок людини і Бога як аспектів однієї й тієї ж сутності. Людина втілює себе у Всевишньому, усвідомлюючи, що Бог — найвища сутність людини. Всевишній розкриває себе через людину, яка є його інструментом у вдосконаленні світу. Головна мета — духовне і фізичне вдосконалення особистості через пізнання своєї сутності, духовних істин.

Центри влаштовують лекції, концерти, театральні вистави, екскурсії, спортивні змагання тощо. В Україну рух прийшов наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX ст. Центри (громади) Шрі Чінмоя діють у багатьох містах.

Ошо-центр. Створений у Києві в 1991 р. прихильниками індійського філософа, гуру, проповідника Ошо (Бхага ван Шрі Раджніш) (1931—1991). Відомий він і під духовними іменами: «Бхагаван Шрі» (Благословенний) і «Ошо» (Океанічний, розчинений в океані). Раджніш у 1974 р. заснував міжнародну комуну з центром в м. Пуна (Індія), з 1981 р. намагався створити «просвітлену общину» Раджнішпурам (місто майбутнього) у США, але був депортований звідти.

Популярність Ошо з його оригінальними роздумами про Всесвіт, Бога, людину на початку 80-х років XX ст. була дуже високою. Він не нав'язував ніяких заповідей, виступав за свободу людини, схвалював її прагнення до самопізнання, самовдосконалення. Своє вчення розглядав як допомогу тим, хто на шляху духовних пошуків. Воно є своєрідним синтезом східних і західних філософських учень, духовних традицій, різних релігій (йоги, суфізму, індуїзму, буддизму, тибетської тантри тощо).

У 22 країнах світу діє понад 500 центрів раджнішизму. При українських центрах працюють групи з медитації, лікування та астрології.

Всесвітня чиста релігія. Походить з Індії, де в 1970 р. її засновниця Шрівастава Нірмала — Шрі Матаджи Нірмала Деві (народ. у 1923) відновила давню систему духовного сходження і самооздоровлення — сахаджу йогу. Згідно з ученням кожна людина володіє енергією чистого бажання, відродження Святого Духа. За допомогою медитації, молитви людина усвідомлює власний дух, пробуджує життєву силу чистого бажання. Завдяки цій енергії в ній народжується світло, в якому вона бачить себе, розуміє, що їй треба робити, набуває здатності самозцілення.

Сахаджу йогу вважають квінтесенцією всіх релігій, серед її прихильників — мусульмани, іудеї, християни. Послідовники з'явилися в Україні у 1989 р. Діє Український центр сахаджі йоги.

Езотеричні об'єднання

Вони охоплюють різноманітні течії, які, увібравши в себе езотеричні (грец. esotrikos — таємний, внутрішній) традиції різних епох і народів, доробки сучасних езотериків, сформували віру в існування надприродного світу, містичні уявлення про нього, магічні засоби спілкування з ним, підпорядкування його своїм інтересам. Більшість течій цього напряму виникли на межі XIX—XX ст. як опозиція традиційним східним релігіям. Засновники їх стверджують, що тільки вони дають надзвичайно глибокі, приховані від «непосвячених» позитивні знання про світ.

Братство Грааля. Як міжнародний рух, виник у Німеччині в 1928 р. Започаткувало його начебто явлене людству Одкровення Св. Грааля, яке отримав Абру-ру-шин (Оскар-Ернест Бернхарт, 1875—1914). У книзі «У світлі істини» він запропонував релігійне розуміння світобудови, місця і призначення в ній людини, причин духовної смерті, способу переходу в стан апокаліпсису (одкровення), характеру жіночого і чоловічого начал, їх ролі у творінні тощо.

Метою руху є поширення істинного знання, розвиток самосвідомості, особистої відповідальності особи, одухотворення всіх здібностей людини.

Організаційно Братство Грааля виникло із зареєстрованого в 1932 р. у Берліні «Натурфілософського Союзу послідовників Грааля», поступово поширюючись в інших європейських країнах. Особливий розвиток рух отримав у 1950 р. з утворенням Міжнародного фонду Одкровення Грааля. Братство має свої круги (філії) в більшості європейських країн, США, Канаді, Австралії.

Неоязичництво

Представлене воно сукупністю течій та рухів, які з'явилися внаслідок намагань відродити дохристиянські вірування та обрядовість. До них належать: Рідна віра, РУНвіра, Собор рідної віри, ладовірство, ягновірство, орантійці та ін.,

які діють як в Україні, так і за її межами, де компактно проживають українці. Одні організаційно оформлені, мають певну структуру, інші обмежилися лише обґрунтуванням свого вчення — специфічного язичницького бачення світу, Бога, людини. Деякі зберегли вірність політеїзму, інші на основі певної модернізації українського язичництва сповідують монотеїзм — вшанування Дажбога.

Сучасне відродження язичництва підтверджує, що прадавня віра не була абсолютно втрачена з прийняттям християнства й асимілювалася ним. Це дало підставу М. Грушевському назвати її «народним християнством». Рідновірство охопило окремі кола національно орієнтованої інтелігенції, яка вбачає в християнстві чужу для України релігію, а процес відродження язичництва розглядає як домінанту відродження українства.

Рідна віра. Як самостійний напрям в українському неоязичництві, започаткована у 1934 р. професором Володимиром Шаяном. Вивчаючи етнічну релігію українців до прийняття християнства, елементи якої збереглися в так званому двовір'ї, В. Шаян у книзі «Віра предків наших» запропонував повернутися до батьківської традиції, до коренів української духовності. Осередком Рідної віри українців має стати Орден Бога Сонця, головним лицарем якого вважається сам засновник релігійного напряму. Максимально зберігаючи давню українську обрядовість, Рідна віра спрямовує своє вчення на вдосконалення людської особистості, піднесення її національної самосвідомості. Рідновірці вдаються до автентичних язичницьких молитов і співів.

Найбільша громада діє при Святині Дажбожій у Гамільтоні (Канада). Є кілька десятків громад в Україні (Києві, Харкові, Чернігові, Львові, Одесі та інших містах і селах).

РУНвіра (Рідна українська національна віра). Засновник цього напряму — українець за походженням, який емігрував у США, Лев Силенко. Він вважається посланцем Бога, учителем і пророком, який, реформуючи політеїстичну дохристиянську віру, запропонував нову монотеїстичну систему поглядів на світ, стверджуючи, що Бог явлений українцям під ім'ям Дажбога. Він — свідомість світу, вічна енергія несвідомого і свідомого буття, свята правда.

Головні положення РУНвіри викладено в «Святому Письмі» — «Мага Вірі» й катехізисі «Повчання. Пісні. Молитви». Основна культова споруда РУНвіри — собор

святої Матері-України поблизу Нью-Йорка (США). Члени громади не визнають зображення Дажбога, оскільки він — і Святий Дух, і Воля, і Правда, і Любов, і Милосердя. В РУНвірі відправляють обряди вінчання, поховання, специфічні молитви і свята тощо.

Громади (станиці) є в Америці, Канаді, Англії та інших країнах, де проживають українці. В Україні понад 30 громад.

Собор рідної віри. Це — одна з течій українського язичництва, що виникла в 1994 р. на Вінниччині. Послідовники вважають своїми ідейними попередниками В. Шаяна, М. Шкавритка, Л. Силенка, С. Кокряцького, кожний з яких зробив помітний внесок у творення основ Рідної віри, але не зміг повністю здійснити історичного завдання щодо її відродження. Їх праці, взаємодоповнюючи одна одну, утворюють цілісне вчення, поширити яке покликаний Собор рідної віри. Його місія зумовлена тим, що Поділля є «серцем України», тут найдовше (до 1620 р.) Болохівські князі боронили «рідну віру». Послідовники цієї течії толерантні щодо інших рідновірівських громад.

Синтетичні релігії

У своїх догматах, культах вони спираються на поєднання елементів різних традиційних релігій, створюючи власні вчення, системи обрядових дійств, церковні організації, претендуючи на статус надрелігій. У них розвинуті культ лідера, авторитет власних віросповідних джерел, яскраво виражена ідея богообраності їх послідовників. До синтетичних релігій належать Біле братство, Церква єднання (Церква уніфікації), Всесвітня віра Бахаї.

Біле братство. Заснував його у Києві в 1990 р. фахівець у галузі кібернетики Юрій Кривоногов. Має ще одну назву — «ЮСМАЛОС», яке розшифровується: ЮС — Юоан Свамі (сам Ю. Кривоногов), ма — Марія Деві (його дружина Марія Цвігун), лос — Логос (Ісус Христос). Під аналогічною назвою в 1993 р. Біле братство друкувало газету. Воно проголосило себе надрелігією («епохальною релігією прийдешнього»). Основні ідеї Біле братство запозичило з різних віровчень, еклектично поєднавши їх сучасною науковою термінологією. Суспільство характеризувало як сатанинське (позначене «числом звіра» 666), якому загрожував кінець (віщувалось на листопад 1993 р.).

Марію Цвігун було проголошено «Богом Живим Марією Деві Христос», тобто Христом у другому своєму пришесті в тілі матері, Ю. Кривоногова — Юоаном Свамі, втіленням Іоанна Богослова. Інші проповідники отримали імена біблійних пророків та новозавітних апостолів.

Завдяки активній місіонерській діяльності рух швидко зростав, рекрутуючи у свої ряди переважно молодь. Громади Білого братства виникли в різних регіонах України і поза її межами. Коли діяльність Білого братства стала набирати відверто антисуспільного спрямування, його було заборонено. У 1994—1996 рр. відбувся суд над його організаторами.

Церква єднання (Церква уніфікації). Це — одна з найпоширеніших новітніх релігійних течій, у якій поєднані риси східних релігій і християнства, різних філософських і соціальних вчень. Засновником і керівником церкви є кореєць Сан Мьон Мун. У 1954 р. він заснував «Асоціацію Святого Духа для уніфікації світового християнства». У 1960 р. переїхав до США, де розгорнув активну релігійну діяльність. Головні положення викладено в творах Муна, які заперечують засади традиційного християнства, пропонують своє прочитання Біблії. Мун проголосив себе та свою дружину Хак Джа Мун «Істинними Батьками», третіми Адамом і Євою, які за дорученням Бога створили «досконалу сім'ю» — джерело спасіння всіх сімей. Члени церкви, які бажають одружитися, мають пройти через відповідний шлюбний обряд. Шлюбні пари підбираються тільки з благословення самого Муна.

У церкві Єднання існує сувора регламентація стосунків, чітка ієрархія. Під її егідою діють міжнародні організації: Федерація жінок за мир в усьому світі, Академія професорів «За мир в усьому світі», Міжнародний релігійний фонд тощо. Церква підтримує понад 200 різних наукових, соціальних, навчальних, гуманітарних та інших проектів. Її прибічники є у 160 країнах світу, в тому числі в Росії, Балтії, Україні (з 1991 р. — в Києві, Харкові, Донецьку та інших містах).

Всесвітня віра Бахаї (бахаїзм). Виникла в Ірані в середині XIX ст. як різновид одного з модернізованих ісламських напрямів — бабізму. Її засновник — Мірза Хусейн Алі Нурі (1817—1892), відомий під ім'ям Баха-Улла («Блиск Аллаха»). У 1863 р. оголосив про свою Божественну місію — об'єднати людство на основі єдиної релігії. Головною в бахаїзмі є ідея єдності Бога, релігій, людства. Бахаїзм визнає принцип рівних прав, можливостей і привілеїв чоловіків та жінок, необхідності обов'язкової освіти, ліквідацію крайнощів (бідності й багатства), припис одношлюбності й подружньої вірності, невтручання в політику, повагу до уряду, законів держави, виступає проти рабства, аскетизму, чернецтва, вживання алкоголю, наркотиків.

Визнає він й усі релігії та їх засновників — «вчителів людства». Баха-Уллу вважають одним з останніх явлених вчителів. Общини бахаї виникли в США (1896), Канаді (1887), Англії та Франції (1898), Німеччині (1906), наприкінці XIX ст. — в Ашхабаді. Нині бахаїзм сповідує приблизно 4,5 млн. осіб, які проживають у понад 100 країнах світу. Їхнім вченням цікавився Лев Толстой. Храми богослужіння бахаїстів є круглими спорудами з дев'ятьма входами, відкритими для всіх людей світу. У них немає ритуалів, не проголошують проповідей.

Сайєнтологічні рухи

Цю групу представляють нетрадиційні релігійні рухи, в яких орієнтація на досягнення науки і техніки поєднується з вульгаризованим психоаналізом, фантастикою. В Україні їх представляють діанетика, АСТІКА, наука розуму, християнська наука. До них належить система Порфирія Іванова.

Діанетика (наукологія). Засновник течії — відставний військовий, відомий письменник-фантаст Рон Хаббард (1912—1986). У 1950 р. у США він видав одну з найпопулярніших у світі книжку «Діанетика». У 1954 р. в Каліфорнії зареєстрована Церква наукології, яка, маючи 6 млн. прихильників, поширена у всьому світі. Вчення Хаббарда поєднує новітній буддизм, інші світові релігії, фантастику, науково-технічні досягнення, психоаналіз. У ньому багато власних термінів («тотан» — істота-дух, що періодично вселяється в якусь життєву форму; «інграм» — накопичений протягом багатьох перевтілень певний життєвий досвід людини, від якого вона прагне звільнитися).

Діанетика пропонує технологію звільнення від циклів перевтілень, завдяки якій людина отримує владу над собою, здійснює контроль над матерією, енергією, часом і простором. Мета її — досягнення внутрішнього спокою, мудрості, міцного здоров'я і найвищої духовної досконалості.

Наука Розуму (релігійна наука). Сучасний синтетичний ідейний рух, що прагне в межах свого релігійно-філософського вчення синтезувати ідеї гностицизму, теософії, метафізики, індуїзму, окультизму, об'єднавши східну містику і Біблію. Претендує на абсолютну істину, гармонійність законів науки, філософських поглядів та одкровень релігії відповідно до людських потреб і прагнень. Засновник його — американський лікар-психотерапевт Ернст Холмс (1887—1960) сформулював основні положення в книгах «Творчий розум і успіх» (1919) та «Наука розуму» (1926).

У вченні фігурують східні мотиви єдності всіх релігій, у яких втілена одна істина, одна дійсність. Бог для Холмса безособистісний, Ісус Христос — лише людина, Дух Святий — жіночий аспект Божественної Трійці, людина, в якій людське поступається божественному. Холмс твердив, що негативне мислення продукує негативний досвід, а позитивний дух — позитивну діяльність.

Перші общини Церкви Науки Розуму були зареєстровані у США (1927), згодом поширилися по всьому світі. Нині налічується майже 25 млн. послідовників Науки Розуму. В 1991 р. створено «міжнародний альянс нового мислення», до якого входить Київський центр Науки Розуму. Громади є в Донецьку, Криму.

Християнська наука. Рух виник у XIX ст. в США з ініціативи Мері Бейкер-Едді (1821—1910), яка в основу свого вчення поклала принцип духовного зцілення без використання медикаментозних методів. У книгах «Наука здоров'я» та «Ключ до Писання» подано «єдино вірне тлумачення» Біблії. Її одкровення сприймаються прихильниками на рівні біблійних, а сама М. Бейкер — наступницею Христа. Нині рух налічує до півмільйона осіб, об'єднаних у 3000 конгрегацій в усьому світі.

Сатанізм

Він об'єднує течії, в основі яких обожнення сил зла, поклоніння Сатані (Дияволу, Люциферу).

Сатанізм не можна вважати модерновим явищем, оскільки він був відомий давно. Як культ, прийшов з давнього Іраку, набув особливого поширення в Європі в середні віки. Сучасний сатанізм є різновидом напіврелігійного руху, заснованого Е. Кроуді на рубежі XIX—XX ст., відновленого в 60-ті роки XX ст. в Америці. За світоглядною суттю, типом об'єднання, формами діяльності сатаністи різноманітні. Найвідоміша група — родина Менсона, найорганізованіша — «Церква Сатани» Е. Лавея (США).

Наприкінці 70-х років XX ст. у Росії, на початку 80-х в Україні сатанізм заявив про себе як організована в декілька громад релігійна течія, віросповідні догмати і культові дії якої, будучи своєрідним антиподом християнства, формувалися за принципом його дзеркального відображення. Сатаністи вшановують не Бога, а Сатану, читають Біблію навпаки, проводять так звані «чорні меси» з використанням чорних свічок, перекинутих розп'ять, проклять, ритуальних жертвоприносень тощо. Моральна програма сатаністів насичена крайнім індивідуалізмом, прагматизмом, егоїзмом, культом сили. Прихильники цієї течії є і в Україні, здебільшого серед молоді.

Новітні релігійні утворення активно шукають можливостей розвитку взаємовідносин з державою, громадськістю, традиційними церквами, відчуваючи потребу інтегрування в конкретну соціально-економічну, політичну, ідеологічну, ментальну ситуацію, що домінує в суспільстві. В Україні вони, будучи за своєю суттю позанаціональними, позадержавними, намагаються поєднати універсальність своїх віровчень із прилученням до державотворчого процесу.

Секулярні вчення релігійного характеру

З розвитком науки, освіти, культури, з проникненням людського мислення у донедавна недоступні сфери буття світу сталися суттєві зміни на карті релігійності. Вони пов'язані не тільки з появою, розвитком й урізноманітненням форм традиційного вільнодумства, не лише з відчутною *секуляризацією* — звільненням від релігійного, сакрального віровчень багатьох традиційних конфесій, а й з виникненням різноманітних секулярних учень релігійного характеру. Якщо традиційні релігії зосереджені на проблемі потойбічного, то секулярні вчення релігійного характеру (залежно від критеріїв та особливостей кожного з них, їх можна віднести до форм вільнодумства або неорелігій) звернуті до буття цього світу, до різноманітних проблем людини і людства, не ігноруючи, звичайно, і трансцендентного.

Секулярні вчення релігійного характеру *— віросповідальні системи, що сформувалися у процесі науково-технічного розвитку людства і зосереджені в основному на його проблемах у цьому світі, зважаючи певним чином і на потойбічний.*

Вони є суттєвим чинником і ознакою процесу сучасного релігієтворення, який має своїм наслідком урізноманітнення форм релігійності, інституювання нових духовних орієнтацій. Більшість із них є наднаціональними, позадержавними, спричиненими різними соціально-політичними, психологічними впливами. Привабливість і перспективи кожного з них, безумовно, різні. Але, очевидно, процес їх творення продовжуватиметься, на нього впливатимуть не лише глобальні проблеми людства, не лише криза традиційної релігійності, а й активізація пошуку адекватних часові та людським сподіванням духовних орієнтирів.

Агностицизм. Цей термін запровадив у науковий обіг у 1869 р. англійський природодослідник, філософ Томас-Генрі Гекслі (1825—1895), стверджуючи обмежену здатність людини пізнавати світ, а відповідно — й істину. Ці міркування не могли претендувати на принципову новизну, оскільки щось подібне мислителі висловлювали у різні часи і за різних обставин значно раніше від Т.-Г. Гекслі. Зокрема, про обмежені можливості людини у пізнанні світу вели мову ще античні філософи, маючи на увазі відносність, недосконалість, мінливість знань. «Про богів я не можу знати ні того, що вони є, ні того, що їх немає, ні того, як вони виглядають, бо є багато перешкод: і неможливість уявити предмет, і скороминущість людського буття, — стверджував давньогрецький філософ Протагор з Абдери (480 р. до н.е. — 410 до н.е.). — Людина є мірилом усіх речей — сущих у їх бутті і не сущих у їх небутті». Тому неможлива загальнозначуща істина, оскільки для людини одне й те саме не буває істинним раз і назавжди, бо в різний час і за різних обставин вона є різною. Саме в цих міркуваннях сформульовано концептуальне розуміння агностицизму.

Агностицизм *(грец. agnostos — незнаний) — віровчення про неможливість пізнання сутності, закономірностей об'єктивного світу і досягнення істини.*

Головна причина обмеженості пізнання і неможливості досягнення істини — недосконалість людської природи, бо жодна людина не здатна за життя повністю переконатися хоч би в одному зі своїх узагальнень. Для цього

слід мати відомості про всі випадки, для пізнання яких потрібно жити вічність. Але ж людина смертна, і це унеможливлює вироблення нею достовірних узагальнень, крім констатації хіба що власної недосконалості. А всі інші її судження є лише хибними припущеннями.

Але якщо про життя не можна стверджувати нічого певного, то тим більше нічого сказати про те, що наступає після нього. Як і про те, що припинення життя краще за саме життя. З цього приводу промовистим є твердження Конфуція: «Не знаючи, що таке життя, чи можна знати, що таке смерть?». Тому людина повинна жити і діяти, незважаючи на незнання причин і цілей цього, і навіть завдяки такому незнанню.

Згідно з агностицизмом життя людини будь-якої миті може зазнати несподіваних змін. Це неможливо ні передбачити, ні відвернути, а тому пасивність людини цілком закономірна. Правда, така позиція не завжди знаходила підтвердження на практиці, оскільки переконані агностики нерідко діяли наперекір своїм поглядам, що спричинило класифікацію агностицизму на життєвий і теоретичний.

Індиферентизм. Як і агностицизм, індиферентизм виходить із визнання недосконалості людської природи, неможливості усвідомлення людиною причин і мети свого життя. А оскільки вона не спроможна знати, що зумовлює, обмежує її життя, то не суттєво, чи визначатиме людина сенс свого життя.

Індиферентизм *(лат. indifferentus — байдужий) — віровчення, яке обґрунтовує, виправдовує байдужість людини до себе і до власного життя, оскільки немає жодного значення, які сили зумовлюють її долю; байдужість до релігії.*

Часто цей термін вживають щодо людей, що уникають ритуальної практики, до якої зобов'язує їх віросповідання.

Філософське осягнення явища індиферентизму переконує у неможливості абсолютної байдужості людини до релігії. Адже найістотнішим елементом релігії є уявлення про сенс життя і діяльності. Неусвідомлення їх людиною ще не свідчить про відсутність такого усвідомлення загалом, бо як можна вершити якусь справу, не знаючи сенсу того, що робиш. Це поширюється і на проблему людського буття в широкому значенні, яку тлумачить, хоч і по-своєму, кожне віровчення. Тому невиправданими є твердження про існування людей без віровчення. Водночас

зовнішня байдужість до релігії може бути життєвою позицією особистості.

Фаталізм. Елементи його властиві багатьом релігійним системам, водночас його можна розглядати і як самостійне вчення.

Фаталізм (лат. fatalis — наперед визначений долею) — вчення, яке базується на вірі в непереборну силу незалежної від людини долі, плину речей.

Визнання цього властиве античній міфології. Більш глибоко воно було розвинуте давньоримськими мислителями, які розробляли уявлення про фатум (долю).

Головним у фаталізмі є усвідомлення того, що світ сильніший за людину і вона змушена підкорятися його силам. Часто це має своїм наслідком відмову від цілеспрямованої діяльності, пасивне підкорення зовнішньому плинові подій. Наприклад, у деяких напрямах іудаїзму, християнства, ісламу наголошується на необхідності відмовитися від будь-яких зусиль, спрямованих на подолання обставин, цілком віддаючись безмежній владі Бога.

Індивідуалізм. Його вчення, виразником якого був німецький філософ Макс Штірнер (1806—1856), базується на визнанні того, що сила і могутність окремих особистостей є джерелом норм поведінки.

Індивідуалізм — віровчення, згідно з яким життя і цінності індивідуума ставляться значно вище, ніж цінності спільнот, суспільства.

Згідно з віровченням індивідуалізму людина може досягти своєї мети в гострому суперництві, намаганні здолати своїх опонентів, вдаючись при цьому до жорстких методів боротьби. Місія індивідуаліста полягає в досягненні перемоги в життєвих змаганнях, а сама перемога виправдовує всі засоби, задіяні з метою досягнення її.

Світ для індивідуаліста є ареною боротьби, де виживає сильніший. Тому людина повинна невпинно нарощувати свої сили, прагнути успіху і намагатися за будь-якої нагоди досягати його. Вона не повинна перейматися, наскільки моральними є засоби, завдяки яким досягнуто результату, бо головне, щоб було використано всі наявні й можливі ресурси для досягнення мети і не втрачено шансу перемогти.

Але помилково було б розглядати індивідуалізм як антисуспільну силу. Усвідомлюючи, що перемога над суспільством є недосяжною, індивідуаліст не вступить у боротьбу з ним, а намагатиметься використати його потенції

у своїх цілях. Очевидно, тому найбільше індивідуалістів серед політиків, хоч вони майже ніколи не демонструють відкрито таких своїх поглядів.

Ніцшеанство. Сформувалася ця теорія завдяки стараннням німецького мислителя Фрідріха Ніцше (1844—1900) та його послідовників, а згодом стала для багатьох людей віровченням.

Ніцшеанство — віровчення, основу якого становить ідея надлюдини, не обтяженої зобов'язаннями перед Богом та іншими людьми.

Надлюдина постає в ньому альтернативою останній людині, виродженій внаслідок розвитку цивілізації. Вона бачить недоступне пізнавальним можливостям людини, є «аристократом духу», що вивищується над юрбою, і водночас — монстром, який не визнає жодних моральних обмежень для своєї активності.

Згідно з ніцшеанством усі форми людської поведінки є лише реалізацією основної спрямованості буття — волі до влади, яка у людей слабких виявляється як воля до свободи, у більш сильних — як воля до більшої влади, в разі невдачі — як воля до справедливості, а в найсильніших — як любов до людства, якою прикривається прагнення до придушення чужої волі.

Сенс буття, згідно з Ніцше, зводиться до задоволення елементарних життєвих потреб, а загалом буття позбавлене будь-якого сенсу. Подолати цю суперечність здатна ідея надлюдини як єдиний справжній сенс життя. Місія людини — загинути, ставши мостом до надлюдини.

Релігія людства (релігія прогресу). Родоначальником цього вчення є французький філософ, соціолог Огюст Конт (1798—1857), який поділяв думки свого співвітчизника — прихильника утопічних поглядів Клода-Анрі Сен-Сімона (1760—1825) щодо безупинного прогресу людства, зумовленого зміною форм духу (теологія — метафізика — наука). Як фундатор позитивізму, визнавав тільки здобуті наукою «позитивні знання». Людину розглядав як «зоологічний вид», справжня природа якого розкривається лише в людстві — великому організмі, що постає як сукупність минулих, сучасних, прийдешніх поколінь.

Приблизно в той час німецький філософ Людвіг-Андреас Фейєрбах (1804—1872) публічно спростував ідею безсмертя душі, вбачаючи першоджерело релігійних уявлень у почутті залежності, нікчемності людини перед зовнішніми силами. Безсилля, на його думку, шукає виходу

в породжуваній фантазією надії, що витворює образи богів. За Фейєрбахом, Бог є витвором людського духу за відсутності можливостей досягнення ідеалу. Релігія паралізує прагнення людини до кращого життя в реальному світі, що проявляється в покірному і терплячому чеканні майбутньої надприродної відплати. На противагу релігійному культу Л.-А. Фейєрбах проголошує культ людини. Водночас вбачаючи в релігійній свідомості рушійну силу розвитку людства, він проповідував антропотеїзм (людинобожжя).

Найчіткіше сформулював засади віровчення релігії людства німецький мислитель Фрідріх Йодль (1849—1914), який, об'єднавши вчення Конта і Фейєрбаха, стверджував, що Бог — це не сама природа і не її творець, а витворений людиною образ.

Релігія людства *— віровчення, згідно з яким Бог є творінням людини, а людське єднання — запорукою суспільного прогресу.*

Відповідно, Бог втілений у людських серцях, у людському дусі, в любові, що об'єднує людей.

Нігілізм. Це поняття вперше застосував німецький філософ Фрідріх-Генріх Якобі (1743—1819), а у віроповчальному сенсі до нього вдався Ф. Ніцше. Релігія нігілізму постає як універсальна життєва позиція, основою якої є послідовне заперечення всього.

Нігілізм *(лат. nihil — ніщо, нічого) — віровчення, що ґрунтується на запереченні узвичаєних цінностей, моральних норм, культурних традицій; заперечення сенсу людського життя.*

Суть нігілізму об'ємно виражає думка французького філософа Жана-Поля Сартра (1905—1980): «Будь-яка істота народжується без причини, продовжує себе через слабкість і помирає випадково». Оскільки людина не може знати того, що зумовлює її життя, їй слід відмовлятися від осмислення свого життя, жити, не обтяжуючи себе думками про його сенс.

Послідовний нігілізм вкорінений у скептицизмі, ігноруванні будь-яких засад людського існування. Згідно з його вченням людина має жити без глобальних прагнень, дбаючи про досягнення конкретних цілей, витрачаючи зусилля відповідно до обставин, долаючи плинні проблеми. Елементи нігілізму простежуються у таких віровченнях, як буддизм, стоїцизм, соціалізм.

Зважаючи на особливості поглядів і вчинків людей, які сповідують нігілізм як релігію, німецький філософ Освальд Шпенглер (1880—1936) охарактеризував нігілізм як «практичний умонастрій стомлених мешканців великого міста, у яких за спиною закінчена культура і нічого попереду». На його думку, нігілізм настільки глибоко вразив західне суспільство, що подальше розгортання його може спричинити світову катастрофу. Цю тезу поділяв його співвітчизник філософ Едуард Гартман (1906—1942), який вважав глобальне самознищення єдиним подоланням безглуздості існування.

Але нігілізм не заперечує життя, він лише не вважає можливим надання йому сенсу. Якщо багато традиційних релігійних систем намагаються вказати людині спрямування її життєвого шляху, то нігілізм розглядає будь-який життєвий шлях як штучний, ілюзорний, не вартий зусиль думки і волі. Єдине, на що доцільно тратити їх, — це задоволення плинних природних потреб.

Соціалізм. Як систему секулярних віросповідань, першим представив його французький мислитель К.-А. Сен-Сімон у своїй праці «Нове християнство», пов'язуючи історичні етапи розвитку людства з домінуванням певних форм релігії: перехід від первісного ідолопоклонства до політеїзму пов'язував з утвердженням рабства, від політеїзму до монотеїзму — зі встановленням феодальних відносин. Соціалізм вважав породженням нової (критичної) епохи, особливістю якої є критичне мислення світських учених, підприємців, а головним гаслом: «Усі люди — брати».

Соціалізм *— віровчення, яке своєю метою проголошує утвердження соціальної справедливості — справедливої відплати за кожне людське зусилля.*

На початку XX ст. соціалізм поставав у формі *богобудівництва* — релігійно-філософської течії, яка намагалася витворити релігію без Бога. Її представляли Максим Горький, Анатолій Луначарський та ін. За різних обставин він виявляв себе у формі *анархізму* — заперечення будь-якої влади, проповідування необмеженої свободи особистості, *комунізму* — утвердження внаслідок революції безкласового суспільства, суспільної власності, *реформізму* — руху, що має своєю метою досягнення соціальних змін шляхом реформ.

Одним із стрижневих положень соціалізму як релігійної системи є встановлення справедливої винагороди за кожне зусилля людини, не покладаючись на веління долі. Кожна людина по-своєму заслуговує справедливого розподілу благ, витрачаючи на це зусилля, хоч не всі ма-

ють змогу володіти ними. Людина може прагнути того, що доступне їй, заслуговує на довіру досвіду — свого та інших людей. Сенс її життя в активності. А тому різноманітні уявлення про потойбічне життя ускладнюють реалізацію нею власних інтересів на користь інтересів інших людей.

Ідеалом соціалізму є Дон-Кіхот, який прагне встановити справедливість усюди, де вона відсутня. Але одинока людина досягти цього не може, тому для встановлення світової справедливості мають об'єднатися всі прихильники соціалізму. Найкраще сконцентрувати людські зусилля на утвердження справедливості здатна держава. При цьому їй необхідно налагодити тісні відносини з релігійними організаціями, мати «свою релігію», яка підтримувала б її старання (ця релігія повинна бути державною, як, наприклад, православ'я в колишньому СРСР). До інтересів усіх інших релігій держава має бути байдужою, а за потреби може і приборкати їх.

Імперіалізм. Як віровчення, він виявляється у намаганні сформувати, забезпечити існування і розвиток імперій. Ці намагання теоретично обґрунтовуються тим, що людина в пошуках благ об'єднується з іншими людьми, щоб не програти в боротьбі за них із супротивниками. За існування такої групи варто приєднатися до неї, в іншому разі — створити її.

Імперіалізм — віровчення, згідно з яким людина, дбаючи про розширення свого доступу до благ, прагне об'єднатися з такими, як і вона, людьми, протистояти іншим групам.

Ідеалом для прихильників імперіалізму є фундатори могутніх імперій (Петро I, Бісмарк та ін.). Відповідно, сильними вважаються політики, які дбають про інтереси нації більше, ніж про свої, а слабкими — які заради власних потреб готові зрадити інтереси нації.

Імперіалізм як віровчення культивує зусилля людей на створення, розвиток, розширення імперій. Основою імперій можуть бути не тільки територія, етнос, а й ідея.

З огляду на різні критерії класифікації імперії поділяють на:

— відкриті (Німеччина, Росія, США) — мають чіткі межі, намагаються не допустити проникнення в них таємних імперій;

— таємні — не мають чітких меж, об'єднують людей за певною ознакою (масони, комуністи, мафіозі, гомосексуалісти);

— закриті, внутрішньо справедливі — не прагнуть до розширення своїх меж, справедливо розподіляють блага всередині імперії;

— відкриті, внутрішньо несправедливі — жертвують внутрішніми порядками, дбаючи про безупинне нарощування своєї сили.

Піку свого розвитку імперіалізм сягнув у XIX ст. Відчутного удару зазнав у XX ст., що спричинило його намагання пристосуватися до особливостей постіндустіальної епохи.

Запитання. Завдання

1. Які соціально-політичні, психологічні чинники навертають людей до нетрадиційних релігій, неорухів тощо?
2. Проаналізуйте спільні і відмінні риси таких феноменів, як нетрадиційні релігії, неорухи, релігії Нового віку.
3. Які спільні та відмінні риси втілені у трактуваннях постатей засновників монотеїстичних релігій і неорухів?
4. Охарактеризуйте спільні й відмінні риси неоязичницьких напрямів.
5. Як вплинув науково-технічний прогрес на релігійну картину сучасного світу?
6. Охарактеризуйте загальні особливості релігійних учень секулярного характеру.
7. Як різні секулярні вчення релігійного характеру розглядають проблему людського буття, ролі особистості у пізнанні й удосконаленні світу?
8. Охарактеризуйте спільні риси індивідуалізму, ніцшеанства та імперіалізму.
9. Наведіть приклади того, як окремі принципи конкретних віросповідальних систем секулярного характеру знаходили своє втілення в соціально-політичній практиці різних народів і держав.
10. Які соціальні категорії населення найбільш схильні до сповідування секулярних учень релігійного характеру? Твердження обґрунтуйте.

Теми рефератів

1. Релігійний фанатизм: сутність та вияви.
2. Особливості релігійної свідомості тоталітарних сект.
3. Неорелігії в Україні у контексті свободи віровизнання.
4. Основні тенденції виникнення і розвитку нетрадиційних релігій.
5. Книга Р. Хаббарда «Діанетика: сучасна наука розумового здоров'я».
6. Особливості функціонування новітніх релігій у сучасному світі.

7. Соціально-політичні, психологічні корені секулярних учень релігійного характеру.

8. Вплив секулярних вчень релігійного характеру на історичний розвиток людства.

9. Проблема закономірності й випадковості в секулярних ученнях релігійного характеру.

10. Особистість у секулярних релігійних системах.

11. Проблема сенсу життя у секулярних ученнях релігійного характеру.

Література

Абд-ру-шин. В свете истины. Послание Грааля: В 3 т. — Штутгарт, 1990.

Арєстов В. М., Шудрін І. О. Нетрадиційні релігії: суть і спрямування. — К., 1990.

Бардон М. Кто такие мормоны. — М., 1992.

Безант А. Древняя мудрость. — М., 1992.

Бог и мы. Учение преподобного Муна. — М., 1992.

Буайе Ж. Империя Муна. — М., 1990.

Газета «Атма» (1990—1992), «Юсмалос» (1993—1994).

Гирянок Ф. Новое язычество // Общественные науки и современность. — 1993. — № 4. — С. 125—134.

Гуревич П. С. Спасет ли Мессия? «Христомания» в западном мире. — М., 1981.

Демьяненко С. П. Религиозно-философские аспекты современного дзэн-буддизма. — М., 1993.

Клизовский А. И. Основы миропонимания новой эпохи. — Рига, 1993.

Книги Мормона. Новые свидетельства об Исусе Христе. — Солт-Лейк-Сити. Юта, США, 1988.

Левада Ю. А. Социальная природа религии. — М., 1965.

Лозко Г. Українське язичництво. — К., 1994.

Манхейм К. Диагноз нашего времени. — М., 1994.

Митрохин Л. Н. Религии «нового века». — М., 1985.

Новітні релігійні течії і рухи в Україні. — К., 1997.

Перкинс М., Хейнсворт Ф. Бахаизм. — М., 1990.

Поликарпов В. С. История религий: Лекции и хрестоматия. — М., 1997.

Пудов В. С. Кришнаиты-вайшнавы в СССР // На пути к свободе совести. — М., 1989.

Релігієзнавчий словник. — К., 1996.

Рерих Е. И. Письма Елены Рерих. 1928—1938. В 2 т. — Мн., 1992.

Розанов В. В. Религия. Философия. Культура. — М., 1992.

Руководство по изучению основных философских положений Бхагавад-гиты. — Киев, 1999.

Світогляд і духовна культура. — К., 1993.

Синнет А. П. Эзотерический буддизм. — М., 1992.

Сорокин П. А. Кризис нашего времени // Человек, цивилизация, общество. — М., 1992.

Судзуки Д., Кацуки С. Дзэн-буддизм. Основы Дзэн-буддизма. — Бишкек, 1993.

Тернер В. Символ и ритуал. — М., 1983.

Трагедия красной церкви. Богородичный центр. — М., 1992.

Третий Завет. — М., 1993.

Уолтер Мартин. Царство культов. — СПб, 1992.

Успенский П. Д. Новая модель Вселенной. — Спб, 1993.

Фаликов Б. Неомистицизм в СССР (На пути к свободе совести). — М., 1989.

Фейенберг Е. Л. Наука, искусство и религия // Вопр. Филос. — 1997. — № 7.

Филипович Л. Нові релігії в Україні: поява, типологія, перспективи // Релігійна свобода; історичне підгрунтя, правові основи і реалії сьогодення. — К., 1998. — С. 92—110.

Христианство и культура сегодня. — М., 1995.

Шри Матаджи Нирмала Деви. Книга мантр сахаджа йоги. — Киев, 1993.

Эсслемонт Дж. Баха-Улла и Новая эра. — М., 1991.

Юнг К. Психология религии. — М., 1991.

Яковлев Е. Г. Искусство и мировые религии. — М., 1985.

7.

Свобода совісті як загальнолюдська цінність

Як одна з найважливіших і невід'ємних свобод, загальнолюдська соціальна та духовна цінність, свобода совісті є конкретним виявом свободи людини в суспільстві, важливим етичним і правовим принципом. Водночас це важлива філософська, правова та релігієзнавча категорія.

Свобода совісті *— право громадян сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культи або дотримуватися атеїстичного світогляду.*

У цьому контексті важливою є категорія «*совість*» — здатність особистості формулювати для себе моральні обов'язки, дотримуватися їх, здійснювати моральну самооцінку і самоконтроль.

Свобода совісті є найширшою свободою думки про світ, правом і можливістю по-своєму розуміти його. Людина може обирати собі той світогляд, який вважає правильним. Тому свобода совісті є цілковитою *свободою світогляду* — системи найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

У широкому розумінні поняття «свобода» передбачає свободу особистості, її діяльності як усвідомленої необхідності, а також її духовну свободу. Вона є своєрідним комплексом моральних, етичних, світоглядних норм, принципів, гарантій, які забезпечують людині право і можливість чітко формулювати свої моральні принципи, визначати обов'язки, здійснювати моральний самоконтроль і моральну самооцінку. Свобода совісті можлива на певному рівні духовного розвитку суспільства, однією з ознак якого є світоглядна, духовна розкріпаченість людини. У світоглядно дискримінованому, морально скованому суспільстві їй ніде прорости і природно розвиватися.

Формування головних засад свободи совісті закорінене у багатовіковій боротьбі за право вільно мислити й діяти, у реальній практиці вільнодумства.

Історичні форми критичного розгляду релігії

На всіх етапах розвитку духовної культури людства разом з міфологічними, релігійними уявленнями існували різноманітні форми їх критичного аналізу як на рівні буденної свідомості, в різноманітних єресях, так і у формі історичного, філософського, природничого та інших видів аналізу, охарактеризованих як вільнодумство (термін вперше вжив англійський філософ XVIII ст. А. Коллінз).

Вільнодумство як форма індивідуальної та суспільної свідомості

Як суттєвий елемент індивідуальної, суспільної свідомості, форма духовної культури людини, вільнодумство визнає право людини на свободу мислення, критичне ставлення до навколишньої дійсності.

Вільнодумство *— світоглядна установка, яка передбачає незалежність людини від релігії та церкви у вирішенні її суспільних та особистих проблем.*

Термін цей сформувався в боротьбі з релігійною нетерпимістю, авторитаризмом церкви, засвідчивши прориви людської думки за межі узвичаєних норм.

Вільнодумство давнього світу. Як і тогочасні віровання, вільнодумство було безпосереднім, наївним. Писемні пам'ятки Давнього Сходу свідчать, що вже тоді ідейна опозиція релігійно-міфологічним традиціям виявлялась у сум-

нівах щодо особистого безсмертя, існування потойбічного світу, доцільності релігійних обрядів, аскетизму. Наприклад, «Пісня арфіста» сприймалася давньоєгипетськими жерцями не тільки як вираз сумніву щодо існування потойбічного життя, а й як заклик до спротиву релігії та жерцям.

У давніх державах релігійні доктрини не претендували на винятковість і не заперечували релігійних уявлень інших народів. Багатобожжя створило сприятливі умови для утвердження ідей релігійної терпимості, значущості людини у світі, що знайшло відображення у культі героїв.

Системніше розглядало релігію вільнодумство народів Давньої Індії та Давнього Китаю. Так, давньоіндійська школа *локаята (чарвана)*, яка виникла в I тис. до н.е., базувалася на визнанні того, що все в природі складається з чотирьох елементів — вогню, повітря, води і землі, не сприймала брахманістського релігійно-ідеалістичного тлумачення природи та людини. Її прихильники стверджували, що реально існуючим може вважатися все, що сприймається органами відчуттів, тому заперечували Бога, душу, рай і пекло.

Помітного розвитку набуло вільнодумство в античному світі. Так, філософ Ксенофан (кін. 570 — після 478 до н.е.), критикуючи антропоморфізм грецького пантеону богів, якому він протиставляв єдине світове божество, висунув ідею, що саме люди створили богів за власною подобою. Філософ-матеріаліст Демокріт (прибл. 460—371 до н.е.) заявляв, що віра в богів виникла зі страху людини перед силами природи.

Теорії, які підривали традиційні релігійні вірування, сприймалися вкрай негативно владою та офіційними ідеологами. Вже у V ст. до н.е. в Афінах, де все-таки існувала свобода слова, думки, під суворою забороною були релігійне вільнодумство та атеїзм, який на той час був стихійним, а народні збори міста-поліса прийняли рішення віддавати під суд тих, хто не вірує в богів. Саме з цих причин філософ Протагор (480—410 до н.е.), який піддав сумніву існування богів, був змушений втекти з Афін. Анаксагора (прибл. 500—428 до н.е.) звинувачували в тому, що він назвав Сонце глибою, наскрізь пройнятою вогнем. Навіть Сократ (469—399 до н.е.), який вважав, що шанує релігійні традиції, був звинувачений у неповазі до богів. Звинувачували його і в розбещенні молоді хибними ідеями. Насправді філософські пошуки Сократа були спрямовані на раціональне пояснення природи людини, її моральних ідеалів, що суперечило традиційним формам вірувань.

Не менш авторитетний філософ Платон (427—347 до н.е.) у творах про державу викривав безбожників, закликав карати їх смертю, теоретично обґрунтовував необхідність державного переслідування осіб, які порушують релігійно-міфологічні традиції, стверджуючи необхідність державної релігії, яка повинна сприяти формуванню однодумства у громадян та зміцненню влади.

Критикував античну релігію й Епікур (прибл. 341—270 до н.е.), виступаючи за звільнення людства від страхів та забобонів, що проростають із віри у надприродне. Оскільки світ складається з комбінацій атомів, участь богів у його створенні він виключав, хоч і не заперечував їх.

Римський філософ Лукрецій Кар (99—55 до н.е.) у поемі «Про природу речей» причини виникнення релігії вбачав у безкультур'ї людей, їх страхах перед непізнаними явищами природи.

Отже, наявність у давніх державах настанов на обов'язкове дотримання релігійних традицій, обрядів та одночасне скептичне ставлення до цих настанов свідчать, що вже на ранніх етапах суспільного розвитку сформувались різні підходи до релігії, згодом зафіксовані в поняттях свободи совісті та віросповідання.

Вільнодумство середньовіччя. З утвердженням феодалізму остаточно сформувалися, зміцнили свої позиції релігії більшості країн світу. Релігійна ідеологія стала домінуючою, охопивши всі сфери суспільного життя. Але й за таких умов вільнодумство знаходило можливості для самовираження.

Наприкінці X — на початку XI ст. видатний таджицький філософ, поет, лікар Ібн Сіна (Авіценна, 980—1037) у *теорії «двоїстої істини»* намагався обґрунтувати незалежність науки і філософії від богослов'я, вивести їх розвиток з поля зору духовенства.

Ще один таджицький філософ Омар Хайям (1040—1131) у своїх «Рубаях» неприховано скептично ставився до закликів відмовитися від земних благ задля блаженства у потойбічному світі.

Утвердження християнства як домінуючої релігії в Європі супроводжувалося придушенням інакодумства, яке залежно від конкретно-історичної ситуації виявлялося в містичних вчинках, пошуках «кращої релігії», в ідеалізації раннього християнства, а інколи — у формі радикальних соціально-політичних рухів.

Основою виникнення різних єресей у християнстві найчастіше була Біблія. Відсутність єдиної думки про те, які

її книги слід вважати божими, спричинило протистояння між католицькою та православною церквами, а згодом і в лоні католицизму, що призвело до формування протестантських рухів.

Середньовічний філософ Іоанн Скот Еріугена (810—877) наполягав на домінуванні розуму над релігійними догматами. Заклик до вільного раціонального пошуку істини підхопив і розвинув французький філософ, теолог і поет П'єр Абеляр (1079—1142), який вважав, що Святе Письмо, як і церковні таїнства, не підлягає усвідомленню, адже авторитет церковної догми не повинен доводитись розумом. Його теологічні твори двічі були засуджені на Соборах католицької церкви (1121 і 1140). Вагомим внеском у розвиток опозиційно-єретичного напряму було вчення Й. Флорського (1132—1202), який спробував обґрунтувати принципи релігійної свободи та свободи світогляду.

У Північній Італії, Південній Франції, Болгарії та Німеччині в X—XI ст. набув поширення *рух богомільців*, які не визнавали вчення офіційної церкви, її ієрархії та обрядів. У середині XII ст. існував *рух за секуляризацію церковного майна* (перетворення церковної власності на світську), учасники якого вважали, що обмеження матеріальних можливостей церкви сприятиме утвердженню принципів свободи віросповідання.

Англійський філософ, природознавець Роджер Бекон (1212—1294) стверджував, що християнство у своїй ортодоксальності не може бути істиною для всіх часів, бо його вчення — лише окремий історичний етап у розвитку людства, а в існуючому вигляді воно слугує лише зміцненню авторитету церкви. Альтернативою церковної влади повинна стати міцна державна влада як необхідна умова забезпечення індивідуальної свободи віросповідання.

Поширенню ідей вільнодумства особливо прислужилися народні антиклерикальні рухи (павлікани — у Візантії, холларди — в Англії, таборити — в Чехії). Передусім це був протест селянства, міських низів проти феодальної експлуатації, який зливався з виступами проти державної релігії.

Своєрідними центрами вільнодумства ставали університети в Кембриджі, Оксфорді, Парижі, Тулузі, Неаполі.

Вільнодумство епохи Відродження. На цей період припадає розпад феодальних відносин, вихід на авансцену історії буржуазії, а разом з нею нової суспільної ідеології й відповідного їй бачення ролі й місця релігії в житті суспільства.

Утвердження в соціальній структурі класу буржуазії, формування нових виробничих сил супроводжувались ідеологічною боротьбою між ними. Феодальна верхівка не хотіла поступатися своїми правами та привілеями, а буржуазія, прагнучи політичного та економічного лідерства, намагалась обмежити владу церкви, пристосувати релігійну ідеологію до своїх потреб.

За таких умов питання про владу знаходило відображення і в проблемі віросповідання. Прогрес виробництва та науки супроводжувався утвердженням соціальної значущості буржуазної інтелігенції — лікарів, юристів, педагогів, художників, які симпатизували ідеалам світського гуманізму, всебічного розвитку особистості, релігійної свободи. Гуманісти зверталися до культури та філософії античності, відроджували її ідеали. Важливу роль у становленні нової ідеології відіграв перехід від *теоцентристського світогляду*, згідно з яким Бог вважається абсолютним началом і центром Всесвіту, до антропоцентризму, що розглядав людину як центр буття.

Епоха Відродження дала світові плеяду вчених, митців (Джованні Бокаччо, Франсуа Рабле, Микола Кузанський, Джордано Бруно, Микола Коперник, Леонардо да Вінчі, Мішель Монтень), які виробили нову систему цінностей, у центрі буття розглядали вільну людину. Загальнолюдські цінності стали мірилом соціального буття. Це стимулювало теорію та практику *антиклерикалізму* — руху проти світських привілеїв церкви та її вплив на різні сфери позацерковного життя (політику, економіку, культуру, освіту), секуляризацію церкви, свободу віросповідання, підштовхнуло процес реформування церковного життя, передусім у католицькому світі.

Початком Реформації стали віттенберзькі тези 1517 р. німецького ченця, доктора теології Мартіна Лютера, в яких свобода совісті пов'язана з вимогою вільної проповіді та безперешкодного поширення Святого Письма. У цей період буржуазно-демократичні гасла тісно переплітались з вимогами свободи віросповідання, реформування політичної, економічної та соціальної сфери життя суспільства. На шляху цих перетворень стояла церква, і тому буржуазія, що формувалася, і церковні реформатори з'єдналися, і на цій підставі дві різні течії злилися в єдиний потік.

Загалом рух Реформації у соціальному аспекті був надзвичайно різноманітним. Наприклад, бюргерська опозиція обмежувалась лише конституційними вимогами. Плебейські угруповання пов'язували боротьбу за свободу со-

вісті з боротьбою за соціальні перетворення. Її лідер Томас Мюнцер вимагав рівності всіх перед Богом і навіть усіх на землі, проголошував, що людина повинна мати свободу вибору ставлення до релігії. Розуміння свободи совісті Лютером і Мюнцером суттєво різнилися, відображаючи різні соціальні інтереси та ідеали, різне ставлення до свободи совісті буржуазії та народних мас. Історичною заслугою Реформації є кристалізація поняття «*свобода віросповідання*» як вільного вибору віруючим однієї з конфесій християнства.

Утвердження в економіці, ідеології, політиці європейських держав буржуазно-демократичних цінностей та уявлень висунуло на передній план необхідність нового бачення свободи совісті й віросповідання людини. Закони буржуазної держави проголошувались «природними», вічними та незмінними, що постали з природи речей, суспільства та моралі. Сутність і походження християнського світогляду пояснювалися наявністю надприродної божої сили, потребою людини вірити в неї. З урахуванням такого статусу релігії свобода релігійної совісті розглядалась як особисте право та громадянська свобода кожного.

Філософи-просвітники Томас Гоббс (1588—1679), П'єр Бейль (1647—1706), Клод Гельвецій (1715—1771), Бенедикт Спіноза (1632—1677) висловлювали думку про можливість ширшого тлумачення свободи совісті, яке передбачає право не лише на свободу віросповідання, а й на можливість бути атеїстом. Дехто з них виступав за відокремлення церкви від держави, школи від церкви.

Форми вільнодумства

Протягом свого розвитку вільнодумство поставало й функціонує в сучасному світі у таких формах, як богоборство, скептицизм, антиклерикалізм, індиферентизм, нігілізм, атеїзм.

Богоборство. Як форма протидії в межах релігійної свідомості, богоборство сформувалося першим серед усіх форм вільнодумства. Його спричинили розчарування відстороненістю Бога від людських бід, несправедливості, що породжувало нарікання на його адресу, зневагу до надприродного, трансцендентного. Певною мірою виразниками його були Джордж Байрон, Тарас Шевченко.

Богоборство межує з такою формою вільнодумства, як антирелігійний скептицизм.

Антирелігійний скептицизм. Виявляється він у сумнівах щодо окремих положень або релігійної системи загалом, не вдаючись до цілісного їх аналізу. Світоглядно й емоційно живили його недовіра і спротив церковному догматизму й церковному авторитаризму. Найчастіше виявлявся у фольклорі, художній літературі (твори Есхіла, Евріпіда, Арістотеля) як сумнів в існуванні потойбічного світу, магічній силі обрядів та ритуалів. Філософське обґрунтування отримав в епоху Відродження, особливого розвитку набув за Нового часу, утверджуючись у раціональному способі мислення. Антирелігійний скептицизм є одним з елементів індивідуальної свідомості в сучасному світі.

Антиклерикалізм. Як світоглядна позиція, що не приймала світських привілеїв церкви, її впливу на цивільні сфери життя, антиклерикалізм сформувався в епоху Відродження. Особливо відчутними були антиклерикальні настрої під час Реформації, Французької революції.

Його мотиви можуть бути вкорінені як у духовну, так і світську проблематику. Виступає за відокремлення церкви від держави, школи від церкви, проти державної церкви і релігії, обстоює свободу совісті й віросповідання, обмеження діяльності релігійних орденів.

В Україні був поширений серед національної інтелігенції (XX ст.).

У різних формах виявляє себе й у теперішній час. Діють Всесвітній союз вільнодумців, Міжнародний гуманістичний та етичний союз.

Індиферентизм. Протягом усього розвитку людства гаряче сприйняття чи спротив релігії сусідили з байдужим ставленням до неї. У сучасному світі він є однією з найпоширеніших форм вільнодумства, виявляючись у такому феномені, як безрелігійність, яка ґрунтується на визнанні того, що головною цінністю є людина, а не її ставлення до релігії. Одним із проявів безрелігійності є нігілізм.

Нігілізм. Головною його особливістю є заперечення релігії, не пов'язане з обстоюванням будь-яких світоглядних засад, духовних орієнтирів і цінностей. На теоретичному рівні нігілізм виявляв себе у волюнтаристських вченнях, найпомітнішим представником яких є філософія Фрідріха Ніцше (1844—1900). Побутовими проявами його є бездуховність, аморальність, гіпертрофований прагматизм у ставленні до людей і життя.

Атеїзм. Йому властиві найбільш крайні, найрадикальніші прояви колективної, індивідуальної свідомості та дій. Сформувався він у процесі розвитку науки, нових капіта-

лістичних відносин, що дедалі менше залишали підстав для віри в залежність людини від надприродних сил. Навпаки, вони потребували особливо діяльних особистостей. У цей період вільнодумство поставало у формі *деїзму* — визнання Бога як верховного розуму й одночасного матеріалістичного тлумачення явищ природи. Одним із найпомітніших виразників його був французький філософ, письменник Франсуа-Марі-Арус Вольтер (1694—1778).

З часом поряд із деїзмом сформувалася атеїстична форма свідомості. Протягом історії атеїзм зазнав багатьох змін. У вузькому тлумаченні він поставав як *антитеїзм* — заперечення теїзму як форми вірувань, пов'язаних з уявленнями про Бога — творця і вседержителя. *Атеїзм* як форма філософського осягнення світу переймається передусім тим, щоб людина у своїй діяльності була абсолютно вільною, не пояснювала перебіг процесів, стани явищ впливом надприродних сил. Мета його — звільнити людську свідомість від релігійних уявлень, що дало б їй змогу цілеспрямовано й раціонально організовувати й контролювати свою життєдіяльність.

Більш-менш чітко атеїстична форма вільнодумства окреслилася у працях французьких енциклопедистів: Жульєна-Офре Ламетрі (1709—1751), Дені Дідро (1713—1784), Поля Гольбаха (1723—1789), які заперечували ідею Бога, відкидали релігію.

Ще радикальнішу позицію щодо релігії займав німецький філософ і релігієзнавець Людвіг-Андреас Фейєрбах (1804—1872), досліджуючи з позицій матеріалізму походження і сутність її, виступаючи проти догм ортодоксального християнства про безсмертя людської душі.

Радикалізація атеїстичного вільнодумства пов'язана з діяльністю російської революційно-демократичної інтелігенції (Михайло Чернишевський (1828—1889), Олександр Герцен (1812—1870), Микола Добролюбов (1836—1861), Віссаріон Бєлінський (1811—1848)), а особливо з появою на історичній арені марксизму, який розцінював релігію як форму втечі людини від дійсності, суттєву перешкоду на шляху до прогресу людини та суспільства. Намагання розглядати її як інструмент класового гноблення трудящих, пов'язати атеїзм із класовою боротьбою зумовило багато потворних явищ, таких, як руйнування храмів, репресії служителів культу, переслідування нетрадиційних релігій у колишньому СРСР, гіпертрофоване тлумачення однієї з найважливіших невід'ємних свобод людини — свободи совісті.

Сутність та умови забезпечення свободи совісті

Поняття «свобода совісті» функціонує як категорія права, тісно пов'язана зі становленням суспільства і держави, декларованим і реалізовуваним ставленням до світоглядних орієнтацій людей, передусім до їх релігійного вибору.

Релігієзнавча сутність свободи совісті реалізується через поняття «свобода релігії», «свобода віросповідання», «свобода в релігії», «толерантність». Важливе значення в цьому контексті має і саме поняття «совість».

> ***Совість*** *— здатність особистості формулювати свої моральні обов'язки, вимагати від себе їх повного виконання, здійснювати моральний самоконтроль і самооцінку своїх думок і вчинків.*

Розуміння совісті містить відчуття людиною внутрішньої відповідальності перед собою за вчинки, їх оцінку з певних моральних позицій, внутрішній самоконтроль щодо виконання своїх обов'язків перед суспільством та іншими людьми, здатність до морального самовдосконалення. Совість менш за все спирається на примус із боку суспільства та держави, на застосування норм права. Її дія виходить з того, що людина, будучи наділеною почуттями і розумом, володіє також і свободою вибору в своїх думках і вчинках, тобто людина володіє певною *свободою в моралі*, — свободою поглядів, уявлень, норм і оцінок, що регулюють її поведінку.

Свобода в моралі, як і будь-яка інша свобода, не може бути абсолютною та необмеженою. Це означає, що людина не може ні за яких умов бути цілком вільною від відповідальності за свої думки та вчинки, адже вона існує в суспільстві разом з іншими людьми, в яких є свої інтереси та права. Отже, свобода має певні межі, зумовлені існуванням інших людей і суспільства.

Оскільки релігійні відносини є складовим елементом суспільних відносин, суб'єктами яких є релігійне та нерелігійне населення, держава зобов'язана законодавчо регулювати їх, гарантуючи при цьому можливість сповідувати або не сповідувати ту чи іншу релігію. Водночас вона повинна опікуватися дотриманням чинного законодавства, прав і свобод усіх громадян. У цьому контексті конституція Японії, наприклад, свободу віросповідання поєднує з необхідністю дотримання суспільного спокою, виконання інших громадських, виробничих обов'язків. Навіть у де-

кларації Ватикану про релігійну свободу зазначається, що релігійні організації та віруючі повинні виконувати вимоги світської влади, дотримуватися громадського порядку, а громадянське суспільство має захищатися від зловживань, здійснюваних під релігійними гаслами.

Держава може обмежити, регламентувати право на свободу совісті. Звужуючи або розширюючи межі цього права, вона регулює лише межі суспільних можливостей зовнішнього вияву свободи совісті — публічних дій індивіда в духовній сфері, проте неспроможна надати або забрати свободу совісті індивіда.

Свобода совісті як релігієзнавча, правова категорія певною мірою розкриває свою сутність через поняття «свобода релігії», яке містить усі аспекти свободи совісті, самовизначення особистості у сфері релігійного світогляду, релігійних ціннісних орієнтацій, а також зовнішнє самовираження на їх основі.

Свобода релігії *— правові, суспільно-політичні, економічні можливості й гарантії для вільного самовизначення та самореалізації особистості, незалежного функціонування релігійних організацій та їх інститутів.*

Поняття «свобода совісті» й «свобода релігії» взаємопов'язані, але не тотожні. Якщо перше охоплює широку сферу духовного, світоглядного буття людини, в якій вона самовизначається і самореалізується, то друге постає як свобода вибору і самоствердження індивіда лише в системі релігійних координат.

Як один з аспектів структурних елементів свободи совісті, свобода релігії реалізує себе через свободу віросповідання та свободу церкви.

Свобода віросповідання *— законодавчо гарантоване право особистості вільно, без зовнішнього примусу обирати, сповідувати будь-яку релігію, задовольняти свої релігійні потреби, здійснювати інші культові дії відповідно до своєї релігійної орієнтації.*

Вона передбачає рівність віруючих усіх конфесій перед законом, відсутність дискримінації за релігійним принципом, дає право не лише обирати будь-яку релігію, але й не обирати жодної. Тобто право вибору передбачає і право відмови від вибору.

Реалізація свободи віросповідання неможлива без широких можливостей віруючих колективного сповідування релігії, здійснення культових дій, ритуалів, тобто без свободи церкви.

Свобода церкви *— соціально-правові гарантії вільного функціонування церкви, релігійних громад та інших об'єднань віруючих.*

Це поняття відображає ступінь автономності церкви, невтручання держави в її внутрішні справи. Воно передбачає свободу створення, управління, функціонування релігійних організацій, їх господарської, фінансової діяльності тощо. Законодавче врегулювання свободи церкви в Україні, як і релігійної свободи загалом, узгоджується з вимогами і нормами міжнародного права, відображеними, зокрема, у 2-й і 5-й статтях Декларації ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії й переконань від 25 листопада 1998 р., у 16—18-х статтях Підсумкового документа Віденської зустрічі представників держав — учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі у 1989 р.

Свобода релігії має внутрішній (свободу вибору певного релігійного світогляду) та зовнішній (публічне сповідування релігії) аспекти вияву. Для віруючої людини важливим є «зовнішнє сповідування віри», яке, наприклад, християнство вважає суттєвою ознакою християнської совісті й розглядає як необхідну умову перебування у своєї віри, твердячи, що істинно релігійна совість не може існувати потаємно, а повинна виявляти себе зовні. Воно навіть оголошувало єретиками тих прихильників християнства, які заперечували необхідність зовнішнього вияву своїх релігійних переконань, вважаючи достатньою лише внутрішню (у совісті) належність до християнства.

Першим правовим актом, який проголосив «свободу сповідання релігії», був підписаний у 313 р. римським імператором Костянтином і його співправителем Лацінієм «Міланський едикт про віротерпимість». Поняття «свобода віросповідань» відображає можливість вільно, без зовнішнього примусу дотримуватись будь-якої релігії, відправляти публічно чи приватно релігійні культи, вільно змінювати свої релігійні уподобання, рівність перед законом як віруючих, так і релігій.

Ще одним важливим чинником реалізації свободи совісті, свободи релігії є свобода в релігії.

Свобода в релігії *— межі свободи, в яких, згідно з віросповіданням, може реалізовуватися ініціатива та самодіяльність віруючих щодо тлумачення головних положень віровчення, відправлення культів.*

Це — один з аспектів свободи совісті, що виражається здебільшого через свободу думки щодо релігійних ціннос-

тей, норм, установок тощо. Реалізація її нерідко є проблематичною й розцінюється як єресь.

Кожна людина має сама визначити форми, способи, шляхи пізнання істини, свого єднання з Богом. Вона від народження має право бути вільною, суверенною і незалежною у виборі й захисті своїх ідей, переконань, суджень, свого погляду на світ, сенс і призначення людського життя. Це справа її совісті. Сфера совісті є приватною сферою особистості. Держава не повинна втручатись у цю делікатну царину людського буття, нав'язувати своїм громадянам той чи інший світогляд, прагнути до встановлення істин віри або форм богослужіння силою своїх законів. Її обов'язок полягає у забезпеченні (законодавчо, економічно та політично) гарантії вільного самовизначення та самореалізації особистості в духовній, в тому числі релігійній, сфері. Різні світоглядні, релігійні концепції, різне світобачення повинні мати право на буття в суспільній чи індивідуальній свідомості.

Тісне поєднання офіційної релігії та державного апарату породжує різні варіанти клерикальної держави. В одних країнах (Саудівська Аравія, Пакистан) клерикальний вплив поширюється на різні сфери суспільного буття. Наприклад, у Саудівській Аравії державною релігією є іслам, атеїзм заборонений і переслідується законом. В інших країнах формально декларується свобода віросповідання, але водночас існують привілейовані релігії й релігійні течії: в арабських країнах — іслам, в латиноамериканських і західноєвропейських — католицизм, у Греції — православ'я. Визнання особливого становища певної церкви зафіксовано в конституціях 42 держав; законодавство 30 країн обумовлює зайняття вищих посад в державі прийняттям релігійної присяги; в 17 країнах посаду глави держави можуть обіймати тільки особи, що належать до офіційної церкви. Існує чимало держав, у яких офіційної державної релігії немає, наприклад США, Україна.

Реалізація принципів свободи совісті в Україні

Проблеми, пов'язані із забезпеченням свободи совісті в Україні, є надзвичайно важливим щодо правового регулювання і досить складним аспектом внутрідержавної політики.

Відомо, що українцям властиве специфічне сприйняття і відображення у суспільно-історичній практиці ідеологічних постулатів та організаційних форм релігії. Впродовж своєї історії український народ зберіг трактування релігії як засобу збереження власних і загальнолюдських надбань: родинної моралі, виховання молодого покоління, утвердження глибокої поваги до життя і прав інших людей, милосердя тощо. Він не визнає крайніх форм релігійно-національної нетерпимості, релігійного екстремізму і почуття власної винятковості чи зверхності у взаєминах з іновірцями.

Потреба захисту власної релігійної самобутності, ототожнюваної з культурно-національною самобутністю, призводила до масових народних повстань, національно-визвольних воєн, була важливим чинником у зовнішньополітичних відносинах. Наприклад, у Зборівському (1649) і Гадяцькому (1658) українсько-польських договорах декларувалися визнання політичної рівноправності українського і польського духовенства, відмова від польського релігійного *прозелітизму* (намагання навернути у свою віру послідовників інших віровчень) в Україні.

Після укладення Переяславського договору (1654) про входження України до складу Російської держави зрушень щодо формування прогресивних правових основ свободи совісті в Україні не відбулось. З 1721 р. православна церква стала головним знаряддям встановлення духовно-світоглядної монополії у Російській імперії, була найбільш «невідокремлена» від держави. Звід законів Російської імперії 1832 р. та «Уложеніе о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р. проголошували російське православ'я панівною релігійно-церковною структурою. Будь-яка критика його чи його віровчення, зречення церкви чи перехід в інше віровизнання і навіть недотримання церковних правил вважалися державним злочином і переслідувалися кримінально. Обов'язковим було і розголошення священиком на вимогу поліції таємниці сповіді.

Правове регулювання релігійно-церковного життя на українських землях, що у 1340—1772 рр. входили до складу Речі Посполитої, теж мало специфічні дискримінаційні риси. Визначальним у політиці Польщі щодо церкви в тогочасній Україні було створення максимального правового, економічного і духовного комфорту для шляхти, яка після Кревської (1385) та Люблінської (1569) уній подалася на схід, відтісняючи від державного управління українців і литовців. Саме тоді польський католицизм і вся правова система Польщі виявили неабияку релігійну нетерпимість. Державна політика щодо церкви в Україні визначала модель правової та соціальної диференціації

за схемою: домінуюча роль — католикам, другорядна — православним, греко-католикам, тобто місцевому українському населенню.

Існували відмінності у правовому регулюванні релігійно-церковного життя у Росії та Австро-Угорщині. Якщо в Російській імперії рух за встановлення цивілізованих норм щодо свободи совісті було започатковано лише у 1905 р., то в Австро-Угорській імперії основними державними законами від 25 травня 1868 р. і 9 квітня 1870 р. було гарантовано права «безконфесійних осіб» (атеїстів), визначено позиції церкви у приватно-правових відносинах, скасовано обмеження щодо некатоликів. Позитивним для подальшої долі українського народу (особливо Галичини) стало те, що після входження краю до складу Австро-Угорщини (1772) було припинено сваволю та правовий нігілізм польської шляхти, яка змушена була діяти в жорстких рамках австрійських законів. Українську греко-католицьку церкву в Галичині було зрівняно в правах з римо-католицькою, її духовенство одержало реальне і матеріальне забезпечення за рахунок релігійного фонду, створеного на основі конфіскованих земельних володінь польських костелів та монастирів.

На початку XX ст. громадсько-політичне життя України ознаменувалось утворенням перших політичних партій, які у політичних програмах та маніфестах формулювали своє ставлення і до релігії та церкви. Наприклад, програма Української народної партії (1902 р.) передбачала забезпечення свободи «релігії, совісті, переконань», містила обширний розділ «Релігія». В ньому йшлося про відокремлення церкви від держави, невтручання державних органів у релігійні справи, відмову від будь-якої «пануючої» в Україні релігії, встановлення організаційно-канонічної незалежності української церкви, виборність духовенства, право релігійних громад вирішувати церковні справи, позбавлення церковних соборів «адміністративної влади», утримання духовенства винятково за рахунок релігійних громад.

Програми Української демократичної партії та Української радикальної партії (1903 р.) містили положення про свободу совісті з установленням права незалежності від жодної з релігій і відокремлення церкви від держави, націоналізації церковних і монастирських земель, рівності прав громадян незалежно від їх ставлення до релігії. Українська демократично-радикальна партія (1905 р.) домагалася скасування національно-релігійних привілеїв та

обмежень, надання громадянам права належати до будь-якої віри або не належати до жодної. Програма Української соціал-демократичної робітничої партії (1905 р.) у цих питаннях обмежувалась вимогами знищення релігійних привілеїв і націоналізації церковного землеволодіння.

З-поміж завдань державотворення, що постали перед народом України після 1917 р., вирізнялися сформульовані у конституційних актах 1917—1920 рр. принципи забезпечення свободи совісті. У них закріплювались демократичні цивілізовані основи свободи совісті та державно-церковних відносин.

Свободу совісті гарантували третій Універсал Української Центральної Ради (7 листопада 1917 р.), Конституція Української Народної Республіки, Декларація Української Директорії (грудень 1918 р.), Закон про тимчасове верховне управління в Українській Народній Республіці (12 листопада 1920 р.).

Українська Народна Республіка (УНР) визнавала незалежне становище православної церкви як автокефальної на чолі з патріархом у Києві. Передбачалося прийняття державного закону, який мав регулювати загальні засади організації православної церкви в межах Української держави, гарантувати її внутрішню автономію, не порушуючи канонічних установ, визначати її правове місце у державі.

У Законі «Про тимчасовий державний устрій України» періоду Гетьманату (29 квітня 1918 р.) зазначалося, що всі, хто належить до православної віри Української держави, а також усі мешканці України мають право на вільну відправу богослужіння у своїй вірі. Проект Конституції УНР передбачав: «Артикул 24. ...вільність сумління і релігії забезпечуються кожному... Не можна нікого змушувати до участі в релігійних чинностях чи обрядах або належати до якого-небудь віросповідання. Забезпечується кожному вільність зміни віросповідання. Ніхто з громадян не може ухилитися від виконання публічних обов'язків з причини своїх релігійних переконань.

Артикул 25. Всі визнані державою віросповідання перед державою рівнорядні й рівноправні, мають право опоряджувати публічні набожества, виконувати релігійні обряди і засновувати релігійні товариства; в межах законів вони мають внутрішню автономію. Члени віросповідання, що його досі не визнала держава, не мають права до публічних набожеств, у місцях зачинених вони можуть виконувати свої набожества і релігійні обряди, що не суперечать закону та публічній моралі.

Артикул 26. Порядок визнання віросповідання, що його досі держава не визнала, встановить окремий закон». (Конституційні акти України. 1917—1920. — К., 1992. — С. 129.)

Отже, правові орієнтири УНР у ставленні до релігії й церкви відповідали прогресивним на той час принципам суспільно-політичної думки в Україні, враховували конкретні соціальні, національні, релігійні особливості суспільства. УНР розпочала вироблення системи законодавства про свободу совісті та релігійні організації на демократичних, гуманістичних засадах. Крім свободи совісті, відокремлення держави від церкви, передбачалися заходи щодо збереження і розвитку національно-релігійних традицій українців, національних меншин, регламентувалось ставлення релігії до суспільних відносин і традицій (сім'ї, освіти, судочинства та ін.). УНР намагалася встановити відповідальність за розпалення міжконфесійних конфліктів. Так, проект Конституції передбачав кримінальну відповідальність священиків і проповідників за прояви релігійного екстремізму щодо іншої віри, обов'язок органів державної влади дотримуватися встановлених законом рівних прав усіх релігійних організацій, визначав механізм оскарження дій посадових осіб релігійних організацій.

Однак ці проекти програм і конституційних актів через різні обставини так і не набули чинності, але кожен з них по-своєму спричинився до розвитку традицій правового регулювання релігійно-церковного життя, формування демократичних засад у реалізації свободи совісті.

Згодом насаджуваний в УРСР атеїзм став ідеологічним знаряддям зміцнення тоталітарного режиму. Формально відокремлена від держави церква перебувала під постійним контролем державних органів, релігійні організації зазнавали постійних втручань у свої справи. Державні органи регламентовували усі вияви їх суспільної активності та внутрішнє життя кожної з них.

Законодавче регулювання відносин, пов'язаних зі здійсненням свободи совісті, почалося в УРСР з прийняття 19 січня 1919 р. декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Він був майже дослівним викладенням декрету Раднаркому РСФСР від 23 січня (2 лютого) 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», декларуючи право громадян сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, скасування усіх позбавлень прав, пов'язаних зі сповіданням будь-якої віри або несповіданням жодної, заборону будь-яких місцевих законів або постанов, які б «утискали або обмежували волю сумління чи встановлювали будь-які переваги та привілеї на підставі віросповідної належності громадян». Одночасно декрет скасовував викладання основ релігії в усіх державних, громадських, приватних навчальних закладах, будь-які субсидії держави релігійним організаціям. Церква втрачала усі свої майнові права, не могла бути суб'єктом правовідносин. Відповідно до цього декрету було прийнято постанову Народного комісаріату освіти «Про релігійні обряди і викладання закону божого в радянській українській школі» (4 лютого 1919 р.).

Конституційні норми щодо свободи совісті були сформульовані в Конституції УРСР, затвердженій 10 березня 1919 р. Всеукраїнським з'їздом Рад у м. Харкові, а в остаточній редакції — ВУЦВК (14 березня 1919 р.). Вона передбачала надання в УРСР притулку всім іноземцям, переслідуваним за релігійні злочини. На відміну від УНР, де релігійні організації мали право висувати своїх представників до законодавчого органу держави, Конституція УРСР позбавляла виборчих прав усіх священнослужителів і ченців.

Наприкінці 20-х років XX ст. усі повноваження щодо «церковної політики» були надані Наркомату внутрішніх справ. У квітні 1929 р. НКВС подав вищому партійно-державному керівництву УРСР довідку про те, що релігійні організації протидіють заходам радянської влади і підбурюють проти неї селян. Наслідком цього стали судові та позасудові репресії проти віруючих і духовенства. Було розпочато кампанію з ліквідації храмів. В середині 30-х років їх кількість зменшилася до 9% дореволюційного рівня (у Російській Федерації — 35,6%). Після вироку Верховного суду УРСР за сфабрикованою НКВС справою Спілки визволення України (СВУ), за якою допоміжною структурою СВУ оголошувалась Українська автокефальна православна церква, почалися масові закриття храмів і арешти тисяч священнослужителів УАПЦ, яка ще до згаданого судового рішення була «саморозпущена» як «контрреволюційна».

За радянських часів конституційні гарантії свободи віровизнання не впливали на державну політику щодо церкви. Про декларативний характер тодішніх правових гарантій свободи совісті свідчить те, що не було зареєстровано жодного випадку притягнення до кримінальної відповідальності посадових осіб за дискримінацію віруючих (наприклад, відмова віруючим багатодітним матерям у присвоєнні їм звання «Мати-героїня», цькування службовців, перешкоди у здобутті вищої освіти тощо).

Специфічні риси правового регулювання свободи совісті в УРСР полягали в повній невідповідності його правової бази (Конституції, урядових постанов та інструкцій, директив партійних органів) інтересам та реаліям релігійно-церковного життя; порушенні конституційно-правових норм державною владою; нехтуванні Конституцією і чинним законодавством; систематичній і масовій антирелігійній пропаганді; компрометації церкви і духовенства; скороченні кількості церков і священнослужителів; постійному нагляді над духовенством з боку органів державної безпеки; перешкодах у залученні до церкви нових віруючих, здійсненні богослужінь і обрядів.

У 1938 р. Російській православній церкві (РПЦ) було дозволено зберегти дореволюційну назву («Російська») і «монархічну централізовану структуру» (патріархат). Одержавши дозвіл на поширення своєї юрисдикції на віруючих Балтії, Бессарабії та Північної Буковини (1940), зайнявши місця розстріляних і ув'язнених священиків забороненої більшовиками греко-католицької церкви, РПЦ репрезентувала модель так званої «нової історичної спільноти — радянського народу».

До нормативної основи законодавчого регулювання релігійно-церковного життя в Україні радянського періоду належали також прийняті 26 березня 1966 р. Президією Верховної Ради Української РСР Указ «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культи» і Постанова «Про застосування статті 138 Кримінального кодексу Української РСР». Указ передбачав адміністративну відповідальність керівників незареєстрованих релігійних організацій, а також відповідальність за проведення несанкціонованих релігійних обрядів та церемоній, за створення позакультових структур тощо. У постанові йшлося, що порушення законодавства щодо відокремлення церкви від держави і школи від церкви підлягають кримінальній відповідальності. Це — відмова у прийнятті на роботу, до навчального закладу, звільнення з роботи або навчального закладу, позбавлення встановлених законом пільг або переваг, інші істотні обмеження прав громадян залежно від їх ставлення до релігії. Проте ці норми ні разу не були застосовані щодо посадових осіб, а з юридичного погляду були далекими від демократичних принципів свободи совісті. Однак вони широко застосовувалися до віруючих і священнослужителів. Так, штрафами карали священиків, які відправляли богослужіння в період основних сільськогосподарських робіт; пресвітерів, які дозволяли виступ неповнолітніх з різдвяними віршами на молитовних зборах, «вели релігійну пропаганду» над труною небіжчика. Хоча за радянськими законами жоден релігійний обряд чи таїнство не мали юридичної чинності, пресвітерам заборонялось здійснювати водне хрещення неповнолітніх, приїжджий проповідник не міг виступати перед місцевою громадою, не можна було бити у дзвони, нести хрест перед похоронною процесією тощо.

У 1976 р. було ухвалене «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», яке зі змінами, внесеними у вересні 1990 р., діяло до прийняття Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» (23 квітня 1991 р.). Ним розширювались повноваження Ради у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР, у компетенцію якої переходили питання реєстрації релігійних об'єднань, користування культовими приміщеннями, контролю за дотриманням законодавства щодо релігійних культів тощо.

У Конституції Української РСР (1978 р.) проголошувалось: «Громадянам Української РСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, висловлювати релігійні або атеїстичні погляди. Розпалювання ворожнечі й ненависті через релігійні вірування забороняється.

Церква в Українській РСР відокремлена від держави і школа — від церкви».

Від попередніх ця конституція відрізнялася тим, що не просто проголошувала свободу відправлення релігійних культів, а й гарантувала свободу совісті, спричинивши цим дискусію у суспільстві й сподівання віруючих та духовенства на демократизацію державної політики щодо релігії й церкви. Однак до другої половини 80-х років, коли із зародженням руху за демократизацію суспільного життя активізувались процеси національно-культурного відродження, ця політика залишалася незмінною.

Проблеми законодавчого врегулювання державно-церковних відносин в Україні з особливою гостротою постали у другій половині 80-х років. Перші кроки щодо демократизації суспільства спричинили нечувану активізацію громадської діяльності віруючих і духовенства, яка в Україні набрала форм руху за реєстрацію нових громад домінуючої тоді РПЦ, релігійних організацій протестантської віросповідної орієнтації, вимог реабілітації незалежних від московського патріархату УГКЦ та УАПЦ. Свої законні претензії на повернення культових приміщень заявили також зростаючі релігійні громади кримських татар та іудеїв.

Одночасно з кількісним зростанням посилювався вплив церкви на суспільні процеси і політику держави. Більшість релігійних діячів та організацій активно включалась у громадсько-політичну діяльність. Нові явища і тенденції у релігійно-церковному житті другої половини 80-х років вагомо впливали на правове регулювання свободи совісті, яке зумовило нинішнє становище релігії й церкви в Україні.

Перебудова державно-церковних відносин розпочалася з надання дозволу громадам РПЦ користуватися закритими владою під час попередніх гонінь віруючих храмами. Це було пов'язано з відзначенням тисячоліття запровадження християнства в Київській Русі. Духовенству було дозволено поширювати релігійну літературу, одержану від зарубіжних добродійних і місіонерських організацій, послабився натиск атеїстичної пропаганди у засобах масової інформації.

Українська держава після здобуття незалежності заявила про свою прихильність принципам демократії та правової держави. Нового змісту набув принцип свободи совісті. Конституція (ст.35), законодавство України передбачають задоволення духовних потреб віруючих і атеїстів, забороняють дискримінацію громадян залежно від їх ставлення до релігії.

Це право гарантує свободу сповідувати чи не сповідувати релігію, переходити в іншу релігію, відправляти культ, виконувати релігійні обряди, дотримуватися канонів своєї релігії у житті, право батьків (чи опікунів та піклувальників) виховувати дітей відповідно до своїх особистих переконань, право на таємницю сповіді тощо.

Церква та релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони суспільного порядку, здоров'я та моральності населення.

Створено правові умови діяльності релігійних організацій, які прирівняні в правах до громадських, мають статус юридичної особи. Питання власності, землекористування, підприємництва, релігійних організацій, трудові відносини у них врегульовано чинним законодавством про власність, підприємництво, землю, соціальне страхування, трудовим законодавством.

Свобода совісті як конституційний принцип права конкретизується і захищається цивільним, кримінальним, адміністративним та конституційним законодавствами. За-

кони держави визначають обсяг прав і обов'язків віруючих і релігійних організацій у цих сферах життєдіяльності суспільства. Правове регулювання відносин держави і церкви здійснюється згідно із Законом «Про свободу совісті та релігійні організації в Україні» (1991 р.). Закон визначає статус релігійних громад, релігійних управлінь і центрів, монастирів і братств, духовних навчальних закладів. Зокрема зазначається, що після реєстрації статуту релігійна організація стає юридичною особою, користується правами і виконує обов'язки відповідно до чинного законодавства і статуту. Релігійні об'єднання мають право: використовувати будівлі та майно, надане їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями, громадянами; будувати власні культові та інші приміщення; засновувати видавничі, виробничі, реставраційно-будівельні підприємства, добродійні заклади.

На всіх працюючих у релігійних об'єднаннях поширюються чинне законодавство про працю, порядок оподаткування, соціального страхування і забезпечення. Доходи релігійних громад не оподатковуються.

Реалізацію державно-церковної політики покладено на Державний комітет України у справах релігій.

Усе це стимулювало розвиток релігійної інфраструктури: після проголошення державної незалежності більш ніж утричі зросла кількість духовних навчальних закладів та монастирів, у 8 разів — місій та братств. Функціонують недільні школи, пункти катехізації, зростає кількість періодичних видань. Значно поліпшилась матеріальна база церков. Держава повернула їм 3 тис. культових споруд, понад 8 тис. предметів церковного майна. Споруджено понад 1 тис. храмів, багато їх перебувають на стадії незавершеного будівництва.

Водночас, через різні обставини, траплялися міжконфесійні та міжцерковні конфлікти, в які було втягнуто найвпливовіші релігійні організації, відомих церковних діячів, мільйони віруючих. Міжцерковні протистояння є наслідком довготривалої відсутності державної самостійності України, перебування українських територій у складі різних держав, які здебільшого безцеремонно втручалися у релігійне життя українців.

Отже, в Україні свобода совісті є конституційним принципом і нормою державного права. З одного боку, секуляризовано державно-правові відносини (церква позбавлена можливості регулювати відносини в освітній, соціальній, трудовій сферах), з іншого — окремі сфери суспільного життя

повністю перебувають у віданні держави. Законодавство чітко формулює права та обов'язки релігійних організацій, з урахуванням того, що релігія є особистою справою, якщо відправлення культів не наносить шкоди державі та суспільству.

Запитання. Завдання

1. Чому, на вашу думку, свобода совісті належить до невід'ємних прав людини?
2. Забезпечення яких ще свобод необхідне для реального утвердження свободи совісті в суспільстві? Охарактеризуйте роль держави щодо цього.
3. Проаналізуйте чинники, які покликали до життя релігійне вільнодумство.
4. Охарактеризуйте спільні й відмінні риси релігійного вільнодумства давнього світу, середньовіччя, епохи Відродження.
5. Яку роль відіграв атеїзм у функціонуванні духовної культури людства?
6. Охарактеризуйте особливості забезпечення свободи совісті в Україні після проголошення її незалежності.

Теми рефератів

1. Особливості взаємовідносин церкви і держави в Україні.
2. Свобода совісті як одна з невід'ємних свобод людини.
3. Історичні корені й суспільна практика релігійного вільнодумства.
4. Роль політичних чинників у забезпеченні прав українського народу на самобутність у релігійному житті.
5. Особливості конституційно-правових норм України, що регулюють відносини громадян у сфері релігії та культів.

Література

История политических и правовых учений. — М., 1996.
Клочков В. Религия. Государство. Право. — М., 1986.
Конституція України. — К., 1996.
Лубський В. І. Мусульманське право. — К., 1997.
Монтескье Ш. Об отношении закона к установленной в стране религии // Религия и общество. — М., 1996.
Мюлерсон Р. А. Права человека в истории человечества и в современном мире. — М., 1989.
Мюлерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. — М., 1991.
Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України // Закони України. — К., 1996. — Т. 1.
Религия и права человека. — М., 1996.
Свобода віровизначення. Церква і держава в Україні. — К., 1994.
Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985—1999. — К., 2000.

Короткий релігієзнавчий словник

Абат — настоятель монастиря в католицькій церкві. Інколи А. є незалежним від єпископів і підпорядковується безпосередньо папі. У деяких випадках А. — загальна назва священиків і вищого духовенства в католицькій церкві.

Августинізм — течія у християнській філософії, яка розвиває уявлення про віру як внутрішнє спілкування людини з Богом, про пізнання Бога ірраціональним шляхом. Засновником А. є середньовічний богослов Августин Аврелій (354—430). Протягом багатьох століть А. був панівним ученням у католицькій церкві. Після XIII ст. офіційним ученням католицизму стає томізм. Нині А. не є офіційною філософією католицизму, проте має в католицьких колах значний вплив.

Автокефалія (грец. autos — сам, kephale — голова) — самоврядування та адміністративна незалежність помісних православних церков.

Агностицизм (грец. agnostos — незнаний) — віровчення про неможливість пізнання сутності, закономірностей об'єктивного світу і досягнення істини.

Аграрні (землеробські) культи — сукупність релігійно-магічних вірувань і обрядів у давніх землеробських народів з метою впливу надприродним шляхом на стихії природи, щоб підвищити продуктивність праці. А.к. включають у себе магічні дії, спрямовані проти небезпек, що загрожують урожаю або свійським тваринам (посуха, градобій, саранча, падіж худоби тощо).

Аллах (араб. аль ілах — божество) — ім'я Бога в мусульманській релігії. Культ А. поряд з культом інших божеств був відомий в доісламській Мецці. В ісламі А. — єдиний Бог, визнання якого є першою вимогою мусульманського віровчення.

Альбігойці — учасники єретичного руху XII—XIII ст. у Франції, спрямованого проти панування католицької церкви в економічному і духовному житті середньовічного міста — ремісники, частина селянства

та дрібні феодали. Були розгромлені під час хрестових походів, організованих Папою Інокентієм III на початку XIII ст., і остаточно винищені інквізицією.

Амвон — підвищення перед середньою частиною іконостаса у православному храмі, з якого читають Євангелія, виголошують проповіді та єктенії (молитви).

Амулет (араб. hamula — досл. носити) — невеликий предмет (талісман), за уявленням наділений надприродною силою, здатністю захищати, оберігати його власника від нещасть, хвороб, ворожих чарів тощо. Віра в його чудодійну силу виникла в первісному суспільстві, пов'язана з фетишизмом та магічними уявленнями.

Анафема — прокляття від імені Бога, відлучення від церкви, вигнання з громади віруючих, вища церковна кара в християнстві.

Ангел — небесний служитель Бога в іудаїзмі, християнстві, ісламі, надприродна істота, посередник між Богом і людьми. Культ А. є асимільованим та пристосованим до монотеїзму поширеним у первісних релігіях культом добрих і злих духів.

Анімалізм (лат. animal — душа), **зоолатрія** (грец. zou — тварина, latreia — служіння) — сукупність вірувань і магічних обрядів, основу яких становило уявлення про тварин, рослин як покровителів роду.

Аніматизм (лат. animatus — уособлений, оживлений) — перенесення психічних властивостей людини на природу, віра в існування абстрактної, безликої сили, яка визначально впливає на життя людей.

Анімізм (лат. anima — душа, дух) — віра в існування в тілі людини її двійника — душі, від якої залежать її життя, фізіологічний і психологічний стан.

Антихрист — супротивник Христа, посланець Диявола, який ніби прийде незадовго до другого пришестя і вестиме боротьбу з християнською церквою, але врешті-решт буде переможений Христом.

Апокрифи — твори іудейської та ранньохристиянської літератури, сюжетно пов'язані з творами канонічної літератури, які тлумачили події інакше, ніж офіційне церковне віровчення.

Апологетика (грец. apologetikos — захищаючий) — розділ богослов'я, що виправдовує та захищає певну релігійну систему, її догмати за допомогою апелювання до розуму.

Армагеддон — у віровченні свідків Єгови — остання битва між силами Христа і Диявола, назва місцевості в Палестині, де часто відбувалися військові сутички. Єговісти пов'язують А. з атомною катастрофою, третьою світовою війною, у вогні якої загине все «грішне» людство, живими залишаться тільки свідки Єгови (померлі єговісти воскреснуть) і ті, хто їм допомагав.

Архієреї — вищі сановники (єпископи, архієпископи, митрополити, патріархи) у православній церкві.

Архімандрит — найвищий (до єпископа) чернечий сан у православній церкві.

Аскеза (грец. askesis — вправа, подвиг) — світоглядна концепція, спосіб життя, які передбачають відмову від життєвих благ і насолод.

Астральні культи (грец. astron — зірка) — обряди, церемонії, молитви, заклинання та інші релігійні дії, пов'язані з обожненням небесних тіл. Властиві всім давнім і новим релігіям. Іноді А.к. називають астролатрією (грец. latreia — служіння) чи сабеїзмом, за назвою племені сабеїв (Південна Аравія).

Аят — вірш у Корані. Кілька А. становлять суру (главу).

Беатифікація — приєднання до лику блаженних у католицькій церкві. Процес Б. офіційно регламентований і відбувається, як правило, протягом кількох років. Остаточне рішення про приєднання до лику блаженних належить ПапіРимському.

Благодать — у християнському віровченні — божественна милість, дарована людині. У давніх християнських громадах під Б. найчастіше розуміли дар чудотворення, пророцтва та ін. Згодом почали розглядати Б. як необхідну умову для спасіння.

Бог — верховна надприродна сутність, яка, згідно з різними релігійними вченнями, наділена вищим розумом, абсолютною досконалістю і всемогутністю, є творцем світу, зумовлюючи все, що відбувається в ньому.

Богородиця — жіноче божество в багатьох релігіях. Божа Мати, Богиня, яка народжує Бога чи богів. До богородиць належали вавилонська Іштар, фінікійська Астарта і малоазійська Кібела. Близька до них і грецька Деметра. Культ Б. тісно пов'язаний з основним заняттям населення — землеробством. Б. шанували як богиню родючості. У християнстві Б. — діва, яка народила Ісуса Христа, Сина Божого. З поширенням християнства культ Б. зливається з місцевими віруваннями і залежно від соціальних умов набуває різного характеру: у Західній Європі в умовах феодалізму він перетворився на культ Мадонни, на Русі злився з язичницьким культом богині землі і родючості й поступово витіснив його.

Богослов'я (теологія) — система обгрунтування і захисту релігійних учень про Бога, сукупність доказів істинності догматики конкретної релігії, релігійної моралі, правил і норм життя духовенства та віруючих.

Богослужіння — здійснення релігійних обрядів. Їх поділяють на суспільні (славні) і приватні (треби) — на замовлення окремих віруючих.

Богохульство — образа імені Бога, Діви Марії, святих, предметів культу, за яку карають церковні й світські власті, якщо церква є державною. Покарання за Б. були одним із засобів боротьби проти вільнодумства. Згідно із законами царської Росії за Б. було передбачено кару від 6 до 15 років каторги.

Брахма — вищий Бог у пантеоні індуїзму. Виникнення уявлення про Б. як творця та охоронця загального порядку припадає на пізньоведичний період (перша половина 1 тис. до н.е.), коли виникло класове суспільство, виділились і набули величезного впливу жерці-брахмани. Вони висунули й розвинули ідею про божественну трійцю, в якій Б. виступав як творче начало. Проте в очах віруючих Б. був надто абстрактним образом, і значно більше поширилося поклоніння двом іншим богам трійці — Вішну і Шиві.

Брахман (неточно — брамін, браман) — жрець, представник вищої касти в Індії. Із запровадженням культу Брахми та ускладненням релігійного ритуалу обов'язки жерця стали спадковою професією, а Б. утворили особливу соціальну групу. Вони монополізували вивчення Вед, оголосивши їх мову (ведичний санскрит) священною, користуватись якою могли тільки Б., і стверджували, шо здатні впливати на богів. У наш час Б. займаються не тільки культовим служінням, а й іншими видами діяльності.

Брахманізм — давня індійська релігія, яка виникла на початку I тис. до н.е. як подальший розвиток ведичної релігії. Зародження Б. знаменувало вироблення єдиного релігійного канону.

Будда — у буддизмі назва віровчителів, які вказують людям істинний шлях спасіння. Згідно з ученням щоразу, коли людство відхиляється від цього шляху, приходить новий Б., щоб вказати йому істину. Інколи ім'ям Б. називають того, хто самостійно досяг святості і стану нірвани. У буддійських релігійних книгах вказано різну кількість Б., подано різну їх класифікацію. Не виключено, що в основі традиційної біографії Б. — життя одного з перших буддійських віровчителів. Якщо в ранній період Б. зображали людиною, яка першою увійшла в нірвану, то пізніше він був обожнений. На честь нього було споруджено храми, утвердився складний культ, інколи у формі ідолопоклонства.

Вакханалія — нічне свято на честь Вакха (Діоніса), яке мало характер оргій і набуло особливої популярності в Давньому Римі на початку II ст. до н.е. У В. брали участь вільні та раби, незалежно від статі, віку, народності. Жрецькі функції виконували переважно жінки (вакханки).

Варфоломіївська ніч — ніч на 24 серпня 1572 р. (свято св. Варфоломія), протягом якої католики у Франції вчинили масову різню протестантів-гугенотів. Тільки в Парижі було вбито майже 5 тис. осіб. Загальна кількість убитих у країні досягла 30 тис. Боротьба між католиками та гугенотами була фактично боротьбою між земельною аристократією і буржуазією, що народжувалася.

Вівтар — східна частина храму, піднята над підлогою на дві-три сходинки. У православних церквах В. відгороджений від решти приміщення іконостасом. Тут розміщено престол. У В. готують для причастя хліб і вино, прийняття яких у християнстві замінює жертвоприношення.

Відлучення — релігійне покарання, засіб впливу на віруючих шляхом прийняття відповідного рішення вищої церковної інстанції, яке полягає у виключенні з церкви чи релігійної громади.

Відспівування (похоронна відправа) — церковна служба над померлим, покликана полегшити його становище на тому світі. Обряд засвоєний християнством, ісламом, іудаїзмом та іншими релігіями.

Вікарій — намісник, заступник духовної особи. У католицькій церкві папа іменується вікарієм Христа. Свої В. є у єпископів, нерідко в абатів монастирів і священиків великих парафій. У протестантській церкві В. є помічником священика. В православній церкві інститут В. (з 1865) було запроваджено в усіх єпархіях.

Вільнодумство — світоглядна установка, яка передбачає незалежність людини від релігії та церкви у вирішенні її суспільних та особистих проблем.

Віра — стан релігійної свідомості, що виявляється у бездоказовому визнанні істинності релігійного вчення, існування надприродних сил, абсолюту.

Віфлеєм — місто в Палестині поблизу Єрусалима, яке, згідно із Старим Завітом, є місцем народження Давида і прийдешнього месії. Християнство вважає В. місцем народження Христа. В. вважається священним місцем християн та іудеїв.

Вішну — один із основних богів індуїстського пантеону. Поклоніння В. та його аватарам (втіленням) — найпоширеніша форма релігійного культу в сучасній Індії. Із аватар (втілень) В. найпопулярніші Крішна і Рама, до них індуїзм відносить також Будду.

Волхви (санскр. вал — досл. горіти, світити) — служителі язичницьких культів, наділені таємними знаннями люди, які розумілися на астрономії, читали священні письмена, розгадували сни, передбачали майбутнє, лікували від хвороб.

Вселенські собори — з'їзди вищого християнського духовенства, а після поділу церков — з'їзди католицького духовенства. Їх постанови були спрямовані на зміцнення християнської церкви, розроблення догматики, боротьбу з єресями. Перший В.с. відбувся у 325 р. До кінця XI ст. було вісім В.с. Після поділу церков В.с. скликаються римськими папами для схвалення їх рішень.

Всесвітня Рада Церков — керівний орган екуменічного руху, який об'єднує протестантські та деякі православні церкви. Має резиденцію в Женеві. Підзвітна асамблеї, що скликається кожні 5-6 років й обирається нею. До складу В.р.ц. входять президія, центральний комітет, призначений ним виконком, а також секретаріат. Генеральний секретар є керівником В.р.ц.

Географія релігії — галузь релігієзнавства, що вивчає загальну схему поширення релігій, сучасну релігійну карту світу.

Говіння — один з обрядів православної церкви, який готує віруючих до таїнств причастя і сповіді. Людина, яка говіє, зобов'язана відвідувати церковні служби, молитися вдома, постити.

Громадянські (цивільні) релігії — релігійна єдність громадян певної країни, незалежно від їх конфесійної належності.

Гугеноти (фр. huguenots) — протестанти, прихильники кальвінізму у Франції у XVI—XVIII ст. До угруповань Г. належали аристократи, які боролися проти зміцнення королівської влади, торгова буржуазія, міські низи, що виступали проти феодальної експлуатації. Г. переслідувала католицька церква. Загальновідомий епізод цих переслідувань — Варфоломіївська ніч. Гоніння призвели до релігійних воєн між Г. і католиками.

Гурії — фантастичні діви, які існують, згідно з ученням ісламу, для усолоджування праведників у раю. В Корані Г. визначено як «чистих жінок», яких не торкалися ні люди, ні духи.

Далай-лама — титул глави ламаїстської церкви в Тибеті, якого шанують віруючі як «живого Бога» (бодхісатву) в образі людини. Титул Д.-л. встановлений у XIV ст. Церковна і світська влада його не спадкова (як і всі лами, він зв'язаний обітницею безшлюбності). Його спадкоємця, за релігійними правилами, обирає спеціальна група вищих лам, які визначають, у кого із хлопчиків, народжених після смерті Д.-л., перевтілився попередній Д.-л.

Дацан — ламаїстський храм, монастир.

Декан — помічник абата в католицькому монастирі, старший священик у католицькій та англіканській церквах, який завідує справами кількох парафій, а також старший кардинал-єпископ.

Деномінація (лат. denominatio — зміна імені) — перехідний тип релігійної організації, який залежно від характеру виникнення та спрямованості еволюції має риси церкви та секти.

Десятина — відрахування десятої частини доходів віруючого на користь церкви. В наш час зберігається в адвентистів та в інших сектах. В ісламі різновидом Д. є зак'ят (сплата податку).

Диявол (шайтан) — згідно з віровченням іудаїзму, християнства, ісламу — злий дух, супротивник Бога, уособлення зла на землі, володар пекла.

Догмат — основне положення віровчення, яке визнають як незаперечну істину, що має силу непохитного авторитету і не підлягає кри-

тиці. Вимога беззастережного визнання догматів є однією з головних у християнстві.

Догматика (грец. dogmatos — думка, вчення) — віровчення релігійної конфесії, що визнаються як установлені Богом, вічні, незмінні істини.

Домініканці — католицький чернечий орден. Заснований на початку XIII ст. монахом Домініком для боротьби з єретиками. Має право повсюдної проповіді та викладання в університетах. Всіляко допомагали папству придушувати антикатолицькі та антифеодальні виступи. Один із найвпливовіших орденів сучасного католицизму.

Друге пришестя — очікувана друга поява Христа на землі для посоромлення «нечестивців» і дарування «блаженства» віруючим. Віра в Д.п. поширилася серед християн з формуванням євангельського міфу про земне життя Христа.

Дух — безплотна, надприродна сутність, яка уособлює людські мислення, свідомість, психічні здібності; особливе, розумне і самодостатнє нематеріальне начало. Звідси походить і теза християнського віровчення про третю іпостась св. Трійці — Дух Святий.

Духовенство — служителі культу, які вважаються посередниками між Богом і людьми й здійснюють культові дії — таїнства, а також виконують роль проповідників віровчення.

Екзарх — у Давній Греції — глава жерців, які перебували при храмі; у Візантійській імперії — правитель області (діоцезу), а також єпископ, що завідує церквою в діоцезі; у сучасному православ'ї — глава церковного округу, що охоплює адміністративно-територіальну одиницю.

Екзегетика — розділ богослов'я, що займається тлумаченням біблійних текстів, роз'ясненням смислу старозавітних і новозавітних символічних оповідей, змісту «важких місць Святого Письма», доказами божественного походження і абсолютної істинності Біблії. Кожне віросповідання має свою Е., яка по-своєму пояснює одні й ті самі біблійні факти, значення біблійних книг загалом.

Енцикліка — послання Папи Римського духовенству та віруючим з найважливіших соціально-політичних, релігійних і моральних питань. Е. покликані визначати особливості суспільної думки з основних політичних і соціальних проблем.

Есхатологія (грец. eschatos — останній, logos — вчення) — релігійне вчення про кінцеву долю людства і світу. Складовими частинами есхатології є, наприклад, уявлення про Царство Боже на землі, про антихриста, воскресіння мертвих, страшний суд, рай, пекло та ін.

Єзуїти — члени чернечого католицького ордену «Товариство Ісуса», створеного в 1534 р. іспанцем Ігнатієм Лойолою для боротьби з народними рухами, науковою думкою, для зміцнення авторитету католицької церкви.

Єпархія — церковний адміністративний округ на чолі з архієреєм (єпископом).

Єпископ (архієрей) — вищий ступінь священства в християнських церквах, які визнають єпископат. Тільки Є. можуть посвячувати в диякони, священики та єпископи. Є. призначає священнослужителів на нижчі посади, освячує храми, йому підпорядковані всі церковні установи єпископату (єпархії, монастирі, духовні семінарії тощо, крім тих, що знаходяться в безпосередньому віданні церковного центру). В Руській православній церкві Є. обов'язково повинен бути монахом, в Грузинській — безшлюбним, але чернецтво не обов'язкове. Почесні звання для Є.: архієпископ і митрополит.

Єпитимія — у православній та католицькій церквах морально-виправна міра у формі посту, тривалої молитви, земних поклонів, ходіння на прощу до святих місць чи святинь і т. ін., яку добровільно виконують віруючі, що розкаялися у своїх гріхах. Є. призначається найчастіше під час сповіді.

Єресь — охарактеризовані церквою погляди і вчення, що відступають від прийнятої доктрини у сфері догматики і культу.

Єретик — у християнстві — особа, яка відступила від догм церкви, послідовник єресі.

Жертвоприношення — релігійний обряд, який виявлявся в принесенні дарів богам, святим духам, померлим предкам з метою їх умилостивлення або подяки.

Жрецтво (старослов. жрети — приносити жертву) — група людей, яка в політеїстичних релігіях вважається посередником між віруючими і надприродними силами, здійснює релігійні обряди. Жерці вели літописи, займалися астрономічними спостереженнями тощо, інколи поєднували релігійну і державну владу.

Заповіді — релігійно-моральні настанови в іудаїзмі, які є важливим елементом їх віросповідальних систем.

Землеробський культ — поклоніння двійникам чинників природи, які впливають на врожай.

Ігумен — настоятель православного монастиря.

Ідол — предмет, що зображує божество, якому поклонялися у глибоку давнину. Ідолопоклонство як своєрідна трансформація тотемізму та фетишизму зберігається в сучасних релігіях у вигляді поклоніння іконам, статуям, культовим атрибутам, священним книгам, мощам святих тощо.

Ієрархія — сукупність церковних чинів у порядку їх підпорядкованості.

Ієрей — офіційна назва священика, запозичена християнами із грецької культової термінології.

Імам — духовна особа в ісламі: верховний глава шиїтського напряму ісламу; засновник кожного із чотирьох напрямів сунізму; верховний правитель ісламської теократичної держави, у руках якого зосереджено всю повноту світської та релігійної влади; керівник богослужіння в мечеті; духовний керівник, наставник мусульман.

Імамат — інститут верховного керівництва мусульманською релігійною громадою, який зосереджує світську і духовну влади.

Імперіалізм — віровчення, згідно з яким людина, дбаючи про розширення свого доступу до благ, прагне об'єднатися з такими, як і вона, людьми, протистояти іншим групам.

Індекс заборонених книг — перелік книг і журналів, які католицька церква заборонила читати, видавати, розповсюджувати без особливого на те дозволу. Вперше був підготовлений та виданий за вказівкою Папи Павла IV у 1559 р. До нього входять праці природознавців, філософів, істориків, письменників, читання яких, на думку католицьких ідеологів, може загрожувати вірі в Бога. Список іноді переглядається і доповнюється.

Індивідуалізм — віровчення, згідно з яким життя і цінності індивідуума ставляться значно вище, ніж цінності спільнот, суспільства.

Індиферентизм (лат. indifferentus — байдужий) — віровчення, яке обгрунтовує, виправдовує байдужість людини до себе і до власного життя, оскільки немає жодного значення, які сили зумовлюють її долю; байдужість до релігії.

Індульгенція — папська грамота, яка давала віруючим відпущення гріхів, тобто звільнення від покарання за скоєний гріх. Придбавши І., вважалось, можна було отримати звільнення і від нескоєних гріхів. Торгівля І. викликала обурення, вимога покінчити з нею була одним із головних гасел Реформації.

Ініціація — обряд прийняття підлітків, молоді в повноправні члени племені. Полягав у суворих, іноді жорстоких фізичних випробуваннях. Юнакам робили надрізи на шкірі, обрізання, обпалювання вогнем, вибивали зуби, вищипували волосся тощо. Старійшини і племінні чаклуни розкривали юнакам зміст звичаїв, священних переказів і вірувань племені.

Інквізиція — судова установа католицької церкви, створена в XIII ст. для боротьби з єретиками. У більшості країн Західної Європи І. була скасована у XVIII ст.

Історія релігії — галузь релігієзнавства, що вивчає походження і внутрішній розвиток релігії, а також особливості її соціально-культурних зв'язків.

Кааба — мечеть мусульман у м. Мекка, місце паломництва мільйонів жителів арабського Сходу.

Кагал — іудейська самоврядна громада в країнах Східної Європи. Побудований на основі теократичного принципу, на чолі з рабином. К. мав право судити, карати і відлучати від громади.

Канон — встановлене християнською церквою правило, яке не підлягає перевірці й сумнівам і повинно сприйматися як істина; затвердження порядку і змісту біблійних книг.

Канонізація — прилучення церквою до лику святих і введення культу «нового святого».

Кардинал — вищий духовний сан у католицькій церкві. Право возведення в кардинальський сан належить тільки Папі Римському. К. — найближчі помічники папи, їх зібранням (конклавом) із них обирають папу. К. носить одіяння червоного кольору.

Катехізис (грец. — усне повчання) — церковний посібник для елементарного навчання християнської віри. Викладений переважно у формі запитань та відповідей і містить положення, визнання яких є обов'язковим для кожного віруючого.

Католикос — титул верховних ієрархів Вірмено-григоріанської та Грузинської православної церков.

Кірха — лютеранський храм.

Клерикали — фанатичні у вірі й у практичному житті церковники та богослови. Мають політичні партії (яким у деяких країнах Заходу належить влада), молодіжні, профспілкові, кооперативні та інші організації.

Клерикалізм — використання релігії в політичних цілях.

Клір — сукупність священно- та церковнослужителів однієї церковної парафії.

Клобук — у православних монахів головний убір чорного кольору, елементами якого є камилавка — циліндрична шапка, розширена вгорі, без крисів — і накинута на неї тканина, що закінчується позаду трьома довгими кінцями. Митрополити та патріарх носять білі К.

Конгрегація — органи управління Ватикану. Має розгалужений апарат при папі та Римській курії, а також у багатьох країнах світу. Є провідником політики Ватикану, контролює і спрямовує діяльність установ та відомств католицької церкви.

Конклав — зібрання кардиналів, яке скликається для обрання нового папи; назва приміщення у Ватиканському палаці, де проходить ця процедура.

Конкордат — договір між Папою Римським та урядом певної країни, який визначає становище в ній католицької церкви.

Контрреформація — рух феодальних сил у Західній Європі на чолі з католицькою церквою в XVI—XVII ст. проти Реформації. К. являла собою спробу зупинити процес розкладу феодального ладу, зберегти вплив католицизму в країнах Європи, підірваний у ході Реформації. З цією метою було проведено реформу Римської курії (органів управління католицькою церквою), реорганізовано інквізицію, для зміцнення папської влади прийнято постанови на Тридентському соборі (1545—1563) про визнання безумовного авторитету рішень папи в справах віри, запровадження церковної цензури, індексу заборонених книг тощо.

Конфірмація — католицьке таїнство, яке здійснюють над дітьми віком 7—12 років, відповідає православному таїнству миропомазання. Здійснюється здебільшого єпископом у присутності батьків та рідних дитини. У протестантів К. — навчання віри, сповідання віри і перше причастя молодих людей у віці 14—16 років.

Креаціонізм (лат. creatio — створення) — вчення про божественне творіння світу, живої та неживої природи.

Курія — назва сукупності центральних установ Ватикану для управління католицькою церквою. Видає папські грамоти і булли, завідує фінансами, відпущенням гріхів, проблемами шлюбу і розлучення, розглядає апеляції, канонізує святих, засновує ордени тощо.

Легат — особа, що виконує особливе доручення Папи Римського в країнах, з якими Ватикан, як правило, не має офіційних дипломатичних відносин.

Лінгвістичне релігієзнавство — напрям релігієзнавства, предметом дослідження якого є мова релігії як знакова система, що включає в себе вербальні та невербальні (образотворчі, пластичні, музичні) засоби символічно зашифрованої інформації.

Магія — сукупність релігійних уявлень та обрядів, пов'язаних з вірою у надприродну силу, здатну чудодійно впливати на хід подій у житті людей. Поширена в різних формах: виробнича, лікувальна та ін. Магічні уявлення й дії відзначаються сильною живучістю; збереглися у формі побутових забобонів до наших днів.

Мара — бог смерті в буддизмі, який царює в цьому світі й прирікає все живе на смерть. Згідно з буддійською релігією шлях звільнення з-під влади М. пролягає через неухильне виконання повчань Будди.

Мартиролог — збірник оповідей про мучеників перших століть християнства, які зазнавали гонінь у боротьбі за віру з язичництвом. В епоху середньовіччя було відомо кілька таких збірників.

Масорет — іудейський автор, який переписував, редагував, зберігав та передавав із покоління в покоління давні єврейські тексти Старого Завіту. М. встановили правопис біблійних текстів, упорядкували богословські примітки до них. Відредагований ними текст називають масоретським.

Махді — ісламський месія, уявлення про якого виникло в шиїзмі, а потім було прийнято сунітами.

Мечеть — ісламський храм. До М., як правило, прилягає відкритий двір з криницею, фонтаном чи басейном для ритуального обмивання. Над М. здіймаються одна або кілька чотирикутних, круглих або в нижній частині чотирикутних, а у верхній циліндричних башт — мінаретів, з балконів яких служителі М. кілька разів на день закликають мусульман до молитви.

Митра — головний убір вищого духовенства в православ'ї.

Митрополит — єпископ митрополії — головного міста області чи провінції (спершу — у Візантії). На Русі М. до введення патріархату (1589) були главами Руської православної церкви, їхньою резиденцією був Київ (до XII ст.), потім Володимир, а з XVI ст. — Москва.

Міф (грец. myfhos — розповідь, переказ) — символічне уявлення людей про світ; витвір наївної віри, колективного художньо-образного мислення на чуттєвому рівні; оповідання про богів, героїв.

Молитва — вербальне (словесне) звертання людини до об'єкта своєї віри.

Молох (грец. Moloch) — у фінікійській релігії бог Сонця. Ідол М. становив собою мідну статую, в жертву якій приносили малолітніх дітей. Культ М. був поширений у Карфагені, Ізраїльському та Іудейському царствах.

Мулла — служитель культу в ісламі.

Муфтій — духовна особа в ісламі, яка має право виносити свої рішення з релігійних та релігійно-юридичних питань. У країнах поширення ісламу М. обіймають офіційні посади, на які вони призначаються урядом. В нашій країні очолюють духовні управління мусульман.

Намаз — п'ятиразова щоденна молитва у мусульман, звернена до Аллаха. Включає читання сури «Фатіха» та уривки з інших сур Корану, які прославляють Аллаха, його доброту та велич. Супроводжується поклонами, коліноприклоніннями та іншими діями. Кожній молитві передує ритуальне обмивання. Н. дозволяється здійснювати у будь-якому чистому місці, вставши на молитовний килимок чи розстелений верхній одяг. У п'ятницю шаріат рекомендує здійснювати полудневу молитву у мечеті.

Національна релігія — релігійне вірування і культова дія, притаманні певному народу, нації. До них належать іудаїзм, індуїзм, синтоїзм, конфуціанство та інші релігії, пов'язані з певною національністю. У Н.р. конфесійні та етнічні кордони здебільшого ідентичні, хоча за певних умов і обставин їх прихильниками можуть бути особи інших національностей. Існуючи на конкретному грунті, вони тісно переплелися з елементами національної культури, традицій і звичаїв народів, що їх сповідували. Н. р. впливають на менталітет народу, регламентують поведінку і побут людей, сприяють розвитку та збереженню відповідного етносу, перешкоджають його культурній і мовній асиміляції.

Нігілізм (лат. nihil — ніщо, нічого) — віровчення, що грунтується на запереченні узвичаєних цінностей, моральних норм, культурних традицій; заперечення сенсу людського життя.

Нірвана — заспокоєння, згасання, стан, за якого віруючий звільнений від відчуттів, уявлень, свідомості, пристрастей, страждань.

Ніцшеанство — віровчення, основу якого становить ідея надлюдини, не обтяженої зобов'язаннями перед Богом та іншими людьми.

Нунцій — постійний дипломатичний представник Папи Римського в країнах, з якими Ватикан підтримує дипломатичні відносини. Н. поєднує дипломатичне представництво з наглядом за католицькою церквою в певній країні.

Освячення — магічні слова і дії, які здійснюються служителем культу з метою надання святості певному предмету (наприклад, освячення ікони, житла та ін.).

Паранджа — жіночий верхній одяг, який, згідно з настановами шаріату, носять дорослі мусульманки поза домом. При одяганні П. обличчя та груди закривають густою сіткою із чорного кінського волосу. За покроєм П. — вид халата з несправжніми рукавами, нижні частини яких скріплені на спині, і капюшоном, що покриває жінку від голови до ніг.

Парафія — нижчий самоврядний церковний округ, який має свою церкву; громада віруючих, на утриманні якої перебуває церква.

Пастирське богослов'я — розділ православного і католицького богослов'я, що обгрунтовує боговстановленість пастирського богослужіння, його необхідність у справі спасіння.

Пастор — священик у протестантській церкві. Оскільки протестантизм заперечує таїнство священства, не вважає священиків володарями Божої благодаті, на відміну від православ'я та католицизму П. не має особливого вбрання і веде звичайний для мирян спосіб життя. Церква вважає його пастухом, поставленим над віруючими для керівництва ними.

Пасхалії — зібрання правил і таблиць для визначення дня святкування Великодня.

Патер — священик у католицькій церкві.

Патристика — християнська релігійна філософія II—VIII ст., створена так званими отцями церкви. Доводить необхідність панування релігії над наукою, віри над знанням, підпорядкування науки завданню обгрунтування християнських догматів. Церква, особливо православна, приписує незаперечний авторитет патристичній літературі.

Патріарх — глава деяких церков (у тому числі Руської православної) та єпархій (у католицизмі). П. існував у Руській православній церкві з 1589 р. За Петра I в 1721 р. був скасований і замінений державним управлінням церквами — Найсвятішим синодом. П. відновлено православним помісним собором за радянської влади в 1917—1918 р.

Патрологія — розділ християнського богослов'я, присвячений творам та біографіям отців церкви; зібрання їх творів.

Пізні національні (етнодержавні) релігії — етнорелігійні комплекси, які сформувалися в лоні певного народу, діють у межах конкретної держави, тобто серед державних народів.

Піст — повне або часткове утримання від уживання їжі або деяких її різновидів, що є зовнішнім виявом покаяння та покути, а також способом підготовки до важливих подій у духовному житті; встановлений церквою період дня, тижня, року, для якого обов'язковим є таке утримання.

Подвижник, аскет — чернець у християнстві, який заради уподібнення земному життю Ісуса Христа, власного спасіння у потойбічному світі добровільно взяв аскетичну обітницю (посту, усамітнення, затвору, мовчання).

Помазаник — пророк, первосвященик чи монарх, помазаний миром у знак одержання влади від Бога. Давній єврейський звичай по-

мазання зафіксовано в Біблії й відновлено православними монархами, щоб звеличити й освятити свою владу.

Послання — ранньохристиянські твори, листи, адресовані громадам, приватним особам чи всім християнам, написані подвижниками раннього християнства. За церковною традицією, їх приписують апостолам.

Постриг — церковний обряд у християнстві, який здійснюється при посвяченні в чернецтво і полягає в постриганні волосся на знак повної згоди підкорятися волі Бога.

Праведник — особа, яка виконує всі вимоги релігії, не грішить, є обраницею небесної благодаті, завдяки якій наділена чудодійною силою.

Прелат — високопоставлена духовна особа в католицькій та лютеранській церквах.

Пресвітер — у ранньохристиянській громаді особа, яка виконувала адміністративні функції; в протестантських церквах і християнських сектах — керівник громади, якого обирають з активних віруючих і затверджують вищі органи церкви. В православ'ї термін «П.» використовується як урочиста назва священнослужителя.

Престол — у православній церкві — столик у вівтарі храму, призначений для здійснення під час літургії релігійних таїнств. На ньому розміщено хрест, Євангеліє та інші предмети культу.

Преформізм (лат. preformo — утворюю заздалегідь) — учення, яке стверджує, що всі вищі форми, яких досягають явища у процесі свого розвитку, зароджуються і черпають енергію у нижчих формах.

Примас — у католицькій та англіканській церквах — головний з єпископів, який має вищу владу стосовно духовенства країни. Наприклад, у титулі Папи Римського значиться, що він — П. Італії.

Пріор — настоятель невеликого католицького чоловічого монастиря, в період раннього середньовіччя — помічник абата; другий після великого магістра вищий сановник у військово-чернечих орденах.

Прозеліт — людина, яка прийняла нову віру, неофіт.

Псалом — релігійний гімн, пісня, яка прославляє Бога. Короткі й не дуже складні за формою вірші, написані від першої особи. Християнське духовенство пропонує їх віруючим для спасенного читання. У минулому П. використовували для навчання грамоти.

Псалтир (книга псалмів) — збірник із 150 релігійних пісень, одна із книг Біблії (Старого Завіту).

Психологія релігії — релігієзнавча дисципліна, яка вивчає психологічні, емоційні джерела релігії, психологію віруючої людини.

Пустинь — у православ'ї відлюдний монастир (чернеча келія), розташований у віддалених та важкодоступних місцях (лісах, горах, степах).

Рабин — служитель культу в іудейській релігії, керівник іудейської громади; законоучитель і суддя в усіх релігійних та нерелігійних питаннях.

Ранні національні (народні) релігії — релігійні вірування, витворені в лоні ранніх етносів, які засвідчили перехід від родоплемінного до громадянського суспільства, об'єктом поклоніння яких були боги.

Реквієм — заупокійна меса в католицькій церкві; вокальний, вокально-інструментальний траурний твір.

Релігієзнавство — гуманітарна наука, яка досліджує суспільно-історичну природу релігії, механізм її соціальних зв'язків з політичними, економічними, духовними системами суспільства, особливості їх впливу на віруючих.

Релігійна група — малочисельна релігійна організація, утворена для задоволення релігійних потреб; сукупність віруючих усередині релігійної спільноти, об'єднаних певним інтересом; моно-, поліконфесійні об'єднання, створені для проведення релігійних заходів.

Релігійна свідомість — ставлення віруючих до світу, виражене в системі поглядів, почуттів, смисл яких становить віра у надприродне.

Релігійний культ (лат. cultus — догляд, поклоніння) — реалізація віри у предметах, символах, діях індивідів, груп віруючих.

Релігійний обряд — зумовлені звичаями, традиціями символічні індивідуальні, колективні дії, що втілюють певні ідеї, норми, ідеали та уявлення і спрямовані на встановлення взаємовідносин людини з надприродними об'єктами.

Релігія людства — віровчення, згідно з яким Бог є творінням людини, а людське єднання запорукою суспільного прогресу.

Релігія — духовний феномен, що постає як форма самовизначення людини у світі, виражає її віру в надприродне Начало — джерело буття всього існуючого, є засобом спілкування з ним, входження в його світ, причетності до нього.

Ритуал — сукупність і порядок обрядових дій, церемоній релігійного культу. Має магічне значення, притаманний усім релігійним культам.

Розп'яття — християнський символ із зображенням Ісуса Христа на хресті. Предмет поклоніння, особливо в католицизмі, переважно в іконописі — у православ'ї. Один із давніх способів страти.

Саваоф — одна із назв Бога-Отця в християнстві. Згідно з Біблією жив у Єрусалимі в особливому ковчезі (скрині), який давні євреї возили з собою у військових походах. На іконах зображений бородатим старцем. У Біблії С. — одне з імен Ягве.

Світові релігії — монотеїстичні релігії, які в процесі свого історичного розвитку подолали етнонаціональні межі й стали відкритими для всіх.

Світські релігії — віровчення, які наділяють надприродними властивостями осіб (вождів), націй, держав.

Свобода в релігії — межі свободи, в яких, згідно з віросповіданням, може реалізовуватися ініціатива та самодіяльність віруючих щодо тлумачення головних положень віровчення, відправлення культів.

Свобода віросповідання — законодавчо гарантоване право особистості вільно, без зовнішнього примусу обирати, сповідувати будь-яку релігію, задовольняти свої релігійні потреби, здійснювати інші культові дії відповідно до своєї релігійної орієнтації.

Свобода релігії — правові, суспільно-політичні, економічні можливості й гарантії для вільного самовизначення та самореалізації особистості, незалежного функціонування релігійних організацій та їх інститутів.

Свобода совісті — право громадян сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культи або дотримуватися атеїстичного світогляду.

Свобода церкви — соціально-правові гарантії вільного функціонування церкви, релігійних громад та інших об'єднань віруючих.

Священик — служитель культу, який має право здійснювати богослужіння і таїнства (крім священства). Інша назва: ієрей (старший священик — протоієрей).

Секта — замкнута група, що відокремилася від основної течії релігії в певній країні; також віросповідання, якого дотримується, порівняно з основним напрямом, незначна кількість віруючих. Може виступати в ролі організації, яка є виразником протесту соціальних груп, незадоволених своїм становищем. Для С. характерне претендування на винятковість своєї ролі, доктрини, ідейних принципів, цінностей та настанов.

Секулярні вчення релігійного характеру — віросповідальні системи, що сформувалися у процесі науково-технічного розвитку людства і зосереджені в основному на його проблемах у цьому світі, зважаючи певним чином і на потойбічне.

Символ віри — короткий звід головних догматів, які становлять основу віровчення будь-якої релігійної течії або церкви. Повинен прийматися на віру, без доказів. Загальнохристиянський С.в. містить дванадцять частин. У перших восьми йдеться про триєдність Бога, олюднення Ісуса Христа й спокутування гріхів людства; чотири останніх присвячені церкві, хрещенню та вічному життю. С.в. складений отцями церкви і затверджений на Нікейському (325 р.) і Константинопольському (381 р.) соборах. Читається як молитва на богослужіннях і в домашніх умовах, виконується хором присутніми в храмі.

Симфонія — своєрідний «предметний покажчик» до Біблії, в якому в алфавітному порядку наведено слова та окремі висловлювання із зазначенням, в якій книзі, главі, вірші слід шукати певне слово чи вислів.

Синагога — молитовний дім в іудейській релігії, а також громада віруючих. Виникла приблизно в V ст. до н.е. і була не тільки приміщенням для богослужінь, а й школою, притулком для приїжджих, центром суспільно-політичного і духовного життя єврейської громади. С. регламентує життя віруючих згідно з настановами Тори і Талмуда.

Синедріон — найвищий колегіальний орган влади в Іудеї із судовими, релігійними та політичними функціями. Разом із жрецтвом у С. засідали представники світської аристократії та законовчителі-іудеї.

Синкретизм — злиття вірувань та обрядів різних релігій. Наприклад, християнство поєднувало елементи іудаїзму, стоїцизму Сенеки й античних культів. Це стосується ісламу, іудаїзму.

Сіон — частина Єрусалима (гора, пагорб), де, згідно з Біблією, жив цар Давид і розташований храм Ягве. В Біблії неодноразово зазначається, що на С. живе Бог. З часом слово «сіон» стало в іудаїзмі символом вірності Богові, в цьому ж значенні воно перейшло до християнства і набуло значного поширення в християнському сектантстві.

Совість — здатність особистості формулювати свої моральні обов'язки, вимагати від себе їх повного виконання, здійснювати моральний самоконтроль і самооцінку своїх думок і вчинків.

Соціалізм — віровчення, яке своєю метою проголошує утвердження соціальної справедливості — справедливої відплати за кожне людське зусилля.

Соціологія релігії — галузь релігієзнавства, яка досліджує взаємодію релігії та суспільства, вплив релігії на соціальну поведінку індивідів, груп, спільнот.

Сповідь (каяття) — таїнство в православ'ї та католицизмі, під час якого віруючий розповідає священику про скоєні ним гріхи, а священик від імені Бога дарує йому відпущення із напуттям або із застосуванням покарання (піст, молитва із поклонами тощо).

Спокута (спокутування) — один із основних догматів християнства, суть якого полягає в тому, що Бог-Отець приніс у жертву свого сина для спокутування людських гріхів із часу гріхопадіння Адама і Єви.

Ступа (дагоба) — вид буддійських пам'ятних споруд, призначених для збереження реліквій чи позначення «священних місць». Має вигляд пагорбкуватого могильного насипу. В давні часи С. почали будувати із каменю, на фундаменті, з верхівками у вигляді парасольок у кілька ярусів і прикрашати статуями Будди. С. перетворено на об'єкт поклоніння і паломництва.

Схизма — вид церковного розколу, відокремлення від єдиної церкви частини, яка все ж зберігає вірність церковній догматиці.

Схима — вищий чернечий ступінь, що вимагає від посвячуваного в нього виконання особливо суворих аскетичних правил.

Табу — релігійна заборона у первісних народів на речі чи дії, вимовляння певних слів, на їжу, відвідування певних місць у храмі, святилищ та ін., за порушення якої загрожує «надприродна» кара, хвороба або смерть. Система Т. була особливо розвинута у Полінезії, де вона частково замінювала державні закони. В релігіях, що виникали пізніше, до Т. подібна ідея гріха.

Таїнство — магічний культовий обряд у християнстві, здійснення якого, згідно з віровченням, надає віруючим надприродної сили, Божої благодаті як необхідної умови для спасіння, сприяє вилікуванню хворих, зміцненню шлюбу тощо. Католики та православні визнають сім таїнств: причастя, хрещення, миропомазання, священство, сповідь, маслосвяття і шлюб. Протестанти заперечують Т.

Тотемізм (англ. totemism) — віра в надприродну спорідненість груп людей (роду, племені) з певними видами тварин, рослин, явищами природи.

Улем — мусульманський законознавець та богослов.

Факір — мусульманський монах-жебрак, дервіш. В Індії Ф. називають також бродячих монахів-індуїстів, які демонструють фокуси і дресированих тварин, тлумачать сни, лікують заклинаннями та гіпнозом.

Фаталізм (лат. fatalis — наперед визначений долею) — вчення, яке базується на вірі в непереборну силу незалежної від людини долі, плину речей.

Фатіха — назва першої сури Корану. Містить сім віршів і є однією з найбільш ранніх сур; найчастіше виголошувана молитва у мусульман.

Феноменологія релігії — релігієзнавчий напрям, предметом дослідження якого є релігійний феномен.

Фетишизм (порт. fetico — амулет, зачарована річ) — віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних властивостей.

Філософія релігії — філософське осмислення природи, сутності, сенсу релігії та Бога.

Функції релігії — способи, рівень, напрями впливу релігії на соціум, його структурні елементи, особистість.

Хадж — паломництво мусульман до Мекки (храму Кааби) або Медини (до гробу Мухаммеда), яке вважається подвигом благочестя. Один із п'яти основних обов'язків мусульманина.

Хаджі — мусульманин, який уперше здійснив хадж.

Харизматичний (грец. charisma — дар) культ — різновид секти, учасники якої вважають, що завдяки дотриманню певного морально-

етичного кодексу і ритуальних приписів вони отримають харизму (особливу силу, дар Божий).

Хасидизм — одна з течій в іудаїзмі, що виникла серед сільського населення Волині та Поділля. Спочатку Х. відображав протест низів проти верхівки єврейських громад та рабинів. Хасиди вчили, що людина повинна прагнути до повного злиття з Богом не шляхом заглиблення у священні книги, як того вимагали рабини, а щирою молитвою та благочестям.

Херем — прокляття, відлучення від синагоги тих, хто порушив настанови і правила єврейської громади, бере під сумнів Тору і Талмуд.

Храм — культова споруда, призначена для здійснення богослужінь, релігійних обрядів. У православ'ї Х. іменуються церквами, в католицизмі — костелами, в ісламі — мечетями, в іудаїзмі — синагогами.

Хрест — предмет релігійного культу, наділений особливою магічною силою. У християнстві є священним символом, а в католицизмі, православ'ї і лютеранстві — та об'єктом поклоніння. Церковна традиція пов'язує це поклоніння зі смертю Ісуса Христа на хресті, освяченому кров'ю Сина Божого. Х. шанували в багатьох народів задовго до появи християнської релігії, зокрема у Давньому Єгипті, Південній Америці, Новій Зеландії, де його вважали символом вогню, сонця і вічного життя. Офіційне вшанування Х. було запроваджено християнською церквою в IV ст.

Цадик — обожнюваний «судотворець» у хасидів. Віра в могутність Ц. доходила до твердження: «Ц. може відмінити навіть присуд Бога». Свій вплив Ц. використовували для насадження релігійного фанатизму.

Целібат — безшлюбність, обітниця, яку приймають католицькі священики. Запроваджений у XI ст. У православ'ї — обітниця безшлюбності, пов'язана з прийняттям чернецтва.

Церква — релігійна організація зі складною, суворо централізованою та ієрархізованою системою взаємодії священнослужителів і віруючих.

Чадра — вид покривала, яке, згідно з настановами шаріату, зобов'язані носити жінки-мусульманки.

Чаклун (волхв, маг, чарівник) — особа, здатна, згідно з уявленнями, за допомогою магічних обрядів впливати на сили природи і суспільства. Були попередниками жрецтва, а також сучасного духовенства. Культивували різноманітні забобони та містику.

Чернець — особа, яка прийняла обряд постригу і дала обітницю вести аскетичне життя в монастирі згідно з монастирським статутом. Вища церковна ієрархія — єпископи, архієпископи, митрополити, екзархи, кардинали, патріархи, священики — як правило, вихідці із чернецтва.

Четьї-мінеї — збірники життєписів святих, повчань та інших релігійних текстів на щодень і місяць, за службами, встановленими в православній церкві.

Чистилище — згідно з католицьким віровченням місце між пеклом і раєм, де душі померлих проходять очищення перед тим, як потрапити до раю.

Шаманство — форма релігії, культ переважно злих духів. Особливо поширеним було у народів Північної Азії (чукчів, бурятів та ін.). Для Ш. характерний особливий релігійний ритуал камлання, до якого віруючі вдаються з метою лікування хвороб, забезпечення успіху в промислі тощо. Під час камлання шаман викликає у себе нервово-психічний напад, який свідчить нібито про те, що духи входять у його тіло або його душа відправляється у світ духів.

Шаріат — звід законів, складених на основі Корану і Суни в період феодалізму в країнах поширення ісламу. Містить норми спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного права, настанови про хадж і газават, регламентує молитву, піст тощо.

Шахсей-Вахсей — дні трауру в мусульман-шиїтів, супроводжувані самокатуваннями віруючих у пам'ять мученика Хусейна, внука Мухаммеда.

Шейтан (шайтан) — фантастичний образ Диявола, «злого духа» в ісламі. Згідно з Кораном Ш. — у минулому ангел, створений Аллахом із вогню, а потім вигнаний із сонму ангелів за непокору. В мусульманській літературі Ш. зображується володарем злих духів.

Шейх — в ісламі — вища духовна особа, богослов і законознавець, глава громади дервішів.

Ягве (Єгова) — верховний Бог в іудаїзмі. Віра в єдиного Бога Я. поширилася в християнстві, зокрема серед свідків Єгови та єговістів-ільїнців.

Яхвист (П'ятикнижжя) — перші п'ять книг Старого Завіту Біблії, які називають також Законом Мойсеєвим або Торою («вченням»). До складу П'ятикнижжя входять книги: Буття, Вихід, Левит, Числа і Повторення закону (Второзаконня).

Лубський В. І., Теремко В. І., Лубська М. В.

Л 82 Релігієзнавство: Підручник. — К.: Академвидав, 2005. — 432 с. (Альма-матер)

ISBN 966-8226-00-3

Підручник містить відомості щодо структури, принципів, методології релігієзнавства, його взаємодії з іншими галузями гуманітарних знань.

З використанням загальноприйнятих у релігієзнавчій науці підходів висвітлено походження, сутність структури релігії як феномену людського буття, подано класифікацію релігійних систем, розкрито особливості ранніх політеїстичних вірувань, національних, світових релігій, неорелігій, релігійних учень секулярного змісту та їх ролі в духовному розвитку людства.

У контексті загальнолюдських цінностей і невід'ємних прав людини розглянуто розвиток релігійного вільнодумства, проблему свободи совісті, а також особливості релігійного життя в Україні.

Адресований студентам вищих навчальних закладів, усім, хто цікавиться феноменом релігії, прагне пізнати її різноманіття, вияви її буття за різних часів і в різних народів.

ББК 86.3

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»
Заснована в 1999 році

ЛУБСЬКИЙ Володимир Іонович
ТЕРЕМКО Василь Іванович
ЛУБСЬКА Марія Володимирівна

Релігієзнавство

Підручник

Спільний проект із ВЦ «Академія»

Редактор К. С. Мусієнко
Технічний редактор Т. І. Семченко
Коректор А. В. Мещеряк
Комп'ютерна верстка В. П. Богуславця

Підписано до друку
з оригінал-макета 21.02.2005.
Формат 84×108/32. Папір офс. №1.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 22,68. Ум. фарбовідб. 23,1.
Обл.-вид. арк. 24,86. Зам. 5–140.

«Академвидав»
04119, м. Київ-119, а/с 37.
Тел./факс: (044) 213-19-24; 456-84-63.
Свідоцтво: серія ДК № 1006 від 08.08.2002 р.

ВАТ «Поліграфкнига»
03057, Київ, вул. Довженка, 3.